

ОКУУ- ИЛИМИЙ ӨНДҮРҮШТҮК КОМПЛЕКСИ
«КЫРГЫЗСТАН ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ»
ЛИНГВИСТИКА КАФЕДРАСЫ

Кол жазма укугунда

УДК: 81.11 + 81'22/37:82.03 + 81.112.2 (575.2)

ТУРГУНОВА ГУЛМИРА АМАНТАЙОВНА

СЕМИОТИКА ЖАНА Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ
«ААЛАМ» ЖАНА «АДАМ» КОНЦЕПТТЕРИНИН КОТОРМОДО
БЕРИЛИШИ (УЛУТТУК РЕАЛИЯЛАРДЫН НЕГИЗИНДЕ)

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана
салыштырма тил илими

Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертация

Илимий кеңешчи: филология илимдеринин доктору,
профессор Караева Зина

Бишкек - 2024

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	4
БАП 1. СЕМИОТИКА ЖАНА КОГНИТОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИНИН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ	
1.1. Семиотика илиминин теориялык негиздери.....	11
1.1.1. Белги түшүнүгү Фердинан де Соссюрдун теориясында.....	11
1.1.2. Ч. Пирс жана Ч. Морристин теориялары семиотиканын негизги илимий базасы катары.....	15
1.1.3. Семиотика маданияттын негизги бөлүгү катары: кыргыз маданиятындагы концепттерди изилдөө алкагында.....	21
1.2. Когнитология (таанып билүү) илиминдеги негизги багыттар.....	31
1.3. Когнитивдик лингвистиканын теориялык негиздери.....	37
1.3.1. Концептуалдык изилдөөлөрдүн заманбап тенденциялары: теориялык жана улуттук контекст.....	41
1.4. Көркөм котормонун теориясы жана лингвосемиотикалык негиздери.....	48
1-баптан алынган тыянактар.....	59
БАП 2. ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТТОДДОРУ. «ААЛАМ» «АДАМ» КОНЦЕПТТЕРИНИН ТҮЗҮЛҮШ НЕГИЗДЕРИ ЖАНА СЕМИОТКАЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ	
2.1. Изилдөө үчүн колдонулган материалдар жана методдор, изилдөөнүн объектиси жана предмети.....	62
2.2. «Аалам» жана «адам» концепттерин изилдөөдө колдонулган методологиялар.....	65
2.3. «Аалам» концептинин түзүлүш негиздери.....	74
2.3.1. «Аалам» концептинин философиялык катмары жана анын интерпретациясы	75
2.3.2. «Аалам» концептинин мифологиялык катмары: кыргыз мифологиясындагы ааламдын моделдери.....	80
2.3.4. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы кыргыз космогониясынын жана мифологиялык образдардын тилдик интерпретациясы.....	91
2.3.3. Ааламды билдирген топонимдер — белгилер системасы катары.....	100
2.4. «Адам» концептинин түзүлүш негиздери.....	106
2.4.1. «Адам» концептинин философиялык антропологиясы.....	106
2.4.2. «Адам» концептинин мифологиялык катмары (дүйнөлүк жана улуттук контекстте).....	110
2.4.3. «Адам» концептинин лингвистикалык-семантикалык негиздери.....	114
2.4.4. Акыл эс концепциясы жана когнитивдик мүмкүнчүлүктөр.....	116
2-баптан алынган тыянактар.....	118

БАП 3. «ААЛАМ» КОНЦЕПТИНИН КОГНИТИВДИК БЕЛГИЛЕРИ, АЛАРДЫН Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА КӨРСӨТҮЛҮШҮ ЖАНА КОТОРМОДО БЕРИЛИШИ

3.1.«Аалам» концептинин мотивациялык белгилери.....	122
3.2.«Аалам» концептинин түшүнүктүк белгилери.....	125
3.3. «Аалам» концептинин образдык белгилери.....	131
3.4. «Аалам» концептинин баалуулук белгилери.....	145
3.5.«Аалам» концептинин баалоочу белгилери.....	157
3.6. «Аалам» концептинин символикалык белгилери	164
3.7. «Аалам» концепти макроконцепт катары: интерпретациялоо жана категорияларга бөлүү.....	168
3.8. «Аалам» концептинин когнитивдик жана лингвистикалык туюнтмалары жана анын когнитивдеги талаалары.....	175
3.9. Ч. Айтматовдун ааламы, анын лингвистикалык актуалдуулугу жана котормодо берилиши (адам концептинин алкагында).....	190
3-баптан алынган тыянактар	209

БАП 4. «АДАМ» КОНЦЕПТИНИН МАДАНИЙ-БААЛУУЛУК, КОГНИТИВДИК ЖАНА СЕМИОТИКАЛЫК БЕЛГИЛЕРИ: Ч. АЙТМАТОВДУН КӨРКӨМ МУРАСЫНДАГЫ КОНЦЕПТОЛОГИЯЛЫК ЧЕЧМЕЛӨӨЛӨРДҮН КОТОРМОДО ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

4.1. «Адам» концептинин когнитивдик белгилери: а) адамдын иш аракети, б) сырткы түзүлүшү, ички дүйнөсү, жеке касиеттери, в) үй – бүлөдө жана коомдогу орду.....	213
4.2. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттерин изилдөө: когнитивдик-маданий жана этнолингвистикалык коддор, семиотикалык интерпретация жана алардын өз ара байланыштары.....	216
4.3. Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» жана «адам» концепттеринин билдирген тилдик каражаттардын которулушу: маданий жана семиотикалык маанилерди берүү проблемалары.....	238
4.4. Ч. Айтматовдун чыгармаларында «адам» концептинин «аалам» макроконцептин негиздеген концепт талаасы катары берилиши.....	253
4.5. Улуттук менталитет «адам» концептинин алкагында	257
4.5.1. «Адам» концептинин кыргыз маданиятында калыптанышы, улуттук менталитеттин чыныгы адам болууга тийгизген таасири.....	258
4.5.2. Британ менталитетинин өзгөчөлүктөрү, анын «адам» концептине тийгизген таасири.....	273
4.6. «Адам» жана «аалам» концепттеринин алкагында, котормо процессине экстралингвистикалык факторлордун тийгизген таасири	285
4-баптан алынган тыянактар.....	295
КОРУТУНДУ.....	297
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР.....	305

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн негизги актуалдуулугу Ч. Айтматовдун чыгармаларынын мисалында «аалам» жана «адам» концепттерин семиотикалык деңгээлде, тектеш эмес тилдердин негизинде жаңыча көз караш менен изилдеп чыгуу болуп саналат.

Доктордук диссертациянын темасы төмөнкү негизги факторлор менен шартталган, алар «аалам» жана «адам» концепттеринин Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы маанисин жана алардын котормодогу чагылдырылышын терең изилдөөнүн маанилүүлүгүн көрсөтөт:

1) Ааламдашуу жана азыркы коомдогу өзгөрүүлөр шартында «аалам» жана «адам» концепттерин кабыл алуудагы өзгөрүүлөрдү түшүнүү зарылчылыгы, бул алардын маанисин глобалдык өзгөрүүлөргө байланыштуу кайра карап чыгууга алып келет, анткени мындай өзгөрүүлөр философиялык жана маданий концепттерге таасир этет.

2) Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» жана «адам» концепттери философиялык жана экзистенциалдык маселелерди ачууда негизги роль ойнойт. Бул концепттер адам менен ааламдын ортосундагы байланыштын тереңдигин түшүнүүгө жана анын азыркы коомдогу жана жаратылыштагы ордун аныктоого жардам берет.

3) Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттерин чагылдырган тилдик каражаттардын англис (орус тили ортомчу тил катары) тилине которулушун изилдөөнүн актуалдуулугу, бул концепттердин философиялык мазмунун башка тилде берүүдө алардын көп маанилүүлүгүн жана тереңдигин сактап калуу үчүн өзгөчө көңүл бурууну талап кылат.

4) «Аалам» жана «адам» концепттерин изилдөөдө семиотиканын принциптерин карап чыгуу маанилүү, анткени семиотикалык ыкма концепттердин белги жана символдук мазмунун терең талдоого шарт түзүп, бул концепттерди ар кандай маданияттар аралык контексттерде так жана туура өткөрүп берүүгө өз салымын кошот.

5) «Аалам» жана «адам» концепттерин ар кандай тилдик жана маданий

контексттерде салыштыруу маанилүүлүгү, бул алардын маанилерин жана функцияларын ар түрдүү тилдик жана маданий системалар аркылуу берүүдө так ыкмаларды иштеп чыгууга көмөктөшөт.

Диссертациялык иштин илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планы менен байланышы. Изилдөө иши «Кыргызстан эл аралык университети» Окуу-илимий өндүрүштүк комплексинин «Лингвистика» кафедрасынын илимий-методикалык изилдөө иштери менен байланышкан, ошондой эле кафедранын астында түзүлгөн «Котормо жана семиотика» деп аталган илимий мектебинин негизги долбоорлорунун бири болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты – «Аалам» жана «адам» концепттеринин мазмунун Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде терең изилдөө, алардын котормодогу репрезентациясын жана семиотикалык аспекттерин талдоо.

Көрсөтүлгөн максатка ылайык төмөнкүдөй **милдеттерди** аткаруу зарылдыгы келип чыкты:

1. Семиотиканын негизги түшүнүктөрүн жана методологиялык ыкмаларын талдоо менен, Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы «адам» жана «аалам» концепттеринин семиотикалык мүнөзүн аныктоо; бул концепттердин лингвистикалык жана маданий котормолордогу трансформациясын семиотикалык көз караштан изилдөө;

2. Когнитивдик лингвистиканын теориялык негиздерин, принциптерин жана методологиялык ыкмаларын талдоо; когнитивдик анализдин концептуалдык жана структуралык категорияларын Ч. Айтматовдун чыгармаларына колдонуу аркылуу лингвистикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоо;

3. «Аалам» концептинин философиялык контекстин жана «адам» концептинин антропологиялык маанисин аныктоо, бул концепттердин терең философиялык жана социалдык мүнөзүн Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы мисалдар аркылуу изилдөө;

4. Кыргыз маданиятындагы «адам» концептин «аалам» макроконцептин түзүүчү негизги концепт талаасы катары изилдөө. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында аталган концепттердин өз ара байланыштарын, алардын

кыргыз улуттук дүйнө таанымынын калыптануусундагы маанисин талдоо;

5. «Аалам» жана «адам» концептеринин когнитивдик жана лингвистикалык туюнтмаларын, алардын түзүлүштөрүн аныктоо, ошондой эле бул концепттердин кыргыз жана англис (орус тили салыштыруу үчүн) тилдеринде кандайча репрезентацияланганын салыштырып анализдөө;

6. Когнитивдик лингвистиканын методологиялык негиздерин колдонуп, Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттеринин лексикалык репрезентациясын, алардын структуралык жана функционалдык өзгөчөлүктөрүн, ошондой эле котормолордогу трансформацияларын талдоо;

7. «Аалам» жана «адам» концепттерин билдирген семиотикалык белгилерди аныктоо жана символдор менен белгилердин кыргыз тилинен англис тилине которулгандагы лексикалык репрезентацияларын анализдөө;

8. Ч. Айтматов чыгармаларындагы этномаданий коддор жана экстралингвистикалык факторлордун «аалам» жана «адам» концепттерин которууда тилдик бирдиктерге тийгизген таасирлерин изилдөө.

Изилдөөдөгү илимий жаңы натыйжалар:

1) «аалам» жана «адам» концепттери глобалдуу жана интегралдык мүнөздө каралып, интердисциплинардык жана полипарадигмалдык көз караштын алкагында когнитивдик-тилдик, философиялык, гносеологиялык, этносоциалдык, когнитологиялык, лингвоэтномаданий, семиотикалык жана башка аспектилерде сыпаттоого алынышы;

2) «аалам», «адам» концепттерин туюнтуучу, репрезентациялоочу тилдик каражаттардын семиотикалык касиеттеринин толук мүнөздөлүшү, алардын семантикасынын, синтактикасынын жана прагматикасынын маданий аралык, тил аралык алкакта кенен талданышы, котормодо сакталуучу семиотикалык белгилердин жана талаптардын аныкталышы;

3) аталган концепттердин орус, кыргыз жана англис тилдериндеги

3) аталган концепттердин орус, кыргыз жана англис тилдериндеги номинанттарынын, объективдештирүүчү белгилеринин котормодо сакталган же колдонулган эквиваленттеринин салыштырылып көрсөтүлүшү, аталган

тилдердин семантикалык потенциалынын конкреттүү текстти тилден тилге оодарууда ишке ашкан касиеттеринин жана кетирилген кемчиликтеринин ачыкталышы;

4) «аалам», «адам» концепттерин репрезентациялоочу тилдик каражаттардын маани-маңызын Ч. Айтматовдун менталитети, дүйнө таанымы, философиясы аркылуу сыпатталышы, бул концепттерге тиешелүү когнитивдик (образдык, баалоочу, түшүнүктүк, баалуулук, символикалык ж.б.) белгилердин үч тилде берилиш ыкмаларынын салыштырылып мүнөздөлүшү;

5) «аалам» концепти негизинен астрономия, гносеология, философия, илим таануу алкактарында, «адам» концепти антропология, социология, теология, нрава-этика, тарбия (педагогика) алкактарында каралганы менен, экөөнө тең тиешелүү жалпы когнитивдик-тилдик касиеттердин бар экендигинин ырасталышы; бул эки концепттин Ч. Айтматовдун дүйнө таанымындагы, кыргыздын улуттук ойтутумундагы жана жалпы адамзатка мүнөздүү когнитивдик-тилдик дүйнө сүрөтүндөгү ордунун конкреттүү көркөм чыгармалардын материалында белгилениши;

6) Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы дүйнө тааным, баяндоо жана көркөмдөө чеберчилиги билингвистикалык контекстте, кыргызча жана орусча түп нускаларда берилген. Изилдөөнүн алкагында, эки тилдеги түп нуска тексттеринин өз ара байланышы, көркөм түзүмүндөгү айырмачылыктар жана алардын англисче котормолорундагы трансформациялар, оолактоолор, кошумча-алымчалардын ачыкталышы, булардын сандык-сапаттык мүнөздөмөгө алынышы изилдөөнүн **жаңы натыйжаларын** түзөт.

Изилдөөнүн практикалык мааниси.

Илимий иш биринчиден, иштин материалдары жана негизги жоболору когнитивдик лингвистика, салыштырма типология, контрастивдик лингвистика, лексикология, кыргыз жана англис тилдеринин паремиологиясы жана фразеологиясы боюнча лекциялар курсунда, о.э., кыргыз семиотикасын, котормо таанууну жана когнитивдик лингвистикасын өнүктүрүү боюнча атайын курстарды окууда жана атайын семинарларды өткөрүүдө колдонула алат.

Экинчиден, иштеги натыйжаларды лингвомаданият таануу, лексикалык семантика, психоллингвистика, семиотика, социология, аймак таануу боюнча изилдөөлөрдө колдонсо болот. Үчүнчүдөн, **аалам, адам** жөнүндө чыгарылган айрым тыянактар кыргыз тилинде чыгарылып жаткан ар түрдүү типтеги жарнамалык жана идеологиялык тексттерди түзүүдө база катары кызмат кыла алат.

Коргоого коюлуучу жоболор:

1. Семиотика менен когнитивдик лингвистиканын методологиясынын айкалышынын негизинде белгилер системасынын дүйнөнү таанууда аткарган ролу чечмеленет, анда белгинин кабыл алынышы когнитивдик механизмдер аркылуу түшүндүрүлөт.
2. «Аалам» жана «адам» концепттеринин семиотикалык түзүмү философиялык, мифологиялык жана маданий тексттердин негизинде аныкталат жана алар өз ара байланышкан концептуалдык структуралар катары иштейт.
3. «Аалам» концепти көп катмарлуу философиялык жана маданий түзүм катары
- Ч. Айтматовдун чыгармаларында инсандыктын калыптанышына, дүйнө менен байланыш түзүүгө тийгизген таасири аркылуу негиздүү жана көркөм чагылдырылган.
4. Ч. Айтматовдун чыгармаларында «адам» концепти жоопкерчиликтүү инсан образын туюнткан борбордук структура катары ачылып, анын мазмуну философиялык антропология жана мифологиялык идеялар аркылуу негизделет. Бул концепт «аалам» концепти менен ажырагыс байланышта болуп, адамдын аалам алдындагы моралдык жана экзистенциалдык жоопкерчилигин айгинелейт.
5. Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» жана «адам» концепттери терең когнитивдик жана семиотикалык мазмунга ээ болуп, кыргыз маданиятынын дүйнө жана адам жөнүндөгү өзгөчө түшүнүгүн чагылдырат. Бирок бул концепттердин англис тилиндеги котормолордо репрезентацияланышы толук кандуу берилбей, тил аралык когнитивдик моделдердин жана семиотикалык системалардын айырмачылыгынан улам маанисинин жоголушу же бурмаланышы байкалат.

6. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам концепттерин башка тилге которууда экстралингвистикалык факторлорду — маданий контекстти, символдордун улуттук баалуулуктардагы ордун жана дүйнөтааным өзгөчөлүктөрүн эске алуу зарыл, анткени алардын туура интерпретациясы ушул факторлордон түздөн-түз көз каранды.

7. Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» жана «адам» концепттеринин терең семиотикалык жана маданий ачылышы кыргыз дүйнөтаанымын чагылдыруу менен бирге, бул концепттердин универсалдуу мүнөзүн көрсөтүп, кыргыз адабиятын эл аралык маданий мейкиндикке интеграциялоого өбөлгө түзөт.

8. «Адам» концептинин негизинде кыргыз жана британ менталитеттерин салыштырма-когнитивдик анализдөө маданий стереотиптердин, дүйнөтааным формаларынын жана баалуулуктардын окшоштуктары менен айырмачылыктарын аныктоого мүмкүндүк берип, ар түрдүү маданий контексттерде инсандык жана коомдук кабылдоону терең түшүнүүгө шарт түзөт.

Автордун жекече салымы. Теманын, багыттын тандалышы, материал жыйноо, системалаштыруу, чечмелөө жана жалпылоо изденүүчү тарабынан жекече аткарылды. Сунушталган ой-пикирлер, көз караштар, изилдөөдөн алынган илимий корутунду, жыйынтыктар диссертанттын өзүнө таандык.

Диссертациянын натыйжаларынын апробацияланышы.

Изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргыз Эл аралык университетинин Тилдер кафедрасынын жыйынында 7 жолу, ал эми АКШ, Россия, Венгрия, Казахстан жана башка өлкөлөрдө өткөн эл аралык илимий конференцияларда 5 жолу сунушталды. Мындан тышкары, изилдөө 10 жолу университеттер аралык эл аралык илимий-тажрыйбалык конференцияларда талкууланып, жалпы 22 баяндама окулду.

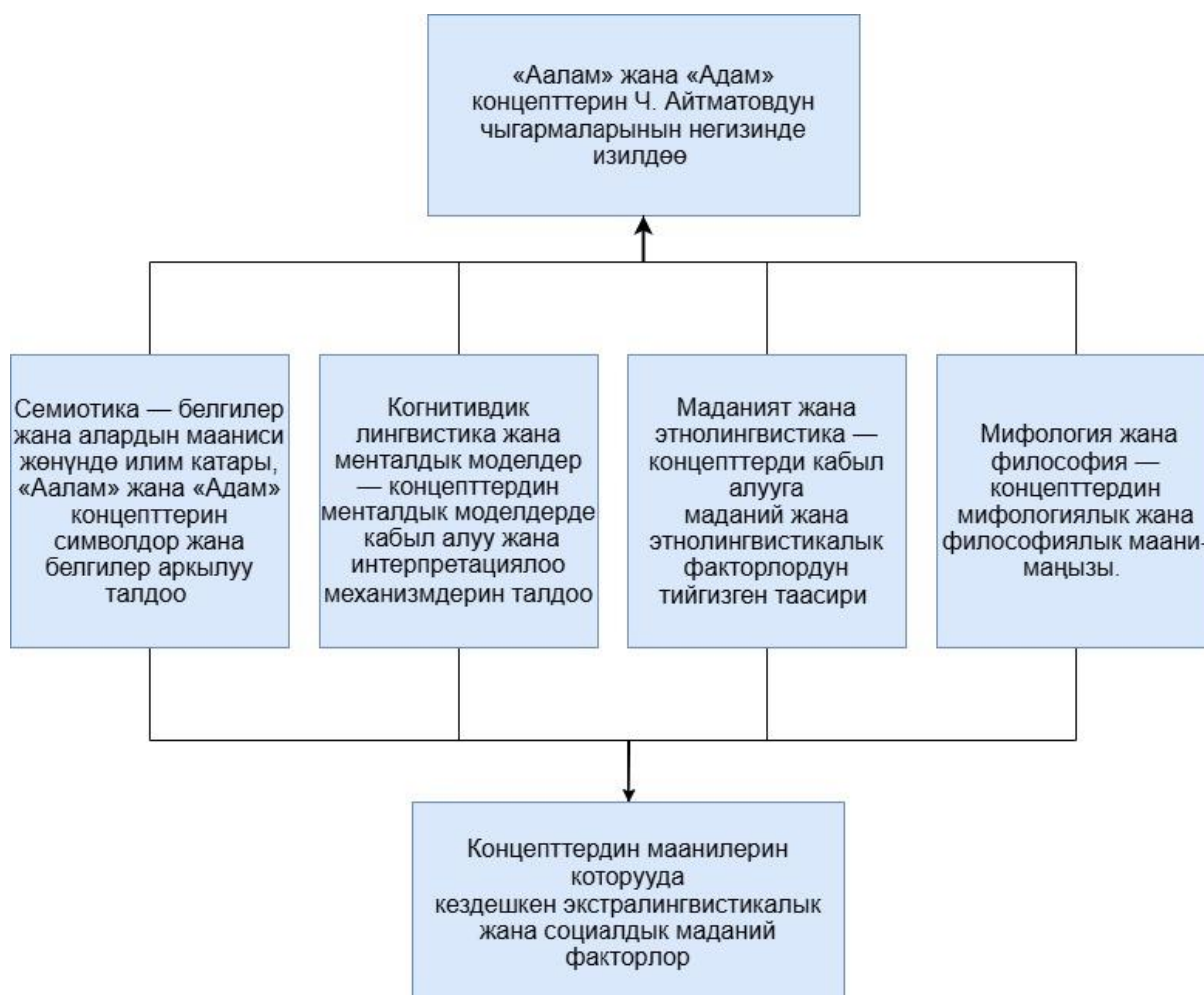
Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү.

Эмгек киришүүдөн, төрт баптан, корутундунан туруп, акырында колдонулган адабияттардын тизмеси берилген. Колдонулган адабияттардын тизмеси 448 аталышты камтыйт. Иштин жалпы көлөмү 304 бет. Эмгекте ар ар түрдүү чиймелер, сүрөттөр жана таблицалар колдонулду.

БАП 1. СЕМИОТИКА ЖАНА КОГНИТОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИНИН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Бул бөлүмдө семиотика жана когнитивдик лингвистика сыяктуу негизги илимий багыттардын теориялык алкагы каралат. Семиотика белгилердин системаларын жана алардын маданий жана семантикалык функцияларын талдоого багытталса, когнитивдик лингвистика адамдын акыл-эс процесстеринин тил аркылуу чагылуусун изилдейт. Ошондой эле маданият таануу чөйрөсүндө белгилердин жана концепттердин маданий контексте кандайча калыптанып, түшүнүк категорияларына айлана турганы талдоого алынат.

Модель 1.1 Изилдөөнүн структурасы

1.1. Семиотика илиминин теориялык негиздери

Семиотика илиминин теориялык негиздери

Семиотика өз алдынча илимий дисциплина катары XIX кылымдын аягында — XX кылымдын башында калыптанган. Бул тармактын негиздөөчүлөрү катары америкалык философ Ч. Пирс (1839–1914) жана белгилүү лингвист Ф. Соссюр (1857–1913) таанылат; соңкусу структурдук лингвистиканын пайдубалын түзгөн. Бирок семиотиканын активдүү өнүгүү мезгили катары XX кылымдын экинчи жарымы эске алынат, анткени дал ошол убакта маданият семиотикасынын маселелерине өзгөчө көңүл бурулган (Р. Барт, У. Эко ж.б.). Семиотиканын калыптанышына Ю.М. Лотман жетектеген Москва–Тартуу мектеби чоң салым кошкон.

XX кылымда семиотиканын өнүгүүсү жанданып, жаңы деңгээлге көтөрүлө баштаган. Семиотикалык ыкма психологияда (Ж. Пиаже, Л. С. Выготский ж.б.), педагогикада (А. К. Гастевдин концепциясында), антропологияда жана маданият таанууда (К. Леви-Строссун структурдук антропологиясында), социологияда, экономика илимдеринде жана башка көптөгөн тармактарда кеңири колдонулган.

Семиотика (анын альтернативдик аталышы — семиология) — бул маалыматты сактоочу жана жеткирүүчү белгилерди жана белги системаларын изилдеген тармактар аралык илимий дисциплина болуп саналат. Семиотика каймана системаларды анализдөө менен катар, аларды иштеп чыгууга да жардам берет (мисалы, автоматташтырылган котормо жана программалоо тутумдарын түзүүдө). Ошондой эле ал бир катар маданий кубулуштарды — ырым-жырымдарды, мифтерди, адамдын угуу жана көрүү кабылдоосун негизги тема катары камтыйт.

1.1.1. Белги түшүнүгү Фердинан де Соссюрдун теориясында

Фердинан де Соссюрдун лингвистикалык теориясы XX кылымдагы эң таасирдүү илимий иш катары белгилүү. Анын эң маанилүү эмгеги, «Жалпы

лингвистика курсу» (1916), тилди изилдөөнүн негиздерин өзгөрттү жана структурализмдин өнүгүшүнө чоң салым кошту. Соссюр тилди гана эмес, жалпы белгини изилдөө үчүн жаңы семиология багытын ачкан. Ал семиологияны «коомдогу белгилердин жашоосун изилдөөчү илим» деп аныктайт, анын максаты — «бизге белгилер эмне экенин жана алар кандай мыйзамдар менен башкарыларын түшүндүрүү» [Соссюр, 1999: 68].

Ф. Соссюр белгилердин түзүлүшүн өзүнүн семиотикалык теориясында эки негизги компонентке бөлүп түшүндүрөт: **белгилөөчү** (signifier) жана **белгиленүүчү** (signified). Белгилөөчү – бул белгилердин материалдык түрү, башкача айтканда, анын үндөрү, жазылышы же визуалдык түрү, ал эми белгиленүүчү – бул белгилөөчү аркылуу берилген түшүнүк же маңыз. Ф. Соссюр белгилердин бул компоненттеринин ортосунда табигый байланыш жок экендигин баса белгилейт, анткени «сөз менен анын маанисинин ортосунда эч кандай табигый байланышы жок» (Соссюр, 1999: 69). Бул пикирдин мааниси, белгиленүүчү менен белгилөөчү ортосундагы байланыш шарттуу, белгилүү бир коомдук келишимге негизделген жана ар бир тилде белгилүү бир символдорго берилген маанилер коом тарабынан макулдашылган.

Ф. Соссюрдун бул көз карашы боюнча, белгилердин түзүлүшү табигый эмес, ал тескерисинче, белгилүү бир коомдогу адамдардын ортосунда түзүлгөн шарттуу келишимдерге негизделет. Мисалы, "үй" деген сөздүн ичиндеги белгилөөчү (тыбыштар) менен анын белгиленүүчү (үй деген түшүнүк) ортосунда эч кандай табигый байланыш жок, бул байланышты адамдар белгилүү бир тилдик жүйөлөр аркылуу орнотушкан. Бул байланышты ар бир коом же тил өзүнүн маданий жана социалдык шарттарына ылайыктап түзөт.

Ф. Соссюр тил менен кепти айырмалайт. Ал тилди *la langue* деп атап, бул жалпылыкты билдирет, атап айтканда, коомдук тилдин структурасын, ыкмаларын жана нормаларын; ал эми кеп — *la parole* — бул жеке адамдардын активдүү сүйлөө иш-аракеттери. Тилде бардык сөздөр биригип, бүтүндөй коомго таандык системаны түзөт. Ал «өзүнчө эле жеке адамда жок, бирок жамаатта гана бар» - деп белгилейт [Соссюр, 1999: 69].

Ф. Соссюр белгилерди эки түргө ажыратат: стихиялуу жана символикалык. Символдук белгилерде белгилөөчү менен белгиленүүчүнүн ортосунда табигый байланыш байкалышы шарт. Мисалы, таразанын сүрөтү акыйкаттуулуктун символу катары колдонулганда, аны арабанын дөңгөлөгүнүн сүрөтү менен алмаштыруу мүмкүн эмес [Соссюр, 1999: 71]. Ал эми стихиялуу жол менен жаралган белгилерде мындай табигый байланыш кездешпейт; алар ар бир тилде коом тарабынан кабыл алынган шарттуу системалардын бир бөлүгү катары таанылат.

Ф. Соссюр тил феномени тууралуу ой жүгүртүүсүндө тилди кагаздын барагына салыштырат: *«Язык можно сравнить с листом бумаги: мысль — это одна сторона листа, звук — другая. Невозможно разрезать одну сторону, не разрезав другую. Точно так же в языке нельзя отделить звук от мысли, как и мысль от звука. Это возможно только посредством абстракции, в результате которой мы получаем либо чистую психологию, либо чистую фонологию»* [Соссюр, 1916,: 155-157].

Бул салыштыруунун негизинде Ф. Соссюр тилди белгилер системасы катары түшүндүрөт. Ал белгилерди белгилөөчү (озвучка, үн) жана белгиленүүчү (түшүнүк, ой) деп эки компонентке бөлүп, алардын ажырагыс байланышынан тилдик белги (signe linguistique) жараларын белгилеген.

Демек, Ф. Соссюрдун теориясына ылайык, тилдик бирдиктер – бул ой менен үндүн биримдигинин негизинде калыптанган, өз ара байланыштуу структуралар. Бул идея структуралык лингвистиканын негизги принциптеринин бири катары кабыл алынган.

Ф. Соссюрдун лингвистикалык теориясында синтагматикалык жана ассоциативдик (парадигмалык) мамилелер өзгөчө мааниге ээ. Анын түшүндүрмөсүнө ылайык, синтагматикалык мамилелер — бул тил бирдиктеринин сүйлөө агымындагы (сызыктуу катарда) бири-бири менен болгон өз ара байланышы; бул мамиле тилдин формалдык структурасын аныктайт. Ал эми ассоциативдик (парадигмалык) мамилелер – бул тил бирдиктеринин ой жүгүртүү деңгээлинде, түшүнүк же маанилик жактан бири-бири менен түзгөн

байланышы. Бул мамиле тил бирдиктеринин тандалып колдонулушуна таасир берет.

Ф. Соссюр белгилегендей, бул эки мамиле бири-бири менен тыгыз байланышта болуп, тил системасынын терең структурасын аныктайт. Ал бул тууралуу мындай дейт: *«Эгерде ассоциативдик байланыштар болбосо, тилдик бирдиктердин ортосунда синтагматикалык байланыштарды да түзүүгө мүмкүн болмок эмес.»* [Соссюр, 1999: 117].

Мындан көрүнүп тургандай, тилдик түзүм синтагма менен парадигманын жыйындысы катары каралып, алардын өз ара аракетинен тилдин ички механизми калыптанат.

Бул мамилелердин иштеши адабий тексттерде да байкалат. Мисалы, Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романында «адам» жана «жер» сыяктуу белгилер ар кандай контексттерде ар башка мааниге ээ болуп, ассоциативдик байланыштар аркылуу жаңы маани катмарларын жаратат. Ошондой эле «жер» менен «убакыт» концепттеринин синтагматикалык карама-каршылыгы тексттин философиялык мазмунун ачууда кызмат кылат. Демек, белгилердин функциясы алардын структурадагы ордуна жана башка белгилер менен болгон мамилесине жараша аныкталат.

Ф. Соссюр ассоциативдик мамилелерди белгилердин маданий контекстке жана жеке тажрыйбага негизделген байланыштары катары карайт. Ч. Айтматовдун чыгармаларында, мисалы, «дүйнө», «тагдыр», «убакыт» сыяктуу белгилер ассоциативдик мамилелер аркылуу окурманда философиялык ой толгоолорду жана мифтик түшүнүктөрдү жаратат. Бул белгилердин мааниси чыгарманын контекстинде тереңдейт жана окурмандын чыгармага болгон көз карашын кеңейтет.

Ф. Соссюрдун теориясына ылайык, белгилердин мааниси боштукта пайда болбойт, алар башка белгилер менен болгон мамилелеринин негизинде түзүлөт. Мисалы, Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» чыгармасында «адам» деген сөз өзүнчө туруктуу символ болбойт, ал башка белгилер менен байланышта гана

мааниге ээ болот. Бул белгилердин байланыштары түздөн-түз көрүнбөстөн, чыгарманын контекстинде терең маанини жаратат.

Ф. Соссюрдун теориясын Ч. Айтматовдун чыгармаларында колдонуу белгилердин бүтүн системада иштеши керектигин түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Бул теория, тилдин жана маданияттын реалдуулукту кабыл алуу процесстерине кандай таасир этерин жана тексттин философиялык ой толгоолорун кантип түзөрүн түшүнүүгө жардам берет.

Ф. Соссюрдин теориясында лингвистикалык изилдөөнүн эки негизги түрү – диахроникалык (тарыхый) жана синхроникалык (мезгилдүү) лингвистика белгиленет. Диахроникалык лингвистика тилдин тарыхтагы өнүгүүсүн изилдесе, синхроникалык лингвистика анын учурдагы абалын талдайт. Ф. Соссюр айткандай, «тилдин тарыхый өнүгүүсүн изилдөө үчүн, анын учурдагы абалынын синхрондуу сүрөттөмөсү керек» [Соссюр, 1999:89]. Бул ыкма тилдик структуралардын жана сөздөрдүн өзгөрүүсүн тарыхый жана мезгилдүү түрдө талдоону шарттайт.

Ф. Соссюр тилди жана белгилерди изилдөөдө жаңы көз караштарды сунуштап, тилди жөн гана сүйлөө иш-аракетинин натыйжасы катары эмес, коомдук шарттуу системалар катары караган. Анын концепциялары тил таануу тармагында жаңы методологиянын жана терең изилдөөлөрдүн негизин түзгөн.

Демек, Ч. Айтматовдун чыгармаларын изилдөөгө Ф. Соссюрдун теориясын колдонуу аркылуу тил жана белгилердин коомдук жана маданий контекстте иштеши, ошондой эле синхроникалык жана диахроникалык мамилелердин маанисин түшүнүү катары кабыл алынат.

1.1.2. Ч. Пирс жана Ч. Морристин теориялары семиотиканын негизги илимий базасы катары

Белгилер жөнүндө илимди түзүү идеясы дээрлик бир эле учурда, көптөгөн илимпоздордо пайда болгон. Алардын негизгиси болуп семиотика деген түшүнүктү сунуш кылган америкалык логик, философ жана натуралист Ч. Пирс

(1839-1914) эсептелет. Ч. Пирс белгилерди адамдын иш-аракеттериндеги өз ара аракеттенген элементтер катары караган. Ал белгилердин теориясын үчтүк структурага негиздеп, белгинин төмөнкү үч компоненттен турганын белгилеген:

1. Representamen (Белги) — белгинин материалдык формасы же символу.
2. Object (Объект) — белгиге тиешелүү чыныгы объект же көрүнүш.
3. Interpretant (Интерпретант) — белгини чечмелөө процесси, башкача айтканда, белгинин маанисин түшүнүү жана анын субъект тарабынан кабыл алынышы.

Ч. Пирс белгилерди үч негизги түргө бөлгөн:

- Икона (Icon) — белги, ал өз объектинен окшош (мисалы, адамдын портрети).
- Индекс (Index) — белги, ал объект менен себептик байланышта болгон белги (мисалы, кардан калган буттардын издери).
- Символ (Symbol) — белги, ал объект менен болгону келишим аркылуу байланыштырылат (мисалы, "дарак" деген сөз).

Ч. Пирс үчүн маанилүү аспект — бул белгилер өзүнчө эмес, коммуникация жана маданий практиканын контекстинде иштээрин түшүнүү болгон. Белгилердин мааниси социалдык-маданий чөйрөдө аларды чечмелөө процесси аркылуу өнүгүп, өзгөрүп турат.

Ч. Пирстин семиотикалык идеялары өтө салттуу эмес жана кабылдоого оор келген формада баяндалгандыктан, окумуштуулар чөйрөсүндө 1930-жылдары гана белгилүү боло баштаган. Ч. Пирстин идеялары Р. Карнап, А. Тарский ж. б. сыяктуу логиктердин жана философтордун эмгектеринде андан ары өнүгүп келе жатат.

Чарльз Моррис — семиотика тармагындагы көрүнүктүү окумуштуу, ал белгилердин теориясын жана практикалык колдонулушун изилдөөдө философия, лингвистика, психология жана социология сыяктуу тармактарды интеграциялап, семиотиканы интердисциплинардык илим катары өнүктүргөн.

Чарльз Моррис семиотикага карата системалуу ыкманы сунуштап, аны үч негизги компонентке бөлгөн:

1. **Семиотиканын синтаксиси** — белгилердин түзүлүшүн жана алардын айкалышынын эрежелерин, ошондой эле белгилердин ортосундагы байланыштарды алардын маанилерин эсепке албастан изилдөө.

2. **Семиотиканын семантикасы** — белгилер менен алардын маанилеринин ортосундагы байланыштарды, башкача айтканда белгилер предметтерди же концепттерди кандайча белгилей турганын талдоо.

3. **Семиотиканын прагматикасы** — белгилердин чыныгы коммуникациядагы функцияларын, аларды кабыл алган адамдарда кандай таасирлердин пайда болгондугун жана белгилердин конкреттүү социалдык контексттерде кандайча иштерин изилдөө.

Жогорудагы теорияларга таянып төмөнкү схеманы сунуштайбыз:

Схема 1.1 Семиотиканын үч негизги компоненттери

Ч. Моррис синтактика семиотиканын башка тармактарына караганда жакшыраак иштелип чыккандыгын белгиледи. Бирок кийинчерээк заманбап изилдөөчүлөрдүн пикирлерине карата көп нерсе өзгөрдү. Окумуштуу Н. А.

Лукьянова Ч. Моррис синтактикага өтө карама-каршы аныктама берген деп эсептейт: «бул синтактиканы илимий изилдөө чөйрөсүнөн тышкары алып чыгып, синтактиканы семантикага сиңирип алган» [Лукьянова, 2010]. Бирок үч өлчөмдүү чексиз семиоз гипотезасы илимий изилдөөлөрдүн маанилүү методикалык негизи болуп калды. Семантика белгилердин десигнаттарга жана ошону менен алар белгилеген (денотациялаган) же белгилей турган (денотациялай турган) объектилерге болгон мамилесин карайт. Мурдагыдай эле, Ч. Моррис «семантикалык эреже» түшүнүгүн киргизет. Белгилердин белгилүү бир айкалышы жана алардын мамилелери менен байланышкан жаратуу жана өзгөртүү эрежелеринен айырмаланып, семиотиканын ичиндеги «семантикалык эреже» белгиси объектке же кырдаалга кандай шарттарда колдонула тургандыгын аныктаган эрежени билдирет (анын десигнаты бар); мындай эрежелер белгилер менен берилген кырдаалдардын ортосунда шайкештикти белгилейт.

Ал синтактикалык жана семантикалык эрежелер семиотика тарабынан түзүлгөн семиозистин ар бир конкреттүү учурдарда колдонула турган оозеки билдирүү болуп калбашы үчүн прагматикалык өлчөмдү киргизүү керек деп эсептейт.

Прагматизм идеяларына негизделген окумуштуулар Ч. Пирс, В. Джеймс, Д. Дьюи, Дж. Мид ж.б. жоболоруна таянып Ч. Моррис семиотиканы прагматикалык өлчөөнүн негиздерин төмөнкүчө аныктайт: Белгинин котормочусу – организм; интерпретатор – бул организмдин белгилер аркылуу белгилердин чөйрөсүнүн таасири астында, түздөн-түз проблемалуу кырдаалга байланышпаган объектилерге реакция кылуу жөндөмдүүлүгү.

Семиозистин жардамы менен организмдерсиз же байкалбай турган объекттердин касиеттерин эске алуу мүмкүнчүлүгү пайда болот, ал эми бул идеяларды курал катары колдонууга болот. Ч. Моррис белгилердин көпчүлүгүнүн (жана балким, бардыгынын) котормочулары тирүү организмдер болгондуктан, прагматика ушул белгинин негизинде психологиялык, биологиялык жана социологиялык аспектилер менен алектенет. Мунун

натыйжасында, семиозис адамга байланыштуу илимдердин универсалдуулугун көрсөтөт. Ч. Морристин ар кандай илимдерге бирдиктүү семиотикалык негизди берүү идеясы ишке ашкан жок, бирок анын «семиозис триадасы» түшүнүгү кеңири жайылды.

Е. В. Шелестюк семиотиканын үч бөлүмүн светофордун мисалында сүрөттөп, Ч. Морристин жүрүм-турум теориясын колдонуп, «семиозис триадасы» түшүнүгүн тактап көрсөтөт. Шелестюктүн пикири боюнча, светофордун түстөрүндөгү өзгөрүүлөр (түс катары өзгөрүү тартиби жана айкалыштыруу эрежелери) **синтактика** болуп саналат. **Семантика** болсо, белгилердин кабыл алынган маанисин түшүндүрөт, мисалы, туруу, кыймылга даярдануу жана айдоо. Чарльз Морристин айтуусу боюнча, бул маанилер иш-аракетке жетектейт. **Прагматика** болсо, светофордун адамдардын эки категориясына: автомобилисттерге жана жөө жүргүнчүлөргө кайрылышын түшүндүрөт. Ар бир категория үчүн светофордун ар бир конфигурациясы ар башка мааниге ээ болуп, жол кыймылынын катышуучуларынын өз ара байланыштарын камсыздайт.

Айрым учурда изилдөөчүлөр Ч. Морристин семиотикалык теориясынын негиздерин түздөн-түз карап чыкпаганы менен, дискурсту талдоодо прагмалингвистикалык аспекттерге, атап айтканда, тилди антропологиялык багытта прагмалингвистикалык жактан изилдөөгө токтолушат. Ошондой эле, маалымат агымын жана анын иштөө мыйзам ченемдүүлүктөрүн талдоо учурунда көптөгөн окумуштуулар синтаксистик, семантикалык жана прагматикалык чыпкалардын түшүнүгүн колдонушат. Бирок бул талдоолордо Ч. Моррис жана анын семиотикалык концепциялары көбүнчө түз эскерилбейт.

Ошентип, Ч. Морристин семиотиканын универсалдуулугу жөнүндөгү концепциясы бир катар изилдөөлөрдө кыйыр түрдө колдонулганы менен, анын теориялык негизи көп учурда көрүнүктүү орунга ээ боло бербейт. Ошол эле учурда, постмодерндик парадигмада жана заманбап илимий рационалдуулуктун өнүгүшү шартында Ч. Морристин мурасы жана семиотиканын методологиялык

негиздери кайрадан кароого алынып, интенсивдүү түрдө реформаланып жаткандыгын белгилеп кетүү зарыл.

Ошондой болсо да, Ч. Моррис жана Ч. Пирс сыяктуу структуралисттик багыттагы классикалык теоретиктердин идеялары семиотиканын буга чейин жетишсиз изилденген аспектилерин кайрадан жандандырып, заманбап илимий парадигмалардын алкагында жаңычыл көз караштар менен интерпретацияланууда. Постмодернисттик илимий дискурстарда Ч. Морристин илимий мурасы жана семиотикалык концепциялары жаңыча методологиялык негизде талданып, рационалдуулуктун трансформацияланган формаларын жана белгилердин когнитивдик динамикасын эске алуу менен терең изилденүүдө.

И. Е. Фадееванын илимий көз карашына ылайык, рационалдуулуктун түрүнүн өзгөрүшү белгилердин ички структурасында жана индивиддин аң сезимий мүнөзүндө фундаменталдуу трансформацияларга алып келет. Бул процесс белгилердин өзүнүн структурал байланыштарында жүрүп, белгисиздик жана мазмундун флуктуациясы аркылуу “узун” же “континенталдык” белги түшүнүгүн кайра түзүүнү шарттайт.

В. А. Сулимов болсо, семиозду жеке маани берүү процесси катары эмес, аң сезим, текст жана коомдук чыныктын социалдык маданий динамикалуу системасы катары кароону сунуштайт. Ошентип, стохастикалык, сызыктуу эмес жана өзүн өзү түзгөн татаал дүйнөдө, Ч. Пирс жана Ч. Моррисдин илимий мурастары өз актуалдуулугун жоготпойт. Алардын эмгектери XX кылымдын аягынан баштап азыркы күнгө чейин семиотиканын илимий таанымды калыптандырууда жана методологиялык негиз түзүүдө орчундуу ролду ойнойт.

Андыктан, Ч. Пирс жана Ч. Моррис теориялары семиотика тарыхындагы фундаменталдуу булак катары гана эмес, заманбап изилдөөлөргө негиз болчу метод жана философиялык багыт катары да бааланышы керек. Алардын идеялары семиотиканы башка илимий дисциплиналар менен интеграциялоо, белгилердин когнитивдик жана социалдык функцияларын изилдөө мүмкүнчүлүгүн кеңейтет жана татаал мейкиндиктердеги коммуникациянын логикасын түшүнүүгө жардам берет.

1.1.3. Семиотика маданияттын негизги бөлүгү катары, кыргыз маданиятындагы концепттерди изилдөө алкагында

Бүгүнкү күндө семиотика адамдын иш-аракеттеринин ар кандай тармактарын талдоодо колдонулган илимий теория болуп саналат. Бирок ал жөн гана иконикалык системалар жөнүндө бирдиктүү илимди эмес, таанып-билүү иш-аракеттерин талдаган изилдөө методологиясын же парадигмасын да билдирет. Ал гуманитардык жана табигый илимдер жаатындагы илимий изилдөөлөрдүн кеңири чөйрөсү менен тыгыз байланышта болуп эсептелинет, буга кибернетика, информатика, прагматика, когнитология жана башка бир топ белгилүү дисциплиналар аралык илимдер киришет. Бул чөйрөлөрдөгү изилдөөлөрдүн аркасында бүгүнкү күндө биз адамдын ишмердүүлүгүнүн ар кайсы тармактарында белгилер түрүндө чагылдырылган маалыматтык алмашуу процесстерин аныктай алабыз. Семиотиканы жана анын принциптерин колдонуунун башка ири чөйрөсү гуманитардык чөйрө болуп саналат, анткени ал ар кандай изилдөөлөрдү жүргүзөт. Семиотика гуманитардык илимдердин методдорунун арасында маанилүү орунду ээлейт, анткени күнүмдүк ой жүгүртүүдөн баштап философияга жана искусствого чейинки ар кандай маданий кубулуштар сөзсүз түрдө каймана (белги) түрүндө бекемделет жана маанисин изилдөө жана түшүндүрүп берүүнү талап кылган маанилүү механизм болуп саналат. Бирок башка гуманитардык илимдерден айырмаланып, семиотика маани издөөгө анчалык деле кызыгдар эмес, башкача айтканда, формасы жок мазмун бул жерде изилдөө предмети болбойт. Семиотика үчүн **белги** бул материалдык жактан идеалдуу билим, ал жок болгон учурда да бир нерсени чагылдырат, конкреттүү мазмунду өткөрүп берет жана маданиятта ортомчу катары иштейт.

Кээ бир учурларда, мисалы, лингвистикада жана логикада семиотикалык ыкмаларды колдонуу бул дисциплиналардын алкагында өзүнчө багыттардын пайда болушуна алып келди, айталы, лингвистикалык семиотика (лингвосемиотика) жана логикалык семиотика. Бул тармактарда табигый

(улуттук) жана жасалма тилдердин белгилери изилденет.

Семиотика, белгилер теориясы катары, маданий көрүнүштөрдү, символдорду жана маанилерди изилдөөдө чоң мааниге ээ. Кыргыз маданиятынын алкагында семиотика элдин маданий, философиялык жана этикалык баалуулуктарын кантип чагылдырып көрсөтөрүн түшүнүүгө жардам берет, бул үчүн тил жана адабият сыяктуу белгилер системасы менен, ошондой эле символдор жана каада-салттар сыяктуу маданий тажрыйбалар колдонулат. Маданият белгилер системасы катары бир гана маалымат бербестен, коомдун дүйнөнү түшүнүү жана кабыл алуу ыкмаларын түзүүдө негизги роль аткарат, ошондой эле бул баалуулуктар муундан-муунга өткөрүлүп берилет.

Семиотиканын дагы бир маанилүү колдонмо чөйрөсү – маданий идентивдүүлүктү изилдөө. Кыргыз маданиятында, башка маданияттар сыяктуу эле, улуттун өзгөчөлүктөрү элдин социалдык жана маданий баалуулуктарын чагылдырган белгилер жана символдор аркылуу калыптанат.

Мисалы, андай символдорго улуттук кийимдердин салттуу элементтери, мисалы *ак калпак*, *чапан*, *элечек*, *жоолук* ж.б. кирет. Алар кыргыз элине таандык экендигин гана эмес, тарыхый жана моралдык маанилерди да көрсөтөт.

Мисалы мурунку мезгилдерде кыргыздарда жаш, секелек кыздар чачтарын беш көкүл кылып өрүп, баштарына үкүлүү топу кийишкен. Бул кыздын күйөөгө тие элек экенинен кабар берген. Эгерде кыз күйөөгө чыкпай калса, аны *баланчанын топучан кызы* (топусунда үкү болгон эмес) деп атап коюшкан, бул деген кыз кара далы болуп, турмушка чыкпай калды дегенди билдирген. Качан кыздар күйөөгө тийгенде баштарына жоолук салынышкан, демек, жоолук күйөөсү бар деген белгини билдирген. Ак элечекти көбүнчө орто жаштан өтүп калган аялдар, улгайып калган байбичелер кийишкен. Бул да аялдарга өзгөчө коомдук статус берип турган. Эркектердин кийимдери да түрдүүчө болуп, алардын жаш өзгөчөлүгүн, коомдогу ордун көрсөтүп айырмалап турган. Кыргыздар көчмөн калк болгондуктан, дайыма ат үстүндө жүрүшкөн, улуттук ат оюндарын мыкты ойношкон жана колдорунда дайыма камчы кармап жүрүшкөн. Камчыны алып жүрүүнүн да өзүнө гана таандык тартип-эрежеси, сыры болгон.

Аны кармап жүрүү ыкмалары, көтөргөн позициялар өзүнчө бир белги, жашыруун маалымат же ниеттин көрсөткүчү катары түшүндүрүлгөн. Башкача айтканда, кыргыздар камчыны да «*сүйлөтө*» билген.

Эгерде камчыны Чарльз Пирстин теориясынын призмасында карасак, аны мааниси физикалык формасы менен гана эмес, ошондой эле колдонулган маданий жана социалдык контексттер менен да аныкталуучу символ катары көрүүгө болот. Мисалы:

1. **Камчыны ээрдин кашына илип үйгө кирүү** – бул адамдын шашылыш абалын билдирген индекстик белги болуп саналат, анткени камчынын мындай жайгашуусу түздөн-түз үйгө кирүү же чыгуу максатын көрсөтөт.

2. **Эгерде камчыны бүктөп кончуна салып келүү** – бул каада-салт менен байланышкан символикалык белги болуп саналат, анткени камчынын мындай жайгашуусу адамдын социалдык ролун жана «*конок болуп келдим*» деген маанисин билдирет.

3. **Эгерде камчыны сүйрөп үйгө кирүү** – индекстик белгилердин бири болуп, «*мен сени менен чабышканы келдим*» деген маанини билдирет, анткени камчынын сүйрөлүп кириши түздөн-түз аракетке жана каршылашууга багытталган иш-аракеттерди көрсөтөт.

4. **Эгерде камчыны бүктөп колуна кармап үйгө кирүү** – бул белгилердин символикалык системасы болуп, «*өкүм же кабар угузганы келдим*» деген маанини билдирет.

5. **Камчыны мойнуна илип үйгө кирүү** – бул белгилердин эмоционалдык негизде «*кечирим сурап келгени*» деген маанини билдирген символ.

6. **Эгерде камчыны колтугуна кыстарып үйгө кирүү** – бул индекстик белгилердин бири болуп, «мен жок издеп жүрөм» же «мал издеп жүрөм» деген маанини билдирет.

Демек, жогорку мисалдар Ч. Пирс көрсөткөндөй белгилердин мааниси кандай шартта өзгөрүп, кандайча чечмелөө процесси өнүгүп, өсүп турарына негиздүү далил боло алат. Дагы бир белгилей кетчү нерсе, келтирилген мисалдар кыргыз элинин улуттук баалуулуктарын чагылдырат жана муундан муунга

өткөрүлүп келген, бирок азыркы глобализациянын шартында алар өзгөрүүгө учурап, айрым учурларда маани-маңызын жоготуп, жаңыланууга дуушар болуп жатат.

Кыргыз маданиятында белгилер жана символдор жөн гана практикалык максаттарды ишке ашырууга эмес, ошондой эле коллективдик өзгөчөлүктү түзүүдө жана аны сактоодо негизги орунду ээлейт. «Аалам» жана «адам» концепттерин изилдөөнүн алкагында мисалы, табияттын элементтери: тоолор, дарыялар, күн жана ай, жылдыздар ж.б. терең философиялык жана моралдык мааниге ээ белгилер катары кабыл алынат.

Кыргыздарда *тоо* менен *суу* негизги табияттын элементтери болуп саналат. Кыргызстан өзү тоолуу өлкө, анын жалпы территориясынын 90% жакынын тоолор ээлейт. Тоо кыргыздар үчүн жөн гана физикалык элемент эмес, б.а. кандайдыр бир каймана мааниси бар өзүнчө бир белгини билдирет.

Тоону символ катары карасак, ал *биринчиден* бийиктикти, бекемдикти жана коопсуздукту билдирет, *экинчиден* тоо адамга жогорку моралдык баалуулукту билдирген белги катары кабыл алынат, себеби эл арасында «*тоодой бийик*», «*тоодой ишенимдүү жөлөк*» деген сыяктуу туруктуу сөз айкаштары жашап келет. Ч. Айтматовдун акыркы белгилүү чыгармасы да бекеринен «Тоолор кулаганда» деп аталбаса керек. (*бул жөнүндө 4 бапта кенен айтылат*) Тоо кыргыздар үчүн коопсуздуктун кепили болот, себеби сырттан кандайдыр бир коркунуч жаратылса, элди душмандардан тоо тосот, сактайт жана аларды коргойт деген атам замандан бери келе жаткан ишеним бар.

Суу – бул жашоо булагы. Суу – кыргыздар үчүн өтө баалуу. Тоолуу өлкө болгондуктан кыргыздар суунун башында турат. Бекеринен кыргыздар «*Эл башы болгончо, суу башы бол*» деп айтпаса керек. Суу, жашоонун негизги элементи катары жашоону, тазалыкты жана моралдык баалуулукту символдоштурат. Кыргыз эли сууну өзгөчө барктайт, б.а. *сууга карап түкүрбө, сууну булгаба, аккан сууда арам жок, суу өмүр булагы, жети күндүк жаандан желип өткөн суу жакшы* ж.б.у.с. макал-лакаптар менен жаш муундарды келечекке тарбиялап келет.

Мисалы, Ф. Соссюрдун теориясына ылайык, *тоо* жана *суу* символдорунун негизги бөлүктөрү төмөнкүлөрдү камтыйт: означающее (бул белгилердин материалдык түрү, мисалы, *тоонун* же *суунун* өзү) жана означаемое (бул белгилердин абстракттуу мааниси, мисалы, *тоо туруктуулуктун*, *коопсуздуктун*, ал эми *суу жашоо* менен *тазалыктын* символу). Демек, бул символдор белгилердин кеңири системасынын бир бөлүгү катары маданий жана этикалык нормаларды түзүүгө катышат.

Ай менен күн, асман жана жылдыздар, ошондой эле табият кубулуштары кыргыз элинин дүйнөтаанымында семиотикалык символдор катары өзгөчө мааниге ээ.

Семиотикалык талдоонун алкагында, белгилер жана символдор ар кайсы маданияттарда ар түрдүү мазмунду камтыйт. Кыргыз элинин дүйнөтаанымында ай, күн, асман, жылдыздар жана табият кубулуштары сыяктуу элементтер улуттук (локалдык) жана универсалдуу (глобалдык) символдук мааниге ээ. Бул белгилер жогорку семиотикалык жүккө ээ болуп, маданияттын когнитивдик моделинде белгилүү бир концепттерди туюнтат. Маселен, ай – моралдык тазалыктын жана асыл ойлордун символу катары, күн – жашоо энергиясынын, жарыктын жана жаратылыш кубатынын белгиси катары кабыл алынат. Асман – чексиздиктин, эркиндиктин жана руханий ачыктыктын символу болуп саналса, жылдыздар – *түнкү ааламдын*, *адашпаган жолдун көрсөткүчү* катары каралат. Бул элементтер кыргыз элинин философиялык аң-сезиминде жана руханий дөөлөтүндө терең орунду ээлешет.

Бул жөнүндө «Манас» эпосунда минтип айтылат:

Асман менен жериңдин

Тирөөсүнөн бүткөндөй,

Айың менен күнүңдүн,

Бир өзүнөн бүткөндөй [Орозбаков, 1979: 248].

Жогоруда берилген даанышман сөздөрдө ай менен күндүн, асман менен жердин биримдиги жана байланышы адам дүйнөсүндөгү моралдык жана

руханий бүтүндүктү чагылдырат, б.а. символизмдердин аралашмасы аркылуу кыргыз дүйнө таанымын анализдөөгө мүмкүнчүлүк берет.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында да бул табигый объекттер жана кубулуштар көп учурда **символикалык** маанини билдирип, анын каармандарынын жашоосундагы жана дүйнө таанымындагы терең түшүнүктөрдү чагылдырат. Мисалы, ай менен күндү, асман менен жылдыздарды колдонуу – бул **моралдык** жана **руханий түшүнүктөрдү** билдирет, алар адамдар үчүн жашоонун ар түрдүү аспектилерин түшүндүрөт.

Белгилүү орус окумуштуусу жана Тарту-Москванын семиотика мектебинин негиздөөчүсү Ю. Лотман маданий системаларды жана алардын символикалык тилдерин изилдөөгө маанилүү салым кошкон. Ал өзүнүн ишинде семиотиканы, өзгөчө маданияттын символикалык тилдери аркылуу изилдеген. Окумуштуу маданиятты белгилердин жана символдордун комплекси катары караган жана анын ар түрдүү аспектиери менен тыгыз байланышта экендигин белгилеген. Ал үчүн маданият бул динамикалык система, анда белгилер өзгөрүлүп, өнүгүп, ар бир жаңы муунга жаңы маанилерди өткөрүп берет. Ю. Лотман өзүнүн теориясында «маданий текст» деген түшүнүктү киргизип, бул концепт бардык маданий көрүнүштөрдү – тилди, ритуалдарды, символдорду жана башка аспектилерди изилдөөгө жардам берет деп айткан [Лотман, 2000].

Семиотика ошондой эле улуттун негизги маданий концепттерин талдоого мүмкүнчүлүк берген ыкмаларды сунуштайт. «Адам» жана «адам» концепттерин изилдөөдө «урмат-сый», «эркиндик», «дүйнө», «тагдыр» сыяктуу концепттер да маанилүү роль ойнойт, анткени алар маданий баалуулуктарды түзүүдө жана дүйнөнү кабыл алуу процесстеринде өзгөчө мааниге ээ.

Мисалы, «адам» деген концепт урмат жана аброй деген түшүнүктөр менен тыгыз байланышкан, себеби ар бир индивид өзүнүн гана эмес, үй-бүлөсүнүн, уруусунун жана коомунун алдында жоопкерчилик тартат. «Тагдыр» концепти өз алдынча нерсе катары кабыл алынат, бирок ал ошондой эле адамдын өмүрүндө кабыл алынган жеке жоопкерчилик жана тандаган жол менен тыгыз байланышта болот.

Буга мисал катары Ч. Айтматовдун «Бетме-бет» повестиндеги Сейденин образын алалы: Сейде (адам) эл алдында өзүнүн аброюн, урмат сыйын сактоого аракет кылат. Ал чынчыл, боорукер кайрымдуу инсан. Анын күйөөсү Ысмайыл согуштан качып келгенде, Сейде *биринчи* кезекте *күйөөсүнүн* аброюн, анын жеке максатын өзүнүкүнөн жогору коет, анткени кыргыз менталитетинде аял киши күйөөсүн сыйлаш керек, ал айтканга макул болуш керек деген ишеним бар. *Экинчиден*, ал жүрөгүндө бул нерсенин туура эмес экенин сезет, бирок ага каршы тура албайт, себеби ал тагдырга баш ийет. Жыйынтыгында, Сейденин тагдыры ал кабыл алган чечимге карай өзгөрөт.

Умберто Эко өзүнүн «*Открытое произведение*» (1962) деген китебинде белгилер жана символдордун изоляцияда эмес, ар дайым кеңири маданий тармактын бир бөлүгү экенин жана алардын мааниси контекстке жана алар аралык өз ара аракеттенүүсүнө жараша өзгөрүп тургандыгын баса белгилейт [Эко, 2004]. Бул ойду чагылдыруу аркылуу, семиотика изилдөөчүлөргө маданий концепттер жана баалуулуктар тилде, адабиятта жана салттарда кандайча чагылдырылганын изилдөөгө мүмкүндүк берет. Мисалы, Ч. Айтматовдун чыгармаларында символика, метафоралар жана сүрөттүк түзүлүштөр аркылуу «*дүйнө*», «*тагдыр*» «*адам*», «*аалам*» жана «*сүйүү*» сыяктуу маданий концепттерди кездештиребиз. Алар адам табияты, анын дүйнөдөгү орду жана башка жандыктар менен болгон мамилелер жөнүндө терең ойлордун негизине айланат. Эко айткандай, бул концепттер жана символдор контекстке жараша өздөрүнүн маанисин өзгөртөт, ошол эле учурда дүйнөнү түшүнүүнү жана социалдык баалуулуктарды түзүүнү колдойт.

Демек, семиотика теориялык негиз катары маданияттын маанилүү символдорун жана баалуулуктарын тил, адабият, мифтер жана салттар аркылуу кантип берилерин терең түшүнүүгө шарт түзөт.

Кыргыз маданиятында «адам» жана «аалам» сыяктуу концепттерди семиотикалык талдоо аркылуу, алар тилде жана адабиятта кандайча чагылдырылганы, кандай символдор жана белгилер алардын маанилерин өткөрүп бергени жана алар адамдардын дүйнө түшүнүүсүнө кандайча таасир

эткени байкалат. Мисалы, Ч. Айтматовдун чыгармаларында мындай концепттер негизги темалар катары көрүнүп, адам табияты, моралдык дилеммалар жана тирүүлүк менен өлүм тууралуу философиялык ой жүгүртүүлөрдү чагылдырат.

Семиотика ушул концепттердин маанилерин ачып гана тим болбостон, алардын глобалдашуунун шартында кандайча трансформация болорун түшүнүүгө да жардам берет. Маданий белгилер жана символдорду изилдөөдө, алардын өзгөрүп жаткан дүйнөдө кандайча адаптацияланарын, ошол эле учурда өз маанилүүлүгүн кантип сактап калганын жана маданий идентификацияны сактоодо кандай таасир бере турганын эсепке алуу маанилүү.

Мисалы, Японияда *кимоно* – бул маданий символдун бири болуп, глобалдашуунун таасири менен азыркы учурда моданын бир бөлүгүнө айланган. Кыргызстанда да ушундай эле өзгөрүүлөр байкалууда, мисалы, улуттук символдор, камчы жана улуттук кийимдер туризм тармагында сувенир катары колдонулат. Бирок, бул өзгөрүүлөргө карабастан, алар өздөрүнүн символикалык маанисин сактап калууда жана жаңы глобалдуу чындыкта маданий идентификацияга да таасирин тийгизишет.

Индияда *сари* кийими да традициялык маданий мааниге ээ жана глобализациянын шартында дүйнөлүк мода бөлүгү катары кабыл алынууда. Кыргызстанда да улуттук кийимдер жана орнаменттер глобалдык тренддерге ылайык өзгөрүп, бирок алардын негизги маданий мааниси сакталууда. Бул көрүнүштөр маданий концепттердин глобализация шартында ийкемдүү болуп, адаптацияланууга туш болгонунун бирден бир далили катары кабыл алынат.

Кийинки мисал – Япониянын *сакура гүлүнүн* символикасы. Глобализациянын таасири менен сакура дүйнөлүк маданияттын таанымал жана маанилүү элементине айланган, ал азыр гана табияттын кооздугун эмес, жашоонун философиясын да символдоштурат.

Кыргызстанда *ак илбирс* тоолордун символун жана өлкөнүн табигый мурасын түзөт. Ак илбирс – Азиянын тоолуу аймактарында жашаган, ак-боз түстөгү териси менен белгилүү жырткыч жаныбар. Кыргызстандагы Ала-Тоонун мөңгүлүү чөлкөмдөрүндө жашагандыктан, анын ак түстөгү териси карлуу

чөйрөдө жашоого ыңгайлашкан. Бул анын жашоо чөйрөсүнө ылайыкташкан физикалык өзгөчөлүгү болуп саналат.

Кыргыз элинин маданиятында ак илбирс – күчтүн, эркиндиктин тазалыктын жана руханий бийиктиктин символу катары кабыл алынат. Тарыхый булактарда ак илбирс Манас эпосундагы баатырдын тотеми катары сүрөттөлөт. Мындан тышкары, ак илбирс Кыргызстандын мамлекеттик символдорунда, анын ичинде Бишкек шаарынын гербинде колдонулат.

Глобализациянын таасири менен ак илбирстин образы, Япониянын сакурасы сыяктуу, дүйнөлүк деңгээлде таанылып, экологиялык жана маданий баалуулуктардын символуна айланган.

Бул образ Ч. Айтматовдун «Тоолор кулаганда» романындагы Жаабарстын образы аркылуу толук ачылып берилген. Мындай мисалдар глобализация маданий белгилердин трансформациясына кандай таасир этерин, алар кандайча глобалдуу контекстте адаптацияланып, ошол эле учурда өзүнүн негизги идентификациялык маанисин сактап каларын чагылдырат.

Демек, концепттерди семиотикалык жактан карап чыгуу терең жана көп катмарлуу талдоону жүргүзүү үчүн колдонулган зарыл инструмент катары каралат. Бул ыкма маданий концепттердин өнүгүшүн, алардын философиялык жана моралдык категориялар менен байланышын жана алардын кандай белгилик системалар аркылуу чагылдырылып, коомдун социалдык нормалары менен баалуулуктарын түзүүгө кандай таасир этерин түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Тил илимдеринде концепттер – бул тил аркылуу чагылдырылган абстрактуу түшүнүктөр, алар ар кандай маданияттарда өзгөчөлөнүп, өзгөрүлүп, интерпретацияланат. Бул процессти түшүнүүдө лингвосемиотика маанилүү роль ойнойт, себеби ал тилдин жана белгилердин системалары аркылуу концепттердин түзүлүшүн, алардын коомдук жана маданий маанилерин изилдейт.

Кыргызстанда лингвосемиотиканын өнүгүшүнө окумуштуу З. Караеванын кошкон салымы жогору, себеби ал - биринчилерден болуп котормо менен семиотиканын байланышын изилдеген окумуштуу. Окумуштуу «Перевод и

семиотика (Многоязычное бытие эпоса «Манас» и теоретико – методологическое проблемы транслатологии) (2006) деген монографиясында мындай дейт: «Жалпы адамзаттын маданий баалуулуктарынын алкагында тил маданияты котормо чыгарманын жардамы менен өз ара түшүнүшүүнүн максаты жана ошол эле учурда каражаты болуп саналат. Демек, котормо категорияларын жана алардын семантикасын лингвистикалык жактан гана эмес, башка, мисалы, когниция, прагматика, типология ж.б. аспектилерде кароого болот» [Караева, 2006: 6-7].

«Манас» эпосунун котормосуна функционалдык-стилистикалык жана лингво-семиотикалык терең талдоо жүргүзгөн окумуштуу З. Караева төмөнкүлөрдү баса белгилейт: 1) Адабий тилдин жалпы милдети «жалпылоо», «маалымдуулук» жана «таасирдүүлүк» болот жана ал чыгарманын негизги идеяын билдирет. Каармандардын сүйлөө түзүмүндө эч кандай кокустук жок: ар бир сөзү, ар бир кыймыл-аракети, ар бир жасаган иши белги же символ болот. 2) Адекваттуу котормо жаратуу үчүн котормочу тексттин түз жана кыйыр, жөнөкөй жана татаал белгилердин жардамы менен берилген ички маанисин эске алышы керек. 3) Прагматикалык эффектти сактоо үчүн эпикалык концептуалдык концептерди которууда алар кайрадан коддолушу керек, буга котормо тилде сүйлөй турган сандардын жана ысымдардын кайра жаралышы кирет. 4) Этикалык чыгарманы которууда дүйнөнүн лингвистикалык картинасы дүйнөнүн глобалдуу, бүтүндөй элеси катары аныкталып, ар кандай стереотиптердин жана маданияттардын негизинде дүйнөнүн универсалдуу, этникалык жана индивидуалдык сүрөтүн аныктадык [Караева 2006:309].

Г. А. Тургунова, Г. О. Ибраимова «Котормого семиотикалык мамиле» (2015) аттуу макалада: «Котормого семиотикалык мамиле аны белги системалары менен иштеген интерпретациялоочу системалык иш катары көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Бул бизди «котормо бирдиктеринин» категориясы жөнүндө ойлонууга, бирдик маселесин чечүүдөн качпоого мажбурлайт. Анткени, кандайдыр бир мааниге ээ болгон система сөзсүз түрдө маанилерди

жаратуу үчүн иштеген бирдиктерди камтышы керек» деп белгилешет [Тургунова, Ибраимова, 2015: 54].

Жыйынтыгында, лингвосемиотика жана когнитивдик лингвистика тилдин функционалдык, концептуалдык жана прагматикалык аспектилерин терең изилдөөгө мүмкүндүк берет. Тил аралык байланыштарда маданий айырмачылыктар, менталитеттин өзгөчөлүктөрү, ошондой эле семиотикалык жана когнитивдик контексттердин өз ара байланышы маанилүү ролду ойнойт. Бул эки чөйрөдөгү изилдөөлөр белгилер менен концептуалдык түшүнүктөр биздин тажрыйбабызды жана дүйнө кабылдообузду кандайча түзөөрүн көрсөтүү менен тилди изилдөөдө жаңы горизонтторду ачат.

1.2. Когнитология (таанып билүү) илиминдеги негизги багыттар

Когнитология – бул адамдын акыл-эсинин жана таанып билүү процессинин (кабыл алуу, ой жүгүртүү, түшүнүү, чечим кабыл алуу жана тил аркылуу аңдоо) табиятын изилдеген комплекстүү илимий багыт. Аталган дисциплина когнитивдик психология, нейроилим, философия, жасалма интеллект жана тил илимдери менен тыгыз байланышта өнүгөт.

Когнитологиянын негизги максаты — акыл-эс ишмердүүлүгүнүн ички механизмдерин ачып берүү жана адам дүйнөнү кандайча аңдап, таанып, иштетээрин түшүндүрүү. Бул илимий тармак алгач философиялык жана психологиялык алкакта калыптанса, учурда биология, нейронаука, жасалма интеллект жана тил таануу сыяктуу дисциплиналар аралык изилдөөлөр аркылуу жаңы баскычка көтөрүлдү.

Ошентип, когнитологиядагы негизги багыттар акыл-эс процессин ар тараптуу түшүндүрүүгө мүмкүндүк берип, таанып билүү механизмдерин комплекстүү түрдө талдоого шарт түзөт. Бул багыттардын катарында логикалык, философиялык-семантикалык, маданий-этнолингвистикалык жана психоллингвистикалык изилдөөлөр өзгөчө орунга ээ. Алар когнитивдик процесстердин мүнөзүн, акыл-эс менен тилдин өз ара байланыштарын, ошондой

эле адамдын кабыл алуусу жана дүйнөнү түшүнүүсүн терең изилдөөгө өбөлгө түзөт. Мындан тышкары, бул багыттар когнитология илиминин көп кырдуу аспектилерин ачып көрсөтүп, ой жүгүртүү, түшүнүү жана чечим кабыл алуу сыяктуу татаал менталдык процесстерди иликтөөгө көмөктөшөт.

Когнитология илиминдеги логикалык багыт

Когнитологияда логикалык багыт тилди ой жүгүртүү жана билимдин түзүлүшү менен байланышта изилдеген концептуалдык агым катары өзгөчөлөнөт. Бул багыт логика жана философиянын негизги түшүнүктөрүн колдонуу менен тилдин формалдуу түзүмүн жана анын акыл-эс процессине тийгизген таасирин талдоого багытталган.

Логикалык багыттын башаты байыркы грек философиясына барып такалат. Айрыкча, Аристотелдин логика жана аналитика боюнча көз караштары бул агымдын калыптанышына негиз түзгөн. Стоик философтор λόγος түшүнүгүн акыл-эс жана тилдин борбордук категориясы катары карап, логикалык түзүлүш менен семантикалык мазмундун өз ара байланышын белгилешкен.

Орто кылымдарда бул концепциялар схоластикалык ой жүгүртүүдө өнүгүп, тил логика жана грамматиканын жуурулушкан формасы катары каралган. Ал эми XVII кылымда "Пор-Роял грамматикасы" тилди универсалдуу логикалык-философиялык система катары сунуштаган.

XIX кылымдын экинчи жарымында тил менен логиканын ортосундагы айырмачылыктар айкын боло баштап, тилди психологиялык жана философиялык өңүттө түшүндүрүүгө болгон кызыгуу күч алган. Натыйжада, тилди когнитивдик жана менталдык процесстердин чагылуусу катары изилдөөгө жол ачылды.

XX кылымда аналитикалык философиянын көрүнүктүү өкүлдөрү – Г. Фреге, Б. Рассел, Л. Витгенштейн ж.б. – табигый тилди формалдуу логикалык моделдер аркылуу талдап, белгилердин универсалдуу системасын иштеп чыгышкан. Бул ыкмалар логиканын гана эмес, тилдин когнитивдик жана коммуникативдик функцияларын да изилдөөгө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачкан.

1990-жылдардан тартып Россияда “Тилдин логикалык анализи” деген

илимий багыт өнүгүп, тил менен билимдин логикалык өз ара байланышын өз алдынча изилдөө предмети катары кароого шарт түзүлгөн.

Жыйынтыктап айтканда, логикалык багыт когнитологиянын негизги курамдык бөлүктөрүнүн бири болуп, акыл-эс менен тилдин өз ара байланыштарын терең түшүндүрүүгө өбөлгө түзөт. Демек, тил түзүмү аркылуу ой жүгүртүү механизмдерин жана билимди уюштуруунун ыкмаларын формалдуу моделдөө мүмкүнчүлүгүн камсыздайт.

Когнитологиядагы философиялык-семантикалык багыт

Когнитологиядагы философиялык-семантикалык багыт адамдын ой жүгүртүүсү, түшүнүк калыптандыруу жана билимди концептуализациялоо сыяктуу процесстерди терең иликтөөгө багытталган. Бул багытта өзгөчө орунду концепт түшүнүгү ээлейт.

Философияда концепт – бул инсандык таанып-билүүнүн негизги формасы катары каралат. И. Кант түшүнүктөрдү таанып-билүүнүн априордук категориясы катары карап, сезимдик маалыматтар менен акылдын биригүүсү аркылуу билим калыптанат деп эсептеген. Ал эми Г. Фреге концептти логикалык функция катары аныктап, тил менен ойдун өз ара байланышын талдаган. Бул изилдөөлөр концепттин когнитивдик структура катары калыптанышына негиз салган.

Жаңы философиялык агымдар, мисалы, Ж. Делез жана Ф. Гваттари, концептти динамикалык, көп маанилүү түзүлүш катары карашкан. Алар философияны концепттерди жаратуучу практика деп түшүнүшүп, концептти түшүнүктөрдү гана эмес, жаңы дүйнөтаанымды жаратуучу курал катары баалашкан.

Семантикалык жактан алганда, концепттер – бул тилде репрезентацияланган, индивидуалдык жана коллективдик аң-сезимде орун алган маани-маңыздардын жыйындысы. Алар тил аркылуу структураланып, маданиятка жана тажрыйбага жараша өзгөрөт. Ар бир тил өзүнө мүнөздүү концептуалдык дүйнө сүрөтүн жаратат. Мисалы, «үй-бүлө» же «эркиндик» сыяктуу концепттер ар түрдүү коомдо өзгөчө мазмунга ээ болушу мүмкүн. Концепттердин көп маанилүүлүгү жана маданий өзгөчөлүктөрү алардын

универсалдуу жана туруктуу структура эмес экенин көрсөтөт. Ошондуктан, бул багытта концепттерди маданий, психологиялык жана тилдик контексттерде изилдөө зарыл.

Жыйынтыктап айтканда, философиялык-семантикалык багыт когнитологияда концептти билимдин, тилдин жана акыл-эстин негизги элементи катары карап, таанып-билүү процессин терең түшүнүүгө багытталган. Бул багыт философия, лингвистика жана когнитивдик психология сыяктуу тармактардын интеграциясы аркылуу билимдин концептуалдык түзүмдөрүн изилдөөгө маанилүү салым кошот.

Когнитология илиминдеги маданий багыт

Когнитологиядагы маданий багыт адамдын дүйнөнү кабыл алуусу, түшүндүрүүсү жана кайра иштетүүсү маданий чөйрө менен тыгыз байланышта экенин негиздейт. Адамдын акыл-эс функциялары универсалдуу гана эмес, маданиятка жана коомдук шарттарга жараша өзгөрүп туруучу системалар экенин далилдеген эмгектер бул багытты илимий көз караштан тастыктайт. Бул көрүнүшкө алгач ирет көңүл бурган изилдөөчүлөрдүн катарында швейцариялык психолог Жан Пиаже жана советтик илимпоз Лев Выготский аталып жүрөт. Ж. Пиаже балдардын когнитивдик өнүгүүсүн негизинен биологиялык жана логикалык этаптар аркылуу түшүндүрсө, Выготский когнитивдик функциялардын социалдык-маданий мүнөзүнө басым жасап, “жакын өнүгүү зонасы” сыяктуу түшүнүктөрдү киргизген (Vygotsky, 1978; Piaget, 1952). Л. Выготскийдин концепциясы, айрыкча, тилдин жана социалдык өз ара аракеттин ролун белгилеп, маданий багыттагы изилдөөлөргө философиялык жана методологиялык пайдубал болуп берди.

Маданий багыттын түпкү маңызы – акыл-эс менен маданияттын өз ара тыгыз байланышта экенин аныктоо. Тил бул багытта өзгөчө мааниге ээ болгон компонент катары каралат. Лингвистикалык антропология жана когнитивдик лингвистика адамдын дүйнөнү кантип кабыл аларын тил аркылуу чечмелеп берет. Бул илимий ыкмада тил – дүйнө таануунун гана эмес, маданий коддун дагы негизги куралы болуп саналат. Мындай ыкманын алкагында **концепт**

түшүнүгү негизги терминдердин бири болуп кызмат кылат. Концепт – бул бир эле учурда когнитивдик, лингвистикалык жана маданий бирдик катары иштейт. Ар бир тил жана маданият айрым концепттерди өзгөчө формада түзөт жана чагылдырат.

Бул багытта иш алып барган илимпоздордун арасында В. А. Маслова, В. И. Карасик, С. Г. Воркачев жана Г. Г. Слышкин сыяктуу лингвисттер өзгөчө белгиленип жүрөт. В. А. Маслова концептти тил жана маданият аркылуу уюштурулган семантикалык түзүлүш катары түшүндүрсө, В. И. Карасик аны маданияттык коммуникативдик жүрүм-турумдун модели катары карайт (Маслова, 2007; Карасик, 2004). Г. Г. Слышкин концептке баалуулук жана эмоционалдык-психологиялык мазмун кошуп, аны жеке инсандык жана этностук аң-сезимдин көрүнүшү катары баалайт (Слышкин, 2004). Ал эми С. Г. Воркачев концепттердин тилдеги метафоралар, символдор жана ассоциациялар аркылуу чагылдырылышын изилдейт (Воркачев, 2007). Бул изилдөөлөр концепттер маданияттын негизги мүнөздөмөлөрүн жана дүйнө таанымдык моделдерин сактаган бирдик экенин көрсөтөт.

Маданияттын акыл-эс процессине тийгизген таасирин далилдеген дагы бир маанилүү багыт – когнитивдик стиль маселеси. Америкалык изилдөөчү Ричард Нисбетт жана анын тарапташтары Батыш менен Чыгыш маданияттарындагы ой жүгүртүү системаларын салыштырып, алардын айырмачылыктарын көрсөткөн. Алардын изилдөөлөрүнө ылайык, Батыш маданиятындагы адамдар көбүнчө аналитикалык, логикалык ой жүгүртүүгө ыкташат, ал эми Чыгыш маданиятында контекстке, байланыштарга жана гармонияга негизделген холистикалык (жалпылыкка умтулган) ой жүгүртүү басымдуулук кылат (Nisbett et al., 2001). Бул айырмачылыктар тилдин, тарбиянын жана жалпы маданий системанын натыйжасы катары каралат.

Мындай изилдөөлөр когнитивдик антропология жана лингвомаданият таануу сыяктуу жаңы багыттардын пайда болушуна өбөлгө түздү. Бул жааттар маданий ар түрдүүлүктүн таанып-билүү механизмдерине тийгизген таасирин терең изилдөөгө мүмкүнчүлүк берет. Когнитивдик антропология коомдун

өкүлдөрүнүн өз маданиятынын негизинде дүйнөнү кандайча кабыл аларын жана тил аркылуу аны кандайча түзөрүн изилдейт.

Ошентип, когнитологиядагы маданий багыт – дүйнөнү кабыл алууну универсалдуу эмес, маданий-коомдук конструкция катары түшүндүрүүнү сунуштаган маанилүү илимий агым болуп саналат.

Когнитология илиминде психолингвистикалык багыт

Когнитивдик лингвистикада өзгөчө, тилдин жана ой жүгүртүүнүн байланышын изилдөөдө, психолингвистика маанилүү орун ээлейт. Психолингвистика тилди жаратуу жана кабыл алуу процесстерин, тилдин когнитивдик механизмдерин изилдейт. Бул багыттын негизги максаты — тил жана ой жүгүртүүнүн өз ара байланышын түшүнүү, анын ичинде тилдин психологиялык, нейропсихологиялык жана когнитивдик аспектерин терең анализдөө.

Тилдин жана ой жүгүртүүнүн өз ара байланышы боюнча бир нече теориялар бар. Психолингвистикалык изилдөөлөрдө эң биринчи көңүл бөлүнгөн эмгектерди нейрофизиологдор жана психологдор жазган. Мисалы, П. Брока жана К. Вернике мээнин тил менен байланышкан аймактарын аныктап, тилдин иштешин изилдеп, мээнин ар кайсы бөлүктөрү тил менен байланышта экенин көрсөткөн. Бул эмгектер мээнин тил менен иштеши боюнча негизги түшүнүктөрдү түзүп, тилдин когнитивдик аспектерин изилдөөгө мүмкүнчүлүк берген.

Л. С. Выготский жана А. Р. Луриянын эмгектери нейропсихологиялык негизде тилдин иштешин жана когнитивдик процесстерди терең изилдеген. Л. С. Выготскийдин иши тилдин инсандык ой жүгүртүүдөгү жана дүйнөнү таанып-билүүдөгү ролун көрсөтүү менен, психолингвистикалык багытты жакшылап өнүктүргөн. Л. С. Выготскийдин ишинде тилдин бириккен когнитивдик механизмдери маанилүү орунду ээлейт. Ал тил адамдын ойлошу үчүн гана эмес, анын таанып-билүү процессинин негизги компоненти экенин белгилеген. Дүйнөнү тил аркылуу концептуализациялоо адамдын когнитивдик өнүгүшүнө жана социалдык адаптациясына түздөн-түз таасир этерин тастыктаган.

А. Р. Луриянын эмгектери да психолингвистикалык изилдөөлөрдүн негизин түзүп, тилдин иштеши мээнин функцияларына кандайча таасир этерин көрсөттү. А. Р. Лурия мээнин тилди иштетүү боюнча негизги бөлүктөрүн жана аймактарын изилдеп, тилдин когнитивдик аспекттерин анализдеген. Анын ишмердүүлүгү мээнин тил функциялары менен өз ара аракеттенүүсүн жана когнитивдик маалыматтын сакталыш механизмдерин изилдөөдө маанилүү ролду ойнойт.

Бул багыттагы концептуалдык теориялардан бири болуп А. А. Залевскаянын концепт теориясы каралат. А. А. Залевская концептти «сүйлөө-когнитивдик-аффективдик негизги формация» деп аныктайт [Залевская, 2005]. Бул түшүнүк, тил жана ой жүгүртүүнүн өз ара байланышынын маанилүү компоненти катары кызмат кылат. Концепт теориясы психолингвистикалык изилдөөлөрдө тилдин когнитивдик аспекттеринин терең түшүнүүгө алып келет. Ал ошондой эле, тилдин коомдук жана маданий контекстте иштешин жана кабыл алуусун аныктоого жардам берет.

Жыйынтыктап айтканда, психолингвистикалык изилдөөлөрдү жүргүзүүдө нейропсихологиялык жана когнитивдик теорияларды интеграциялоо зарыл, б.а. Л. С. Выготский жана А. Р. Луриянын психологиялык жана нейропсихологиялык теориялары тилдин когнитивдик процесстер менен байланышын түшүнүү үчүн негиз болуп саналат.

1.3. Когнитивдик лингвистиканын теориялык негиздери

Когнитивдик лингвистика – тилдин мүнөздөмөлөрүн жана алардын адамдын аң-сезими менен ой жүгүртүү процессине болгон байланыштарын изилдеген лингвистиканын өз алдынча багыты. Бул дисциплина когнитивдик илимдин негизги идеяларына таянып, тил менен ой жүгүртүүнүн ортосундагы байланыш механизмдерин тереңирээк ачып берет. Когнитивдик илим, өз кезегинде, тил, аң-сезим, түшүнүү, эс жана билимди иштеп чыгуу процесстерин комплекстүү түрдө изилдеген көп тармактуу илимий чөйрө болуп эсептелет.

Когнитивдик лингвистиканын негизги максаты – тил аркылуу адамдын дүйнө таанымын, билимди сактоо жана берүү механизмдерин, концепттердин аң-сезимде кандайча түзүлөрүн жана алардын вербалдык чагылуусун изилдөө. Бул багытта тил – бул адамдын менталдык структураларын чагылдырган каражат катары каралат.

Когнитивдик лингвистиканын калыптанышына жана өнүгүшүнө америкалык лингвисттер Дж. Лакофт, Р. Лангаккер жана Р. Джекендофф зор салым кошкон. Алардын изилдөөлөрүндө тил – бул концептуалдык структуралардын жана мейкиндиктик-акыл жүгүртүү формаларынын көрүнүшү катары чечмеленет. Мисалы, Дж. Лакофт менен М. Жонсон «метафора аркылуу ой жүгүртүү» теориясында тилдин формалдык эмес, концептуалдык жана образдык негиздерин көрсөтүшкөн.

Когнитивдик лингвистиканын негизги түшүнүктөрүнүн бири – маани. Бул багытта маани когнитивдик кубулуш катары каралат. Тилдик бирдиктердеги маани — бул аң-сезимде уюшулган концепттердин чагылуусу. Ал концепттер тилдик белгилер аркылуу вербализацияланып, аң-сезимде түшүнүктүү структураларга айланат. Кубрякованын пикиринде, бул процесстерди түшүндүрүү үчүн тилдин семантикасы аң-сезимдин түзүлүшү менен тыгыз байланышта каралышы керек [Кубрякова, 1994: 26–45].

Когнитивдик лингвистикада аң-сезимдин түзүлүшү вербалдык жана вербалдык эмес репрезентациялардын негизинде изилденет. Биздин мээбизде сакталган образдар, схемалар жана дүйнө жөнүндөгү билим тил аркылуу иреттелет жана чагылдырылат. Бул өзгөчөлүк тилди билимди уюштуруучу негизги механизм катары кароого мүмкүндүк берет.

3. Д. Попова жана И. А. Стернин когнитивдик лингвистиканын ички багыттарын төмөнкүдөй классификациялашат:

- Маданий багыт (Ю. С. Степанов),
- Лингвомаданий багыт (В. И. Карасик, С. Г. Воркачев ж.б.),
- Логикалык багыт (Н. Д. Арутюнова, Р. И. Павиленсис),
- Семантикалык-когнитивдик багыт (Е. С. Кубрякова, Н. Н. Болдырев ж.б.),

- Философиялык-семиотикалык багыт (А. В. Кравченко) [Попова, Стернин, 2000: 16, 18].

Мындан тышкары, А. Рудакова когнитивдик лингвистиканын төмөнкү мектептерин белгилейт:

- Москва мектеби (Е. С. Кубрякова, Ю. С. Степанов ж.б.),
- Психолингвистикалык багыт (А. А. Леонтьев, И. Н. Горелов ж.б.),
- Тамбов мектеби (Н. Н. Болдырев, Т. А. Фесенко ж.б.),
- Воронеж мектеби (З. Д. Попова, И. А. Стернин ж.б.),
- Дискурстук анализ (А. А. Кибрик, Л. В. Цурикова ж.б.),
- Лингвокультурологиялык багыт (В. И. Карасик, Ш. Слышкин ж.б.),
- Гендердик талдоо (А. В. Кирилина).

Бул иште, өзгөчө, семантикалык-когнитивдик багыт негизги теориялык база катары тандалган. Себеби бул багыт тилдин маани жаратуучу функциясын, концепттердин түзүлүшүн жана алардын вербалдык белгилер аркылуу репрезентацияланышын кеңири түшүндүрүүгө шарт түзөт.

Кыргызстанда азыркы учурда когнитивдик лингвистика өтө кызыгууну жараткан илимий тармак болуп келе жатат. Заманбап лингвистикалык илимге чоң салымын кошкон окумуштуулар: З. К. Дербишева, 2012, 2017; К. З. Зулпукаров, 2014; З. К. Караева, 2008; С. Ж. Мусаев, 2000, 2010; М. Дж. Тагаев, 2004; У. Д. Камбаралиева, 2018, 2019; М. И. Лазариди, 2017; Е. И. Жоломанова, 2012; Ч. К. Найманова, 2004; Э. Төлөкова, 2012; Г. А. Мадмарова, 2017; М. Е. Дарбанов, 2021 жана башкалар.

Когнитивдик лингвистика тилди жана анын артында жаткан менталдык процесстерди изилдейт, бул тармактагы негизги максат – тил аркылуу улуттук аң-сезимдин чагылдырылышын талдоо. Менталдык процесс жана тилдин өз ара байланышынан улам, концепттердин мазмунун түшүнүү үчүн, алардын структурасын улуттук аң-сезимдин бир бөлүгү катары терең карап, изилдөө зарыл. Э. Т. Төлөкова белгилегендей, *«когнитивдик лингвистика чындыкты аңдап-туюуда, түшүнүүдө, баамдоодо пайда болгон менталдык процесстерди изилдейт»* [Төлөкова, 2017:192]. Бул концепттердин ар биринин уникалдуулугу

жана алардын улуттук контексти лингвистикалык изилдөөлөрдүн негизги объектиси болуп саналат.

Берилген теорияларды практикалык жактан ишке ашыруу максатында кыргыз, орус жана англис тилдериндеги концепттерди салыштырып изилдөөнүн негизинде «сүйүү», «эне», «жетишкендик», «бала», «убакыт», «үй», «эркиндик», «суу», «жашоо», «адам» ж.б. концепттер изилденген, ошону менен эле катар башка концепттер да азыркы убакта изилденүү үстүндө. Тил аркылуу чагылдырылган бул концепттер улуттук аң-сезимдин көрүнүшү катары анализденет, ошол себептен ар бир тилдин уникалдуулугун түшүнүү үчүн алардын маданий жана коомдук контекстин да карап чыгуу зарыл.

Азыркы этапта лингвисттер этнолингвистика, социоллингвистика, психоллингвистика, лингвомаданият ж. б. сыяктуу лингвистикалык илимдин интенсивдүү өнүгүп келе жаткан тармактарына өзгөчө көңүл бурушат.

Лингвомаданий багыттын негизин тил менен маданияттын өз ара байланышы идеясы түзөт, анын негизи И. Г. Гердер, В. фон Гумбольдт, Э. Сапир, Б. Ворф, Ф. и. Буслаева, А. Н. Афанасева, А. А. Потебней, Ш. Балли, Ш. Шпет, Л. Вейсгербером, Р. Барт, В. В. Жүзүмов, Д. Н. Шмелев, Ю. Д. Апресяном, Е. Верещагин ж. б. тарабынан негизделген.

Кыргыз окумуштуулары Б. М. Юнусалиев, К. К. Юдахин, Ш. Жапарова жана башкалар лингвомаданий багыттын башатында турат. Ал эми бул багыттын методологиялык негиздери И. А. Бодуэн де Куртене, Е. В. Поливанова жана башка чет элдик окумуштуулардын эмгектеринен алынган. Бул изилдөөлөр улуттук жана маданий айырмачылыктарды түшүнүүгө жардам берип, тилдин концептуалдык структурасын аныктоодо маанилүү роль ойнойт. Когнитивдик лингвистика тилдин концепттерин жана алардын улуттук аң-сезим менен байланышын түшүнүүгө көмөкчү болуп, изилдөөлөргө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат.

Аталган изилдөөлөр улуттук жана маданий айырмачылыктарды терең түшүнүүгө мүмкүндүк берип, тилдин концептуалдык структурасын аныктоодо маанилүү ролду ойнойт. Бул көрүнүш тилди жалаң грамматикалык каражат

катары эмес, улуттук аң-сезимдин, дүйнө таануунун жана маданияттын чагылышы катары карайт.

Жыйынтык катары, когнитивдик лингвистика тилди жалаң байланыш каражаты катары эмес, адамдын дүйнөнү кабылдоосу, түшүнүүсү жана маданий тажрыйбасын уюштуруу системасы катары изилдейт. Бул илимий багыт, өзгөчө, лингвомаданий аспектиде, тилдик концепттердин улуттук аң-сезимдеги ордун жана алардын тил аркылуу кандайча чагылдырыларын аныктоого мүмкүндүк берет. Кыргыз окумуштуулары тарабынан жүргүзүлгөн эмгектер лингвомаданий изилдөөлөрдүн кеңейишине негиз түзүп, улуттук тил мейкиндигинде концепттердин маанилик табиятын ачып берүүгө өбөлгө болууда.

Мындай негиздерге таянып, диссертациянын кийинки бөлүктөрүндө Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «адам» жана «аалам» концепттеринин котормодогу репрезентациясы, алардын семиотикалык жана лингвомаданий өңүттөн чечмелениши талдоого алынат.

1.3.1. Концептуалдык изилдөөлөрдүн заманбап тенденциялары: теориялык жана улуттук контекст

Азыркы учурда концептуалдык изилдөө, аны чечмелөө, талдоо маселеси – интенсивдүү өнүгүп жаткан мезгил. Концепт – бул биздин акыл-эстин жана ой жүгүртүүсүнүн негизги бирдиги. С. А. Аскольдовдун аныктамасында, концепт «ой жүгүртүү процессинде биздин акыл-эсибизде бир эле түрдөгү белгисиз көптөгөн предметтердин пайда болушу» деп көрсөтүлгөн [Аскольдов, 1997]. Бул түшүнүк когнитивдик көз караштагы концепттин баштапкы фундаментин түзөт. Адамдын менталдык дүйнөсүндө ар түрдүү объекттердин жана түшүнүктөрдүн чагылдырылышы, анын акыл-эсинин негизги функцияларын камтыйт.

Когнитивдик изилдөөлөрдө концептти «адамдын ой кодунун базалык бирдиги» деп караган З. Д. Попова жана И. А. Стерниндин изилдөөлөрү чоң мааниге ээ. Алар концепттин түзүлүшү иреттүү жана комплекстүү болуп,

адамдын таанып-билүүчүлүк ишмердүүлүгүнүн натыйжасы экенин айтышат [Попова, Стернин, 2007]. Демек, адам дүйнөнү түшүнүү үчүн концептти менталдык түзүлүш катары пайдаланат. Бул концепттин когнитивдик аспекти камтыйт.

Н. Ю. Шведова концептти коомдук жана тарыхый тажрыйбалар менен байланыштырып, «сөздүк белгинин мазмундук жагы» катары аныктайт [Шведова, 2005: 603]. Ал концептти коомдун тарыхый жана социалдык тажрыйбасына таянып түшүнөт. Бул концепттин социалдык жана маданий мааниси боюнча маанилүү иш болуп саналат. Маданий контексти болсо, бул пикир коомдун өзүнө тиешелүү түшүнүктөрүнүн, баалуулуктарынын жана жамааттык аң-сезиминин негизинде иштейт.

А. Вежбицкаянын теориясы боюнча, концепт — бул маданий түшүнүктөрдүн жыйындысы, ал адамдын дүйнө таанымын чагылдырат [Вежбицкая, 1999: 549]. Маданиятты жана коомду изилдегенде, адамдын дүйнө таанымы, анын өзгөчө концепттик системасын түзөт. Маданий жана социалдык контекстин чагылдырылышы адамдын дүйнөнү жана өзүн башка адамдардан бөлүп көрсөтүү жолдорун аныктайт.

Кыргыз маданиятында «*аалам*» жана «*адам*» концепттери жөнөкөй эмгек же турмуштук ишмердүүлүк менен гана чектелбестен, дүйнөнүн жана адамдын баалуулуктарын чагылдырат. Бул концепттердин ар биринин мааниси кыргыз дүйнө таанымында терең байланышкан жана улуттук маданий коддорду сактайт. Мындан улам, «*аалам*» жана «*адам*» концепттери кыргыз элинин руханий түшүнүгүнүн негизги бөлүгү болуп, дүйнөнү жана өзүн кабылдоо жолдорун аныктайт.

Е. С. Кубрякова концептти психологиялык ресурс катары карайт жана аны «билим жана тажрыйбага негизделген маалыматтык түзүлүш» деп түшүндүрөт [Кубрякова, 1996: 90]. Анын пикири боюнча, концепт адамдын психикасында чагылдырылган дүйнөнүн сүрөтүн түзөт жана анын когнитивдик системасын камтыйт. Бул көз караш адамдын ички дүйнөсүндөгү түшүнүктөрдүн татаалдыгын жана анын жеке дүйнө таанымын түзөт. Демек, концепттин

психологиялык аспекти аны белгиленген түшүнүктөрдүн же объекттердин негизинде элестетүүдө пайдаланылат.

А. П. Бабушкин концептти реалдуу же идеалдуу дүйнөнүн предметин чагылдырган субстрат катары аныктаган [Бабушкин, 1996:95]. Бул түшүнүк психологиялык түзүлүштөрдүн кандайча иштешин жана адамдын ички дүйнөсүндөгү образдарды камтыган көз карашты түшүндүрөт.

Ю. С. Степанов концептти адамдын аң-сезиминдеги маданияттын таңгагы катары карайт [Степанов, 1997]. Ал концепттер маданияттын туруктуу түшүнүктөрү экендигин жана алардын саны чектелүү болгонун билдирет. Степановдун көз карашы боюнча, маданияттын негизги элементтери жана баалуулуктары бардык коомдогу адамдардын түшүнүгүн түзөт. Демек, концепттер эски тарыхый жана социалдык шарттарда өзгөрүп, өзүнүн ички динамикасын сактап калат.

Маданий түшүнүктөр жана концепттердин изилдөөлөрү, ошондой эле алардын структурасы, ар бир коомдо жана тилде өзгөчө көрүнүшкө ээ болушу мүмкүн. В. А. Маслова маданий түшүнүктөрдү абстракттуу түшүнүктөрдүн аталыштары менен байланыштырууну сунуштайт. Мисалы, ал «абийир», «тагдыр», «эрк», «үлүш», «күнөө», «мыйзам», «эркиндик», «интеллигенция», «мекен» сыяктуу түшүнүктөрдү камтыган абстракттуу аттарды карайт [Маслова, 2001]. Бул түшүнүктөр коомдук жана маданий контекстти түзүүдө орчундуу орунду ээлейт, анткени алар коомдун өзгөчөлүктөрүн жана анын баалуулуктарын чагылдыруу аркылуу дүйнө таанымды бекемдейт.

М. В. Пименова концептти ар кандай тилдик каражаттар аркылуу чагылдырылган татаал түзүлүш катары аныктайт. Ал концептти дүйнөнүн фрагменттерин чагылдыруучу инструмент катары көрсөтөт, ошондой эле ал адамдардын билимдеринин жана баалуулуктарынын категорияларын чагылдырат [Пименова, 2004: 10]. Бул аныктоо концепттин маданий жана социалдык маанисин да ачык көрсөтөт, анткени ал ар бир коомдогу белгилүү бир түшүнүктөрдү жана маңыздарды чагылдырат.

Ю. Е. Прохоров концепттин аныктамасын кеңейтет жана аны болмуштун

картинасында баш аламандыктын элементтерин уюштуруу үчүн белгиленген эрежелердин жана баалардын жыйындысы катары түшүндүрөт [Прохоров, 2008:159]. Концепт түшүнүгүн изилдөөдө бирдиктүү аныктама жок экендигин белгилейт, бирок көптөгөн изилдөөлөр концепттин структурасынын көптөгөн компоненттеринен түзүлгөндүгүн белгилешет.

Карасик В. И. концептти көп өлчөмдүү семантикалык формация катары аныктап, анын баалуулук, образдык жана концептуалдык аспекттерин бөлүп көрсөтөт [Карасик, 2004:109]. Бул аныктоо концепттин бүтүндөй структурасын түзүүчү маанилүү бөлүктөрдү чагылдыргандай, ошол эле учурда анын ар бир компонентинин түшүнүгүнүн тереңдигин көрсөтөт.

В. И. Карасик тарабынан сунушталган «*многомерный концепт*» түшүнүгү, өзгөчө, «аалам» концептинин көп катмардуу структурасын чечмелөөдө маанилүү: ал бир эле учурда табигый, метафизикалык жана руханий образдарды камтышы мүмкүн. Ошентип, бул концепттердин татаалдыгы жана алардын эл аралык деңгээлде түшүндүрүлүшү – заманбап концептуалдык лингвистиканын негизги маселелеринин бири болуп саналат.

Г. Г. Слышкин концепти системалык түзүлүш катары карайт жана концепттин кириш жана чыгыш түзүмдөрүн билдирет [Слышкин, 2004:60-67]. Бул системалуу көрүнүш концептти кеңири изилдөөгө мүмкүнчүлүк түзөт жана анын ички динамикасын түшүнүүгө жардам берет.

Бир катар белгилүү изилдөөчүлөрдүн, анын ичинде С. А. Аскольдов, З. Д. Попова, И. А. Стернин, А. Вежбицкая жана башка көрүнүктүү илимпоздордун иштери боюнча, концепт – бул адамдын аң-сезиминде калыптанган, өз ара байланыштуу жана өзгөрмө когнитивдик бирдик, ал адамдын таанып-билүү процессине жана маданий контекстине жараша өзгөрүп, калыптанат. Концепт – статикалык эмес, динамикалык бирдик болуп саналат жана ал жаңы тажрыйбалар, билимдер жана маалыматтар менен жаңыланып турат.

Жогорудагы теориялык көз караштарга жана аныктамаларга таянып, концепттердин динамикалуу жана өзгөрмө мүнөздөмөлөрүн, алардын инсандык кабыл алуу жана маданий контекст менен байланышын белгилөө маанилүү. Биз

жогорудагы көз караштар менен макул болобуз, анткени концепттер – бул когнитивдик бирдиктер, алар үзгүлтүксүз жаңыланып, жаңы тажрыйбалар жана билимдер менен өзгөрүп турат.

Концептуалдык изилдөөлөрдү жүргүзгөн кыргыз окумуштууларынын эмгектери тил илиминде негиги методологиялык база катары кызмат кылат.

И. А. Стернин, М. Дж. Тагаев жана У. Д. Камбаралиева өздөрүнүн «Кыргыз Республикасында когнитивдик изилдөөлөрдү өнүктүрүүнүн негизги багыттары жана перспективалары» аттуу илимий макаласында кыргыз тилинде когнитивдик лингвистиканын жана антропоцентридик тил илиминин активдүү өнүгүп жаткандыгын белгилешет. Изилдөөчүлөрдүн пикиринде, кыргыз тили заманбап тил илиминин глобалдык багыттарына шайкеш келүү менен, дүйнөлүк илимий парадигмалардын алкагында өз ордун табууга багыт алган жана концептуалдык лингвистика тармагында актуалдуу темалардын катарына кошулган. Алар тил илиминдеги системалык мамиледен антропоцентридик көз карашка өтүү – башкача айтканда, тилди адамдын аң-сезими жана менталитети менен байланышта карап чыгуу – бүгүнкү күндүн маанилүү методологиялык вектору экендигин баса белгилешет. Бул ыкма тил менен ой жүгүртүүнүн өз ара байланышын тереңирээк ачууну шарттап, “концепт” түшүнүгүн когнитивдик жана антропоцентридик лингвистиканын негизги категорияларынын бири катары изилдөөгө өбөлгө түзөт [Стернин, Тагаев, Камбаралиева, 2015:200].

Кыргызстанда когнитивдик лингвистиканын өнүгүшүнө олуттуу салым кошкон илимпоздордун бири – М. Дж. Тагаев. Ал салыштырма когнитология жана лингвоконцептология тармактарында бир катар маанилүү илимий эмгектерди жараткан [Тагаев, 2004; 2006; 2008]. Өзүнүн «Номинатема как функционально-семантическая единица когнитивного описания словообразования» аттуу изилдөөсүндө ал лингвистикалык ой жүгүртүүнүн азыркы этабы полипарадигмалык мамилени талап кыларын, башкача айтканда, ар кыл илимий парадигмаларды – атап айтканда, «адам – тил – чындык» үчилтигине негизделген ыкмаларды айкалыштыруу зарылдыгын баса белгилейт. Ошондой эле бул эмгекте концепттин өзгөчө бир формасы катары «номинация»

түшүнүгү киргизилип, анын семантикалык мазмуну мотивациялык байланыштарга негизделери көрсөтүлгөн [Тагаев, 2004].

Бул теориялык негиздер изилдөөнүн методологиялык базасын түзөт. Ч. Айтматовдун көркөм тексттеринде кездешкен «адам» жана «аалам» концепттерин талдоодо биз дал ушул антропоцентридик жана когнитивдик лингвистикалык мамилелерге таянуу зарыл деп эсептейбиз. Бул концепттердин көп тилдүү жана маданий контексттеги чагылуусу, алардын улуттук аң-сезимге, дүйнө таанымга тийгизген таасирин изилдөөгө өбөлгө түзөт. Өзгөчө, тил аркылуу калыптанган дүйнө тааным – лингвистика, адабият таануу, философия, маданият таануу сыяктуу тармактардын кесилишинде каралганда – концепттердин маданий-мазмундук тереңдигин ачып берет.

З. К. Дербишева өзүнүн «Кыргызский этнос в зеркале языка» (2012) деген монографиясында лингвомаданий концепттерди сегиз негизги категорияга бөлүп көрсөтөт. Анын ичинде «жашоо», «каада-салт», «боз үй», «тоо» ж.б.у.с. түшүнүктөргө өзгөчө көңүл бурат, бул түшүнүктөр кыргыз тилинде жана маданиятында кеңири колдонулуп, кыргыз элинин дүйнө таанымында маанилүү орунду ээлейт. Бул концепттер кыргыздын улуттук баалуулуктарына жана дүйнө таанымына таасир этүүчү негизги элементтер болуп саналат. [Дербишева, 2012: 404]. Биз изилдөөбүздө бул ыкманы кеңейтип, изилденип жаткан «адам», «аалам» концепттерин заманбап өзгөрүүлөрдүн контекстинде, кыргыз коомунун социалдык жана маданий практикаларына кандайча таасир этери боюнча талдоо жүргүзөбүз.

У. Дж. Камбаралиева өз эмгектеринде *концепт* жана *концепт талаалары* боюнча терең изилдөөлөрдү жүргүзүп, дүйнө таанымдын жана менталитеттин түрлөрүн аныктап, аларды когнитивдик лингвистикалык каражаттар аркылуу категорияларга бөлүү жана концептуалдаштыруу жолдорун сунуш кылган. Анын «Темпоральная категоризация в концептуальной картине мира» (2013) аттуу монографиясында «*время*» жана «*убакыт*» концепт талааларынын структурасы, аларды түзгөн компоненттер жана алардын категориялаштырылуу ыкмалары кеңири баяндалган [Камбаралиева, 2013:490].

У. Дж. Камбаралиеванын бул ыкмалары биздин изилдөөгө да методологиялык негиз болуп берет. Анткени «адам» жана «аалам» концепттерин талдоодо, алардын концепт талааларын аныктоо, семантикалык жана менталдык категорияларын түзүү, ошондой эле көп тилдүүлүк шартында алардын концептуалдашуу формаларын кароо – изилдөөнүн өзөгүн түзөт. Бул тил аркылуу чагылдырылган дүйнөтаанымдын улуттук өзгөчөлүгүн терең түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Жогоруда айтылган пикирлерге ылайык, «аалам» жана «адам» концепттери эң эле маанилүү когнитивдик бирдиктер болуп гана тим болбостон, кыргыз элинин дүйнө таанымын чагылдырган терең маданий жана социалдык маркерлер болуп эсептелет. Бул концепттер баалуулуктар системасы жана салттуу практикаларда маанилүү роль ойнойт, дүйнө, адам жана анын айлана-чөйрө менен болгон алакасы тууралуу маанилүү түшүнүктөрдү муундан муунга өткөрүүдө маанилүү. Мисалы, Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» же «Кассандра тамгасы» сыяктуу чыгармаларында дүйнө (Аалам) жана адам образдары бүт сюжетти айланып өтүп, каармандардын терең моралдык жана философиялык рефлексиясынын негизин түзөт. Бул чыгармаларда «аалам» концепти руханий дүйнө, бүткүл дүйнө тааным түшүнүгү менен байланыштырылып, адам өзүнүн ааламдагы ордун табуу зарылчылыгын белгилеп көрсөтөт, ал эми «адам» концепти ички гармония жана моралдык тандоо менен тыгыз байланышта экенин чагылдырат.

К. З. Зулпукаров жана анын окуучулары жүргүзгөн изилдөөдө кыргыз тилинин метатил катары колдонулушуна жана когнитивдик лингвистиканын концептуалдык аспектерин талдоого көңүл бурулат. Биз да К. З. Зулпукаровдун иштери кыргыз когнитологиясынын өнүгүүсүнө маанилүү таасир тийгизгенин белгилөө маанилүү деп эсептейбиз, анткени ал тил, ой жүгүртүү жана маданияттын байланышын тереңирээк түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет. Мисалы, концептти ой, билим жана маданияттын руханий бөлүгүн бириктирген көп өлчөмдүү бирдик катары аныктоо, концепттердин дүйнөнү кабыл алуу жана жардам берет.

Мындан тышкары, Б. Б. Нарынбаеванын изилдөөлөрү француз жана

кыргыз тилдериндеги фразеологиялык бирдиктердин когнитивдик-семантикалык талдоосуна басым жасайт жана лингвистикалык структуралардын когнитивдик процесс жана маданий өзгөчөлүктөрдү кандайча чагылышын көрсөтөт.

К. Саматовдун (2021) «Кыргызстандагы когнитивдик лингвистика» аттуу илимий макаласында когнитивдик лингвистиканын негизги принциптери жана концептология менен лингвокогнитологиянын өнүгүү багыттары кеңири талданып, кыргыз тилинде бул изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн методологиялык базасы логикалык жактан системалаштырылган.

Концепттин адамдын тажрыйбасы жана дүйнө таанымы менен байланышкан динамикалык бирдик катары кабыл алынышы кыргыз илимпоздорунун изилдөөлөрүндө чагылдырылган. Мисалы, «жан/душа» (Н. К. Абдыракматова, 2007), «вода/суу» (Г. А. Абыканова, 2008, 2011; У. Камардинова, 2012, 2015), «бала/ребенок» (Э. Т. Төлөкова, 2012, 2017) «мезгил/время» (А. Н. Сыдыков, 2009), «Кудай/Бог» (К. З. Зулпукаров, А. А. Калмурзаева, 2012) жакшылык/добро», «жамандык/зло» (Б. Сагынбаева, Н. Ж. Чоңмурунова, 2017) «небо»/асман», «Земля/Жер» (Г. Т. Жээнбекова, 2019), «жылдыз/star» (А. А. Бакирова, 2019), «традиция/салт» (Д. М. Мадаминова, 2020), «адам/человек» (М. Е. Дарбанов 2021) жана башкалар.

1.4. Көркөм котормонун теориясы жана лингвосемиотикалык негиздери

Көркөм котормо — бул тил аралык жана маданият аралык коммуникациянын татаал формасы катары, адабий тексттердин поэтикалык жана стилистикалык түзүлүшүн, автордук идеяны жана дүйнөтаанымдык өзгөчөлүктөрүн сактап берүү милдетин аркалайт. Анын түпкү максаты — оригинал тексттин эстетикалык, экспрессивдүү жана когнитивдик баалуулуктарын башка тилде мүмкүн болушунча толук жана барабар деңгээлде чагылдыруу болуп саналат.

Лингвистика жана котормо таануу илиминде көркөм котормо, кең мааниде, оригинал тексттеги көркөм-эстетикалык маани-мазмунду, образдык түзүлүштү, метафоралар системасын, автордук индивидуалдуулукту жана стилистикалык нормаларды сактоо аркылуу окурманга башка тилде кабыл алууну камсыздоочу интерлингвалдык процесс катары каралат (Комиссаров, 1990; Швейцер, 1988). Мындай процессте тилдик эквиваленттик гана эмес, функционалдык, стилистикалык жана маданий эквиваленттүүлүк да негизги параметрлер катары чыгат.

Көркөм котормо функционалдык-семантикалык багытта жүргүзүлөт, анткени ал тексттин сырткы структурасын гана эмес, ички семантикалык динамикасын да камтууга тийиш. Тексттин образдуулугу жана көркөмдүк табияты лингвокогнитивдик жана лингвокультурологиялык чөйрөлөр менен тыгыз байланышта иштелет.

Котормо теориясында көркөм жана формалдуу (же функционалдуу-экспрессивдүү эмес) котормолордун ортосунда принципалдуу айырмачылыктар белгиленет. Формалдуу котормо көбүнесе маалымат берүүчү тексттерге (илимий, техникалык, административдик ж.б.) таандык болуп, анда лексикалык жана синтаксистик тактык биринчи орунда турат. Ал эми көркөм котормо поэтикалык функцияга багытталган тексттер менен иш алып баргандыктан, лингвопоэтикалык жана интерпретациялык ыкмалардын комплекстүү колдонулушун талап кылат (Ньюмарк, 1988; Баснет, 2002).

Көркөм котормодогу тил, стиль жана образ маселесине кайрылсак, көркөм текст – бул белгилердин семиотикалык системасы гана эмес, ошол эле учурда автордук манифест катары да каралышы мүмкүн. Ошондуктан, көркөм котормодо тил каражаттары – стиль, интонация, лексика-синтаксистик түзүлүш, образдык ой жүгүртүү – өз ара тыгыз байланышта болууга тийиш. Автордун стили – бул анын индивидуалдуу дүйнөтаанымын, эстетикалык табитин жана чыгармачылык методун чагылдырган тексттик конструкция.

Ч. Айтматовдун стили – бул интеллектуалдык, философиялык жана улуттук-этникалык компоненттерди органикалык түрдө камтыган тексттик

форманын системасы. Ал өзүнүн чыгармачылыгында фольклордук жана мифологиялык мотивдерди, улуттук менталитетти жана цивилизациялык жаңылууларды синтездөө аркылуу уникалдуу стилистикалык дүйнө түзөт. Анын стилдик универсалдуулугу – улуттук жана дүйнөлүк адабият кыймылдарынын айкалышы аркылуу чагылдырылат.

Белгилүү адабият таануучу, филология илимдеринин доктору А. Акматалиев мындай деп белгилейт: «...автор өзүнүн таанымында Европа менен Азиядын көркөм-эстетикалык традицияларын сиңирип, кыргыз элинин тарых, маданият, руханий рухун дүйнөлүк процесске киргизген – Ч. Айтматов бул аркылуу Кыргызстандын дүйнө менен көпүрөсү болуп калды.» [Айтматов, 2018: 64].

Ушул негизде алганда, Ч. Айтматовдун адабий тили – бул улуттук реалиялар менен глобалдуу философиянын биригиши, анын көркөм дүйнөсү – руханий символдор жана интертекстуалдык формациялар аркылуу курулган.

Буга кошумча, автордун тексттеринде:

- Эпос жана мифтик структуралар (мисалы, «Манас» эпосу менен байланышы),
- Глобалдык темаларды камтыган философиялык мазмун (мисалы, «Тоолор кулаганда», «Кылым карытар бир күн», “Саманчынын жолу”),
- Жеке инсандык рефлексия жана социалдык проблемалардын айкалышы көрүнөт (“Жамийла”, “Гулсарат” “Биринчи мугалим” ж.б.)

Көркөм образдын лингвосемиотикалык трансформациясы жана Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын билингвисттик табияты – изилдөөнүн өзөгүн түзгөн маселелердин бири.

Көркөм образды башка тилде кайра жаратуу – бул семантикалык гана эмес, лингвосемиотикалык жана символикалык деңгээлдерде ишке ашырылуучу комплекстүү интерпретациялык процесс. Лингвосемиотикалык парадигмада көркөм тексттеги образдар белгилер системасынын негизинде маданий, улуттук жана эстетикалык коддорду камтып турат. Ошондуктан образдын которулушу – жөнөкөй лексикалык эквиваленттүүлүктү эмес, белгинин (сигнум) маанилик

(сигнификат) жана ассоциативдик (референттик) мейкининдеги трансформациясын талап кылат.

Ч. Айтматовдун билингвизми – анын чыгармаларынын дүйнөлүк тилдерге ийгиликтүү которулушуна өбөлгө түзгөн факторлордун бири. Бирок көпчүлүк учурда англис, француз же башка тилдерге котормолор орус тилин ортомчу тил катары колдонуу менен ишке ашырылган. Мындай котормо ыкмасы лингвوماданий тең салмактуулуктун бузулушуна алып келип, тексттеги улуттук реалиялардын жана идиоматикалык бирдиктердин семантикалык, стилистикалык жана символикалык деңгээлдерде бурмаланышына себеп болот. Натыйжада, түп нускадагы этномаданий мазмун жаңы тилдик чөйрөдө толук кандуу чагылдырылбай, автордун дүйнөтаанымы менен улуттук иденттүүлүк белгиси көмүскөдө калат.

Бул көрүнүштү талдоо үчүн Ч. Айтматовдун «Жамийла» повестинен төмөнкү үзүндү мисал катары алынса болот:

Түпнуска (кыргыз тили):

«О, кокуй-ой, жарыктык, менин төрт мүчөлүм соо болуп, колумдан келсе, өзүм эле баягыдай каптарды арабага ыргытып – ыргытып жиберип, шакылдата айдап кетпейт белем!» – [Айтматов, 2018: 1, 113].

Орус тилиндеги котормосу:

«Ну что вы за человек?» – проговорил в отчаянье Орозмат, покачнувшись в седле. – «Да если бы у меня была нога, а не вот этот обрубок, разве стал бы я вас просить? Да лучше бы я сам, как бывало, накидал мешки в бричку и погнал бы лошадей!» [Айтматов, 2018: 1,5].

Англис тилиндеги котормосу (F. Glagoleva):

‘Can’t you understand?’, Orozmat cried in despair, as he lurched forward. ‘Do you think I’d ever come to ask you if I had a leg instead of this stump? Why, I’d toss the sacks in the trap myself and whip on the horses like I used to’ [Aitmatov, 2000: 8].

Бул фрагментте кыргыз тилине мүнөздүү экспрессивдүү интержекциялар («кокуй-ой»), кыргыз маданиятындагы сакралдык түшүнүктөр («жарыктык»), ошондой эле анатомиялык-метафоралык туундулар («төрт мүчөлүм») англис

жана орус тилдериндеги котормодо толук жана так берилген эмес. Мындай лексикалык реалиялар – улуттук символдордун жана кыргыз этномаданиятынын коннотативдик мейкининде өзгөчө мааниге ээ.

Котормочу тарабынан колдонулган адаптациялык ыкмалар, башкача айтканда, эквиваленттүү эмес, функционалдык жактан жалпыланган котормо ыкмалары, тексттик образдардын лингвомаданий жүгүн бир кыйла азайтып, оригиналдын семиотикалык кодуна зыян келтириши мүмкүн. Бул көрүнүштү Ю. Найда «динамикалык эквиваленттүүлүктүн» чегинде түшүндүрсө, Л. Венути муну "маданий жакындаштыруу (domestication)" деп аныктайт.

Айрыкча «*кокуй-ой*», «*жарыктык*», «*төрт мүчөлүм*» сыяктуу (улуттук реалияларды билдирген) сөздөр – булар көркөм белгинин (эстетикалык семиозистин) элементтери болуп саналат. Алар башка тилге которулган учурда өзүнүн эмоционалдык интонациясын, символикалык салмагын жана этноспецификалык коддорун жоготот. Натыйжада, оригиналдын көркөм-эстетикалык маңызын сактап калуу үчүн котормочунун семиотикалык компетенттүүлүгү жана маданий ортомчулук ролу өзгөчө мааниге ээ.

Бул мамиле постструктуралисттик котормо теориясында бекемделип, котормочу тексттин «экинчи автору» же «интертекстуалдык жаратуучусу» катары каралат. Л. Венути (1995) котормочуну автордун үнүн көмүскөдө калтырбастан, өзүнүн маданий жана лингвистикалык интенциясын кошуп берүүчү интертекстуалдык агент катары карайт. Бул теориялык көз караш, өзгөчө Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында маанилүү, анткени анын тексттери улуттук фольклор, символикалык коддор жана философиялык универсалдуулук айкалышкан комплекстүү көркөм структуралардан турат.

Белгилүү котормочу Э. Турсунов котормону чыныгы чеберчилик деп карайт жана котормочу тилдерди жакшы билүүдөн тышкары көркөм өнөрдүк шык менен талантка да ээ болуусу зарыл деп эсептейт. Ал эми котормочу жазуучулук чеберчиликтин бүткүл доорлору менен кенен таанышта болуп, ушул искусство жанрынын генийлери менен баарлашып, котормо дүйнөсүнө толук сиңип кириши зарыл экендиги талашсыз.

Белгилүү француз жазуучусу жана котормочу Луи Арагон Ч. Айтматовдун *Жамийла* повестин которгондон кийин, өзүнүн макаласында мындай деп жазган: «Жамийла – дүйнө жүзүндөгү эң сонун сүйүү баяны» [Арагон, 1959:182-183]. Луи Арагон чыгарманы которуп жатып, Садыктын катында жазылгандай, Кыргызстандагы жыпар жыттуу, мал жандуу Талас жерин элестетип тааныдым деп эскерген. Жамийла мурдагы эски салтка баш ийбей, өз жашоосун өзү тандап, күйөөсү Садыкты таштап, сүйгөнү Данияр менен кетип калганын чыныгы сүйүү деп баалап, жаңы замандын (совет доорунун) тийгизген таасирлерин белгилеген.

Окумуштуу Д. О. Кенжебаев өзүнүн «Котормодогу компенсация түшүнүгү (Ч. Айтматовдун айрым чыгармаларынын которулуш мисалында)» деген макаласында: «Котормочу түп нусканы которууга киришүүдөн мурда түп нусканын автору, ал жашап өткөн тарыхый доор, автордун социалдык статусу, кесиби, тутунган көз караш концепциясы сыяктуу сырткы маалыматтардан кабардар болуусу керек» деп эсептейт [Кенжебаев, 2018:90].

Албетте, Луи Арагон совет доору жөнүндө жетиштүү маалыматы болгон десек жаңылышпайбыз, бирок ал Кыргызстан жөнүндө маалыматты чыгармадан алгандыгын төмөнкүчө тастыктайт: «Повесттеги окуялар экинчи дүйнөлүк согуш учурунда болгон. Мен, айрыкча, эркектердин күнүмдүк оор эмгеги аялдардын мойнуна түшкөнүн сездим. *«Сейиттин картаң атасы таң атпай намаз окуду»* — бул сөздөрдөн мен кыргыздардын дини жөнүндө түшүнүк алдым. *«Жамиля» повестин окуганда, Кыргызстан ошол советтик доордун бир бөлүгү болгон өлкө экенин билдик. Ал болсо өзүнүн патриархалдык үрп-адаттарын жана кылымдык салттарын жоготпогон өлкө экенин түшүндүк. Повестте биз ошол саясий системанын жаңылыктарын кадимкидей кабыл алган адамдарды да жолуктурдук*» — деп Луи Арагон баса белгилеген [Арагон, 1959:182]. Бул мисалдан котормочунун кабылдоо жана таанып-билүү чеги кеңейип толукталганын көрүүгө болот. Д. О. Кенжебаев айткандай, «котормону салыштырмалуу ишмердик гана эмес, ал прогрессивдүү мүнөздөгү ишмердик катары да баалоого болот» деген ойдобуз. [Кенжебаев, 2018:91].

XX кылымдын орто ченинен баштап, котормо илими тармагында бир

теориялык багыттар калыптанып, котормо процессин лингвистикалык, прагматикалык жана маданий контексттердин негизинде талдоого мүмкүндүк берген жаңы парадигмалар иштелип чыккан. Бул теориялык мектептердин өкүлдөрү өз алдынча концептуалдык негиздерди сунуштап, котормо илиминин өнүгүшүнө олуттуу салым кошушкан.

Алгач, Ю. Найданын (Eugene Nida, 1964) «динамикалык эквивалент» концепциясы котормодо мазмунду окурмандын түшүнүгүнө ылайык функционалдуу жана табигый жеткирүүнүн маанилүүлүгүн белгилейт. Анын *Toward a Science of Translating* (1964) эмгегинде котормо ийгилиги тексттин окурман тарабынан кабыл алынышына түздөн-түз байланыштуу экендиги баса белгиленген. Найда котормодо сөздүн түз котормосунан көрө, анын маанисин кабыл алуучу үчүн табигый жана контекстке ылайык формада берүү зарылчылыгын сунуштайт.

Андан кийин, П. Ньюмарк (Peter Newmark, 1981; 1988) өзүнүн *Approaches to Translation* (1981) жана *A Textbook of Translation* (1988) эмгектеринде коммуникативдик жана семантикалык котормо түшүнүктөрүн белгилеп, автордун ниети менен окурмандын кабыл алуусунун ортосундагы балансты изилдеген. Анын пикирине боюнча, котормочу эки тараптын муктаждыгын эске алуу менен котормонун функционалдуулугун камсыз кылышы зарыл.

Ошондой эле, Л. Венутинин (Lawrence Venuti, 1995) эмгеги котормо илиминде маданий жакындатуу (domestication) жана маданий бөтөндөштүрүү (foreignization) ыкмаларын айырмалоого өбөлгө түздү. Анын *The Translator's Invisibility* (1995) аттуу эмгегинде котормочу өзүнүн ролун «көрүнбөй» калтыруу тенденциясына каршы чыгат жана котормо маданий контекстти сактоо менен берилүүсү керектигин баса белгилейт.

Ошондой эле, Ж. К. Кэтфорд (J. C. Catford, 1965) *A Linguistic Theory of Translation* эмгегинде формалдуу жана функционалдык эквиваленттүүлүктү тилдик деңгээлдерде (фонологиялык, грамматикалык, лексикалык) классификациялоону сунуш кылган.

Котормо илиминде маданияттын ордуна басым жасаган Сюзан Баснетт

(Susan Bassnett, 1991) *Translation Studies* (1991) эмгегинде текстти маданий контекстте карап, котормону тил аралык гана эмес, маданият аралык диалог катары түшүнүүнү сунуштаган. Анын ойлору маданий котормо теориясынын негиздерин түздү.

Мындан тышкары, Советтик котормо мектебинин өкүлдөрү – А. В. Фёдоров, В. Н. Комиссаров, А. Д. Швейцер, Л. С. Бархударов (1950–1980-жж.) — котормо теориясын лингвистикалык негизде өнүктүрүп, функционалдык жана стилистикалык эквиваленттүүлүк концепцияларын иштеп чыгышкан. Алардын эмгектери көркөм жана атайын тексттерди системалуу талдоого мүмкүндүк берген моделдерди сунуш кылып, котормо илимине олуттуу салым кошкон.

Аталган теориялардын негизинде көркөм котормого карата системалуу лингвосемиотикалык анализ жүргүзүү мүмкүнчүлүгү түзүлөт. Бул диссертацияда аталган теориялык багыттар Ч. Айтматовдун чыгармаларынын ар кандай тилдеги котормолоруна салыштырма-талдоочу негизде колдонула тургандыгын белгилей кетүү зарыл.

Жогоруда берилген теориялардын негизинде практикалык тарабын эске алуу менен, көркөм котормодогу лингвосемиотиканын коюлган талаптарын аныктоо жана анын негизги багыттары жана концепциялары аркылуу көркөм тексттин образдуулугун, стилистикалык жана семантикалык маңызын сактоо маанилүү.

Лингвосемиотика көркөм котормодо белгилер системасын, метафораларды, символдорду жана маданий коддорду камтууну талап кылат. Бул талаптарга ылайык төмөнкүдөй факторлор белгиленет:

1. Семиотикалык эквиваленттүүлүк

Белгилер деңгээлинде мазмундук шайкештик (семиотикалык эквиваленттүүлүк) – котормо процессинде оригинал тексттин семиотикалык түзүмүн, анын ичинде символдордун жана образдардын маанисин жана функциясын сактап калуу.

2. Образдуулук жана символдук маанинин сакталуусу

Көркөм тексттеги образдар менен символдор белгилер системасына

таандык болуп, алардын ар бири белгилүү бир семиотикалык кодду, маданий же концептуалдык маанини камтыйт. Котормочу бул элементтердин ассоциациялык, философиялык жана эстетикалык жүгүн жоготпостон, аларды жаңы тилде тийиштүү формада кайра жарата алышы зарыл. Өзгөчө, поэтикалык жана философиялык катмардагы символдор, этностилдик өзгөчөлүктөр менен шартталган улуттук образдар туура которулбаса, тексттин көркөм дүйнөсү бузулат. Ошондуктан образдардын семантикасын гана эмес, алардын маданият аралык трансформациясын да түшүнүү – көркөм котормонун негизги шарттарынын бири болуп саналат.

3. Маданий жана этномаданий реалиялардын интеграциясы

Көркөм котормо практикасында, айрыкча лингвосемиотикалык багытта, улуттук жана этномаданий реалиялардын тексттеги маанисин сактоо негизги шарттардын бири болуп саналат. Бул реалиялар – белгилүү бир этностун дүйнө таанымы, каада-салты, турмуш образы жана маданияты менен тыгыз байланышкан тилдик бирдиктер (концепттер, идиомалар, этноспецификалык сөздөр). Котормо процессинде мындай реалиялар адатта эквиваленти жок лексика катары чыгат, жана аларды башка тилге өткөрүүдө маданий интерпретация жана адаптациялык стратегиялар талап кылынат.

Мисалы, кыргыз тилиндеги, өзгөчө Ч. Айтматовдун чыгармаларында кездешкен *"беш көкүл"*, *"сүйүнчү"*, *"жарыктык"*, *"садагаң кетейин"*, *"кичине бала"* ж.б.у.с. сөздөр өз алдынча маданий-контексттик жүккө ээ болуп, жөн гана лексикалык котормого туура келбейт. Мындай реалияларды адекваттуу берүү үчүн котормочу сөздүн семантикалык гана эмес, прагматикалык жана символикалык мейкиндигин да эске алууга тийиш. Ошондуктан реалиялар – бул жөн гана тил бирдиктери эмес, көркөм тексттеги улуттук дүйнө кароонун белгилери катары каралышы керек.

4. Лексикалык жана стилистикалык адаптация

Лингвосемиотикалык көз караштан алганда, көркөм текст – бул белгилер системасынын (лексикалык, синтаксистик, интонациялык, стилистикалык) тыгыз байланышы аркылуу курулган көп катмарлуу структура. Бул

структуранын негизинде текст өзүнүн эстетикалык, маданий жана эмоционалдык мазмунун окурманга жеткирет. Ушундай байланышта лексикалык жана стилистикалык адаптация көркөм котормонун жалаң формалдуу эмес, семиотикалык-функциялык деңгээлде да маанилүү талабына айланат.

Айрыкча Ч. Айтматовдун прозасында кеңири колдонулган лирикалык-интимдик интонация, философиялык элестүүлүк жана психологиялык тереңдик – бул жөнөкөй стилистикалык куралдар эмес, белгинин маани жаратуудагы функциясын аткарган семиотикалык бирдиктер. Мындай туюнтмалар котормо учурунда лексикалык эквиваленттерге гана таянуу менен жоголуп кетиши мүмкүн. Ошондуктан котормочу белгилердин мазмундук жана функциялык касиеттерин сактоо үчүн адаптациялык жана интерпретациялык ыкмаларды колдонуусу зарыл.

Бул жагдай лингвосемиотиканын негизги талаптарынын бири катары: 1) белгилердин интерпретациялык семантикасы; 2) белгилердин контексттик функциясы; 3) стилдин семиотикалык жүгү сыяктуу компоненттер аркылуу негизделет.

5. Тексттеги эквиваленттердин жогорулашын сактоо

Көркөм котормо практикасында эквиваленттүүлүк түшүнүгү жалаң лексикалык дал келүү менен чектелбестен, семантикалык, прагматикалык жана стилистикалык катмарлардагы функциялык эквиваленттерди сактоону да камтыйт. Лингвосемиотикалык көз карашта бул – белгилердин бардык деңгээлдериндеги маанилерди, функцияларды жана маданий коддорду интегралдуу түрдө котормо текске өткөрүү дегенди түшүндүрөт.

Бул талапка ылайык, лексикалык мааниден тышкары, белгилердин грамматикалык түзүлүшү, интонациялык өңүтү, стилистикалык боёгу жана контексттик функциясы да котормодо жаңы формада, бирок мурдагы маани жүгүн жоготпой берилүүгө тийиш. Бул процесс көп учурда түз эквиваленттүүлүк эмес, функционалдык жана интерпретациялык эквиваленттерди талап кылат.

Мисал катары, Ч. Айтматовдун “Кылым карытар бир күн” чыгармасындагы “манкурт” образынын которулушу лексикалык гана эмес, концептуалдык жана маданий эквиваленттүүлүктү талап кылат. Анткени “манкурт” сөзү контекстте белгилүү бир маданий, философиялык жана идеологиялык белгини билдирет. Бул образ англис же башка чет тилдерге которулганда, сөз түз маанисинде эмес, анын психологиялык, маданий жана ассоциативдик жүгү менен кошо өткөрүлүшү керек. Талдоо дал ушундай учурда белгинин мааниси менен функциясын бирдиктүү система катары карап, оригинал тексттеги мазмунду жаңыртуу (re-coding) мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат. Бул – эквиваленттүүлүктүн сапаттуу деңгээлин сактоо менен бирге, тексттик реалдуулукту адаптациялоо дегенди билдирет.

6. Жеке инсандык жана философиялык дүйнөтаанымдын чагылдырылышы

Көркөм текст көп учурда жөн гана сюжеттик баяндоо эмес, автордун инсандык позициясын, философиялык концепциясын жана дүйнөтаанымдын символдор, образдар, метафоралар жана поэтикалык түзүлүш аркылуу берүүчү семиотикалык структура болуп саналат. Лингвосемиотикалык метод бул дүйнөтаанымды тексттеги белгилер аркылуу чечмелеп, аны котормо процессинде мааниси жана функциясы сактап, кайра жаратууга багытталган.

Айрыкча Ч. Айтматов сыяктуу жазуучулардын чыгармаларында жеке инсандын руханий изденүүсү, инсандык эркиндик, жоготуу жана жоопкерчилик, же болбосо маданий тамыр менен глобалдык дүйнө таасирлеринин кагылышуусу сыяктуу терең философиялык темалар көркөм структура аркылуу берилет. Бул элементтердин баары текстте белгилер, символдор жана образдар аркылуу коддолот.

Демек, жеке инсандык жана философиялык дүйнөтааным – бул көркөм тексттин терең катмары гана эмес, анын семиотикалык жүгү. Котормочу бул деңгээлди толук түшүнүп, белгинин ички мазмунун жана функциясын жаңы тилдин маданий жана лингвистикалык шарттарында сактап берүү үчүн интерпретациялык жана концептуалдык кайра түзүүлөргө барышы керек.

7. Котормочу жана автордун арасындагы маданий ортомчулук

Лингвосемиотика көркөм котормодо котормочунун ролун атайын белгилейт. Котормочу өзүнүн маданий көз карашын, эмоционалдык интонациясын жана филологиялык экспертизасын киргизүү менен, анын түзүп жаткан текстинин символикалык маанисин кайрадан караштырып, окурманга туура жана терең маани бере алат. Лингвосемиотикалык талдоо негизинде, котормочу оригиналдын маданий контекстин "кошуп" киргизет.

Жыйынтыктап айтканда, көркөм котормодогу лингвосемиотиканын талаптары – бул тексттин белгилик структураларын сактап, ошол структураларды жана алардын маңызын башка тилде жана маданиятта кайра жаратуу процессиндеги интеграцияланган чаралардан турат. Котормочу тексти кайрадан жаратууда маданий, лексикалык, стилистикалык жана философиялык аспекттерди терең түшүнүү керек, анткени көркөм тексттин образдуулугу жана маңызы көп учурда оригиналдын маанисине толук ылайык келиши керек.

1-баптан алынган тыянактар

Изилдөөнүн биринчи бөлүмүндө семиотика жана когнитивдик лингвистика теорияларынын негиздери терең талданат. Семиотика белгилердин жана алардын системаларынын структурасын, ошондой эле белгинин социалдык жана маданий чындыктагы иштешин изилдейт. Бул теориялар тил жана маданияттын өзгөчөлүктөрүн түшүнүүгө жардам берет. Ф. де Соссюрдун бинардык белгинин концепциясы, ошондой эле Ч. Пирс жана Ч. Моррис тарабынан иштелген белгилердин классификациясы семиотиканы тереңдетип, белгилердин жана алардын контексттердеги функцияларын талдайт.

Ч. Айтматовдун чыгармаларын семиотикалык көз караштан анализдөө, кыргыз адабиятынын жана анын дүйнөгө болгон көз карашын терең ачып, белгилер аркылуу адабий символизмди жана философиялык идеяларды жарыкка чыгарат. Ч. Айтматовдун чыгармаларында “*адам*” жана “*аалам*” сыяктуу концепттердин орду маанилүү, алар семиотикалык ыкмалар менен талданып,

адамзаттын экзистенциалдык суроолорунун жана маданий таанымдардын чегинде каралат.

Когнитивдик лингвистика жана концептуалдык изилдөөлөр тилдин жана менталитеттин көркөм аспектилерин изилдеп, адабияттагы символиканы жана идеологиялык идеяларды терең түшүнүүгө жардам берет. Концептуалдык изилдөөлөр тилдердин семантикалык структураларын, маданий контексттерди жана социалдык нормаларды эске алуу менен жүргүзүлөт. Бул тилдин өзгөчөлүктөрүн жана улуттук менталитетти изилдейт, ошондой эле адабий котормонун практикалык аспектилерин талдайт.

Көркөм котормо теориясы жана лингвосемиотикалык негиздери көркөм чыгармаларды бир тилден экинчи тилге которууда, сөздөрдүн жана белгиликтүү түзүмдөрдүн маанисин сактоо жана билдирүүнүн көркөмдүгүн түшүнүү процессин камтыйт.

Бул процесс лексикалык, грамматикалык, жана прагматикалык аспектилерди камтып, тексттин эквивалентин сактоодо жардам берет. Көркөм котормо практикалык келишимдери, анын ичинде семиотикалык эквиваленттүүлүк, образдуулук жана символдук маанинин сакталуусу, маданий реалиялардын интеграциясы, автордун философиясын жана дүйнөтаанымын сактоо боюнча иштелип чыккан.

Лингвосемиотика тилдин жана белгилердин маңызын изилдөөгө багытталып, көркөм котормодо стилистикалык жана семантикалык өзгөчөлүктөрдү сактоону камсыз кылат. Котормо процессинде маданий жана лексикалык айырмачылыктарды чагылдыруу, эквиваленттүүлүк жана креативдүүлүк маанилүү.

Демек, көркөм котормо – бул тилдердин ортосундагы көпүрө түзүүчү чыгармачылык жана татаал процесс. Ч. Айтматовдун чыгармаларын которууда анын дүйнөтаанымы, философиясы жана улуттук символдору сакталууга тийиш. Тил жана маданият ортосундагы байланыштар туура чагылдырылып, адабий тексттин мааниси жана көркөмдүгү жоголбошу керек.

БАП 2. ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТТОДДОРУ.

«ААЛАМ» ЖАНА «АДАМ» КОНЦЕПТТЕРИНИН ТҮЗҮЛҮШ НЕГИЗДЕРИ ЖАНА СЕМИОТКАЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ

Бул бөлүмдө «аалам» жана «адам» концепттеринин түзүлүшүн жана семиотикалык аспекттерин изилдөөдө колдонулган методология жана материалдар кеңири талданат. Изилдөөнүн негизги максаты – «аалам» жана «адам» концепттеринин философиялык, мифтик, лексикалык жана символикалык структураларын ачыкка чыгарып, алардын кыргыз маданиятындагы жана адабиятындагы ордун, ошондой эле Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы аларды чагылдыруудагы өзгөчөлүктөрүн терең изилдөө.

Изилдөөнүн материалы катары кыргыз адабияты, мифология, тарыхый-диний тексттер, ошондой эле көркөм чыгармалар, анын ичинде Ч. Айтматовдун чыгармалары алынган. Бул материалдар «аалам» жана «адам» концепттеринин ар тараптуу жактарын жана алардын коомдогу, маданияттагы маанисин терең ачып берүү үчүн маанилүү булактар болуп саналат. Ч.Айтматовдун чыгармаларынын таңдалышы, анын ички философиялык түзүлүшү жана символикалык мазмунунун тереңдиги, ошондой эле алардагы улуттук жана универсалдык маңызы «аалам» жана «адам» концепттеринин динамикалык өнүгүшүн изилдөөгө мүмкүнчүлүк берет.

Изилдөөнүн методологиялык негизин когнитивдик лингвистика, семиотика жана лингвокультурология түзөт. Бул илимий багыттар «аалам» жана «адам» концепттеринин түзүлүшүн, алардын инсандык аң-сезимде жана маданий контекстте кандайча калыптанарын, ошондой эле көркөм тексттеги белгилер жана символдор аркылуу кандайча чагылдырыларын талдоого мүмкүнчүлүк берет. Аталган ыкмалар концепттердин ички түзүмүн, семиотикалык функцияларын жана улуттук реалиялар менен өз ара байланышын комплекстүү жана системалуу изилдөөгө шарт түзөт.

2.1. Изилдөө үчүн колдонулган материалдар жана методдор, изилдөөнүн объектиси жана предмети

Изилдөөнүн негизги материалдык базасы төмөнкү тексттик жана тилдик булактардан түзүлөт:

1. Көркөм тексттер

Ч. Айтматовдун чыгармалары: «Кылым карытар бир күн», «Кыямат», «Жамийла», «Саманчынын жолу» ж.б. Бул чыгармаларда «адам» жана «аалам» концепттеринин символдук, семантикалык жана маданий мааниси чагылдырылган. Ошондой эле чыгармалар кыргыз маданиятына жана улуттук реалияларга тиешелүү элементтерди камтыйт: каада-салттар, улуттук баалуулуктар, социалдык тажрыйба жана оозеки маданий коддор.

2. Англис тилиндеги котормолор

Selected Stories (Faiana Glogoleva), The Place of the Skull (Natasha Ward), The Day Lasts More Than a Hundred Years (John French), Jamila (James Riordan) ж.б. Котормо тексттер оригинал менен салыштыруу аркылуу концепттердин тил аралык жана маданий трансформациясын аныктоого мүмкүндүк берет.

3. Элдик оозеки чыгармалар жана улуттук реалиялар

Изилдөөнүн материалдык базасын кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын үлгүлөрү түзөт: «Манас» эпосу, уламыштар, жомоктор, макал-лакаптар жана айтыштар. Бул материалдар «аалам» жана «адам» концепттеринин улуттук дүйнөтаанымдагы жана маданий баалуулуктардагы өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүндүк берет.

Изилдөөдө **улуттук реалиялар** да колдонулган. Алар коомдун турмуштук жана маданий көрүнүштөрүн чагылдырган жана концепттин контекстин тереңирээк ачат. Пайдаланылган улуттук реалияларга төмөнкүлөр кирет:

- Салттык жана ритуалдык көрүнүштөр: *кыз ала качуу, сүйүнчү берүү, түтүн булатуу, оозантуу, сүннөткө отургузуу, кыз узатуу ж.б. жамааттык тойлор.*
- Үй-бүлөлүк жана турмуштук аспекти: *кичине бала, байбиче, чоң үй,*

кичине үй, кереге, боз үй, тулга ж.б. ,

- Маданий жана экспрессивдик сөздөр (эмоция, реакция): *жарыктык, садагаң болоюн, капырай, төрт мүчөлүм, атаңдын көрү дүнүйө, оозуңа май ж.б.* Бул реалиялар аркылуу «адам» концептинин коомдук, маданий жана турмуштук контексттери изилденип, анын оозеки жана көркөм тексттеги символикалык мааниси аныкталат.

4. Тилдик материалдар:

- 1) Кыргыз жана англис тилдериндеги фразеологиялык, түшүндүрмө жана этимологиялык сөздүктөрү;
- 2) Кыргыз тилинин корпусундагы көркөм жана публицистикалык тексттер;
- 3) Кыргыз, орус жана англис тилдериндеги фразеологизмдер жана салыштырма лексемалар.

Эскертүү: орус тили — ортомчу жана баштапкы тил катары колдонулган, анткени Ч. Айтматовдун көпчүлүк чыгармаларынын түпнускасы орус тилинде жазылган. Ошондуктан, концепттердин маанисин салыштыруу жана котормо тексттерди талдоо процессинде орус тили негизги байланыштыруучу тил катары пайдаланылган.

Бул материалдар «адам» жана «аалам» концепттеринин семантикалык талаасын, тил аралык жана котормо деңгээлиндеги репрезентациясын, ошондой эле алардын маданий өзгөчөлүктөрүн талдоодо колдонулган.

5. Публицистикалык жана философиялык тексттер:

Кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармалары, публицистикалык макалалар жана философиялык ой жүгүртүүлөр. Бул материалдар «адам» концептинин коомдук аң-сезим жана этикалык баалуулуктар менен байланышын көрсөтүү үчүн колдонулган.

Изилдөө максатына ылайык Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттерин терең талдап, семиотикалык жана котормо аспектисиндеги мүнөздөмөлөрүн ачып берүү үчүн төмөнкү **методдор** пайдаланылды:

- Дефинициялык жана этимологиялык ыкмалар:

Изилдөөнүн баштапкы этабында бул ыкмалар аркылуу «аалам» жана «адам» концепттеринин негизги мааниси такталып, алардын тарыхый-маданий жана этностилдик катмарлары иликтенди.

- Лингвистикалык байкоо:

Кыргыз тилдик чөйрөдөгү жазма жана оозеки тексттерден алынган реалдуу тилдик материалдар негизинде концептке байланыштуу бирдиктердин колдонулушу системалуу түрдө байкалган.

- Социалдык-тарыхый талдоо:

Бул ыкма аркылуу концепттердин улуттук өзгөчөлүктөрү, дүйнөтааным менен байланышкан баалуулуктары жана Ч. Айтматовдун көркөм дүйнөсүндөгү коомдук-культурологиялык контексттери каралды.

- Сандык жана контенттик анализ:

Ачкыч сөздөрдү идентификациялоо, алардын семантикалык талаасын белгилөө жана концептке байланыштуу тилдик бирдиктердин пайда болуу жыштыгын эсепке алуу менен талдоо ишке ашырылган. Ошондой эле паремиялык фонддогу материалдарды талдоо концепттердин тилдеги жана маданий структурада канчалык орун ээлерин аныктоого өбөлгө түздү.

- Семиотикалык анализ:

Белгилер тутуму аркылуу «аалам» жана «адам» концепттеринин ички түзүлүшү, алардын символикалык, образдык жана ассоциативдик мейкиндиги чечмеленген. Айрыкча белгилердин маданий коддор менен болгон байланышы ачылып берилди.

- Котормо анализи жана трансформация моделдери:

Айтматовдун кыргызча чыгармаларынын англис тилиндеги версияларын (орус тили ортомчу тил катары колдонулган) салыштыруу менен концепттердин башка маданияттык системаларда кандайча интерпретацияланып берилгени изилденди. Бул этапта котормо стратегиялары, адаптациялык ыкмалар жана семантикалык жылыштар каралды.

- Кошумча ыкмалар

Изилдөөгө кайчы-маданий анализ, салыштырма лингвистикалык талдоо,

моделдөө, тилдик талааны аныктоо сыяктуу полипарадигмалык ыкмалар да тартылган. Алар концепттердин ар кыл деңгээлдеги түзүмдөрүн жана семантикалык байланышын кеңири ачууга мүмкүндүк берди.

Изилдөөгө тартылган методдор бир гана тилдик же адабий чектен чыкпастан, философиялык, маданий жана социалдык өнүктөрдү да камтып, Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттеринин семиотикалык табиятын жана котормодо берилишин комплекстүү изилдөөгө өбөлгө түздү. Бул изилдөөнүн натыйжасында концепттердин кыргыз маданиятындагы орду жана алардын глобалдык деңгээлде кабыл алынуу өзгөчөлүктөрү да тастыкталды.

Изилдөөнүн объектиси – «аалам» жана «адам» концепттеринин лингвосемиотикалык мүнөзү жана алардын Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы көркөм чагылдырылышы.

Изилдөөнүн предмети – Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттеринин котормодо берилиши (улуттук реалиялардын негизинде).

2.2. «Аалам» жана «адам» концепттерин изилдөөдө колдонулган методологиялар

«Аалам» жана «адам» концепттерин изилдөөдө тил, аң-сезим жана маданияттын өз ара байланыштарын ачык көрсөтүүчү көпөлчөмдүү жана комплекстүү методологиялык ыкмалар колдонулат. Концептология – лингвистика, когнитология, философия, семиотика жана психолингвистика сыяктуу бир нече илимий тармактын кесилишинде өнүккөн интердисциплинардык изилдөө предмети болуп саналат. Бул тармактын алкагында концепттердин маанисин жана түзүлүшүн терең түшүнүү үчүн ар тараптуу изилдөө ыкмалары талап кылынат.

В. И. Карасиктин концептологиялык көз карашына ылайык, концепт – бул көпөлчөмдүү когнитивдик жана маданий түзүм болуп эсептелет. Ал тил аркылуу актуалдашып, маданий аң-сезимде жанданып турат жана борбордук менен

перифериялык компоненттерден куралат. Карасик концепттерди алардын **баалуулук мүнөзү** аркылуу изилдөөгө басым жасап, **лингвомаданий ыкманы** сунуштайт [Карасик, 2002: 15].

Мисалы, «аалам» концепти кыргыз маданиятында «асман», «жарык», «мейкиндик» сыяктуу ассоциативдик катмарларды камтып, физикалык дүйнөдөн тышкары руханий жана тартиптик түзүлүш катары каралат. Ал эми «адам» концепти – жаратуу, тукум, акыл жана руханий башат сыяктуу маанилер менен белгиленип, дүйнө менен өз ара аракеттешүүнүн активдүү субъекти катары түшүндүрүлөт.

Бул концепттерди комплекстүү изилдөө үчүн В. И. Карасик сунуштаган төмөнкү методдор колдонулат:

1. **Дефинициялык анализ** – «адам» жана «аалам» концепттеринин сөздүк жана илимий аныктамаларын тактоого багытталат. Мисалы, «адам» сөздүк деңгээлде биологиялык жандык катары берилгени менен, концепт катары акыл-эс, руханий баалуулуктар жана коомдук жоопкерчилик менен байланыштуу. «Аалам» болсо космос, тартип, туруктуулук сыяктуу философиялык түшүнүктөрдү камтыйт.

2. **Контексттик талдоо** — бул ыкма концепттердин тексттик жана маданий чөйрөдө кандайча иштээрин изилдөөгө багытталган. Өзгөчө, Ч. Айтматовдун көркөм чыгармалары бул метод үчүн негизги булак болуп саналат. Анын чыгармаларында «адам» образы – акылман, жаратман, руханий татаал субъект катары сүрөттөлсө, «аалам» түшүнүгү – табият менен адамдын гармониясы, космостук тартип жана түбөлүктүүлүк идеялары аркылуу ачылат. Мисалы, «Кылым карытар бир күн» повестинде аалам менен адамдын ортосундагы байланыш – эс-тутум, тарых, табигый ирээт сыяктуу темалар аркылуу көркөм чагылдырылат. Бул контексттик талдоо аркылуу концепттердин көркөм тексттеги актуалдашуу ыкмалары жана алардын маани катмарлары ачылат.

3. **Этимологиялык изилдөө** – бул метод аркылуу концепт түзгөн негизги сөздөрдүн келип чыгышы, тарыхый өнүгүшү жана семантикалык трансформациясы аныкталат. «Адам» жана «аалам» сыяктуу түшүнүктөрдүн

этимологиясы аркылуу алардын маданий жана философиялык негиздерин түшүнүүгө болот.

4. Паремнологиялык материалдарды колдонуу – кыргыз эл оозеки чыгармачылыгындагы макал-лакаптар, накыл сөздөр, табышмактар аркылуу концепттердин улуттук аң-сезимдеги орду белгиленет. «Адамдын көркү — акыл», «Адам зээнинен билинер» сыяктуу макалдар «адам» концептинин руханий-интеллектуалдык мүнөзүн баса белгилесе, «Аалам тегиз болсун», «Аалам ирээти менен» деген туюнтмалар аркылуу «аалам» концептинин тартип жана гармония менен байланыштуу экендиги айгинеленет.

5. Анкета жана интервьюлар – бул эмпирикалык методдор аркылуу азыркы кыргыз коомунда «адам» жана «аалам» концепттерине болгон мамилелер, алардын кандайча кабыл алынары жана заманбап интерпретациялары иликтенет. Бул метод тилдин жандуу чөйрөсүндө концепттердин жашоосун чагылдырууга мүмкүнчүлүк берет.

Жогоруда көрсөтүлгөн методдор өз ара байланышта колдонулуп, кыргыз маданиятындагы «адам» жана «аалам» концепттеринин терең мазмунун, алардын тарыхый-маданий динамикасын жана коомдук аң-сезимдеги ордун комплекстүү изилдөөгө өбөлгө түзөт. Айрыкча, Ч. Айтматовдун көркөм мурасы – бул концепттерди философиялык, маданий жана этикалык контекстте ачып берүүгө багытталган баалуу тексттик материал катары кызмат кылат.

2. Ю. С. Степанов: Концепт – маданий аң-сезимдин өзөгү

Ю. С. Степанов концептти адамдын аң-сезиминде калыптанган, маданияттын өзөгүн түзгөн бирдик катары карайт. Ал боюнча, концепт – бул адам маданиятынын интеллектуалдык тажрыйбасын сактаган жана алып жүргөн структура, ал коомдун философиялык жана баалуулук системаларын жаратат жана чагылдырат [Степанов, 1997: 51]. «Аалам» концепти бул контекстте табият менен адамдын ортосундагы гармонияны, космостук тартипти жана адам жашоосунун негизги баалуулуктарын чагылдырган түшүнүк катары каралат. Кыргыз дүйнөтаанымында ал «жаратылыш мыйзамдары», «ирээт» жана «түбөлүктүүлүк» сыяктуу идеялар менен байланыштуу.

«Адам» концепти руханий-интеллектуалдык аң-сезимдин борбору катары көрсөтүлөт. Бул концепт коомдук, руханий жана маданий баалуулуктар менен тыгыз байланыштуу. Мисалы, кыргыз макалдарындагы «*Адамдын көркү – акыл*» сыяктуу туюнтмалар адамдын ички дүйнөсүн баалоого басым жасайт.

Натыйжада, Ю. С. Степанов концептин үч компонентин же үч «катмарын» аныктайт: 1) негизги, актуалдуу белги; 2) мындан ары «тарыхый» мааниге ээ кошумча же бир нече кошумча, «пассивдүү» белгилер; 3) ички форма, адатта, таптакыр аң-сезимсиз, сырткы, оозеки формада.

Демек, мындан кандайдыр бир концепцияны изилдөөдө тарых, этимология жана ассоциацияларга кайрылуу керек деген тыянак чыгат.

3. В. А. Маслова: Концепт – дүйнө таанымдын өзөгү

В. А. Маслова концептти тил жана маданият чөйрөсүндө дүйнө таанымдын ядролук бирдиги катары карайт. Анын пикиринде, негизги маданий концепттер тилдик инсандын гана эмес, жалпы тил-маданий коомчулуктун экзистенциалдык дүйнө түшүнүгүнүн негизин түзөт [Маслова, 2001: 70].

Анын теориясына ылайык, «аалам» концепти кыргыз элинин космос, убакыт жана мейкиндик тууралуу түшүнүктөрүнүн өзөгүн түзөт. Бул концепт физикалык гана эмес, философиялык жана этикалык катмарларды да камтыйт. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «*түбү түшкөн дүнүйө*», «*төгөрөктүн төрт бурчу*» сыяктуу метафоралар ааламды философиялык жана символикалык деңгээлде чагылдырат.

«Адам» концепти моралдык-руханий субъект катары каралып, өзүн-өзү таанып билүү жана инсандык жоопкерчилик идеяларын чагылдырат. Мисалы, «Адам адамга дос жана тууган...» же Ч. Айтматовдун «Адам уулу канткенде адам боло алат?» деген ойлору бул концепттин маңызын ачат.

4. З. Д. Попова жана И. А. Стернин: Концепт – интегративдик структура

З. Д. Попова жана И. А. Стернин концептти дүйнө таануунун ар кыл аспектерин – объекттерди, аракеттерди жана баалуулуктарды өзүнө камтыган интегративдик түзүм катары кароо сунушун беришет. Алардын көз карашында,

концепт – бул когнитивдик, маданий жана эмоционалдык мүнөздөмөлөрдүн жыйындысынан түзүлгөн комплекстүү бирдик.

Бул модель боюнча концепт тилде гана эмес, аң-сезимде жана маданиятта да ар түрдүү катмарларда ишке ашат жана таанып-билүү процессине активдүү катышат.

3. Д. Попова жана И. А. Стерниндин концептин түзүмү жөнүндөгү теориясына таянып, «аалам» жана «аалам» концепттеринин структуралык моделдерин сунуштайбыз.

Модель 2.1 ААЛАМ концептинин структуралык катмары:

1. Образдык катмар:

Бул катмарда «аалам» концепти абстракттуу жана символикалык формалар аркылуу чагылдырылат. Мисалы: «асман», «жарык», «космос», «мейкиндик» сыяктуу сөздөр ааламдын кендигин, туңгуюк эместигин жана иреттүү табиятын билдирет.

2. Маалыматтык катмар:

Аалам жөнүндөгү таанып-билүү процессинде физикалык жана жаратылыш мыйзамдары, табигый ирээттүүлүк, себеп-жыйынтык байланыштары каралат. Бул катмарда дүйнө жөнүндө илимий, акыл-эс деңгээлинде түшүнүктөр орун алат.

3. Интерпретациялык катмар:

Бул катмарда аалам философиялык, диний жана этикалык багытта чечмеленет. Мисалы, кыргыз маданиятында аалам түбөлүктүүлүк, гармония жана жаратылыш мыйзамдарына баш ийүү менен байланыштуу. Куранда: *«Аллах ар бир адамды, ар бир жанды жана бардык жаратылышты өзүнүн ирээти менен*

жараткан» деген (Аль-Анбия 21:22), демек, бул аалам иреттүү тартипте жаралганын айгинелейт.

Жыйынтыгында, «Аалам» концепти көп катмарлуу түзүлүшкө ээ болуп, физикалык дүйнөнүн формасын гана эмес, руханий жана философиялык маңызын да камтыйт. Ал кыргыз дүйнөтаанымында чексиздик, тынчтык, жаралыштын мыйзамдары менен тыгыз байланышта кабыл алынат.

Модель 2.2 АДАМ концептинин структуралык катмары:

1. Тарыхый катмар:

Адамдын жаралышы, тукум улоо, этникалык өзгөчөлүктөрү жана тарыхый эволюциясы бул катмарда чагылдырылат. Мисалы, кыргыз маданиятында адам «уруу», «тукум» жана «жетилүү» менен байланыштуу.

2. Руханий катмар:

Бул катмарда акыл, жан дүйнө, руханий изденүү, адеп-ахлак жана инсандык өзүн таануу маселелери орун алат. Мисалы, «Адамга тубаса акыл бүтпөйт, эмгек гана адамды адам кылат» сыяктуу макалдар адамдын акыл-эсин өнүктүрүү жолдорун баса белгилейт.

3. Коомдук-моралдык катмар:

Адам коомдун бир бөлүгү катары моралдык жана социалдык жоопкерчиликке ээ. Бул катмарда адамдын коомдогу орду, жоопкерчилиги жана моралдык баалуулуктар менен болгон байланышы каралат.

Мисал: Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повестиндеги Момун чал — адамдын табият менен руханий байланышын даңазалаган символ. Анын айтуусу боюнча, адамдар жаратылыш менен ынтымакта жашашы керек, анткени алардын тамыры

ошол эле **Мүйүздүү эне** (бугулар) менен байланышкан. «Адам» концепти кыргыз маданиятында өзүнүн руханий, коомдук жана биологиялык өлчөмдөрү менен татаал жана көп кырдуу интегративдик түзүлүшкө ээ. Ал инсандын өзүн жана дүйнөнү таануу процессинде негизги таяныч болуп саналат.

5. М. В. Пименова: Концепт – образдардын, идеялардын жана символдордун биримдиги

М. В. Пименованын концепт тууралуу көз карашы анын ассоциативдик-лингвистикалык жана когнитивдик багыттагы эмгектеринде кеңири чагылдырылган. Ал концептти көп катмарлуу түзүлүшкө ээ бирдик катары карап, аны түзүүчү компоненттерди үч негизги типке бөлөт: образдар, идеялар жана символдор. Бул компоненттер аркылуу концепт адамдын тилдик аң-сезиминде гана эмес, маданий эстутумунда жана ассоциативдик тажрыйбасында да орун алат.

М. В. Пименованын орус ассоциативдик сөздүгүндө концептке байланыштуу ассоциациялар төмөнкү үч топко бөлүнөт:

1. *Экстралингвистикалык билимдер* – бул чөйрөдө чыныгы турмуштагы предметтер жана кубулуштар тууралуу маалыматтар: ысымдар, искусство, жазуулар, метафоралар, маданий фактылар ж.б.

2. *Диалогдук билимдер* – сүйлөөчүлөрдүн тилге болгон аң-сезимин, реакцияларын жана ойлорун чагылдырган маалыматтар. Бул жерде тилдик кубулуштарга баа берүү, эмоционалдык жооптор, сөз менен ойноо сыяктуу процесстер жүрөт.

3. *Тилдин ички түзүлүшүнө байланыштуу билимдер* – бул тилдин грамматикалык, семантикалык жана структуралык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу маалыматтар.

М. В. Пименова концепттин түзүмүн аныктоодо төмөнкү маанилүү белгилерди сунуштайт:

1. **Мотивациялык белгилер** – концептке тиешелүү нерселердин пайда

болушунун себептери жана алардын эмнеге байланыштуу экенин түшүндүргөн элементтер;

2. **Түшүнүктүк белгилер** – рационалдуу аң-сезим деңгээлинде берилген логикалык жана теориялык түшүнүктөр;

3. **Образдуу белгилер** – элестетүүлөргө, визуалдык, сезимдик кабылдоолорго таянган элементтер;

4. **Баалуулук белгилери** – коом жана маданият тарабынан бекитилген руханий жана моралдык нормаларга байланыштуу мүнөздөмөлөр;

5. **Баалоочу белгилер** – тил ээлеринин жеке же коомдук мамилелерин билдирген позитивдүү/негативдүү баалар;

6. **Символикалык белгилер** – маданий же диний белгилер аркылуу берилген терең маанилер [Пименова, 2007: 17].

Бул белгилердин ар бири «адам» жана «аалам» концепттерин талдоодо маанилүү роль ойнойт. Мисалы:

«Адам» концепти – мотивациялык жактан жаралуу, ата-тек, коомдо жашоо муктаждыгы менен негизделет; түшүнүктүк деңгээлде – акыл, эрк, моралдык жоопкерчилик сыяктуу идеяларды камтыйт; образдуу түрдө – акылман, адептүү, таза жүрөктүү инсан образы менен элестелет; баалуулук жана баалоочу деңгээлде – коом үчүн жооптуу, улуу руханий күч катары кабыл алынат; символикалык жактан – адам тиричиликтин, жаратуунун жана руханий башаттын белгиси катары чыгат.

«Аалам» концепти болсо – мотивациялык жактан жашоо чөйрөсү, жаратылыш менен болгон байланыш аркылуу негизделет; түшүнүктүк деңгээлде – космос, тартип, бүтүндүк идеяларын камтыйт; образдуу түрдө – асман, жарык, түбөлүктүү кеңдик образы менен чагылат; баалуулук деңгээлде – табият менен гармонияны сактоо; символикалык жактан — тынчтыктын, тартиптин жана жашоонун уландысынын белгиси катары көрүлөт.

М. В. Пименованын бул мамилеси концептти бир гана лингвистикалык эмес, көп кырдуу — философиялык, психологиялык жана маданий түзүм катары түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет. Бул болсо «адам» жана «аалам» сыяктуу

универсалдуу түшүнүктөрдү тил аркылуу гана эмес, ассоциациялык, символикалык жана эмоционалдык мейкиндикте изилдөөгө өбөлгө түзөт.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында «адам» жана «аалам» концепттери дал ушул М. В. Пименова көрсөткөн көп катмарлуу түзүлүштө чагылдырылат. Ч. Айтматов «адамды» – тарыхый эстутумдун, руханий азаптардын жана моралдык тандоонун субъект катары сүрөттөйт («Кылым карытар бир күн»). Ал эми «аалам» – табигый гармониянын, тартиптин жана адамзаттын моралдык абалы менен түздөн-түз байланышкан метафизикалык мейкиндик катары каралат («Кыямат», «Жамийла»).

Натыйжада, биздин изилдөөбүздүн чегинде концептти так жана конкреттүү колдонуу үчүн, жогоруда берилген теорияларга таянып, төмөндөгүдөй аныктаманы сунуштайбыз: *Концепт – бул адамдын эстутумунда жашаган, анын тажрыйбасына, билимине жана дүйнө таанымына негизделген, ар кандай предметтерди же кубулуштарды категориялоодо, визуалдаштырууда жана түшүндүрүүдө колдонулган динамикалык акыл-эс бирдиги.* Башкача айтканда, концепт жаңы тажрыйбаларга жана маалыматтарга карата өзгөрүп турат.

Демек, *концепт* – бул адамдын аң-сезиминде социалдык-маданий тажрыйбаны чагылдырган, курчап турган реалдуулук жөнүндө билимди вербалдаштыруу жана иштеп чыгуу жөндөмүнө ээ болгон акыл эс бирдиги.

Семиотикалык методологиянын изилдөөдөгү ролу

Бул изилдөөдө семиотикалык ыкмалар «аалам» жана «адам» концепттерин Ч. Айтматовдун чыгармаларында талдоо үчүн колдонулат. Максат – бул концепттердин маданий, философиялык жана лексикалык катмарларын ачуу. Семиотика жөн гана тилдик белгилерди эмес, алардын артында жаткан маани түзүү механизмдерин да изилдөөгө мүмкүндүк берет.

Семиотикалык методологиянын негизги аспектилери:

а) Маданий жана философиялык маанилерди чечмелөө;

Семиотика белгилердин артында жашынган терең катмарларды ачууга мүмкүндүк берет. Маселен, «аалам» концепти жөн гана «космос» же «бүткүл

дүйнө» эмес, чексиздик, тартип, жаратылыш мыйзамы сыяктуу философиялык түшүнүктөрдү да камтыйт [Есо, 1976].

б) Маанилердин маданий контекстке жараша өзгөрүүсүн түшүндүрүү;

Концепттерди бир тилден башка тилге же маданиятка которууда аларга жүктөлгөн маанилер өзгөрүшү мүмкүн. Семиотикалык анализ бул трансформацияны түшүнүүгө жардам берет [Jakobson, 1959].

в) Белгилердин өз ара байланышкан системасын изилдөө.

«Аалам» жана «адам» сыяктуу концепттер башка философиялык же диний белгилер менен өз ара байланышта болуп, кеңири семиотикалык структуранын бөлүгү катары каралат. Бул өз ара байланыштарды Ф. де Соссюр белгилеген синхрониялык (учурдагы тилдик система) жана диахрониялык (тарыхый өнүгүү) ыкмалар аркылуу талдоо зарыл. [Saussure, 1916].

Натыйжада, семиотикалык методология концепттердин структурасын, алардын интерпретациясын, котормо процессиндеги өзгөрүшүн жана маданият аралык коммуникациядагы маанисин терең изилдөөгө өбөлгө түзөт.

Бул изилдөөнүн алкагында семиотикалык ыкмалар концепттердин терең маанилик катмарларын гана ачып тим болбостон, аларды маданият аралык мейкиндикте кандайча өзгөрөрүн жана адабиятта кандай символдор аркылуу коддолорун түшүндүрүүгө мүмкүнчүлүк берди. Натыйжада, «аалам» жана «адам» концепттери жөн гана когнитивдик түзүм эмес, семиотикалык механизмге ээ болгон маани туюнтмалар катары ачылды. Бул болсо Ч. Айтматовдун тексттеринде символдор аркылуу берилген трансценденттик баалуулуктарды чечмелөөгө жол ачат.

2.3. «Аалам» концептинин түзүлүш негиздери

Аалам концепти философияда жана концептологияда адамзаттын дүйнө таанымынын түпкүрүнө терең кирген, жана ар кандай көз караштарда ал аксиологиялык, метафизикалык жана эпистемологиялык негиздер менен байланыштуу. Ааламдын түзүлүшүн түшүнүү жана аны классификациялоо —

бул адамзаттын дүйнө таанымынын эң башкы багыттарынын бири болуп саналат. Аалам концепти өзүнүн чексиздиги жана татаалдыгы менен белгиленет. Ал кошулма структуралардан, өз ара байланышкан элементтерден, жана учурдагы жана өткөн мезгилдердин күчтүү динамикасынан турат. Ошондой эле, адамзат тарабынан аалам жөнүндө жасалган түшүнүктөрдүн өнүгүшү үзгүлтүксүз болуп келет.

Философиялык багытта ааламдын түзүлүшү көбүнчө метафизикалык концепт катары түшүндүрүлөт. Ааламды түшүнүү адамдын түшүнүк чектеринин кеңейишин талап кылат. Ааламдын жаралышынын концептуалдык аспектиери ар кандай философиялык системаларда жана теорияларда ар түрдүүчө байкалат. Адамдардын ааламды түшүнүү жолундагы изилдөөлөрү дагы анын метафизикалык структураларын тереңирээк ачууга багытталат.

Бул концепт адамдардын дүйнө таанымындагы баштапкы суроолорго жооп табууга умтулган процесстин негизги объектиси болуп саналат. Ааламдын түзүлүшү адамзаттын билимин жана түшүнүгүн калыптандырууда маанилүү роль ойнойт, анткени ал философиялык, метафизикалык жана концептологиялык изилдөөлөрдү талап кылат. Жаратылыштын фундаменталдуу мыйзамдары жана түзүлүшү жөнүндө түшүнүктөр ааламдын эң терең сырларын ачууга багытталган изилдөөлөрдүн негизин түзөт.

2.3.1. «Аалам» концептинин философиялык катмары жана анын интерпретациясы

Аалам концепти — адамзаттын түшүнүгүндө негизги жана байыркы категория болуп саналат. Байыркы философтор, анын ичинде Цицерон баш болгон ойчулдар, «Universum» (аалам) түшүнүгүн биздин заманга чейинки биринчи кылымда эле киргизишкен. Кийинчерээк, римдиктер «космос» түшүнүгүн ойлоп табышкан. Бул терминдер адамзаттын дүйнөнү жана ааламды түшүнүү тарыхында чоң мааниге ээ болуп, ааламдын жалпы бүтүндүгүн жана тартибин түшүндүрүүдө өзгөчө орун алган. Философиялык, илимий жана диний

контексттерде ар кандай түшүнүктөр менен иштелип чыккан бул категория, адамзаттын дүйнөнү, табиятты, өзүнүн жана башка жандуу жандыктардын ордун түшүнүүсүнө чоң таасир эткен.

Ааламдын келип чыгышы жөнүндө суроо – бул негизги маселе. Жер бетиндеги жашоонун келип чыгышынын сыры жана башка планеталарда да жашоо бар мүмкүнчүлүгү Ааламдын жаралышы боюнча ар кандай теориялардан келип чыгат. Бул теорияларды эки негизги топко бөлсө болот: диний жана илимий көз караштарга негизделген теориялар.

1. **Диний түшүнүктөргө негизделген теорияларда** Аалам жараткан Жогорку Акылдын эрки менен пайда болгон, руханий жана аң-сезимдүү жаратуу катары каралат. Бул концепцияда жаратуучу күч негизги фактор катары чыгат.

2. **Илимий багыттагы көз караштар болсо**, Ааламдын түзүлүшүн жаратылыш мыйзамдары аркылуу түшүндүрөт. Бул теориялар Жараткан түшүнүгүн жана анын дүйнөнүн жаралышындагы ролун четке кагат.

1. Философиялык катмарлар

«Аалам» концептинин философиялык түшүнүгүн тереңдетүү үчүн, анын метафизикалык жана аксиологиялык аспектилерин изилдөө маанилүү. Платондун идеалисттик көз карашынан тартып, Аристотель, Кант жана Гегель сыяктуу улуу ойчулдардын пикирлери ааламдын жаратылышы жана максаты жөнүндө алда канча терең көз караштарды сунуштайт.

Платон (б.з.д. 427–347) ааламдын жаралышын идеалдуу формалардын дүйнөсү аркылуу түшүндүргөн. Анын эң негизги түшүнүгү - эмпирикалык дүйнө менен салыштырганда, идеалдуу формаларга караган объектилердин кайталангыс жана мүрзө туруктуулугун көргөзгөн. Платон ааламды идеалдуу формалардын «чоо-жайын» түзгөн, ал эми ар бир жаратылыштагы нерсе идеалдуу түргө чейин жетишүүгө аракет кылат. Бул ой толгон ааламдын математикалык жана метафизикалык ченемдери бүгүнкү күндө дагы көпчүлүк философиялык мектептерде колдонула берет.

Аристотель (б.з.д. 384–322) болсо ааламды жаралышын төрт себептен улам түшүндүрөт: материалдык, формалдык, себептик жана максаттуу себептер.

Ал мындай көз караштарды өзүнүн метафизикасында киргизип, ааламдын ар бир компоненти өзүнүн максатына жана жаратылыш мыйзамдарына ылайык уюшулган деп билдирген. Аристотельдин ой-жүгүртүүсү ааламдын мыйзамдары жана ага түшүнүү дагы философиялык изилдөөлөрдө негиз болуп калган.

Эммануил Кант (1724–1804) ааламды чексиз жана түбөлүк кеңейтилген система катары караган. Кант ааламды механикалык жана абстракттуу философиялык принциптер аркылуу түшүндүрүү аракетин кылган. Ал «үңкүрдүн теориясын» сунуштап, адамдардын дүйнөнү кандай кабыл алгандыгы тууралуу өзүнүн теоретикалык талдоосун билдирген. Канттын көз карашында, ааламдын чексиздиги жана анын структурасы адамдын абстракция жана логика аркылуу чечилүүгө тийиш болгон феномендердин бири.

Гегель (1770–1831) болсо, ааламды диалектикалык процесс катары түшүндүргөн. Гегельдин көз карашында, ааламдын жаралышы жана өнүгүүсү — карама-каршы күчтөрдүн жана логикалык өнүгүүнүн натыйжасы. Гегельдин диалектикасы, ааламдын өзгөрүп туруучу, эволюциялык процессинин ичинде системаны түшүндүрүү үчүн маанилүү болуп, ал философиядагы өзгөчө концептуалдык революцияларды киргизген.

2. Илимий интерпретациялар

Илимий жактан алганда, ааламдын жаралышы жана структурасы ар кандай теоретикалык жана эмпирикалык далилдер менен түшүндүрүлөт. Космологиялык изилдөөлөргө байланыштуу эң белгилүү теориялардан бири – **Чоң жарылуу теориясы** (Big Bang Theory). Бул теория ааламдын 13,8 миллиард жыл мурун катуу температура жана басым менен жарылып, кеңейип бара жатканын айтат.

Космологиядагы бир дагы маанилүү моделдер – Эйнштейндин салыштырмалуулук теориясы жана Роберт Пеннзияс менен Арно Пензияс сыяктуу изилдөөчүлөрдүн ачылыштары менен 20-кылымдын башында ачылган космологиялык мыйзамдар болду. Алар ааламдын кеңейишин көрсөткөн нерселерди илимий негиздер аркылуу түшүндүргөн.

Эммануил Кант да ааламдын жаралышын метафизикалык теория менен түшүндүргөн болсо да, анын концепциялары кийинки космологдорго — Айзек Ньютон жана Альберт Эйнштейнге таасирин тийгизген. Канттын ага кошумчалаган «жеке түбөлүк» концепциялары, бүгүнкү күндө дагы көптөгөн изилдөөлөрдө колдонулат.

Чоң жарылуу теориясынын негизги концепцияларын кеңейтүүчү концептуалдык анализдер ааламдын убакыт жана мейкиндик жөнүндөгү түшүнүктөрүн тереңдетүүгө алып келген. Азыркы кезде ар бир илимий иш ааламдын жаралышы жана андагы «акылдын» же жаратман күчтүн ролун түшүндүрүүгө муктаждыгын көрсөтүп, философиялык жана теологиялык сурамжылоолорго кайрадан киришүүдө.

3. Диний интерпретациялар – Креационизм

Креационизм (лат. creatio – жаратуу) – дүйнөнүн пайда болушун жаратман Күчтүн иш-аракети менен түшүндүргөн диний-философиялык теория. Бул көз караш көпчүлүк дүйнө диндеринде, анын ичинде христиандыкта, исламда жана индуизмде өз ордун тапкан. Креационизм боюнча, Аалам, табигат жана адамзат Кудайдын эрки менен жаратылган, жана бул жаралуу максатка, тартипке жана руханий негизге ээ.

Христиандык креационизм

Христиандыкта бардык нерсенин жаратуучусу – Кудай. Башталыш китебинде (Библиянын биринчи бөлүгү) дүйнө алты күн ичинде жаралгандыгы баяндалат. Негизги догма – жоктон жаратуу (creatio ex nihilo), башкача айтканда, Кудай Ааламды болбогон нерседен өз эрки менен жашоо абалына өткөргөн.

Христиан догматикасында жаратылыш актысы Ыйык Үчилтик аркылуу ишке ашкан деп ишенилет: Кудай Ата, Кудай Уулу (Ыйса Машаяк) жана Кудай Ыйык Рух. Мындай түшүнүк жаратылышты акыл менен башкарылган, максатка багытталган процесс катары карайт.

Исламдагы креационизм

Исламда Кудай — жалгыз жаратуучу, жана анын жаратуу иши руханий да, материалдык да дүйнөнү камтыйт. Адамзат, табигат жана бүт жаратылыш

Аллахтын эрки менен жаратылган. Исламда жаратылыш – бул Аллахтын белгилеген мыйзамдарына ылайык иштеген тартиптүү система.

Куранда мындай делет: «Силердин Раббинер — асмандар менен жерди алты күндө жараткан Аллах. Андан башка кудай жок.» (Аль-Араф сүрөсү, 7:54)

Исламдагы креационизм төмөнкү өзгөчөлүктөргө ээ: 1) Аллахтын абсолюттук бийлиги жана биримдиги; 2) Руханий жана материалдык дүйнөнүн тыгыз байланышы; 3) Ааламдын жаратылышы – бул адамдарды максатка жеткирүүчү жол катары каралат.

Индуизмдеги креационизм

Индуизмде жаратуу концепциясы циклдик мүнөзгө ээ. Аалам жаралат, өнүгөт жана кайра жоголот. Бул цикл югалар аркылуу түшүндүрүлөт. Ведаларда дүйнө Брахма, Вишну жана Шива сыяктуу кудайлардын катышуусу менен жаратылганы баяндалат.

Индуисттик дүйнөтаанымда дүйнөнүн жашы – 155 триллион жыл деп эсептелет. Адамзаттын өнүгүшү руханий деградацияга алып келет, анын жүрүшүндө адам өмүрү кыскарып, адеп-ахлактык принциптер жоголот. Бирок цикл токтогондон кийин кайра жаралуу процесси башталат.

Жыйынтыктап айтканда, аалам концептинин философиялык, илимий жана диний аспектиси - адамзаттын дүйнө таанымындагы негизги элемент болуп калды. Ааламдын келип чыгышы, структурасы жана максаты тууралуу кеңири талкуулар философиялык, илимий жана диний жолдор аркылуу адамзаттын терең түшүнүгүн өнүктүрүүгө багытталган.

Философияда ааламды метафизикалык, аксиологиялык жана логикалык түшүнүктөр аркылуу изилдөө абдан маанилүү. Илимде болсо, эмпирикалык далилдер аркылуу ааламдын келип чыгышы жана структурасы талкууланууда. Диний көз караштар болсо ааламдын жаралуусун жаратман күчтүн таасири катары түшүндүрөт. Ушундай көп кырдуу талдоо аалам концептинин тереңдигин жана көптөгөн ченемдер аркылуу толукталуусун көрсөтөт.

2.3.2.«Аалам» концептинин мифологиялык катмары: кыргыз мифологиясындагы ааламдын моделдери

Көпчүлүк мифологияда ааламдын, бүткүл дүйнөнүн келип чыгышы жөнүндө жалпы окшош сюжеттер бар: эн баштапкы элементтердин башаламандыктан бөлүп алуу, эне менен атанын кудайларын ажыратуу, океандан кургактыктын пайда болушу, чексиз жана мезгилсиздиктин пайда болушу ж.б.у.с.

Космогоникалык (дүйнөнүн келип чыгышы жөнүндө) жана антропологиялык (адамдын келип чыгышы жөнүндө) мифтерде жаратуу процесси бул жер же аалам катары жаратуу, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүн жаратуу, адам жаратуу, алардын келип чыгышын Жогорку күчтүн (Высшая сила) каалоосу катары сүрөттөгөн сюжеттер негизги орунду ээлейт.

Бул тууралуу В. Н. Топоров мындай деп жазат: «Дүйнөнүн мифопоэтикалык моделинде космогония ааламдын алкагын түзөт, нерселердин келип чыгышы, башталышы жана аягы жөнүндөгү суроого жооп берет» [Топоров, 1996: 91].

Космогониялык мифтер булар байыркы адамдын дүйнө-космос боюнча алгачкы байкоолорун, дүйнөнүн жаралышын, андагы тартипти байкап кароонун алгачкы аракеттерин өзүнө камтыйт. Космогониялык мифтердин бир нече түрлөрү жалпыбызга белгилүү.

В. А. Маслова «Лингвокультурология. Введение» (2019) деген эмгегинде ааламдын жаралышы жөнүндөгү мифтерди (модель происхождения мира) сегиз түргө бөлөт: 1) *космос возник из хаоса*; 2) *Антропоморфная (имеющая облик человека) модель происхождения мира*; 3) *модель мира – Мировое (Всемирное) яйцо*; 4) *Высшей ценностью «обладает та точка в пространстве и времени, где и когда совершился акт творения, т. е. центр мира» (Топоров, 1988, с. 13), обозначаемый разными символами центра-мировой осью, мировым деревом, мировой горой, башней и т. д.*; 5) *Орологическая (имеющая облик горы) модель мира*; 6) *Гидроцентрическая (имеющая облик реки) модель мира, в центре*

которой находится Мировая Река, в том числе и огненная; 7) Зооморфная (имеющая облик животного) модель вселенной, которая мыслилась как космический зверь; 8) Социальная модель мира [Маслова, 2019:113 – 121].

Кыргыз элинин дүйнө таанымы тарыхтын терең катмарларында бүт дүйнөнү бирдиктүү руханий жана материалдык мейкиндик катары кабылдоого негизделген. Бул бүтүндөй дүйнөнүн борбордук түзүмү үч бөлүктөн – Жогорку, Ортоңку жана Төмөнкү дүйнөлөрдөн — турат. Бул модель мейкиндикти гана эмес, ошондой эле баалуулуктар системасын чагылдырган аксиологиялык мүнөзгө ээ болуп, этикалык жана онтологиялык вертикалды аныктайт.

- Жогорку дүйнө (асман) – Теңир, Умай сыяктуу бейиштеги күчтөр жана рухтар жайы;

- Ортоңку дүйнө – адамдар, жаныбарлар, табигат жана алар жашаган мейкиндик;

- Төмөнкү, жер астындагы дүйнө – өлгөндөрдүн, мурунку өтүп кеткен рухтардын, жер алдындагы күчтөрдүн мекени.

Бул концепция ар түрдүү элдердин мифологиясында ар кандайча сүрөттөлгөн, аны төмөнкү таблица №2.1де көрүүгө болот.

Таблица № 2.1 Ар түрдүү элдердин мифологиясында жер астындагы дүйнөнүн сүрөттөлүшү

Мифологиялык элемент	Маданият/ Мифология	Сүрөттөлүшү	Алынган булактар
Адест (Гадес)	Байыркы гректер	Өлгөндөрдүн дүйнөсү, анда өлгөндөрдүн жандары жашап, Гадес падышалык кылат.	Бернштейн, Ю. М. «Байыркы Грециянын мифологиясы». — М., 1994.
Аменти	Байыркы Египет	Өлгөндөрдүн жашаган жери, өлүмдөн кийинки дүйнө падышалыгы.	Той, Д. «Египеттин мифологиясы». — М., 2003.
Дию	Кытай мифологиясы	Өлгөндөрдүн дүйнөсү, өлгөндөрдүн жандары жашаган жер, өлгөндөрдүн падышалыгына окшош.	Ли, Ш. «Кытай мифологиясы». — Пекин, 1985.
Дуат	Байыркы Египет	Терең, караңгы жана чексиз дүйнө, анда өлгөндөр жашайт.	Рубинштейн, В. И. «Байыркы Египеттин мифологиясы». — М., 1987.
Ел	Ингуштар жана чечендер	Ингуштар менен чечендердин	Мальсагов, М. А. «Ингуш

		мифологиясында өлгөндөрдүн дүйнөсү.	мифологиясы». — Владикавказ, 1987.
Ёми (Ёми-но кун)	Япон мифологиясы	Өлгөндөрдүн дүйнөсү, анда өлгөндөрдүн жандары акыркы тынчтык табат.	Кавабати, К. «Япон мифологиясы». — Токио, 2002.
Зындон	Осетин мифологиясы	Өлгөндөрдүн дүйнөсү, анын ичинде осетиндердин тозогу — жазалануучу жандардын жашаган жери.	Мамсуров, Х. Б. «Осетин мифологиясы». — Владикавказ, 1990.
Иркалла	Шумерлер жана аккадиялыктар	Өлгөндөрдүн жашаган жерлери, жер астындагы дүйнөдө жайгашкан.	Снайдер, Р. «Шумер мифологиясы». — Лондон, 1983.
Миктлан	Ацтектер	Өлгөндөрдүн жандары бара турган жер, ал жерде жети деңгээлден өтүү керек.	Кинжалов, П. И. «Ацтек мифологиясы». — М., 1988.
Патала	Индия мифологиясы	Индиянын индуисттик жана буддисттик ишенимдериндеги өлгөндөрдүн жер астындагы дүйнөсү.	Кальянов, А. В. «Индия мифологиясы». — М., 1976.
Спандарамет	Армян мифологиясы	Өлгөндөрдүн дүйнөсү, армян мифологиясында рухтар жана жандар жашаган жер.	Арутюнян, С. М. «Армян мифологиясы». — Ереван, 1988.
Таргар	Байыркы гректер	Караңгы жана коркунучтуу жер, анда титандар жайгашып, өлгөндөр жазалануучу жер.	Леви, Ж. «Грек мифологиясы». — Париж, 1981.
Шибалба	Майялар	Жер астындагы дүйнө майялардын мифологиясында Шибалба деп аталат. Бул өлгөндөрдүн дүйнөсү, анда өлгөн адамдардын жаны кетип, өлүмдөн кийин сынактардан өтүшөт. Шибалба майялардын олуяларына жана рухтарына болгон урмат-сыйды билдирет.	Кинжалов, 1988

Адам ушул түзүлүштө эң маанилүү орунду ээлейт, анткени ал дүйнөлөрдүн ортосундагы ортомчу болуп саналат. Анын милдети — дүйнөлөр арасындагы гармонияны жана тең салмактуулукту сактоо, бул өзгөчө жөрөлгөлөр, ритуалдар, этикалык жүрүм-турум жана табияттын күчтөрүнө жана ата-бабаларга урмат көрсөтүүгө багытталган ыйык аракеттер аркылуу жүзөгө ашат. Мындай дүйнөдө жашоо адамдан ыйыктык менен туруктуу диалогду

түзүүнү, коом гана эмес, аалам тарабынан да белгиленген мыйзамдарды сактоону талап кылат.

Жогоруда белгиленгендей адам бул үч катмарлуу дүйнөнүн ортомчусу экенине далил катары кыргыз мифологиясында берилген, б.а. Манас эпосундагы Эр Төштүктүн образын карап көрөбүз. Эпосто Эламандын уулу Эр Төштүк баатыр Желмогуз кемпирди кууп, анан жер астына кирип кетет.

*Оңурайып жер өттү,
Оодарылып жер кетти.
Чалкуйрук оозун бура албай,
Жер үстүнө тура албай
Төштүк кирип кетти эми,
Бүгүн көргөн эртең жок,
Ушундай экен дүйнө бок.
Кулак чулгуп, чач жулкуп
Жерге кирди Эр Төштүк,
Жарыкчылык шоола жок
Көргө кирди Эр Төштүк.
Айгай кулак тундурган
Дууга кирди Эр Төштүк.
Айыкпаган чоң тозок
Чууга кирди Эр Төштүк.
Адам кайра чыккысыз
Орго кирди Эр Төштүк.
Жандуу адам кайрылгыс.
Жолго кирди Эр Төштүк.
Арылбаган эң жаман
Шорго кирди Эр Төштүк.
Жалыны өчүп койбогон
Корго кирди Эр Төштүк*

Бул саптарда айтылгандай жер астындагы дүйнө **караңгы адам чыгалгыс ор, кулак тундурган чуулу караңгы жер, оту өчпөгөн көр** деп сүрөттөлөт.

Кыргыз мифологиясындагы үч катмарлуу дүйнө жөнүндөгү түшүнүк – Жогорку, Ортоңку жана Төмөнкү дүйнөлөрдүн модели – бул жалгыз кыргыздарга гана таандык эмес, дүйнөнүн ар кыл мифологияларында да кездешкен универсалдуу космологиялык түшүнүк. Эр Төштүктүн жер астына түшүүсү жана анын башынан өткөргөн сыноолору башка элдердин мифтеринде да кездешет.

Төмөндө кыргыз мифологиясындагы бул көрүнүштү тастыктаган жана аны менен типологиялык окшоштугу бар дүйнөлүк мифологиядан бир нече мисалды келтиребиз:

1. Шумер-вавилон мифологиясы

Гилгамештин эпосу – эң байыркы жазма эпостордун бири. Анда Гилгамеш досу Энкиду өлгөндөн кийин, аны кайра алып келүү жана өлбөстүктүн сырын табуу үчүн өлүм дүйнөсүнө (Аралдугу дүйнө) сапар алат. Бул дүйнө караңгы, тынчсыздык дүйнөсү катары сүрөттөлөт. (Дьяконов, Нуруллин, 2006) .Ал жерден адам жеңил чыгып кете албайт – бул Эр Төштүктүн *“адам кайра чыккысыз орго кирди”* деген саптар менен үндөш.

2. Грек мифологиясы

Орфейдин тозокко түшүүсү – Орфей сүйгөнү Эвридиканы тирүүлөр дүйнөсүнө кайтаруу үчүн өлүүлөрдүн падышачылыгы болгон Аидге түшөт. Аид — бул караңгылык, кайгы, кайрылгыс тагдырлар дүйнөсү. Ал жерден кайра чыгуунун шарты катуу жана кооптуу (Болнова, 2014). Бул да Эр Төштүктүн *“жандуу адам кайрылгыс жолго кирди”* деген саптары менен үндөшөт.

3. Скандинавия мифологиясы

Хель дүйнөсү – өлгөндөр дүйнөсү. Ал түндүк тарапта жайгашып, караңгы, суук, жашоого жат дүйнө катары сүрөттөлөт. Ал жерде кара түнөк, уюп турган кайгы жана кайра чыгуу мүмкүн эмес деп эсептелет. (Гимбутас, 1991). Бул дагы кыргыз поэзиясында сүрөттөлгөн *“айыкпаган чоң тозок”* же *“жарыкчылык шоола жок көр”* деген саптар менен резонанс жаратат.

4. Египет мифологиясы

Осирис мифи – Осирис өлгөндөн кийин Дуат деп аталган жер астындагы дүйнөгө жөнөйт. Ал дүйнө караңгы, бирок адилеттиктин соту өтүүчү жай. Жер астына түшүү ар дайым сыноо, тазалануу, же кайгы-муң менен байланыштуу көрүнүш. (Hornung, 1999, Pinch, 2002). Бул *"арылбаган эң жаман шорго кирди Эр Төштүк"* деген саптар менен үндөшөт.

5. Түбөлүк кайтып келүү концепциясы (Индуизм, Буддизм)

Жер астындагы дүйнө – “нарак” же “ада” — күнөөкөр адамдын руху түшчү, тазалануучу жай. Бул дүйнө көбүнчө от, кыйкырык, кайгы менен сүрөттөлөт. (Harvey, 2013) Кыргыз эпосундагы *“оту өчпөгөн көргө кирди”* деген метафора ушул концепция менен параллель түзөт.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыздардын Эр Төштүк жөнүндөгү мифинде баяндалган жер астындагы дүйнө – бул универсалдуу адамзат аң-сезиминдеги “караңгы дүйнө”, “тозок”, же болбосо “руханий сыноо” дүйнөсү. Бул образдар дүйнөнүн ар кыл мифологияларында ар кандай формада болсо да, маани-маңызы жагынан абдан жакын. Бул көрүнүш кыргыз мифологиясы жалпы адамзат маданияты менен типологиялык жалпылыктарга ээ экенин көрсөтөт жана кыргыз руханий мурасын дүйнөлүк мифологиялык системалар менен терең байланышта экенин тастыктайт.

Эр Төштүктүн мындай сапары – **руханий, метафизикалык жана маданий деңгээлде чоң мааниге ээ**, ал кыргыз дүйнөтаанымындагы адамдын ордун жана жоопкерчилигин аалам менен болгон байланышта терең чагылдырат.

Демек, байыркы кыргыздардын дүйнө таануу жөндөмү жаратылыш менен тыгыз байланышынан, практикалык турмуш тажрыйбасынан жана философиялык түшүнүктөрүнөн көрүнөт.

Ааламдын жаралышы, анын табияты жана мыйзам ченемдүүлүгү – адамзатты кылымдар бою ойлонткон глобалдуу маселелердин бири. Аалам – өзүнүн сырдуулугу, көп кырдуулугу жана адам тагдыры менен болгон байланышы аркылуу адамзат аң-сезиминде өзгөчө орун ээлейт.

Кыргыз тилинде “аалам” түшүнүгү “дүйнө” деген сөз менен синоним катары колдонулат. Кыргыз элинин дүйнө туюму жана дүйнө таануу философиясы – бул аалам менен гармонияда жашоо, анын мыйзамдарына ылайык көнүмүш болуу, сезим менен кабыл алуу маданияты.

“Аалам кайдан жаралган?”, “Анын башаты эмнеде?”, “Аны толук түшүнүүгө мүмкүнбү?” деген сыяктуу суроолор адамзат тарыхынын башатынан бери эле адам акыл-эсин ойго салган. Кыргыз руханий дүйнөсүндө бул суроолорго жооп издөөнүн көркөм жана фольклордук формалары ар түрдүү жанрларда чагылдырылган.

Кыргыз эли ааламдын табиятын, анын кубулуштарын терең түшүнүп, жашоосунда колдонуп келген эл катары таанылат. Кыргыздардын дүйнөтаанымы, өзгөчө жаратылыш кубулуштарына жана космостук иреттүүлүккө болгон мамилеси, алардын көркөм чыгармачылыгында жана оозеки салттарында кеңири чагылдырылган.

Адамды курчап турган ааламдык түзүлүш – Күн, Ай, Асман (Көк), Жер сыяктуу элементтер — кыргыз элинин салттуу дүйнө түшүнүгүнүн негизги бөлүктөрү болуп саналат. Бул түшүнүктөр элдин менталитетинде, маданияттык аң-сезиминде терең сиңип калгандыктан, алар көп учурда атайылап түшүндүрүлбөйт, анткени калайык-калк үчүн бул кадимки жана өзүнөн-өзү түшүнүктүү көрүнүш катары кабыл алынат.

Бул ой-түшүнүктөрдүн жогорку деңгээлде өнүккөндүгүн “Манас” эпосундагы ааламдык символика жана поэтикалык сүрөттөмөлөр айгинелейт.

Жалпыга белгилүү болгондой Манас баатырдын табияты аалам менен жаратылыштын биримдиги катары сыпатталган б.а. *Асман менен Жердин "тирөөсүнөн"* жаралган образ катары берилет. Бул кыргыздардын элестетүүсүндө адамдын космостук масштабдагы ордун жана күчүн баса белгилейт. Мында эки пландагы түшүнүктөр айкалышкан: 1) **реалисттик**, жаратылыш кубулуштарын кабыл алуу формасында; 2) жана **мифологиялык**, жогорку символикалуу поэтикалык формасында.

“Манас” эпосунда ааламдын кеңдиги жана көп кырдуулугу да кеңири сүрөттөлөт. Ага төмөнкү сөз айкаштары мисал боло алат: «он сегиз миң аалам», «алтымыш миң ааламдан», «жети кабат кара жер», «түндүк менен түштүк», «күн чыгышка карай жол, күн батышка карай жол», ошондой эле табият түшүнүгүндөгү «оң» менен «сол» категориялары.

Бул образдар кыргыздардын аалам жөнүндөгү мифологиялык жана философиялык кабылдоосун чагылдыруу менен катар, дүйнө моделин жаратылыштын координаттар системасы аркылуу түшүнгөнүн да далилдейт.

Кыргыз космогониялык түшүнүктөрүндө **«он сегиз миң аалам»** деген түшүнүк өзгөчө орунга ээ. Бул сан кыргыздардын дүйнө түзүлүшү тууралуу ой жүгүртүүсүндө метафизикалык жана символикалык мааниге ээ болуп, ааламдын чексиздигин жана көп өлчөмдүүлүгүн туюнтат. Элдик тилде жана адабиятта бул формула кадыресе термин сыяктуу колдонулуп келген. Бул көрүнүштү фольклордук, философиялык жана поэтикалык катмарлары менен түшүндүрүүгө болот.

Мисалы, улуу акын Жеңижок Эсенаман менен болгон айтышында төмөнкү саптарды айткан:

*«Он сегиз миң ааламды,
Бир жараткан эмеси?
Эң биринчи дүйнөгө...»
Нур жараткан эмеси...
Аалам жашап турсун деп,
Күн жараткан эмеси.
Алмаштырып Күн менен,
Түн жараткан эмеси...
Алтын нурун төгүлтүп,
Ай жараткан эмеси.
Жылдыздарын жайнатып,
Шай жараткан эмеси.
Асман, Жердин арасын,*

Кең жараткан эмести.

Адамзаттын баарысын,

Тең жараткан эмести

Бул саптар кыргыздардын жаратылыш, аалам, жаратман күч жөнүндөгү дүйнөтаанымын чагылдыруу менен, Жаратканга болгон ишенимдин жана космологиялык түшүнүктөрдүн сакталып келген элдик формасын тастыктайт. Жеңижок бул жерде ааламдын бирдиктүү жаралышына, анын артында турган жогорку акыл же абсолюттук күчкө таянган философиялык концепцияны сунуштап жатат. Кыргыз поэтикалык мурасындагы мындай мисалдар, айрыкча «он сегиз миң аалам» деген универсалдык түшүнүктүн колдонулушу, элдин ааламга болгон мамилесинин тереңдигин жана руханий мүнөзүн көрсөтөт. Кыргыздардын дүйнө түзүлүшү тууралуу түшүнүгү көбүнчө абстракцияларды жана метафораларды камтыйт, бул өзгөчө символикалык мааниге ээ.

Дагы бир улуу инсан Нурмолдонун жазма өнөрүнө кайрылып, анын ааламды кантип даңазалаганын көрсөк:

Айт-айт десе саламды айт,

Аяк-башсыз ааламды айт.

Адамзаттын мыктысын,

Ачык жазган каламды айт..... деп, *ааламдын* чексиз экени, аны жүрөк менен туюп сезүү керек экенин жана адамзаттын улуулуугун белгилейт.

Кыргыздын көрүнүктүү акыны **Барпы Алыкулов** өзүнүн чыгармаларында "аалам — адам" темасын терең философиялык деңгээлде ачып берген акындардын бири катары бааланат. Ал ааламдын табияты, анын мыйзам ченемдүүлүгү жана адамзат менен болгон байланышын поэтикалык формада чагылдырган. Бул жагынан алганда, Барпынын дүйнөтаанымы Чыгыштын классикалык философиясынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн идеялары менен үндөшүп, ал өзүнчө **феномен** катары бааланат [Алыкулов, 2016:3].

Анын поэзиясында аалам менен адамдын өз ара байланышы төмөнкү саптарда так көрүнөт:

*Айт айт десе ааламды айт,
Аалам алга кадамдайт.
Ар түркүн өнөр чыгарган,
Ааламдагы адамды айт...*
(Алыкулов, 2016:8)

Бул саптарда акын ааламды – өнүгүүнүн жана чыгармачылыктын булагы катары сыпаттап, анын жүрүшүнө жараша адамдын ордун жана ролун белгилейт

Мындан тышкары, Барпынын Жеңижок акын менен болгон айтышында төмөнкү саптар өзгөчө көңүл бурууга арзыйт:

*А, жети кабат Асманды,
Жайгааштырган бир кудай.
Жердин бетин кут кылып,
Жер бетиге жуп кылып,
Эркек менен ургаачы,
Экөөбүнү туш кылып,
Бириге-бирин жуп кылып.
Эл жараткан бир кудай.
Тамашасы керемет,
Таңдандырган Жер болот,
Бирде Күндү көрсөтүп,
Кайра Түндү көрсөтүп,
Кыймылдаткан Жер болот!..
Абад кылып гүлдөтүп,
Шаңдандырган эл болот!*

Бул саптар аркылуу акын *асман, жер, күн, түн, адам жаратылышы* сыяктуу космогониялык түшүнүктөрдү философиялык жана көркөм ой жүгүртүү менен айкалыштырат. Ааламдын түзүлүшү, анын башаты, күн менен түндүн алмашуусу, жаратылыштын мыйзамдары — мунун баары поэтикалык формада берилип, кыргыз космосунун көркөм модели катары кабыл алууга болот.

Белгилүү драматург жана жазуучу С. Раев өзүнүн “Дүйнөнүн табышмагы алардын көкүрөгүндө эбак орногондой сезимде жашаган” деген макаласында адамзаттын башатка, жашоонун маңызына болгон түмөн суроолорун көтөрөт. Анын ичинде «Дүйнөнүн башаты эмне?» деген философиялык суроо коюлуп, ага чыгармачыл ой жүгүртүү менен ар түрдүү жооптор сунушталат.

Жазуучу бул суроого символикалык жооп берип, дүйнөнүн башаты “шамал” болушу мүмкүн экенин айтат. Шамал – адамдын сезимин, жан дүйнөсүн, көөдөнүн козгоп, аны ааламга учуруп, туюм аркылуу жаңыча кабылдоого түрткү берет. Бул ой – адамдын ички сезим дүйнөсү менен ааламдын чексиздигин бириктирген көркөм-философиялык концепция катары чечмеленет.

С. Раев макаласында кыргыз поэзиясындагы космостук элестерге токтолуп, акын Жолон Мамытовдун төмөнкү саптарын мисал катары келтирет:

Чексиздикке өз бийлигин тараткан

Ченейм күчтү, баш айланып санактан.

Тартылуунун мыйзамына таңданам

Дөңгөлөтүп Жерди... сүйрөп бараткан. (Раев // <https://stedmood.ru>)

Бул саптарда Жердин тартылуу күчү, ааламдын физикалык мыйзамдары – поэтикалык формада берилгени менен, терең философиялык маани камтыйт. Акын тартылуу кубулушун жаратылыштын сырдуу мыйзамы катары түшүнүп, аны сезимдин жана аң-сезимдин деңгээлинде кабыл алган. Бул – кыргыз адабиятындагы космос жана адам ортосундагы тыгыз байланыштын айкын далили болуп саналат.

Демек, кыргыз элинин салттуу түшүнүгүндө аалам түзүлүшү мифологиялык моделдер аркылуу берилет. Байыркы уламыштарда Жерди алтын мүйүздүү бука көтөрүп турат деген ишеним болгон. Ал бука дем алганда, анын мурдунан чыккан буу жер катмарынан өтүп чыгып, жер буусу катары кабыл алынган [<https://new.bizdin.kg/>].

Мифологиялык дүйнөтаанымда жер титирөө, жер жарылуу сыяктуу жаратылыш кубулуштары да ошол буканын бир мүйүзүн которушу менен байланышкан деп түшүндүрүлгөн. Бул өңдүү элес-түшүнүктөр кыргыз элинин

жаратылышты жана ааламды символикалык жана метафоралык деңгээлде кабыл алгандыгын далилдейт.

Кыргыздардын мифпоэтик аң-сезиминде тотемдик жаныбарлар өзгөчө мааниге ээ, алар руханий күчкө ээ болгон символдор катары каралат. Бүркүт, карышкыр, ат жана жылан сыяктуу образдар жөн гана жаныбарлар эмес, дүйнөлөрдү бириктирген көпүрөлөр, каармандын руханий жардамчылары, коргоочу жана сыноочу күчтөрдүн чагылышы болуп саналат. Айрыкча аттын образы өзгөчө орунду ээлейт – ал каармандын жан дүйнөсүнүн дублери, жашоонун улантуучусу жана руханий жолдун символу катары кыргыз мифологиясында терең орун алган. Ат аркылуу каарман өзүнүн түпкү тамырлары менен байланышты сезип, кыйынчылыктарды жеңүүдө күч-кубат табат.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз элинин ааламга болгон көз карашы, анын дүйнөнү аңдоонун уникалдуу ыкмасы катары каралып, глобалдык илимий жана философиялык процесстерге өз салымын кошо турган интеллектуалдык ресурска айланган.

2.3.4. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы кыргыз космогониясынын жана мифологиялык образдардын тилдик интерпретациясы

«Аалам» концепциясын талдоодо кыргыз адабиятынын көрүнүктүү өкүлү, дүйнөлүк деңгээлде таанылган жазуучу Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына кайрылуу зарыл. Анткени жазуучунун көркөм дүйнөсүндө аалам темасы борбордук философиялык-маани катары орун алган. Бул туш келди мамиле эмес, жазуучунун адам, жаратылыш жана космос ортосундагы ажырагыс байланыш тууралуу терең ойлорунун көркөм чагылуусу болуп саналат. Эл арасында калыптанган «Айтматовдун Ааламы» түшүнүгү да бул теманын өзгөчө маңызын баса белгилеп, анын адабий мурасындагы метафизикалык жана универсалдык баалуулуктардын маанисин тастыктайт.

Ч. Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романындагы Филофейдин монологу аалам темасынын философиялык-онтологиялык аспекттерин терең ачып берет. Үзүндүдөгү: «*Мен космостон булут арасындагы Жерди караган сайын...*» деген саптар аркылуу жазуучу космостук масштабда адамзаттын ордун жана жоопкерчилигин суроо катары коёт. Бул тексти аалам менен адамдын өз ара байланышын түшүндүргөн антропоцентридик эмес, тескерисинче, универсалдык ой жүгүртүүнүн мисалы катары кароого болот.

Ч. Айтматов бул жерде Жердин кооздугун жана уникалдуулугун белгилеп гана тим болбостон, адам баласы ошол кооздукту татыктуубу, анын жаратылышка, космого болгон мамилеси канчалык деңгээлде акыл-эстүү жана адилет экендигине суроо коёт. «*Дүйнө адамга керек – ошон үчүн ал бар... Болбосо мына бул галлактиканын эмне кереги бар!*» деген сөздөр аркылуу жазуучу адамдын аң-сезими менен дүйнөнүн маңызынын өз ара шартталышын белгилеп, ошол эле учурда руханий жоопкерчиликти да баса көрсөтөт.

Бул үзүндүдө Ч. Айтматов ааламды рационалдык-илимий категория катары эмес, руханий жана аксиологиялык түшүнүк катары кароону сунуштайт. Жазуучунун чыгармачылыгындагы мындай ыкма космологиялык гуманизмдин көркөм формасы катары мүнөздөлөт. Ал адам менен ааламдын ортосундагы диалектиканы, ошондой эле алардын тарыхый, маданий жана этикалык байланыштарын көркөм-философиялык деңгээлде талдоого алат.

Мындан тышкары, Ч. Айтматов өзүнүн чыгармаларында космогониялык түшүнүктөрдү терең чагылдырган. Ал эзелки мифтерде кездешкен аалам жөнүндөгү түшүнүктөрдү, элдик дүйнөтаанымдагы космостук символдорду улап, аларды заманбап адабий формада сунуштай алган.

Айрыкча, анын «Саманчынын жолу» (англ. *Mother Earth*) повестинде ааламдын чексиздиги жана адамдын анын ичиндеги орду тууралуу ой жүгүртүүлөр айкын чагылдырылган. Повесттин аталышы астрономиядагы белгилүү түшүнүк – Milky Way (Саманчынын жолу) – аркылуу берилет жана Ааламдын кеңдиги, түбөлүктүүлүгү, жарык менен караңгынын ортосундагы кыймыл сыяктуу терең маани камтыйт.

Ч. Айтматов бул түшүнүктү жөн гана астрономиялык категория катары эмес, руханий тагдыр, экзистенциалдык жол, адам менен ааламдын ортосундагы байланыштын символу катары берет. Бул жерде Саманчынын жолу – түнкү асманда созулуп жаткан жылдыздар тизмеги – элдик аң-сезимде *руханий сырдаш, таң жазуу, тагдырды алдын ала белгилөө* өңдүү түшүнүктөр менен байланышкан. Повесттин каармандары бул көрүнүштү байкаганда жашоо, келечек жана тагдыр тууралуу тилек кылышат. Толгонайдын тилеги – “*эл катары жер жсыртып, эгин сээп, кырман бастыруу*” – элдин турмушу менен ааламдын ортосундагы руханий байланыштын бир символу катары берилет.

Жазуучу бул образ аркылуу адамзат үчүн маанилүү болгон универсалдуу маселелерди – **согуш, тынчтык, үмүт, жоготуу, кайра жаралуу** сыяктуу темаларды философиялык жана космологиялык өңүттө ачып берет. Ошентип, «Саманчынын жолу» образы чыгармада жөн гана космостук объект эмес, ал – адамдын жан дүйнөсү менен Ааламдын ортосундагы байланыштын, жашоонун маңызы жана багыты тууралуу терең философиялык ойлордун символу катары кызмат кылат.

Жазуучунун эмгектеринде дүйнөнүн жаралышы (космогония) жана жалпы аалам жөнүндө түшүнүктөр кездешет, бул өзгөчө мифологиялык дүйнө көз карашынын таасирин көргөзөт. Дүйнө жана адамдын жаралышы жөнүндө мифтер көбүнчө метафоралар, табияттын образдары жана жашоо менен өлүмдү түшүнүүгө байланыштуу философиялык ой-толгоолор аркылуу берилет. Бирок бул мифтер ар дайым классикалык мифологиялык баяндоолор түрүндө болбошу мүмкүн, анткени жазуучу этномаданий мотивдерди жөнөкөй кайталоо эмес, архаикалык ой жүгүртүүнү заманбап гуманисттик чакырыктар менен бириктирген терең философиялык интерпретацияга умтулат.

Мисалы, “Кылым карытар бир күн романында талаа, темир жол жана чөл мейкиндиктери жөн гана географиялык ченем эмес, онтологиялык мааниге ээ болгон ааламдык мейкиндик катары сүрөттөлөт. Баардык окуялардын борборунда турган негизги каарман Едигей мезгилдер, цивилизациялар жана дүйнөлөр ортосундагы өтүүчү мейкиндикте жашайт.

Жазуучу чыгармада космос менен мифологиянын символдорун кеңири колдонот: башка планетанын цивилизациясы – руханий табият менен үзүлгөн диалогдун метафорасы, ата-бабалардын эскерүүлөрү адамды космос менен бириктирген негизги түйүн катары берилет; жол, тынымсыз ары-бери жүрүп турган поезддер, жашоо менен өлүм жана курмандык чалуу сыяктуу архетиптик мотивдер чыгарманы терең философиялык маани маңыз менен камсыздайт.

Ч. Айтматовдун «Гүлсарат» повестинде адам менен табияттын үзүлгөн байланышы темасы терең жана символикалык түрдө ачылат. Ат бул жерде жөн эле жаныбар эмес, салттуу дүйнөнүн тирүү символу, руханий жолдошу жана баатырдын тотемдик образына айланган. Танабайдын окуясы – ички кризисти жана адам менен сакралдык тартиптин ортосундагы ажырымдан келип чыккан экзистенциалдык боштукту чагылдырат. Карылыкка жакындаган каарман цивилизациянын, прогресстин жана социалдык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында мурдагы гармониянын бузулуп, сакралдык маанинин ордуна материалдык жана рационалдуу көз караш келгенин терең түшүнөт.

Ч. Айтматовдун философиясы адам дүйнөнүн борбору эмес, татаал байланыштар системасына кошулган бир бөлүгү экендиги идеясына негизделет. Анын чыгармаларынын каармандары мифологиялык сценарий менен сүрөттөлө турган инициация каармандардын ички тажрыйба (рухий тажрыйба) жолун басып өтүшөт: **адашуудан → сыноолордон → азаптардан → ойгонууга → трагедияга же гармонияга** чейин. Бул жолдун маңызы терең метафизикалык мүнөздө болуп, ал жоголгон маанини жана дүйнөлүк бүтүндүк менен ички байланыштарды издөөгө багытталган.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында табият каарман сыяктуу маанилүү роль ойнойт, дүйнөгө терең маалыматты жогорку деңгээлде жеткирүүчү образ катары берилет. Табият элементтери (талаа, өзөн, жылдыздуу асман, чөл, жылкы) жөнөкөй фон эмес, тескерисинче, дүйнөлөр ортосундагы байланыштарды орноткон медиаторлор жана каармандардын тагдырына катышуучулар катары чыгат. Бул кыргыз мифологиясындагы табиятты тирүү, руханий мааниге ээ жана

символдор тилинде адам менен диалог жүргүзө алган бирдиктүү бир организм катары кабыл алуу менен толук шайкеш келет.

Мисалы, «Саманчынын жолу» чыгармасында **Жер Эне** образы кыргыз мифологиясындагы жердин сакралдуулугунун символу катары иштелип чыккан. Толгонай менен Жер Эненин диалогу – адам менен табияттын биригишинин жана өз ара байланыштын мифопоэтикалык көрүнүшү. Бул диалогдо Жер Эне табияттын тирүү, руханий күчү катары, ошондой эле адамдын моралдык-этикалык багыттарын аныктаган сактап калуучу институт катары ачылат. Айтматовдун текстинде Жер Эненин үнү – табияттын адамга берген нускамасы, анын тиричилигинин негизги шарты катары көрсөтүлөт. Толгонайдын суроолору жана жооптору аркылуу автор табият менен адамдын ортосундагы жоопкерчилик, өз ара түшүнүү жана гармония тууралуу философиялык ой жүгүртүүнү формалайт.

Бул диалог кыргыздын салттуу дүйнө таанымындагы *«Теңир»* жана *«Жер»* түшүнүктөрүнүн уландысы болуп, табияттын сакталуусунун маанилүүлүгүн баса белгилейт. Айтматовдун мифологиялык тили аркылуу Жер Эне образы – адам жана табияттын бирдиктүү системасынын борбордук элементине айланат.

Кыргыз маданиятында убакыт сызыктык эмес, цикликалык мүнөзгө ээ, ал табигый ритмдер, мезгилдик (календарлык) жөрөлгөлөр жана муундардын алмашуусу менен байланышкан. Ч. Айтматовдун адабий дүйнөсүндө, өзгөчө «Кылым карытар бир күн» романында, убакыттын бул циклдык концепциясы сызыктуу эмес болуп чагылдырылып, мифология менен заманбап мезгилдердин синхрондоштугун көрсөтөт. Тарыхый жана космологиялык убакыттардын биригүүсү аркылуу автор кең ааламдын контекстинде элдин жана жеке инсандын тагдырын философиялык тереңдикте карап чыгууга мүмкүндүк алат.

Ата-бабалардын рухтары, тотемдер жана ыйык (сакралдуу) коддор көркөм чындыкта

Ч. Айтматовдун прозасында ата-бабалардын руху жана алардын каармандардын жашоосундагы көрүнбөгөн катышуусу маанилүү тема. Каармандар ички үнгө, уруунун эскерүүлөрүнө жана өткөн доордун күчүн

чагылдырган образдарга кайрылышат. Бул кыргыздардын салттуу ишенимине дал келүүчү көрүнүш: аталардын руху жоголбой, тирүүлөрдүн жашоосуна моралдык жана руханий багыт берип, таяныч болуп кала берет.

Жазуучунун чыгармаларында берилген мисалдарга кайрылсак:

- **Талаадагы көрүстөн** – өтүп кеткен ата-бабалардын энергиясы топтолгон сакралдуу жай, руханий борбор катары каралат.

“Кылым карытар бир күн» романында Казангаптын сөөгү Сары-Өзөккө коюлбай калышы кыргыз маданиятындагы көрүстөндүн сакралдык статусуна жана руханий маңызга болгон терең мамиленин символу катары каралат. Кыргыздын салттуу дүйнө таанымында жер – бул физикалык аянт гана эмес, ата-бабалардын руху жайгашкан жана коомдун руханий-тарыхый мурастары сакталган ыйык мейкиндик болуп эсептелет. Романдагы көрүстөнгө коюу аракети үзүлгөндө, бул көрүнүш руханий байланыштардын жана муундар аралык диалогдун бузулушунун көрүнүшү катары интерпретацияланат. Казангаптын сөөгү коюлбай калган Сары-Өзөк – салттык мифологиялык ой жүгүртүүдө жердин сакралдуулугунун жоголушу жана тарыхый мурастын үзгүлтүккө учурашуусу катары каралып, адам менен анын өткөндөрү ортосундагы байланыштын маанилүүлүгүн баса белгилейт.

Ошентип, бул эпизод элдин руханий маданиятынын негизги аспектилерин – жердин ыйыктыгын, ата-бабалардын руху менен үзүлбөгөн байланышты жана алардын моралдык-маданий ролун көркөм чагылдыруу менен, адабий тексттин философиялык жана мифологиялык мазмунун тереңдетет. Автор бул аркылуу кыргыз коомунун руханий тамырларын сактоо жана кайрадан ой жүгүртүү зарылдыгын ачып берет.

- **Рухий символдор** – жылкы (Гүлсары), бугу, карышкыр, куштар, тоо, дарак (теректер) – адам менен космостук түйүндүн ортосундагы байланыш элементи катары кызмат кылат;

Мисалы, Ч. Айтматовдун «Ак Кеме» повестиндеги Бугу Эне образы кыргыз мифологиясынын көрүнүктүү бир мисалы боло алат. Кыргыздардын мифологиясында **Бугу Эне** образы – жашоонун, улуу энелик мээримдин жана

табияттын коргоочусунун символу катары маанилүү орунду ээлейт. Бул образ руханий дүйнөнүн терең катмарларында жашап, адам менен космостун ортосундагы байланыштын руханий күчү катары кызмат кылат.

Жазуучунун мифологиялык баяндоосунда белгиленгендей, тээ илгери кыргыз элине жоонун каттуу соккусу тийип, элдин басымдуу бөлүгү кыргызга учурайт. Ошол кыйын кырдаалда бир жаш эне бешиктеги баласын сактап калуу максатында качууга аргасыз болот. Бирок ага жаанын огу тийип, колундагы баласы жаткан бешик сууга түшүп агып кетет. Баланы табияттын рухий коргоочусу – **Бугу Эне** сактап калат. Ал баланы чоңойтуп, эр жеткенде өз кызына баш коштурат, ошентип кыргыз элинин тукуму уланат.

Бул миф адам өмүрүнүн үзгүлтүксүздүгүн, улуу мээримди жана табият менен руханий биримдикти чагылдырат. **Бугу Эне** образы аркылуу кыргыздар адам жана космос ортосундагы тыгыз байланыш, жашоону сактоо жана келечек муундарга өткөрүү идеяларын түшүнүшөт.

Ч. Айтматовдун «**Ак Кеме**» повести бул мифтик образды жана анын маанисин көркөм түрдө кеңейтет. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында табият менен адамдын ортосундагы руханий диалог, дүйнөлүк гармония темалары терең изилденет. «Ак Кеме» – бул кыргыздын руханий дүйнөсүнүн, мифологиясынын жана космологиясынын көркөм чагылдырылышы б.а. адамдын ааламда ээлеген ордун жана табият менен болгон руханий байланыштарын изилдөөнүн маанилүү аспектиси болуп саналат. Бул образдын анализи кыргыз адабияты менен мифологиясын бириктирип, адамзаттын жашоосу жана аалам менен болгон байланышы боюнча философиялык терең түшүнүктү берет.

- **Каармандардын ички монологдору** – өткөндөр менен интуитивдүү диалогдун формасы катары, мифопоэтикалык аң-сезимдин түзүмүн ырастайт.

Ч. Айтматовдун “Кусалык” чыгармасында мифологиялык ыкма атанын уулунун элеси менен болгон суйлошуусу аркылуу чагылдырылат. Бул учурда мифологиялык элемент катары каза болгон баланын өзү эмес, анын рухий элеси жана анын менен байланыштагы убакыттык-фантастикалык түзүлүш каралат.

Уулунун элеси аркылуу атанын ички дүйнөсүндөгү сагыныч, үмүт жана кайгынын маани-маңызы ачылат.

Эпизоддо реалдуу жана элестүү дүйнөлөрдүн чек арасы бузулуп, убакыт сызыгы өзгөрүүгө учурайт. Ч. Айтматовдун жазуусунда: *«Чордондун ан сезиминде уулу жанданып, жылдар кызыктай болуп алмашылып, ойдогу нерсе чындыкка, фантазия реалдуулукка айланды... Мүмкүн: "Ата акыры келдинби?" – деп суйунуп кетер...»* [Айтматов, 2018: 6, 186]. Бул жерде каарман ойлору аркылуу өткөн менен азыркы чексиз биригип, реалдуу дүйнө менен рухий элестин ортосундагы тоскоолдуктар жоголот.

Бул көрүнүш мифопоэтикалык ыкманын негизги мүнөзүн түзөт – өткөн убакыт менен азыркы убакыттын, реалдуу жана элестүү дүйнөлөрдүн диалектикасын ачуу. Мындай түзүлүш аркылуу Ч. Айтматов каармандардын психологиясын жана руханий абалын символдоштурууга жетишет, ошондой эле чыгарманын философиялык тереңдигин кеңейтет.

Дагы да белгилей кетчү нерсе, Ч. Айтматовдун чыгармаларында мифологиялык элементтердин колдонулушу реалдуулук менен мифтик элестин синтезин түзүүчү өзгөчө ыкма катары өзгөчө маани касиетке ээ. Жазуучунун “Деңиз бойлой жорткон Ала Дөбөт” повестинде кайыкта жалгыз калган баланын сууга чогуп кеткен атасы, чоң атасы жана Мулгун байкеси менен болгон байланыштары аркылуу руханий дүйнө менен реалдуу дүйнөнүн чек аралары бузулат. Бул диалогдор каармандардын ички сезимдерин жана маданий мурастарды сактоо функциясын аткарып, чыгармада мифологиянын трансформацияланган формасы катары кызмат кылат.

Мындан сырткары, бала айткан **“Чычкан акем, суу берчи! Чычкан акем, суу берчи!”** деген саптар кайра-кайра колдонулуп, чыгарманы мифтик элементтер аркылуу байытуу максатын көздөйт – [Айтматов, 2018: 2, 553]. Бул саптар каармандын руханий дүйнөсүндөгү табигый маданий кодду көрсөтүп, ошол эле учурда реалдуу окуялар менен мифтик символдордун аралашуусуна мисал болот.

Ч. Айтматовдун чыгармаларынын мифологиялык түзүлүшү маданий эс тутумдун сактагычы гана болбостон, мифологиялык структураларды заманбап адабий формаларда кайра интерпретациялоо аркылуу жаңы маани берүүчү механизм болуп саналат. Бул процесс автордун чыгармачылык стратегиясынын негизи болуп, окурманды тарыхый жана маданий мурастар менен байланыштырып, чыгарманы терең философиялык жана этикалык контекстте кабылдоого мүмкүнчүлүк түзөт.

Натыйжада, Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы кыргыз мифологиясындагы Аалам (көк-жер) жана Адам (адамзат) түшүнүктөрүн талдоонун жыйынтыгы көрсөткөндөй, бул категориялар салттуу дүйнө таанымдын негизи болуп, адам космостук тартиптин ажырагыс бөлүгү катары каралат. Кыргыздардын салттуу космологиясында дүйнө үч катмардан – Жогорку, Ортоңку жана Төмөнкү дүйнөлөрдөн турат, жана адам бул дүйнөлөрдүн ортосундагы байланышты сактап, жогорку күчтөргө, табиятка жана ата-бабаларга карата гармонияны камсыз кылуучу негизги орунду ээлейт.

Ч. Айтматов ушул мифологиялык негизге таянып, заманбап чакырыктар контекстинде адам образына жаңыча көз караш сунуштайт. Ал өз чыгармаларында салт менен модернизациянын, табият менен техниканын, материалдык жана руханий дүйнөнүн ортосундагы ички конфликтти чагылдырган татаал метафоралар жана символдорду түзөт. Анын тексттеринде космологиялык мотивдер жана циклдик убакыт адам жашоосунун терең маанилерин ачуу куралы катары кызмат кылып, ар бир өмүрдүн бүтүн ааламдын масштабында түбөлүк мааниге ээ экенин баса белгилейт.

Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында адам образы өзгөчө мааниге ээ болуп, ал дүйнөлөрдү туташтырган байланыш элементи катары жана табият менен ата-бабалардын рухтары алдында жоопкерчилик алган инсан катары чагылдырылат. Айтматовдун каармандары жаратылышта жөн гана жашабай, аны менен руханий диалог жүргүзүшөт. Ушул диалог аркылуу мифологиялык бүтүндүк дүйнөтаанымы менен заманбап адамдын четтөөсү ортосундагы ички карама-каршылык ачылат.

Адабий образдарды этнографиялык материалдар менен салыштыруу көрсөткөндөй, Ч. Айтматов пайдаланган мифологиялык мотивдер кыргыз элинин жааматтык эс тутумунда терең тамыр жайган. Алар бүгүнкү күнгө чейин улуттук маданий өзгөчөлүктүн жана руханий баалуулуктардын булагы катары кызмат кылып келет.

Демек, изилдөөнүн жыйынтыгында белгилүү болгондой, Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары кыргыз элинин салттуу космологиясы менен көркөм гана эмес, философиялык жана мифологиялык диалог жүргүзгөн чыгармалар болуп саналат. Алар аркылуу улуттук маданий мурастын сакталышына жана аны заманбап шарттарда жаңыча өнүктүрүүгө өбөлгө түзүлөт.

2.3.5. Ааламды билдирген топонимдер — белгилер системасы катары

«Аалам» концепти адамзаттын философиялык жана мифологиялык түшүнүктөрүн чагылдырууда маанилүү орунду ээлейт. Ааламдын тарыхый, символикалык жана философиялык мааниси жаратылыштын жана дүйнөнүн түзүлүшүнө карата адамдардын аң-сезиминде терең ойлорду жана сезимдерди жаратууда көрүнөт. Аалам – көп кырдуу, табышмактуу жана өзүнө гана тиешелүү мыйзамдары бар объект, анын чексиздигин, жашоонун маңызын жана сырларын түшүнүү философиялык жана дүйнө таанымдык изилдөөлөрдүн негизги максаттарынын бири болуп саналат.

Кыргыз маданиятында ааламдын образын чагылдырган топонимдер – жер, суу, тоо, көл сыяктуу табигый объекттердин аттары – философиялык жана мифологиялык деңгээлде маанилүү элементтер катары каралат. Бул аталыштар тек гана географиялык объектти билдирбестен, элдин дүйнөнү кабылдоосунун, мейкиндикти жана табиятты түшүнүү маданиятынын терең катмарларын чагылдырган белгилер системасы катары кызмат кылат. Ар бир географиялык аталыш өзүнүн түз маанисинен тышкары символдук жана мифопоэтикалык мазмунга ээ, жана ушул өзгөчөлүгү аркылуу ааламдын философиялык, космогониялык жана руханий аспектерин ачып көрсөтөт.

Семиотикалык ыкма топонимдерди изилдөөнүн негизги методологиялык аспектиси болуп саналат. Ал белгилердин, символдордун жана маданий коддордун өз ара байланыштарын чечмелөөгө, аталыштардагы этноспецификалык маанилерди жана мифологиялык түшүнүктөрдү аныктоого мүмкүндүк берет. Мындай талдоо аркылуу кыргыз тилиндеги ааламдык мейкиндикти билдирген топонимдердин философиялык жана руханий мааниси, табият менен космостун жана адам менен жаратылыштын ортосундагы гармониялык байланыштар ачылып көрсөтүлөт.

Натыйжада, топонимдер – бул сөз аркылуу маданий жана космогониялык билимди жеткирүүчү белгилер системасы катары кызмат кылат. Алардын семиотикалык талдоосу ааламды түшүнүүнүн системалуу жана методдук жолун камсыз кылып, адамзаттын табигат жана космос менен болгон байланыштарын философиялык жана мифологиялык контексте ачып берет. Кыргыз элинин топонимдери аркылуу ааламдын чексиздиги, жашоонун маңызы, табияттын күчтөрү жана адамдын аларга болгон мамилеси терең чагылдырылат.

Жогоруда белгиленгендей, кыргыз маданиятында жер, суу, тоо сыяктуу табигый объекттердин аттары ааламдык түшүнүктөрдү чагылдырган белгилер системасы болуп саналат. Бул аталыштардын философиялык жана мифологиялык маанисин семиотикалык жана когнитивдик ыкмалар аркылуу талдоо алардын элдик дүйнөтаанымдагы ордун түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Мисалы, **Ыссык-Көл** аталышы денотативдик деңгээлде жылуу суусу менен айырмаланган чоң көлдү билдирет. Бирок когнитивдик деңгээлде бул аталыш жөнөкөй географиялык түшүнүктөн ашып түшүп, кыргыздардын дүйнөнү кабыл алуу моделин чагылдырат. Адамдын аң-сезиминде “**ЫССЫК**” түшүнүгү энергияны, жашоонун улануусун, жылуулукту жана руханий жарыкты символдоштурса, “**КӨЛ**” концепти чексиздик, тереңдик жана тынчтык идеясы менен байланышат. Мындай когнитивдик схема аркылуу кыргыз эли табиятты жандуу система катары элестетип, анын ичиндеги ар бир элементти энергетикалык жана руханий күчкө ээ зат катары түшүнгөн.

Мифопоэтикалык деңгээлде Ыссык-Көл – көк асман менен жердин ортосундагы ыйык байланыштын белгиси. Элдик аң-сезимде ал ааламдык энергиянын чогулган жери, тынчтыктын жана жашоонун түбөлүктүү башаты катары сакталган. Бул элестетүү кыргыздардын космостук тартипти жана табият менен адамдын өз ара гармониясын руханий деңгээлде түшүнүүгө умтулгандыгын көрсөтөт.

Семиотикалык талдоо бул топонимдин ар бир компоненти өз алдынча маанини сактаганын, бирок алардын биримдиги кыргыз дүйнөтаанымындагы чоң философиялык концептти – жашоонун жылуулугу менен ааламдын чексиздигинин биримдигин жаратканын көрсөтөт.

Демек, **Ыссык-Көл** аталышы кыргыздардын когнитивдик моделинде табият, энергия жана руханий дүйнөнүн айкалышын туюнткан ааламдык символ катары кызмат кылат.

Кыргыз маданиятында табияттагы ар бир аталыш — элдин дүйнөнү кабылдоосунун жана руханий аң-сезиминин чагылышы. **Ала-Тоо** аталышы да кыргыздардын космостук элестетүүсүн, жаратылыш менен руханий дүйнөнүн биримдигин жана сакралдык түшүнүктөрүн камтыган символдук система катары мааниге ээ.

Денотативдик деңгээлде “Ала-Тоо” – тоо кыркаларынын жана өрөөндөрдүн бийиктигин билдирген аталыш. “Ала” компоненти кыргыз тоолорунун өзгөчө көрүнүшүнөн келип чыккан: алардын чокуларында жыл он эки ай кар жана мөңгү жатат. Ошондуктан тоолор алыстан “ала” – ак жана көгүш түстөрдүн айкалышындай көрүнөт. Бул жаратылыштын реалдуу көрүнүшү элдик ат коюуда эстетикалык жана символикалык мааниге ээ болгон.

Семиотикалык жана коннотативдик деңгээлде “Ала” дүйнөнүн ар түрдүүлүгүн, табияттагы түстөрдүн гармониясын гана эмес, ошол эле учурда ак кар, көк муз кетпеген бийик чокуну – кол жеткис, ыйык жана сакралдуу бийиктикти да билдирет. Ал эми “тоо” — күчтүн, туруктуулуктун, асман менен жерди бириктирген борбордун символу. Экөөнүн айкалышы аркылуу “Ала-Тоо”

ааламдагы тең салмактуулуктун, бийиктик менен ыйыктын биримдигин туюнткан космостук образга айланат.

Когнитивдик деңгээлде бул аталыш кыргыз элинин дүйнөнү кабылдоо моделин чагылдырат. Элдик аң-сезимде тоо – “бийиктик – туруктуулук – коргоо – сакралдуулук” деген концепт менен байланышат. Ал эми “ала” – элдин табиятты байкоо тажрыйбасына негизделген, жаратылыштагы түстүк өзгөрүүлөр аркылуу дүйнөнүн кооздугун жана көп кырдуулугун кабылдоонун белгиси болуу менен бирге, ак кар, көк муз кетпеген, кол жеткис бийик чоку катары да ыйыктык жана руханий жеткиликтүүлүктүн чегин билдирет. Ошентип, “Ала-Тоо” кыргыздардын когнитивдик картасында жаратылыш менен руханий бийиктиктин, күч менен ыйыктын гармониялык биримдигин туюнткан концепт болуп калат.

Мифопоэтикалык аспекте Ала-Тоо – сакралдык мейкиндик, дүйнөнүн борбору жана руханий тирөөчү катары элестетилет. Ал асман менен жерди бириктирген, элди коргоп турган, ааламдын энергетикалык балансын сактаган тоо катары эл оозунда сүрөттөлөт.

Демек, **Ала-Тоо** аталышы – денотативдик жактан табияттын реалдуу көрүнүшүн, семиотикалык жана мифопоэтикалык жактан ыйык космостук символду, ал эми когнитивдик жактан кыргыз элинин дүйнөнү сакралдаштыруу жана руханий бийиктик аркылуу түшүндүрүү моделин чагылдырган универсалдуу образ болуп саналат.

Соң-Көл аталышынын талдоосу дагы ааламдык философияны көрсөтөт. Соң-Көл аталышынын денотативдик мааниси кыргыз тилинде «соң» – аяк, жээк, чекит дегенди, «көл» – суу менен толтурулган табигый суу ээлеген жерди билдирет. Башкача айтканда, Соң-Көл сөзү түз мааниде «аяктагы көл» же «чектеги көл» деп кабыл алынат.

Аталыштын когнитивдик деңгээли кыргыздардын аң-сезиминде кеңири философиялык жана ааламдык маанини жаратат. «Соң» – чек, аяк, дүйнөнүн аягын билдирсе, «Көл» – суу, жашоо булагы жана сакралдык ааламдык энергияны чагылдырат. Натыйжада, Соң-Көл жөнөкөй көл катары эмес,

ааламдын чектүү, бирок чексиздик менен байланышкан философиялык жана руханий символу катары кабылданат.

Мифопоэтикалык аспектте Соң-Көл элдин көз жашынан пайда болгон деген уламыштар аркылуу сүрөттөлөт. Илгери Теңир-Тоого бир зулум хан келип отурукташып, элге оор салык салып, кыз-келиндерди күч менен тартып алган. Баатыр жигиттер каршы чыгышканда күчтөрү жетпей, андан кийин айласы кеткен элдер чогулуп молдо жана бүбү-бакшыларга күчтүү дуба окутушкан. Ошондо жер титиреп, зулум хан ордосу жана аскерлери менен жер алдына кеткен. Ордуна таза, тунук көл пайда болгон деп айтылат. Демек, баяндоого ылайык, Соң-Көл залим хандан жабыр тарткан элдин көз жашынан жаралган деп эсептелет. Көлдүн кооздугу, сырдуулугу жана ачыктык концепциясы аалам менен байланышып, чексиздикти жана тереңдикти символдойт.

Семиотикалык аспектте аталыш өзүнүн компоненттери аркылуу белгилер системасын түзөт. «Соң» – чектик принцип, «Көл» – сакралдык ааламдык энергия жана жашоонун булагы. Аталыштын ар бир мааниси кыргыздардын ааламга карата философиялык жана руханий түшүнүгүн ачып көрсөтүп, көлдүн символикалык жана мифопоэтикалык маанисин камсыз кылат. Айрым маалыматтарда аталыш *"жакшынакай көл"* деп да түшүндүрүлөт, анткени кыргыз тилинде айрым тыбыштар, муундар түшүп же башка тыбышка өтүп кетет. Ошол сыяктуу сөздүн биринчи компоненти *"сонун"* деген сөздүн кыскарган формасы болушу мүмкүн. Дагы бир варианттарда *"соно"* сөзүнөн келип чыккан деп айтылат. Ак куунун баласын бизде соно деп аташкан. Соң-Көлгө ак куулар көп учуп келип, жайкысын сүзүп жүрүшкөн.

Жер жана суу аттарынын жалпы мааниси

Кыргыз топонимдеринде жер жана суу аттары – Кара-Суу, Кара-Көл, Кара-Буура, Кызыл-Жар, Көк-Бел сыяктуу мисалдар – денотативдик деңгээлде табигый объекттерди түздөн-түз чагылдырат. Башкача айтканда, аталыштар өздөрүнүн түз маанисинде аймактын географиялык өзгөчөлүгүн, мисалы, көлдү, дарыяны, тоону же жарды анык көрсөтөт. «Кара-Суу» же «Кара-Көл» сыяктуу

аттар суу объекттеринин түстөрүн жана физикалык мүнөздөмөлөрүн чагылдыра турган көрүнүштөрдү түздөн-түз билдирет.

Бирок аталыштардын мааниси жөн гана физикалык мүнөз менен чектелбейт. Когнитивдик деңгээлде, аталыштар элдин аң-сезиминде руханий жана философиялык маанини жаратат. Түстөрдүн символикасы маанилүү роль ойнойт: «Кара» – күч, тереңдик жана чексиздикти билдирсе, «Кызыл» – энергия, жашоо кубанычы жана жандуулукту, «Көк» – асманды, ааламдык гармонияны жана космостук байланышты символдойт. Мындай көрүнүш кыргыздардын ааламды кабылдоосундагы философиялык түшүнүктөр менен тыгыз байланышта болот.

Семиотикалык талдоо боюнча жер жана суу аттары белгилер системасы катары кызмат кылат. Алардын компоненти физикалык өзгөчөлүктү гана чагылдырбай, ошондой эле руханий жана ааламдык маанини символдоштурууга мүмкүндүк берет. Мисалы, Үрмарал (менин туулуп өскөн айылым) – 1) үйүр(лүү) марал (маралдар үйүр-үйүр болуп жүргөн) маанисин билдирсе, 2) үр-хүр-эркин- ээн жүргөн марал дегенди билдирген. Бул жерде орто кылымда хандардын коругу болгон жана ал жерде хан жана анын айланасындагылар гана аңчылык кылган деп айтылат.

Натыйжада, кыргыз топонимдери аркылуу табигый объекттердин философиялык, руханий жана мифопоэтикалык мааниси ачык көрсөтүлүп, жер жана суу аттары ааламдык түшүнүктөрдү жеткирүүчү белгилер системасы катары баалуу маалымат булагына айланат.

Кыргыздардын топонимдери, ошондой эле, ал жерлердин маанисин жана анын жашоочуларынын дүйнө таанымын да түшүндүрөт. Топонимдер аркылуу, адамдар өздөрүнүн руханий дүйнөсүн жана табият менен болгон терең байланышын түшүндүрүүгө аракет кылышкан. Топонимдерде ааламдын мааниси, анын түпкү мыйзамдары, жаратылыштын күчтөрү жана адамдын аларга болгон мамилеси ачык чагылдырылат.

Мисалы, азыркы Тараз (мурдагы Жамбыл) шаары буга чейин Олуя-Ата деп аталып келген. Бул аталыш адамдын жогорку руханий дарамети менен Ааламдын касиеттүү күчтөрүнө байланыштуу болгонун көрсөтөт.

Когнитивдик деңгээлде, аталыш кыргыздардын аң-сезиминде ааламдык жана руханий түшүнүктөрдү ойготот. «Олуя» термини – руханий деңгээлге жеткен, ааламдык сырларга туюмдуу инсанды билдирет. «Ата» компоненти болсо урмат жана сакралдык күчтү көрсөтөт. Натыйжада, Олуя-Ата жөнөкөй жердин аты эмес, ааламдык даанышмандыкты жана космостук иреттүүлүккө болгон философиялык түшүнүктү чагылдырат. Бул аталыш аркылуу адамдардын табият жана космос менен болгон терең байланыштары жана руханий дүйнөсү ачылып көрсөтүлөт.

Семиотикалык аспектке, Олуя-Ата белгинин эки компоненти – «Олуя» жана «Ата» – аркылуу ааламдык символика жана руханий маанини жеткирет. Белгилер системасы катары бул топоним жердин ыйыктыгын гана эмес, ошол мейкиндиктеги адам менен Ааламдын ортосундагы гармониялык жана философиялык байланышты да көрсөтөт. Натыйжада, Олуя-Ата кыргыздардын дүйнө таанымын, руханий тажрыйбасын жана табият менен космостук байланышты символдоштуруучу топоним катары каралууда.

2.4. «Адам» концептинин түзүлүш негиздери

2.4.1. «Адам» концептинин философиялык антропологиясы

Философиялык антропологиянын классикалык көз караштары адам концептинин түзүлүшүн түшүнүүдө негизги теоретикалык база болуп саналат. Бирок, тил илимдеринин өнүгүүсү жана жаңы изилдөөлөр адамды жаңы аспектиде карап чыгууга мүмкүндүк берет. Ошондуктан, ушул изилдөөнүн максаты – белгилүү философиялык көз караштарды тил илимдеринин проблемалары менен байланыштырган жаңы концептуалдык системаны түзүү.

Адам жана анын табияты тууралуу ойлор философиянын негизги маселеси катары философиялык, диний жана илимий изилдөөлөрдүн борборунда турат. Философиялык антропология адамды негизги фигура катары карап, анын

биологиялык, социалдык жана маданий табиятын изилдейт. Адамды бүткүл ааламдын контекстинде караш керек, анткени анын жашоосу жана максаты коомдук, маданий жана биологиялык байланыштарга көз каранды. Адамдын жашоо контекстинин негизги аспектилерин анын бул факторлор менен байланышын аныктоодо турат.

Бул багыттагы алгачкы концепциялар антик доордон тартып, жаңы заман философторунун изилдөөлөрүнө чейин үзгүлтүксүз өнүгүп келген. Айрыкча, Аристотель, Платон, Макс Шелер, Хельмут Плеснер, Арнольд Гелен сыяктуу ойчулдардын эмгектери адам болмушунун философиялык, биологиялык, социалдык жана маданий табиятынын терең катмарларын ачып берген.

Мисалы: Аристотель (1983) адамды *zoon politikon*, башкача айтканда, коомдук жаныбар катары мүнөздөп, анын коомдук жашоого табигый умтулуусун баса белгилеген (*Политика*, б.з.ч. IV к.). Бул аныктама аркылуу адам коомдон тыш өзүн-өзү толук түшүнө албаган жандык катары каралат.

Платон (*Федон*, б.з.ч. IV к.) болсо, адам табиятын дене менен жан дүйнөнүн биримдигинде көрүп, руханий өнүгүүнү адам жашоосунун негизги максаты катары көрсөтөт. Анын философиясында рух адамдын чыныгы маңызы катары жогору коюлат.

М. Шелер адамды «руханий ачылышка жөндөмдүү жандык» деп атап, аны биологиялык жаныбар менен абсолюттук рухтун ортосунда турган ортомчу катары баалайт (*Положение человека в космосе*, 1994). М. Шелер өзүнүн эмгегинде адамдын келип чыгышы боюнча бир нече антропологиялык агымдарды сунуштайт, аларды негизинен төмөнкү түрдө бөлүүгө болот.

Биринчи агым христиандык-мифологиялык багытка таандык. Бул багыт библияга таандык мифтерге жана Ыйык Жазмаларды негиздеген окууларга таянып, адамдын жаратылышы, күнөөгө батуусу, Кудай тарабынан күнөөлүү адамдын куткарылышы, жан дүйнөсүнүн өлбөсү, дененин тирилтилүүсү жөнүндө баяндайт. Бул түшүнүктөр христиан дини аркылуу өнүгүп, азыркы күнгө чейин маанилүү бойдон калууда.

Экинчи агым – *Homo sapiens* – акылдуу адам. Бул багыттын түпкү башаты байыркы философияда, өзгөчө Анаксагор, Платон жана Аристотельдин ойлорунда жатат. Анаксагор адамга акыл-эс жана иш-аракет жасоо жөндөмү мүнөздүү деп, бул сапаттын дүйнөнү уюштуруучу жана түзүүчү күч – Логос деп айткан.

Үчүнчү агым – *Homo faber* – адам иштеген жандык деп аталып, анда адам менен жаныбарлардын ортосунда эч кандай негизги айырма жок деп саналат. Бул концепцияга ылайык, адам – бул тилди жана эмгек куралдарын колдонгон жаныбар.

Төртүнчү агым табигый илимдерге таянган көз карашты көрсөтөт, анда адам эволюциянын натыйжасы катары каралат. Бул түшүнүк Ламарк жана Дарвиндин гипотезаларында өзүнүн өнүгүүсүн тапкан.

Акыркы, бешинчи агым декаданс теориясына таандык. Бул багытта акыл жана аң-сезимдин пайда болушу биологиялык жактан азайып, жашоонун күчүнүн алсырышына алып келген процесс катары каралат [Шелер, 2004: 27-42].

Х. Плеснер (*Ступени органического и человек, 1928*) тарабынан сунушталган “эксцентрикалык позиция” түшүнүгү адамдын өзүнө сырттан кароо, өзүн объект катары аңдоо жөндөмүнө негизделет. Бул жөндөмдү ал башка жандыктардан фундаменталдуу айырмачылык катары кароого негиз түзөт.

А. Гелен (*Человек. Его природа и положение в мире, 1940*) болсо адамды биологиялык жактан жетишсиз, бирок маданият түзүүгө жөндөмдүү жаратман жандык катары сүрөттөйт. Анын көз карашында, дал ушул жетишсиздик адамдын маданий потенциалын жаратып, коомдук механизмдерди түзүүгө түрткү берет.

Бул философиялык-антропологиялык көз караштар адам болмушунун универсалдуу түшүнүгүн калыптандырууга өбөлгө түзөт. Алар «адам» түшүнүгүнүн татаалдыгын, көп кырдуулугун жана көп маанилүүлүгүн чагылдырат. Тил илиминде «адам» концептинин түзүлүшүн, мазмунун жана функционалдык мүнөзүн изилдөөдө бул теориялар зор методологиялык мааниге ээ.

Кыргыз тилиндеги «адам» концепти жалаң биологиялык болмушту гана эмес, ошондой эле моралдык, этикалык, маданий жана социалдык баалуулуктарды да камтыйт. Бул көрүнүш тилде кеңири таралган фразеологизмдерден жана тилдик туюнтмалардан даана байкалат: “*адам бол*”, “*адамдык сапат*”, “*адамгерчилик*”, “*адам болбой калды*” ж.б. Бул өңдүү бирикмелерде “адам” түшүнүгү биологиялык субстанция катары эмес, коомдук жана руханий идеал катары кабыл алынат. Башкача айтканда, бул концепт индивидуалдык деңгээлде гана эмес, жалпы маданий-этикалык ченем катары да кызмат кылат.

Аталган философиялык концепциялар аркылуу төмөнкү аспектилер илимий түрдө системалуу анализден өткөрүлүшү мүмкүн:

1. **Семантикалык түзүмү** – «адам» концептинин негизги жана кошумча маанилери, лексикалык/түшүнүктүк чек аралары;
2. **Когнитивдик аспекти** – бул түшүнүктүн элестетүү механизмдери, концептуалдык моделдер жана дүйнө тааным менен болгон байланышы;
3. **Прагматикалык функциялары** – “адам” сөзүнүн ар кандай контексттеги маани өзгөрүүлөрү, баа берүүчү функциялары, маданий чөйрөгө карата актуалдуулугу.

Мындан тышкары, философиялык-антропологиялык метод адам концептинин тарыхый-маданий трансформациясын да изилдөөгө шарт түзөт. Кыргыз тилиндеги «адам» түшүнүгүнүн тарыхый эволюциясы, коомдук аң-сезим менен болгон өз ара байланышы, жана тилдик дүйнө таанымдагы орду – баары бул теориялык негиз аркылуу терең иликтене алат.

Натыйжада, философиялык антропология – «адам» концептинин тил илиминдеги (семантикалык, когнитивдик, прагматикалык жана маданий) мүнөздөмөлөрүн комплекстүү талдоодо негизги теоретикалык негизди камсыз кылат. Бул методология аркылуу тилдеги “адам” түшүнүгүнүн концептуалдык картасы гана ачылбастан, анын маданий-баалуулук жүгү, коомдук идеалдар менен болгон байланышы да илимий таризде чечмеленет. Демек, философиялык-антропологиялык теориялар тил илиминде «адам» түшүнүгүн

илимий тактоо үчүн ишенимдүү, кеңири камтылган жана методологиялык жактан далилденген багыт болуп эсептелет.

2.4.2. Адам концептинин мифологиялык катмары (дүйнөлүк жана улуттук контекстте)

Адамдын жаралышы темасы дүйнө коомдорунун мифологиялык жана философиялык ой жүгүртүүлөрүндө өзгөчө орунду ээлейт. Түркүн элдердин мифологиясында адамдын келип чыгышы тууралуу окуялар ар түрдүү формада, бирок көп учурда өз ара окшош мотивдер менен баяндалат. Бул окуялардын көпчүлүгү адамзаттын жаратылыш менен болгон байланыштарын, анын руханий түпкү маңызын түшүндүрүүгө арналган. Изилдөөчүлөрдүн көз карашында, дүйнөлүк мифологияда адамдын жаралышы боюнча негизги универсалдуу моделдер бар. Алардын айрымдары топурактан жаралуу, кудайлардан жаралуу, жан үйлөө, хаос же жумурткадан жаралуу, ошондой эле сүйүү күчүнөн жаралуу мифтери болуп саналат.

Алгач, *топурактан жаралуу* мифи дүйнөдөгү көптөгөн маданияттарда кеңири таралган. Бул мифтин негизи адамдын негизги материал катары жер, ылай же топуракка байланыштуу экенин билдирет. Мисалы, Шумер мифологиясында кудай Энки менен кудайча Нинмах адамды ылайдан жасашат. Бул сюжет адамдын табигый чөйрөсү менен генетикалык байланышын символдоштуруп, анын табияттын бөлүгү экендигин баса белгилейт. Ошондой эле иудаизм жана христиан дининин жаратылыш баяндарында, атап айтканда, Библиянын «Бытие» китебинде Жахаба Кудай адамды топурактан жаратып, ага өмүр демин үйлөгөнү так баяндалган. Бул мотив адамды башка жаныбарлардан айырмалап, ага руханий маани берүүнү шарттайт. Ислам дининин руханий түшүнүгүндө да адам топурактан жаратылганы жөнүндө аяттар кездешет, бул да адамдын дүйнөлүк жаратылыш менен тыгыз байланышта экенине басым жасайт.

Экинчи орунда *кудайлардан жаралуу* мифи турат. Көпчүлүк мифологиялык системаларда адам өзүнчө материалдык гана эмес, илахий түпкө

ээ, башкача айтканда, кудайлардын каны же руху аркылуу жаралган деп эсептелет. Мисалы, грек мифологиясында адамдардын кээ бирлеринин төрөлүшү кудайлардын жаратуулары катары сүрөттөлөт жана алардын руханий табияты кудайларга окшош деп кабыл алынат. Египет мифологиясында фараон – Күн кудайы Ра менен башка ыйык күчтөрдүн тукуму катары көрсөтүлөт, бул анын өзгөчө даражасын жана элге болгон бийлигин негиздейт. Ошондой эле Японияда Изанаги менен Изанами жараткан кудайлар адамзаттын биринчи мууну катары кабыл алынат, алар жаратылыш элементтери менен бирге адамзаттын түпкү булагы катары таанылат. Бул мифологиялык сюжет адамдын бир гана жаратылыштан эмес, руханий бийиктик менен да байланышканын көрсөтөт.

Андан сырткары, көптөгөн мифтерде адамдын денесине *жан же рух үйлөө* аркылуу ага өмүр берилет. Бул мотив ар түрдүү элдердин мифологиясында кеңири таралган. Мисалы, Библияда Кудай адамдын мурдуна өмүр демин үйлөп, аны тирүү жандыкка айландырат. Ислам дининин негизги булактары болгон Куранда да Аллах адамга өзүнүн рухун бергендиги айтылат. Африка жана башка жаратылышка жакын элдердин мифологиясында да адамга жан үйлөө мотиви маанилүү орунду ээлейт. Бул окуялар адамдын денесинен бөлүнгөн рухунун бар экенин жана анын өз алдынча аң-сезимге ээлигин баса белгилейт.

Мындан тышкары, *хаос же бөлүнгөн табияттан жаралуу* мифи да дүйнө мифологиясында кеңири таралган. Мисалы, нордикалык мифологияда дүйнө жана адам гигант Имирдин денесинен жаралат – анын канынан деңиздер, сөөгүнөн тоолор, ал эми адамзат ошол тартиптеги түзүлүштөрдүн бир бөлүгү катары кабыл алынат. Ошондой эле шумер мифинде адам кудайлардын каны менен ылайдын аралашуусунан жаралган деп баяндалат. Бул мотив адамды бүт дүйнөлүк табигый процесс менен байланыштырган символдорду камтыйт.

Кээ бир элдерде адамдын жаралышы тууралуу мифтер баштапкы хаос же *жумурткадан жаралуу* моделине негизделет. Мисалы, кытай мифологиясында Паньгу хаостан жаралып, дүйнөнү пайда кылат жана анын жаратууларынын арасында адамзаттын түпкү булагы жайгашкан. Япониядагы мифтерде да

баштапкы хаосдон кийин кудайлар Изанаги менен Изанами дүйнөнү жана адамзатты жаратат. Бул сюжеттер адамзаттын башаламандык абалдан тартиптүү жашоого өтүшүн сүрөттөйт.

Акырында, айрым мифологияларда адамзаттын жаралышынын өзөгүн сүйүү күчү түзөт. Мисалы, римдик мифологияда Эрос – сүйүүнүн кудайы, жерди тирилтип, жашоону баштаган кубулуш катары көрсөтүлөт. Сүйүү – бул жаратман жана түзүүчү күч катары адамзаттын жаралышында маанилүү ролду ойнойт.

Жыйынтыктап айтканда, дүйнөлүк мифологиялык түшүнүктөрдө адамдын жаралышынын бир нече универсалдуу модели бар. Бул моделдер ар башка маданияттарда жана тарыхый шарттарда айырмаланып, бирок түпкү мааниде адамзаттын өзүнүн табигат менен байланышына, руханий түпкү маңызын таанууга багытталган. Топурактан жаралуу адамдын жаратылыш менен айкалышын билдирсе, кудайлардан жаралуу – анын илахий маңызын, жан үйлөө – руханий дүйнөсүн баса белгилейт. Хаосдон жаралуу жана сүйүү күчүнөн жаралуу моделдери болсо, адамзаттын тирүү жана тартиптүү жашоого өтүшүнүн мифологиялык түсүндүрмөлөрү болуп саналат.

Бул мифологиялык моделдерди изилдөө адамзаттын дүйнөгө болгон карашын, анын философиялык жана диний түшүнүктөрүн терең түшүнүүгө мүмкүндүк берет жана адамзаттын өзүн таанышынын түпкү булагына жол ачат.

Кыргыз элинин мифологиясында да адамдын жаралышы жөнүндөгү сюжеттер түрк элдеринин жалпылаштырылган космогониялык дүйнө таанымы менен байланышкан. Өзгөчө “топурактан жаралуу” жана “кудайдын деми” мотивдери кездешет.

Мисалы, кээ бир уламыштарда адам жаратылыш менен тыгыз байланышта жаралган жандык катары берилет. Айрым варианттарда адамды Теңир жараткан, алгач топурактан форма түзүп, андан кийин өзүнүн деми менен жан салгандыгы айтылат. Бул мифтерде адам — жараткан менен байланышкан касиеттүү жандык, бирок ошол эле учурда жаратылышка баш ийген макулук катары да түшүндүрүлөт [Тогусаков, Жумагулов, 2012: 502]. Мында адам жаратылышка

үстөмдүк кылуучу эмес, тескерисинче, анын ажырагыс бөлүгү катары каралып, бардык жан менен тең укуктуу жана жоопкер мамиледе болууга тийиш болгон.

Түрк мифологиясында, өзгөчө Огуз-наме сыяктуу байыркы булактарда, адамдын жаратылышы көбүнчө асман (Теңир) жана жер (Жер-Эне) күчтөрүнүн биримдигинен келип чыккан. Бул дуалисттик модель адамды рухий жана материалдык дүйнөлөрдүн кошулмасы катары түшүндүрөт.

Эпикалык тексттердеги көрүнүшү

Кыргыз элинин оозеки мурасында, айрыкча “Манас” эпосунда, адам жаралуу мифинин калдыктары символикалык деңгээлде сакталган. Манастын төрөлүшү – табигый эмес, асмандан буйрулган, “*кудай берген бала*” катары сүрөттөлөт. Бул адамды жөнөкөй биологиялык макулук эмес, кандайдыр бир миссия менен келген руханий субъект катары караган мифологиялык дүйнө таанымдын калдык формалары экенин көрсөтөт.

Мындайча айтканда, кыргыз оозеки мурасында адамдын келип чыгышы тууралуу түз космогониялык мифтерден көрө, эпикалык жана фольклордук тексттерде сакталган архетиптик сюжеттер, “асыл тектүүлүк”, “кудайдын каалоосу” мотивдери аркылуу берилет.

Миф – семиотикалык система катары

Белгилүү семиотик жана маданият таануучу Ю. М. Лотман өзүнүн «Семиосфера» (1992) аттуу эмгегинде мифологияны маданияттын семиотикалык негизин түзгөн формалардын бири катары талдайт. Анын пикиринде, миф — бул белгилердин жана символдордун тутуму болуп, ал аркылуу коом өзүнүн дүйнө таанымын, социалдык тартибин жана баалуулуктар системасын калыптандырат [Лотман, 1992: 287].

Бул көз карашка ылайык, адамдын жаралышы жөнүндөгү мифтер тилде, көркөм адабиятта, элдик туюнтмаларда жана эпикалык тексттерде маанилик түзүмдөр катары жашап келүүдө. Алар коомдук аң-сезимде «адам» түшүнүгүнүн архетиптик жана символикалык маанисин бекемдеген семиотикалык конструкциялар катары кызмат кылат.

Жыйынттап айтканда, адамдын жаралышы жөнүндөгү мифтер – бул “адам” концептинин эң терең, архетиптик катмарын түзгөн, тарыхый аң-сезимдин жана маданий дүйнө таанымдын чагылуусу. Алар аркылуу тилде адам жөнүндөгү түшүнүктөр жалаң гана биологиялык болмуш катары эмес, руханий, символдук жана космогониялык мааниге ээ образ катары калыптанат. Кыргыз тилиндеги «тектүү адам», «адамдык касиет», «касиеттүү адам» сыяктуу түшүнүктөр – дал ушул мифологиялык катмардын тилдеги көрүшү жана уландысы болуп саналат.

2.4.3. Адам концептинин лингвистикалык-семантикалык негиздери

Лингвистикалык-семантикалык негиз – бул «адам» түшүнүгүнүн тил аркылуу түзүлүшүн жана анын маанилик (семантикалык) мазмунун изилдеген багыт. Тил – адамдын дүйнө таанымын, коомдук аң-сезимин жана өзүн аңдоо процессин калыптандырган негизги каражаттардын бири. Тилдик деңгээлде «адам» концепти биологиялык жана социалдук мүнөзгө ээ жаратылыштын өкүлү катары каралат. Демек, адам концепти – бул лексикалык, семантикалык жана когнитивдик деңгээлдерде тил аркылуу курулган түшүнүк.

Тил — адам концептинин репрезентативдүү каражаты. Ар бир тилде "адам" түшүнүгүн билдирген сөздөр (мис. кыргызча *адам*, орусча *человек*, англисче *human/man*) өзүнүн тарыхый, маданий жана философиялык катмарларын камтыйт. Бул сөздөрдүн мааниси ар бир улуттун дүйнө таанымына жараша өзгөрүп турат. Мисалы, кыргыз тилинде "адам бол" деген сөз айкашы адамдын моралдык, этикалык деңгээлде калыптанышын талап кылат.

Кыргыз тилинде «адам» түшүнүгүнө синонимдүү лексемалар көп кездешет:

- **киши** – көбүнчө коомдук, социалдык функциясы бар адамдарга карата колдонулат;
- **инсан** – философиялык жана руханий маанайдагы сөз, көбүнчө жогорку моралдык сапаттарга ээ адамды билдирет;

- **пенде** – диний жана метафизикалык өңүттө колдонулуп, адамдын Жаратканга болгон көз карандылыгын, алсыздыгын билдирет;
- **жан** – көбүнчө жалпы биологиялык жандуу жандык катары түшүндүрүлөт, бирок поэтикалык, философиялык контексте колдонулганда – терең руханий маани берет.

Ар бир сөздүн семантикалык өңүтү аркылуу «адам» түшүнүгүнүн көп кырдуулугу, көп катмардуулугу ачык көрүнөт.

Антонимдери: *жырткыч, айбан, шайтан, куу мүнөз, таш боор*, сыяктуу лексемалар – адамдык сапаттардын жоктугун же алардын карама-каршылыгын көрсөтөт. Бул да тил аркылуу адам концептинин моралдык чегин аныктоого жардам берет.

Кыргыз тилинде «адам» түшүнүгүнө байланышкан фразеологизмдер бул түшүнүктүн этикалык, моралдык жана коомдук баалуулуктар менен тыгыз байланышта экенин айгинелейт:

- «**Адам бол!**» – адамдык сапаттарды өнүктүрүүгө чакырык;
- «**Адамча жашоо**» – адилеттүү, уяттуу, коомдук нормаларга ылайык жашоо;
- «**Адамдык сапат**» – боорукерлик, намыстуулук, калыстык, адептүүлүк ж.б.

Бул фразеологизмдердин жалпы мазмунунда **адамдын коомдогу ордуна, моралдык-маданий деңгээлине** жогорку талап коюлары байкалат. Бул тилдин гана эмес, коомдун да **аксиологиялык (баалуулук) көз карашын** чагылдырат.

Адам концептинин тузулуш негиздерин иликтоодо концептин семантикалык талаасына конул буруу зарыл. Мисалы, "Адам" түшүнүгүнүн айланасындагы сөздөр: *инсан, жан, ата, жаран, бейбаш, эркек, аял, улуттук инсан, руханий адам* ж.б. адамдын адамдын ар кандай социалдык, биологиялык, психологиялык жана маданий мүнөздөмөлөрүн ача алат.

Адам түшүнүгү көп учурда метафора аркылуу берилет. **Мындай когнитивдик метафораларга мисал катары** *"Адам – бул дарак", "Адам – бул жолоочу", "Адамдык жүзүн жоготту", "Адам – бул дүйнөнүн күзгүсү"* ж.б.

алсак болот. Бул метафоралар адамдын жашоодогу ордун, өзгөрмөлүүлүгүн жана коом менен болгон өз ара байланышын элестетүүгө жардам берет.

Тилде адамга байланышкан этикалык жана аксиологиялык баалуулуктар айкын чагылдырылат: *адамгерчилик, адамдык сапат, намыстуу адам, кыраакы адам, бешене тери менен иштеген адам* ж.б. Бул тилдик формалар адамды коомдук жана моралдык стандарттардын чегинде сүрөттөйт.

Адам түшүнүгүнүн тилдеги мааниси тарыхый жана маданий контексте өзгөрүп турат. Мисалы, ар кандай доорлордо же идеологиялык түзүлүштөрдө адам түшүнүгү – бирде кул, бирде жарандын, бирде жогорку моралдык инсандыктын образын билдириши мүмкүн. Мисалы: Совет мезгилинде "жаран", "коомдук инсан" деген түшүнүктөр басымдуулук кылса, азыркы демократиялык доордо "жеке инсан", "жарандык укук", "өзүн өнүктүрүү" сыяктуу түшүнүктөр активдүү колдонулуп келет. Бул өзгөрүү – тилдин динамикалуу системасы катары коомдук аң-сезимдин өзгөрүшүн көрсөтөт.

Лингвистикалык-семантикалык негиз – бул «адам» концептинин тилде кандайча чагылдырыларын жана ал аркылуу коом, маданият, философия сыяктуу башка тармактар менен кандайча байланышта экенин түшүндүргөн негизги компонент. Тил – адамдын дүйнөгө болгон көз карашын, баалуулуктарга болгон мамилесин жана инсандык сапаттарын чагылдырган эң маанилүү каражат. Ал аркылуу адам концептинин лексикалык, фразеологиялык, семантикалык жана когнитивдик түзүлүшү ачылат.

2.4.4. Акыл эс концепциясы жана когнитивдик мүмкүнчүлүктөр

Адам, *Homo sapiens* катары, уникалдуу когнитивдик мүмкүнчүлүктөргө ээ, алар ага тирүү калууга гана эмес, ошондой эле айланасындагы чөйрөнү өзгөртүүгө мүмкүндүк берет. Бул ойлонуу, өзүн таануу жана өзүн-өзү өнүктүрүү жөндөмү адамды башка жандыктардан айырмалап турат. Бул теманы тереңирээк карап көрөлү.

Эволюциялык аспектилер

Эволюциялык биология көз карашында, *Homo sapiens* шимпанзе жана

башка приматтар менен жалпы ата-бабалардан келип чыккан. Генетикалык изилдөөлөр көрсөтүп жаткандай, адамдын геному шимпанзенин геномуна 99% дал келет, бирок ошол 1% адамдын жогорку когнитивдик функцияларынын өнүгүшүнө критикалык мааниге ээ болгон мутацияларды камтыйт. Мисалы, эл аралык илимпоздордун консорциуму жүргүзгөн изилдөөлөр, адамдын геномунда шимпанзеде жок, бирок адамда бар көптөгөн ДНК-дупликацияларын аныктады, бул жаңы нейрондук байланыштардын жана интеллекттин өсүшү менен байланыштуу болушу мүмкүн (Mikkelsen et al., 2010).

Когнитивдик мүмкүнчүлүктөр

Адамдын когнитивдик мүмкүнчүлүктөрүн бир нече негизги компоненттерге бөлүүгө болот:

- **Концептуалдык ой жүгүртүү:** Жаныбарлардын ой- жүгүртүүсү көбүнчө конкреттүү жана инстинкттерге негизделген, ал эми адам абстракттуу ойлонуу жөндөмүнө ээ. Бул жалпы маселелерди, анализ жана синтез жүргүзүү мүмкүнчүлүгүн камтыйт. Изилдөөлөр көрсөтүп жаткандай, адамдар татаал абстракцияларды, мисалы, математикалык концепциялар жана философиялык идеяларды түзө алышат [Gentner & Holyoak, 1997].

- **Тил:** Адам – сөз аркылуу сүйлөө жөндөмүнө ээ болгон жалгыз жандык, бул ага маалыматты берүү, билим менен бөлүшүү жана маданиятты өнүктүрүү мүмкүнчүлүгүн берет. Тил жөн гана коммуникациянын куралы эмес, ошондой эле ойлонуу инструментин да аткарат. Изилдөөлөр көрсөтүүдө, тил адамдын маалыматты кабыл алууга жана иштетүүгө таасир этет [Vygotsky, 1978].

- **Өзүн таануу:** Адам жогорку деңгээлдеги өзүн таанууга ээ, бул ага өзүнүн иш-аракеттери жана эмоциялары боюнча рефлексия кылууга мүмкүндүк берет. Өзүн өзгөчө жеке катары таануу жана моралдык, этикалык нормаларга ылайык, негиздүү чечимдерди кабыл алуу – адамзаттын табигый касиетинин маанилүү бөлүгү [Gallup, 1970].

Дарвиндин эволюция теориясы менен Иммануил Канттын философиясы адамдын табиятына карата ар түрдүү, бирок бири-бирин толуктап турган көз караштарды берет. Рефлексивдүү приматтардын аң-сезимдүү адамга айланышын

эволюционисттер бир нече негизги айырмачылыктар менен түшүндүрүшөт. Биринчиден, жогорку жаныбарлардын концептуалдык ой жүгүртүү жөндөмү жок, ал эми адамдар абстракттуу идеяларды түзүүгө жана алардын иш-аракеттеринен кабардар болууга жөндөмдүү. Ой жүгүртүүнүн бул сапаты адамга айланадагы дүйнөнү түшүнүүгө гана эмес, анын жүрүм-турумун көзөмөлдөөгө да мүмкүндүк берет. Экинчиден, адамдарда гана сөз аркылуу баарлашууга мүмкүндүк берүүчү өнүккөн сүйлөө системасы бар.

Эволюция теориясынын жактоочулары шимпанзе менен адамдардын генетикалык жакындыгына да көңүл буруп, шимпанзенин геномунун адамдар менен 99% окшош экенин айтышат. Бирок, кээ бир илимпоздор жаныбарлардын жүрүм-туруму когнитивдик жөндөмдөр эмес, инстинкттер тарабынан аныкталарын белгилешип, бул теорияга шек келтиришет. Бул контекстте Канттын адамдын акыл-эстүү жандык катары теориясы жаңы горизонтторду ачат: Канттын айтымында, адам эволюциянын гана продуктусу эмес, ошондой эле эркин тандоого жана өзүн-өзү андап билүүгө жөндөмдүү адеп-ахлакка ээ жандык.

Адам – эмоционалдык табият менен акыл-эс жөндөмдүүлүктөрүн бириктирген ойлонуучу жана билүүчү, сезүүчү жана эрктүү жан. Иммануэль Кант «адам деген эмне?» деген суроону баса белгилеген, бул анын философиясында негизги орунда турат. Бул суроо үч тактоочу суроого бөлүнөт: «Мен эмнени биле алам?» – **метафизика**; «мен эмне кылышым керек?» – **этика**; «Мен эмнеге үмүттөнөм?» – **дин**. Ошентип, Канттын философиясы «Мен эмнеге адам табиятынын негизги аспектилерине кайрылат.

Канттык антропологияда антинатурализм үстөмдүк кылган натуралисттик көз караштарга карама-каршы келген негизги элемент болуп саналат. Кант адамдык принцип түп-тамырынан бери табигый эмес деп ырастайт жана натуралисттик карама-каршылыкты четке кагат. Ал «табигый» физикалык жана «акылдуу» адеп-ахлактык катары карайт. Христиандык көз караштан айырмаланып, Кант Кудай идеясы жеткилең адам түшүнүгүнөн келип чыгат деп эсептейт.

Ноуменал, же адамдагы түшүнүктү, феноменал менен өз ара аракеттенет жана анын негизин түзөт. Кант адамдын милдети принциптерге ылайык иш алып баруу жана ички эркиндикти сактоо экенин баса белгилеген. Эрк эркиндикке ээ болгон адам дайыма жакшылык менен жамандыкты тандоо алдында турат. Ал өзүнүн жакшы мүмкүнчүлүктөрүн эч качан түгөнбөйт.

Ар бир адам башка максаттарга жетүү үчүн каражат катары эмес, өз алдынча максат катары каралышы керек. Кант социалдык атомизм концепциясын четке кагып, адам адегенде коомдук жандык, анын потенциалы адам тукумунун алкагында гана ачылат деп ырастайт. Адамдын милдети болгон эң бийик максаттары – «өзүн өзү өркүндөтүү жана башкалардын бактысы».

Ошентип, приматтардын адамдын прототибине айланышы генетикалык өзгөрүүлөр менен гана эмес, ошондой эле жаратылыштын эң жогорку максаты катары өзүн-өзү аңдоонун өнүгүшү менен да байланыштырылышы мүмкүн. Генетикалык изилдөөлөр адамдын геномунда өзүн-өзү аңдоо жана когнитивдик жөндөмдүүлүктөрдүн тез өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн олуттуу өзгөрүүлөр болгонун тастыктайт.

Платондун Атлантидасы тууралуу идеялар адамзат али жарым жапайы кезинде өнүккөн цивилизациялар бар болгонун сунуштайт. Мындай цивилизацияларга байланыштуу издер, мисалы, суу астындагы пирамидалар, эволюциянын салттуу теорияларына каршы чыгып, хомо сапиенске өтүү процесси биологиялык, маданий жана акыл-эстик факторлордун татаал процесси экенин көрсөтөт.

2 - баптан алынган тыянактар

2 - бап «аалам» жана «адам» концепттеринин түзүлүш негиздери жана семиотикалык аспектилерин изилдөө үчүн материалдарды жана методдорду кеңири карап чыгууга арналган. Бул бөлүмдө ар тараптуу аспекттер жана изилдөө методологиясы кеңири чагылдырылып берилди.

Изилдөө үчүн материалдар жана методдор: Бул бөлүмдө изилдөө жүргүзүүдө колдонулган материалдар жана методдор тууралуу маалымат берилет. Изилдөө процессинде ар кандай ыкмалар, анын ичинде тексттик талдоо, семиотикалык анализ жана философиялык түшүнүктөр колдонулган. Бул ыкмалар концепттердин тереңирээк түшүнүлүшүнө жана алардын өз ара байланыштарын ачууга мүмкүндүк берет.

Концептуалдык изилдөөнүн методологиялык негиздери: Методологиялык жактан, концептуалдык изилдөөлөрдүн негизги ыкмалары жана принциптери каралат. Бул жактан изилдөөнүн структурасы жана логикасы, ошондой эле ар кандай көз караштарды эске алуу керектиги баса белгиленет. Методология концепттердин маанилүүлүгүн жана алардын ар кандай контексттердеги ролун тереңирээк түшүнүүгө жардам берет.

3. Д. Попова жана И. А. Стерниндин концепти интегративдик структура катары аныктаган теориясына ылайык «аалам» жана «адам» концепттеринин структуралык моделдери сунушталды. «Аалам» концептинин түзүлүш модели образдык, маалыматтык жана интерпретациялык катмарлардан турат, ал эми «адам» концептинин түзүлүш модели тарыхый, руханий жана коомдук-моралдык катмарларды түзөт.

Концептуалдык изилдөө семиотикалык негизде адамдын дүйнөнү түшүнүүсүн тил жана белгилер аркылуу талдоого багытталган. Бул процессте концепттер жана символдор маанилүү роль ойнойт, алардын интерпретациясы социалдык жана маданий контекстке жараша өзгөрөт. Семиотика белгилердин жана концепттердин маданий жана философиялык маанисин терең изилдөөгө, алардын өз ара таасирин жана жашыруун мазмунун ачууга мүмкүндүк берет.

«Аалам» концептинин түзүлүш негиздери: «Аалам» концептинин философиялык катмарлары, мифтик аспекттери жана топонимдер аркылуу чагылдырылышы талкууланат. Кыргыз мифологиясында ааламдын түзүлүшү Жогорку, Ортоңку жана Төмөнкү дүйнөлөр аркылуу символикалык жана мифологиялык моделдерде чагылдырылат. Жер астындагы дүйнөнүн сүрөттөлүшү элдердин мифологиясындагы универсалдуу мотивдер менен

типологиялык окшоштуктарга ээ болуп, кыргыздардын дүйнө таануу философиясын, табият менен гармонияда жашоо маданиятын жана руханий аң-сезимин терең чагылдырат.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында кыргыз космогониясы жана мифологиялык образдар тил аркылуу терең интерпретацияланган. Автор улуттук дүйнө таанымды, ааламдык түзүлүштү жана руханий-символдук концепттерди сюжет, каармандар жана поэтикалык образдар аркылуу ачып көрсөтөт. Айтматовдун текстинде мифологиялык мотивдерди колдонуу кыргыздардын философиялык жана космогоникалык түшүнүктөрүн заманбап адабий формаларда сактап, окурманга ааламдын гармониялык жана көп кырдуу мүнөзүн түшүндүрөт.

Кыргыз маданиятында ааламды чагылдырган топонимдер – жөнөкөй географиялык аттар эмес, философиялык, мифологиялык жана руханий мааниге ээ белгилер системасы болуп эсептелет. Алар элдин дүйнөнү кабылдоосун, мейкиндикти жана табиятты түшүнүү маданиятын чагылдырган символдор катары кызмат кылат жана аалам концептинин философиялык жана космогониялык аспектерин ачып көрсөтөт.

«Адам» концептинин түзүлүш негиздери: Адам» концепти философиялык, мифологиялык жана лингвистикалык катмарларда көп кырдуу мааниге ээ. Философиялык антропологиялык анализ адамдын табигый, социалдык жана руханий аспектилерин чагылдырат, ал аркылуу инсанды дүйнө менен байланышын түшүнүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Мифологиялык катмарда адам образы улуттук жана дүйнөлүк мифологиялык ой-түшүнүктөр менен байланышып, символдук жана метафоралык мааниге ээ. Лингвистикалык-семантикалык талдоо концепттин тилдеги көргөзмөлөрүн, фразеологиялык жана образдык туюнтмаларын ачып берет. Акыл-эс концепциясы жана когнитивдик мүмкүнчүлүктөр аркылуу адамдын билими, түшүнүүсү жана дүйнөнү кабылдоосу изилденет. Жалпысынан, бул бөлүм адам концептин терең, интеграцияланган жана көп кырдуу түшүнүктөр системасы катары көрсөтүп, анын маданий, философиялык жана когнитивдик маанисин ачып берет.

БАП 3. «ААЛАМ» КОНЦЕПТИНИН КОГНИТИВДИК БЕЛГИЛЕРИ, АЛАРДЫН Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА КӨРСӨТҮЛҮШҮ ЖАНА КОТОРМОДО БЕРИЛИШИ

Бул бапта «аалам» концептинин семантикалык жана когнитивдик аспектилерин терең талданып, анын кыргыз элинин дүйнө таанымы жана маданий контекстиндеги мааниси менен орду анык көрсөтүлөт.

Изилдөөнүн максаты – «аалам» концептинин ар түрдүү белгилерин, анын лексикалык жана философиялык контексттерде кантип ачылганын, ошондой эле анын адабий жана маданий функцияларын терең анализдөө. Изилдөөнүн жүрүшүндө концептин структуралык элементтери, белгилери жана алардын өз ара байланышы системалуу түрдө талданып, анын философиялык мааниси жана коомдогу орду ачык көрсөтүлөт.

Бул баптын негизги багыты – «аалам» концептинин семантикалык, когнитивдик жана символикалык белгилерин терең изилдөө. «Аалам» макроконцепт катары каралып, анын негизги компоненттери жана алардын өз ара байланышы талданат. Бул концептин Ч. Айтматовдун чыгармаларында берилиши, анын ар түрдүү формада көркөм чагылдырылышы, ошондой эле котормо процессиндеги адаптациясы кеңири изилденет. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» концепти философиялык, антропологиялык жана маданий аспектилерди камтып, жазуучунун дүйнө таанымдык көз карашын терең чагылдырат.

3.1. «Аалам» концептинин мотивациялык белгилери

Мотивациялык белги – мындай белги дүйнөнүн кандайдыр бир бөлүгүн атоо үчүн негиз болот, бул сөздүн ички формасы.

Концептин түрткү берүүчү (мотивирующие) белгиси бул түшүнүктүн ички формасы болгондуктан, сөздүн (концептин) келип чыгуу этимологиясына кайрылабыз. М. В. Пименова: «сөз (концепт) канчалык эски болсо, концептин

түрткү берүүчү өзгөчөлүктөрү белгилери ошончолук көп болот» – деп белгилейт [Пименова, 2013: 53]. Бул ойдун мазмуну боюнча, концепттин эскилиги анын көптөгөн аспектилерин жана терең маңыздарын камтый турганын билдирет. Концепттер (сөздөр) убакыттын өтүшү менен жаңыланат жана аларга кошулган маанилер, белгилер, ассоциациялар көбөйөт. Бул процесс коомдун маданий, социалдык жана философиялык өнүгүүсүнө жараша, сөздүн мааниси же концепттердин орду кеңейип, көп кырдуу болуп калат. Ошондуктан, эски сөздөр же түшүнүктөр көптөгөн тарыхый таасирлерден өткөндүктөн, аларда терең маанилер жана белгилер топтолуп, аларды колдонуу жана түшүнүү татаалдайт.

«Аалам» сөзүнүн этимологиясын карасак, ал фарсы тилинде عالم ('ālam), араб тилинде عالم ('ālam) деген сөздөн алынган. Мааниси боюнча: *дүйнө, жарыктык, окмуштуу, илим, жер, аалам, падышалык, коом жана жер шаары* дегенди билдирет, албетте маанини колдонуу контекстке жараша өзгөрүлөт.

Биздин заманга чейинки I-кылымда Рим философу Цицерон латынча «universum» деген сөздү колдонуп, бүт мейкиндикти бир термин менен сүрөттөгөн. Бул башка ойчулдарга абдан жагып калаган, ошондон кийин бул сөз айкашы ушундай контекстте кенири колдоно башташкан. [\[https://kipmu.ru/vselennaya/\]](https://kipmu.ru/vselennaya/)

«Аалам» (Universe) термини табияттагы бардык материалдык реалдуулуктардын физикалык бүтүндүгүн билдирет. Латын тилиндеги *universum* сөзү «unum in diversis» – түрдүү нерселердин ичинен бирдиктүү бүтүндүк деген маанини берет. Бул ааламдын көптөгөн элементтердин биригүүсү экенин көрсөтөт.

Бул түшүнүктү «бардык» деген математикалык түшүнүк менен чаташтырбоо керек. Аалам материалдык дүйнөнүн бүтүндүгү катары гана каралышы керек, ал математикалык жыйынды түшүнүгүнө тийиштүү эмес.

Universe түшүнүгү көптүктөр теориясынын логикасына ылайык чектелбейт, демек, ал математикалык парадокстарга карабай, табигый жана философиялык мааниде кеңири колдонулат.

Кийинчерээк римдиктер тарабынан ойлоп табылган «**космос**» (грекче *κόσμος* — «порядок») деген термин синоним катары колдонулуп, мааниси боюнча «world» (дүйнө) дегенди билдирген. Ал өзүнүн термини боюнча «**аалам**» концептинин түшүндүрмөсүн кеңири таркатып, түшүнүктү тереңдеткен.

Убакыттын өтүшү менен «космос» жана «universe» сөздөрү айланадагы мейкиндикти сүрөттөөдө кеңири колдонулуп, алардын маанилери арасында айырма пайда болгон. «**Universe**» термини көбүнчө галактикаларга, жылдыздарга жана планеталарга тиешелүү болуп, ал физикалык бүтүндүктү билдирет. Ал эми «**космос**» — бул элементтердин ортосундагы мейкиндикти жана алардын өз ара байланышын түшүндүрөт. [<https://kipmu.ru/vselennaya/>]. Бул түшүнүктөрдүн айырмасы алардын тарыхый жана философиялык өнүгүүсүнө байланыштуу.

«*Космос*» грек тилинен алынган сөз, ал иреттүүлүк, сулуулук жана гармония дегенди билдирет. Латындар грек космосун дүйнөлүк **мундус**, **дүйнө** деп которгон, бул иреттүү, үзгүлтүксүз жана кооз чындык идеясын сунуштайт. «**Дүйнө**» түшүнүгү басымдуу түрдө гуманисттик мааниге ээ болсо да («дүйнөлүк» же «светтик» сыяктуу терминдер менен байланышкан, көбүнчө адеп-ахлактык же диний көз караш менен байланышкан жалпысынан же өзгөчө социалдык мамилелердин реалдуулугу катары дүйнө), «**космос**» жана «**universe**» бүтүндөй бир кыйла натуралисттик маанини сактап калган. Космос алгач жылдыздуу асман болгондуктан, биз Жердин же «биздин дүйнөбүздүн» чындыгын этибарга албай коюуга аргасызбыз жана **космос** же **аалам** биринчи кезекте астрономиянын объектисин түзгөн асман телолорунун жыйындысын билдирет деп ойлойбуз, башкача айтканда космология деп түшүнөбүз. Ушуга тиешелуу терминде мисалы: «Макрокосм» термини эң кеңири өлчөмдөрү боюнча космоско тиешелүү объектерди билдирсе, «микрокосм» микрофизикалык объекттерге, башкача айтканда, кадимки эле кабылдоо үчүн жеткиликсиз объекттерге карата колдонулат. «Табият» жана «жараттуу» терминдерин мааниси жагынан **космос** менен **ааламга** окшош деп

кароого болот. Куранда жана Библияда **аалам** көбүнчө «асман менен жер» деп берилет.

Дүйнөнүн эски славян тил сүрөттөөлөрүнөн төмөнкү түшүндүрмөнү табууга болот: эски славянизм боюнча «**вселенная**» терминин келип чыгышы весь, всё. деген ат атоочтор менен эч кандай байланышы жок. Эски славян тексттеринде сөз въселена катары жазылып, этишинин жигердүү катышуу формасы въселити болгон (азыркы орусча тилинде вселить, вселиться). Бул этиш 'отурукташуу' маанисинде гана колдонулбастан, 'калктын отурукташуусу маанисинде колдонулган. Ошентип, вселенная (аалам) түздөн-түз 'отурукташкан, жашоочу' дегенди билдирет [<https://clck.ru/atw8S>].

Кийинки грек сөзү **οἰκουμένη (oikouménē)**, ойкумен жөнүндө айтсак, ал аалам деген сөздүн синоними катары колдонулуп, калька жолу менен этиштен алынып «жашайм, жердейм» дегенди билдирген. Грек сөзү да, анын байыркы славян сөзү да 'адамдар жашаган, жашаган жер (жер)' маанисине ээ болгон. Бара-бара ойкумен түшүнүгү жаңы географиялык ачылыштардын аркасында чоң аймактарда колдонула баштаган.

Демек, мотивациялык белгилер топтому төмөнкүчө: **аалам, дүйнө, жарыктык, илим, космос, ойкумен, асман, жер, тартип, иретүүлүк, отурукташуу, жашоо жана табият.**

3.2. «Аалам» концептинин түшүнүктүк белгилери

Түшүнүктүк белги бул тиешелүү лексемаларды сөздүк аныктамаларда актуалдаштырган белги, семантикалык компонентер (сем) түрүндөгү концептин өкүлчүлүгү жана синонимдер ситемасы болот.

«Аалам» концептин кыргыз орус англис түшүндүрмө сөздүктөрүндө кандайча сыпатталып берилерин талдап, дефинициялык талдоо жүргүзөбүз:

1. К. К. Юдахиндин кыргыз-орус сөздүгүндө «Аалам» термини – **дүйнө, аалам** дегенди билдирет; **ааламы басып шоораты** фольк, слава о нём разнеслась по всему миру – ал жөнүндө атак-даңк дүйнө жүзүнө жайылды;

ааламга белгилүү, дүйнөгө белгилүү всемирно известный; он сегиз миң аалам фолк. вселенная (земля со всем населяющим её – аалам (жер, анда жашаган бардык нерселер менен); **он сегиз миң аалам – көк өгүздүн жонунда** стих. вселенная (держится) на хребте сивого быка (по старому народному представлению)) жер көк өгүздүн жонунда (эски элдик түшүнүк боюнча); **он сегиз миң ааламы камырдай тепсеп баскандай** фолк. (у богатыря такой вид) будто всю вселенную может месить, как тесто (баатыр мындай көрүнүшкө ээ) бүт ааламды камырдай жууруп алат; **бул бала ааламга татыйт** этот паренёк мировой – бул дүйнөгө тең келе турган балакай [Юдахин, 2019:15].

2. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүгүндө «Аалам» төмөнкүчө берилет: 1) *Дүйнө, дүйнө жүзү, жер жүзү*. Мисалдар: Ааламга биздин шаңыбыз Угулуп жатат дүңгүрөп (Осмонкул). Чарк айланып ааламды Издегени эп экен («Семетей»). 2) *Асман мейкиндиги*. Мисалдар: СССР ааламды үйрөнүп билүү ишинде башка өлкөлөрдүн алдында баратат («Коммунист»). Адамдар эзелден бери ааламга учуп чыгууну эңсешкен эле («Советтик Кыргызстан»). 3) *Он сегиз миң аалам* – жан-жаныбарлары, өсүмдүктөрү менен бирге бүт дүйнө. Ала-Тоо батыш менен чыгышыңа Тургандай он сегиз миң аалам сыйып (Осмонкул).

3. 1994 жылы чыкан «Аалам – Манастын музыкасы» аттуу Кыргыз энциклопедиясы «Аалам» түшүнүгүнө төмөнкүчө түшүндүрмө берген: **«ААЛАМ** – бизди курчап турган түбөлүктүү жана чексиз кең дүйнө. «Аалам» менен «космос» деген сөз маанилеш. Асмандагы жылдыздардын бардыгы Ааламга кирет. Жер жана күн ошондой жылдыздардан. Күндүн айланасындагы жерден башка дагы 8 планета (Меркурий, Чолпон, Марс, Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон) жана миңдеген майда телолор (астероиддер жана кометалар) айланып жүрөт. Алар биригип Күн системасын түзөт. Анын диаметри 10 миллиард кмге жакын. Бул аралыкты жарык нуру 10 саатта өтөт (жарык нуру Күндөн Жерге 8 минутада жетет). Күн жана башкалар планеталар системасын кошо камтыган өтө чоң жылдыздар системасы галактика деп аталат. Биздин галактикага Күндөн башка 100 миллиардга жакын жылдыз кирет. Анын чеги 100

миң жарык жылына барабар жана андан тышкары башка галактикалар да бар экендиги белгилүү. Жарык нуру эң алыскы галактикалардан Жерге миллиарддаган жылдарда жетет. Бирок, бул да Ааламдын чеги эмес. Андан ары да мейкиндик болушу мүмкүн. Бардык асман жылдыздары өнүгүүнүн татаал жолун басып өтүшөт. Бирок, алар кандай гана өзгөрүүгө дуушарланса да, эмнелерден түзүлсө да баары бир жоголуп кетпейт.

Аалам чексиз гана эмес, ошондой эле түбөлүктүү. «Манас» эпосунда Аалам термини көп колдонулуп эки мааниге ээ: 1) Жер жүзү, бардык эл; 2) бүткүл дүйнө, бизди курчап турган жаратылыш.» [см. Энциклопедия - «Аалам-Манастын музыкасы»]

4) Кыргыз тилинин синонимдер антонимдер омонимдер сөздүгүндө (тузуучу А. Супатаева) **Аалам** – дүйнө – жер жүзү – дүйнө жүзү – ай-аалам;

Англис тилинин энциклопедиясында берилген аныктамалар төмөнкүчө:

1) **Cambridge Academic Content Dictionary:**

Universe (**noun**) UK /'juː.nɪ. vɜːs/ US /'juː.nə. vɜː/ **1) Everything that exists, especially all physical matter, including all the stars, planets, galaxies, etc. in space:** (Бардык болгон нерселер, айрыкча бардык физикалык заттар, анын ичинде бардык жылдыздар, планеталар, галактикалар жана башка мейкиндикте болгон нерселер) Is there intelligent life elsewhere in the universe? Ааламдан башка жерде акылдуу жашоо барбы? (котормо биздики)

2) a universe that could be imagined to exist outside our own (биз жашаган ааламдан башка да аалам бардай элестетебиз): Scientists have speculated about the possibility of parallel universes. (Окумуштуулар параллелдүү ааламдардын бар болушу жөнүндө божомолдошту). (котормо биздики)

3) the world, or the world that you are familiar with: (дүйнө, же сиз тааныган дүйнө) The characters in his novels inhabit a black and hopeless universe. Анын романдарындагы каармандар караңгы жана үмүтсүз бир ааламда жашашат. (котормо биздики) His family is his whole universe (= everything that

is important to him). (Анын үй-бүлөсү анын бүткүл ааламы (= ал үчүн маанилүү болгондун бардыгы).

2) Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus америкалык англис тилинде төмөнкүчө түшүндүрөт:

Universe noun [U] US /'juːnəˌvɜːs/ - n. **everything that exists, esp. all physical matter, including all the stars and planets in space**

3) Oxford Advanced Learner's Dictionary боюнча мындайча берилген:
Universe noun /'juːnɪvɜːs/ **the universe** [singular] the whole of space and everything in it, including the earth, the planets and the stars **in the universe** *Could there be intelligent life elsewhere in the universe? theories of how the universe began As far as we know, the entire universe was created in the big bang.*

4) Longman Dictionary of Contemporary English түшүндүрмөсү төмөнкүчө: uːniˈvɜːs /'juːnəvɜːs \$ -ɜːrs/ noun 1 – the universe 2 [countable] a world or an area of space that is different from the one we are in a parallel/an alternative universe 3 – be the centre of somebody's universe 4 – somebody's universe

Орус тилинде «Аалам» (Вселенная): С. И. Ожегованын сөздүгү боюнча төмөнкүчө түшүндүрүлөт: ВСЕЛЕННАЯ, -ой, ж. 1. (в терминологическом значении В прописное). Все мироздание, весь мир. Тайны Вселенной. 2. Вся земля, все страны. Объехать всю вселенную. ААЛАМ, 1. (терминологиялык мааниде чоң тамга менен). Бардык дүйнө тутуму, бүткүл дүйнө. Ааламдын сырлары. 2. Бүткүл жер жүзү, бардык өлкөлөр. Бүт ааламды айланып көрүү (котормо биздики)

Т. В. Ефремованын сөздүгү боюнча: Ударение: вселѐнная ж. Вся система мироздания, включающая космическое пространство и система пространство существующие в нем небесные тела (планеты, звезды и т.п.). Космос мейкиндигин жана андагы асман телолорун (планеталар, жылдыздар ж.б.) камтыган бүт аалам системасы.

1. Скопление звезд, совокупность галактик (обычно доступных современным методам астрономических исследований). Жылдыздардын жыйындысы,

галактикалардын жыйындысы (адатта, заманбап астрономиялык изилдөө ыкмаларынын негизинде).

2. перен. Внутренний мир человека. (кыйыр мааниде адамдын ички дүйнөсү)

Весь земной шар, земля со всем существующим на ней. (Бүткүл жер жүзү, андагы бардык болгон нерселер) 3. Все население земного шара. (жер шаарынын бардык калкы) Макс Фасмердин сөздүгүндө: вселённая калька греч. οἰκουμένη – то же, через ст. слав. въселенаѧ – то же; см. Горяев, Э С 58.

Д. Н. Ушаковдуку боюнча: ВСЕЛЁННАЯ, вселенной, мн. нет, ·жен. (·книж.). Система мироздания, совокупность всех существующих в природе миров (астр.). Вся наша солнечная система представляет собой только часть вселенной. Ааламдык Система, жаратылыштагы бардык ааламдардын жыйындысы (аструс.). Биздин Күн системабыз ааламдын бир бөлүгүн гана билдирет. Земля со всем, населяющим ее. «Анчар, как грозный часовой, стоит один во всей вселенной.» Пушкин. (Жер жана анда жашаган бардык нерселер. «Анчар, айбаттуу күзөтчү сыяктуу, бүт ааламда жалгыз турат» (Пушкин.).

Таблица №3.1 «Аалам» концептинин түшүнүктүк белгилери

№	Түшүнүктүк Белгилер	К.К.Юдахин кыргыз-орус	Кыргыз Түшүндүрмө Сөздүк	Кыргыз Энциклопедиясы	Кыргыз тилинин синонимдер антонимдер омонимдер сөздүгү	Cambridge Academic Content	Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus	Oxford Advanced Learner's Dictionary	Longman Dictionary of Contemporary English	С. И. Ожегованын сөздүгү	Т. В. Ефремованын сөздүгү	Малый академический словарь	Д. Н. Ушаковдун сөздүгү
1	Дүйнө (жалпы түшүнүк)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2	Жер планетасы жана анда жашаган нерселер	+	+	+		+	+	+					
3	Жер жүзү / дүйнө жүзү	+	+	+		+	+	+	+				
4	Асман мейкиндиги		+	+		+	+	+		+			

5	Космос (астрономиялык түшүнүк)		+	+		+	+	+		+	+		+
6	Бардык физикалык заттар (материя, жылдыздар, планеталар)			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
7	Жылдыздар жана галактикалардын жыйындысы			+	+	+	+	+	+	+	+		+
8	Бүт аалам системасы			+		+	+	+					
9	Параллелдүү ааламдар / альтернативдүү дүйнөлөр				+	+		+	+	+			
10	Адамдын жеке ааламы / ички дүйнөсү					+			+	+	+	+	+
11	Үй-бүлө, адам үчүн маанилүү нерселер – жеке аалам					+			+	+	+	+	+
12	Ай – аалам (метафора)				+								
13	Он сегиз миң аалам (фольклор, мифология)	+	+								+		
14	Аалам жаралышы жана өнүгүү теориялары			+		+		+			+		
15	Жер шарынын калкы / бардык эл	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+
16	Ааламдык система (астралдык- философиялык мааниде)	+	+	+		+	+						

Берилген таблицалык маалыматтарга ылайык, «аалам» концептинин 16 негизги түшүнүктүк белгиси аныкталды. Алардын ичинен: кыргыз тилиндеги лексикографиялык булактарда 14 түшүнүктүк белги так берилген; англис тилиндеги сөздүктөрдө 14 түшүнүктүк белги чагылдырылган; орус тилиндеги

булактарда 11 түшүнүктүк белги кездешет.

Бул жыйынтык «Аалам» концептинин көп кырдуу жана көп катмарлуу мүнөзүн далилдеп турат. Аталган түшүнүктөрдүн арасында кеңири камтылган жана дээрлик бардык тилдик маданияттарда кездешкендер – бул **дүйнө (жалпы), космос, асман мейкиндиги, физикалык заттар, планеталар жана жылдыздар.**

Белгилей кетчү маанилүү нерсе: **Адамдын ички дүйнөсү, өзүнчө ааламы** – кыргыз тилдүү сөздүктөрдө түздөн-түз берилбегени менен, бул түшүнүк кыргыз маданиятында кеңири колдонулат. Айрыкча Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында бул тема терең поэтикалык жана философиялык деңгээлде чагылдырылган.

Ал эми англис тилдүү сөздүктөрдө бул түшүнүк өзүнчө түшүндүрмө катары берилбесе да, мисалдарда ачык колдонулат (мисалы, “*His family is his whole universe*”).

Жыйынтыктап айтканда, ар бир тилде «Аалам» концептинин аксиологиялык (баалуу) жана маданий өзгөчөлүктөрү бар экендиги айкын болот. Бул тилдик салыштырма талдоо глобалдык концепттердин локалдык манифестациясын түшүнүүгө негиз берет.

3.3. «Аалам» концептинин образдык белгилери

Образдуу белгилер – тигил же бул номинацияны көрсөткөн сөздүн ички формасын концептуалдаштыруунун баштапкы этабы болуп дүйнөнүн бул же тигил бөлүгүн, жана концептуалдык метафораларды түзүүнүн негизинде пайда болот.

Концептин каймана белгилери тигил же бул элдин дүйнө таануу сезимин аныктайт. Көбүнчө негизги концептин каймана мазмуну метафора жана туруктуу салыштыруу аркылуу чагылдырылат.

«Аалам» концепти дүйнөдө жана адамдын жашоосунда чоң мааниге ээ болгон түшүнүк. Бул концепт ар кандай философиялык, диний, илимий жана

жеке билимдер аркылуу түрдүү образдар менен байланыштуу. Ааламдын образдуу белгилери адамзаттын ааламга болгон карашын жана анын терең маанисин түшүнүүгө жардам берет. Ар бир образдуу белгилер ааламды башкача чагылдырып, анын көп кырдуу жана татаал структурасын жарыкка чыгарат. Ааламды сүрөттөөдө визуалдык, виталдык, эмоциялык, механикалык, моралдык жана философиялык, гармониялык, теологиялык, метаморфоздук, ритмдүү, логикалык жана астралдык образдуу белгилер кеңири колдонулат. Бул образдар адамзаттын ааламды кабыл алуусунун ар түрдүү аспектилерин камтып, анын терең философиялык, руханий жана илимий түшүнүктөрүн ачып берет.

«Аалам» концептинин төмөнкү **образдуу** белгилери аныкталды:

1. Визуалдык образдык белгилер

Визуалдык образдуу белгилер – бул аалам концептинин көз менен кабыл алууга ылайык элестетүүлөр аркылуу чагылдырылышы. Алар абстракттуу мүнөздөгү түшүнүктөрдү түшүнүүгө жана конкреттештирүүгө көмөктөшөт. Бул образдар ааламдын кеңдиги, түзүлүшү жана масштабын элестетүү үчүн негизги символдорду сунуштайт.

Ааламды визуализациялоодо колдонулган белгилерге *планеталар, жылдыздар, галактикалар, кара тешиктер, тумандуулуктар жана космостук горизонт* сыяктуу кеңдикке байланышкан элементтер кирет. Мындай элементтер ааламдын сырдуулугун, чексиздигин жана белгисиздигин көрсөтөт. Мисалы, метафора катары кеңири колдонулган «Космос – чексиз океан сыяктуу» формуласы ааламдын масштабын түшүнүүгө жардам берет.

Бул идея атактуу астрофизик Карл Саган тарабынан да колдонулган. Ал космосту «космостук океан» деп мүнөздөгөн жана адамзат ал океандын жээгинде гана турганын баса белгилеген. Бул салыштырма ааламдын кеңдик жана тереңдик мүнөзүн образдуу формада жеткирет.

Кыргыз адабиятында да ааламдын визуалдык образдары кеңири пайдаланылат. Ч. Айтматовдун «*Кассандра тамгасы*» чыгармасында төмөнкүдөй сүрөттөө берилет: «*Коштошуу зыяратынын учурунда Энтони Юнгер асманга көз жиберди да, ойлоп койду: экөө тең чындык жолуна түшүп,*

маңдайларына жазылган жайды ээлешти, бири – космос мейкиндигинен, чексиздиктин агымынан, экинчиси – жер катмарынан, түбөлүктүүлүктүн кучагынан жай табышты...» [Айтматов, 2018: V, 288].

Бул үзүндүдө автор асман мейкиндиги менен жерди карама-каршы коюп, космостук кеңдикти жана түбөлүктүүлүктү визуалдык-символдук деңгээлде чагылдырат.

Натыйжада, «аалам» концептинин визуалдык образдуу белгилери төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

- *Галактикалар, жылдыздар, планеталар* – масштабдуулукту, ааламдын структурасын символдоштуруучу элестер;
- *Кара тешиктер, булуттар, тумандуулуктар* – ааламдагы белгисиздик, сырдуулук жана боштук менен байланышкан элементтер;
- *Космостук горизонт жана жылдыздар жайгашкан көк мейкиндик* – чексиздикти жана убакыт-кеңдик байланышын элестеткен символдор.

Демек, визуалдык образдуу белгилер аалам концептинин таанып-билүү жана кабыл алуу процесстериндеги маанилүү компоненти болуп саналат. Алар көркөм, философиялык жана илимий түшүнүктөрдү бириктирип, космоско болгон адамзаттык мамиленин бай образдык моделин калыптандырат.

2. Виталдык (жашоолук) образдык белгилер

Виталдык образдуу белгилер – бул ааламды тирүү организм катары кабылдоого негизделген концептуалдык конструкциялар. Бул типтеги образдар космосту биологиялык жашоо, энергия агымы, өсүү жана өлүм процесстери менен байланыштырууга шарт түзөт. Аалам бул контекстте туруктуу кыймылдагы, өзгөрүп туруучу жана эволюциялык өнүгүүгө кабылган тирүү система катары элестетилет.

Ааламдын мындай образдык чагылдырылышы «түйүлдүк – туулуу – жашоо – өлүм – жок болуу» сыяктуу биологиялык циклдер аркылуу берилет. Бул метафоралар адам менен ааламдын ортосундагы ички байланыштарга көңүл буруп, философиялык жана экзистенциалдык мааниге ээ болот.

Мисалдар жана көркөм интерпретациясына кайрылсак, «аалам тирүү организм сыяктуу, ал өсүп, өзгөрүп турат» деген метафораны алсак болот. Бул ааламдын кыймылдуу, жандуу жана циклдик мүнөзүн көрсөтөт. Ошондой эле, «жылдыздар – тирүү жан сыяктуу туулат жана өлөт» деген түшүнүк – ааламдагы процесстердин жашоо циклдери окшош экенин туюнтат.

Ч. Айтматов бул теманы өзүнүн көптөгөн чыгармаларында камтып, аалам менен жашоонун айкалышкан философиясын чагылдырат. Мисалы, анын «Адабияттын жаш граждандарына» деген макаласында төмөнкүдөй ой айтылат: *«Ушул эле жашоо менен өлүмдүн философиясын алалы... же Айталы, ушул эле жашоо менен өлүм жөнүндө пикир талаштыруу бирибизге туура келип калды»* [Айтматов, 2018: VIII, 37–49].

Ал эми «Тоолор кулаганда» романында мындай деп жазат: *«Ошентип күндөлүк чарба турмуш өтө берер да, ал ортодо ар кимдин керт башынан жеке тагдырлар уланаар: сүйүү менен ажыроо, туулуш менен өлүм ээрчий жүрөт эмеспи...»* [Айтматов, 2018: II, 42].

Бул үзүндүлөрдө Айтматов ааламды өмүр менен өлүмдүн чексиз айлануусунун чагылышы катары көрсөтөт, ал аркылуу дүйнө жандуу, өзгөрүлмө система экенин далилдейт.

Демек, аалам – бул физикалык эмес гана, ошондой эле виталдык (жашоо берүүчү) күчкө ээ болгон түзүлүш катары кабыл алынат. «Аалам» концептинин виталдык образдуу белгилерине төмөнкү элементтерди киргизүүгө болот:

- *Жылдыздардын жаралышы жана өчүшү* – жашоонун биологиялык циклинин космостук аналогу;
- *Космостогу жашоо өзөгү* – ар бир элементте жашоонун мүмкүнчүлүгү бар деген идея;
- *Жаңы дүйнөлөрдүн пайда болушу* – жаңы жашоонун башталышын билдирген процесс.

Бул образдар ааламдын өмүр берген, жандуу мүнөзүн ачып берип, космостук масштабда биологиялык жана экзистенциалдык параллелдерди тартат.

3. Эмоциялык образдуу белгилер Ааламдын эмоционалдык кабылданышы – бул адам аң-сезиминин терең катмарларына тиешелүү болгон аспект. Эмоциялык образдар аркылуу аалам – бул сырдуу, коркунучтуу же таң калууну жараткан көрүнүш катары элестетилет. Бул белгилер концепттин субъективдүү кабыл алуусунун бир бөлүгү болуп, поэтикалык жана философиялык аңдоолордо кеңири кездешет.

● **Сырдуулук жана таң калуу** Аалам адам акылы толук түшүнө албаган сырлуу кеңдик катары кабыл алынат. Адам үчүн ал тааныш эмес, түшүнүксүз, ошол эле учурда табышмактуу нерселердин булагы катары көрүнөт. Бул сезимди «сыр» жана «таң калуу» сыяктуу түшүнүктөр сүрөттөйт. Ааламдын бул мүнөзү Ч. Айтматовдун «Чыңгызхандын ак булуту» чыгармасында төмөнкүдөй сүрөттөлөт: *«Бирок Асмандан жооп болбоду, жылдыздарын жымыңдатып гана сырдуу дүйнө төбөдө турду»* [Айтматов, 2018: III, 454]. Бул үзүндүдө асман жымыңдаган жылдыздары менен тынч, бирок терең сырды камтыган ааламдын элесин жаратат.

● **Кереметтүүлүк жана коркунуч**

Ааламдын чексиздиги жана улуулугу адамдарда таң калуу сезими менен кошо коркуу, алсыздык жана беймаалымдык ойготот. Бул сезимдер Ааламдын өзгөчө кооздугу менен чагылдырылат, бирок ошол эле учурда анын масштабдуу жана түшүнүксүз табияты адамды кооптонууга түртөт. Ч. Айтматов бул образды өзүнүн «Тоолор кулаганда» романында төмөнкүчө берет: *«Жаркыроолор асманга жетип, бул аалам жылдыздан жаралган кооздукка айланып турду... Ушул маалда, ушул жарык дүйнөдө эзели эч ким билбеген бир окуя болду»* [Айтматов, 2018: V, 517].

Кереметтүүлүктүн жана коркунучтун бирге жүргөнүн төмөнкү үзүндү да ырастайт: *«Бирок туман таркабады, тарар туру жок. Уюп жатат. Жерди да, Денизди да, асманды да — бүт ааламды өзгөчө бир бөтөн дүйнөдөн келген деми нымдуу, коюну суук, беймаалым бир желмогуз оп тартып алчудай...»* [Айтматов, 2018: II, 537].

- **Жалгыздык** Ааламдын кендиги көп учурда адамды жалгыздык сезимине салат. Космостун боштугу – бул жаратылыштын үн чыкпаган, ээн элеси. Бул көрүнүш экзистенциалдык жалгыздык менен байланышат: *«Ошол жалгыздык баскан ээн дүйнөдө же үлп эткен жсел, же зың эткен үн, же тырс эткен дабыш чыкпайт»* [Айтматов, 2018].

Жыйынтыгында «аалам» концептинин эмоциялык образдуу белгилери адамдын руханий дүйнөсүнө терең тиешеси бар. Сырдуулук, коркунуч, таң калуу жана жалгыздык – бул сезимдер адамдын аалам менен болгон байланышында дайыма орун алат. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы мисалдар бул эмоциялык образдардын көркөм адабиятта кандайча ачылаарын так көрсөтөт. Ошентип, аалам концептинин эмоциялык кабылданышы – бул философиялык жана эстетикалык түшүнүктөрдүн синтези болуп саналат.

4. Механикалык/Техникалык образдуу белгилер

Механикалык жана техникалык образдуу белгилер ааламды так жана системалуу структура катары түшүнүүгө жардам берет. Бул типтеги метафоралар ааламды механикалык жана физикалык мыйзамдарга ылайык иштеген, өз ара байланышкан жана бирдиктүү процесстерден турган система катары сүрөттөйт. Адамзат ааламды изилдөөдө колдонгон техникалар, ошондой эле физика жана механикага негизделген мыйзамдар ааламдын түзүлүшүн жана иштешин түшүнүүгө көмөктөшөт.

- **Космостук кемелер жана ракеталар**

Адамзаттын космосту изилдөөсү жана ааламдын мейкиндиктерин ачуу үчүн колдонгон техникалары да механикалык образдуу белгилердин бир бөлүгү болуп эсептелет. Ч. Айтматов өзүнүн чыгармаларында космостук техникаларды жана ракеталарды жогоруда айтылгандай образдар катары колдонгон. Бул элементтер ааламды изилдөө жана анын чексиз мүмкүнчүлүктөрүн ачуу процессинин символдору катары чыгат.

Мисалы, Айтматов **«Касандра тамгасы»** чыгармасында төмөндөгүдөй метафораны колдонгон: *«Аны түшүнүү үчүн Октябрь төңкөрүшүнүн жарыгы менен гүлдөп өнүккөн Орто Азиянын калктарынын тарыхына кайрылуу зарыл,*

*ошол аймактын өткөнү менен азыркысын салыштыруунун сабактары мол болмок, анткени кечээ жакында эле айры өркөчтүү төөлөр мекендеген кумдуу чөлдөргө, азыр космосту мелжеген советтик **ракеталар** орнотулган...»* [Айтматов, 2018: X, 52].

Бул үзүндүдө Айтматов космосту изилдөө процесси менен жердеги тарыхты салыштырып, анын өз ара байланышкандыгын жана механикалык системадагы көрүнүштөрдү айкалыштырууда космостук ракеталарды ишке тартат.

Кийинки үзүндүдө ааламдын системалуу жана механикалык жөндөмүн көрсөтүп, космостук түзүлүштү башка дүйнө менен салыштырып түшүндүрөт: *«Темир жолдон жолуккан түлкү, аны урайын деп таш алып, кайра таштаганы, анан үйгө келатып, космодромдон **жалын куйрук корабль** караңгы түнгө сайылып учканы элес болуп көз алдына тартыла берди...»* [Айтматов, 2018: III, 75].

Бул метафорада космодромдун ракетасын кыймылдагы механикалык системага окшотуп, ааламды жана анын мыйзамдарын техникалык, түзүмдүү түшүнүк менен кабыл алууга мүмкүндүк берет.

- **Ааламдын механизми**

Ааламды механикалык система катары түшүнүү – ааламдын бардык көрүнүштөрү, объекттери жана процесстери өз ара бириккен чоң машинаны түзөт деген идеядан чыгат. Механикалык системалардын негизинде физикалык мыйзамдар иштейт, алар ааламдын ар бир бөлүгүн белгилүү бир тартипте уюштуруп, өз ара байланыштырган мыйзамдарды чагылдырат.

Мисалы, ааламдын механизми жөнүндөгү метафоралардан "Аалам чоң машина сыяктуу" деген көз караш кеңири колдонулат. Бул метафора ааламды абдан татаал жана чоң механикалык система катары көрсөтөт, анда ар бир элементтин өз орду жана функциясы бар.

Натыйжада, механикалык/техникалык образдар аалам концептинин төмөнкүдөй аспектилерин чагылдырат:

- **Космостук кемелер жана ракеталар** – адамзаттын ааламды изилдөөгө

арналган техникалары;

- **Ааламдын механизми** – ааламдын бардык бөлүктөрү жана процесстеринин механикалык жана физикалык мыйзамдарга ылайык иштеши.

Корутундулап айтсак, механикалык жана техникалык образдар ааламды бир бүтүн катары, ар бир бөлүгү өз ара байланышкан жана белгилүү физикалык мыйзамдарга ылайык иштеши керек болгон система катары түшүнүүгө жардам берет. Ч. Айтматов өз чыгармаларында мындай образдарды колдонуу менен ааламдын тартибин жана аны изилдөө үчүн колдонулган техникаларды философиялык, метафизикалык жана техникалык мааниде айкалыштырып көрсөтөт.

5. Моралдык жана философиялык образдуу белгилер

Ааламдын моралдык жана философиялык образдары – бул адамзаттын дүйнө таануу аракетинин этикалык жана рефлексивдик аспектилерин чагылдырган маанилүү категориялар. Бул белгилерде Аалам бир гана физикалык же визуалдык кеңдик эмес, ошондой эле адилеттүүлүк, акыйкаттык, аң-сезим жана адамдын руханий табияты менен байланышкан түшүнүк катары conceptualize кылынат.

• Космостук гармония

Ааламдын структурасындагы тартип жана тең салмактуулук көп учурда универсалдык гармония катары түшүндүрүлөт. Бул гармония адам баласына моралдык ишеним жана аң-сезимдин тынчтыгын берет. Космостук тартип – бул адамзаттын бардык жаратылыш кубулуштарын акыйкаттык жана мыйзам ченемдүүлүк аркылуу түшүнүүгө умтулушунун белгиси.

• Билим жана чындык

Ааламды изилдөө аркылуу адамзат чындыкка жакындайт. Космосту түшүнүүгө болгон умтулуу – бул инсандык өсүштүн жана философиялык аң-сезимдин бир формасы. Бул идея ааламдын илимий изилдөөлөрү менен катар, руханий түшүнүктөрдө да чагылдырылат. Мисалы, метафоралык түрдө «Аалам – чындыкты ачууга жетелеген жол» деп көрсөтүлөт.

• Адамдын ааламдагы орду

Адамдын ааламга болгон мамилеси – бул философиянын жана моралдын негизги темаларынын бири. Аалам бул контексте адамдын адеп-ахлактык абалы, руханий максаты жана жашоосунун мааниси үчүн чагылдырма ролду ойнойт. Адам – ааламдын ажырагыс бөлүгү катары кабыл алынат, анын орду чоң философиялык жана этикалык мааниге ээ.

Бул концепт Ч. Айтматовдун ой жүгүртүүсүндө да өзгөчө орунда турат. Жазуучу ааламды адамдын жашоосу менен тыгыз байланышта, руханий бүтүндүк катары сүрөттөйт. Өзүнүн бир маегинде ал мындай деп белгилеген: *«Будданын дүйнөсү – бул адам баласы өзүн Аалам менен ажырагыс жана гармониялуу биримдүүлүктү чыныгы сезген учуру»* [Айтматов, 2018: VI, 75].

Демек, моралдык жана философиялык образдуу белгилер «Аалам» концептинин адамдык, руханий жана интеллектуалдык мүнөзүн ачып берет. Бул белгилер аркылуу аалам – адилеттүүлүк, гармония жана чындык менен байланышкан универсалдуу кеңдик катары түшүндүрүлөт. Адам бул кеңдиктин ажырагыс бөлүгү катары этикалык чечимдерди кабыл алат, жана ошол чечимдер анын ааламдагы ордун аныктайт.

6. Гармониялык образдуу белгилер

Гармониялык образдар ааламдын иреттүүлүгүн, туруктуулугун жана циклдик мүнөзүн туюнтат. Мындай белгилер ааламды тартиптүү, симметриялуу жана ички тең салмакка ээ болгон тутум катары кабыл алууга өбөлгө түзөт. Бул образдар жаратылыштын мыйзамдарын, мезгилдердин алмашуусун, жашоо менен өлүмдүн айлануусун түшүнүүгө шарт түзөт жана алар адамзаттын космостук тартипке болгон ишенимин чагылдырат.

• Циклдык кубулуштар (жашоо – өлүм)

Циклдик метафоралар – жашоо, өлүм жана кайра жаралуу идеяларын камтыйт. Аалам туруктуу өзгөрүү жана жаңылануу процесси катары сүрөттөлөт.

Бул концепт Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романында төмөнкүчө чагылдырылган: *«Ошончо кишинин бири да бу жалган дүйнөдө өмүр жалган, өлүм ак экенин, куранда ушинтип айтыларын, ушу тирүүлүк менен өлүм туурасындагы кемеңгер ой атам замандан бери адамдын аң-сезимине*

сиңип, орноп калганын бир да бирөө оозуна алып, жакасын карманбады» [Айтматов, 2018: VI, 75]. Бул үзүндүдө жашоо менен өлүмдүн диалектикалык байланышы көрсөтүлүп, циклдиктик ааламдын негизги закону катары берилет.

Ушуга жакын мааниде, Лусинда Хоффмандын поэзиясында да ааламдын циклдик гармониясы сүрөттөлөт:

«Гармония жизни осталась нетленной,

Так было, так есть и так будет всегда...» [<https://stihi.ru/2015/03/21/1821>].

● Жылдыздык тартип жана орбиталар

Космостук объекттердин ырааттуулугу – жылдыздардын кыймылы, планеталардын орбитасы жана галактикалардын түзүлүшү – ааламдын иреттүүлүгүн жана гармониялуу табиятын билдирет. Ч. Айтматовдун чыгармаларында да мындай иреттүүлүк баса белгиленет: *«Асмандагы жылдыздар өзгөрүүсүз турган сыңары бул тартип да өзгөрбөйт. жылдыздар ордуна жылдыра албайт»* [Айтматов, 2018: IV, 537]. Бул ой ааламдагы мыйзам ченемдүүлүктү, анын бузулгус тартибин жана туруктуулугун тастыктайт.

● Философиялык жана метафоралык салыштыруулар

Ааламды гармониялуу система катары кабыл алуу байыркы философиялык мектептерде да кездешет. Мисалы, грек философу Эмпедокл мындай деп айткан: *«Нет во вселенной нигде ни излишка, ни места пустого. Нет во вселенной нигде пустоты: и откуда ей взяться?..»* [<https://ru.citaty.net/tsitaty-o-vselennoi/>]. Бул пикир ааламдын ар бир бөлүгүнүн орду бар, ал бүтүндүктү түзөт деген түшүнүктү билдирет. Мындай салыштыруулар «аалам — симфония», «аалам — кемчиликсиз механизм», «аалам — тең салмактын образы» деген метафораларда кеңири колдонулат. Алар космосту интеллектуалдык жана эстетикалык жактан гармониялуу универсум катары conceptualize кылууга мүмкүнчүлүк берет.

Жыйынтыктап айтканда, гармониялык образдуу белгилер «Аалам» концептин эстетикалык, философиялык жана илимий көз караштар менен интерпретациялоого шарт түзөт. Алар ааламдагы тартип, ырааттуулук жана

циклдик тең салмактуулук жөнүндө адамзаттын терең түшүнүгүн чагылдырган негизги концептуалдык бирдиктерден болуп саналат.

7. Теологиялык (религиоздук) образдык белгилер

Теологиялык образдык белгилер ааламды жаратылышы жана мааниси боюнча диний түшүнүктөр менен байланыштырат. Бул белгилер ааламды Жогорку Күч (Кудай) тарабынан жаратылган жана анын бардык элементтери руханий мыйзамдарга ылайык иштейт деп карайт. Ааламдын ыйык касиеттерин түшүнүү аркылуу адамдын аалам менен болгон байланышына көз караштар кеңейтилет.

1. Ааламдын пландуу жаратылышы – Аалам Жогорку Күч (Кудай) тарабынан жаратылган жана анын ар бир бөлүгү бир нече моралдык жана руханий мыйзамдарга ылайык иштейт. Бул концепцияда ааламдын гармониясы жана тартиби Кудайдын эрки менен түзүлгөн деп каралат.

Курандын Зумар 39-сүрөөсүндө бул жөнүндө мындайча жазылган: *«(Аллах) асмандарды жана жерди чындык менен жаратты. Түндү күндүзгө айландырды, күндүздү түнгө айландырды жана Кун менен Айды Өзуно багынтып койду. Баары белгилүү бир мөөнөткө чейин жүрүп турушат. Ал, Кудуреттүү, Кечиримдүү!»* [Ыйык Куран, 458].

Дагы бир мисал катары Ай планетасында болуп келген Америкалык астронавт Эдгард Митчеллдин *Жер планетасы Кудайдын жараткан кереметтеринин бири* деп айткан тастыктоосун алсак болот.

2. Ааламдын Кудайдын жана периштелердин жашаган жери катары сүрөттөлүшү – Аалам көбүнчө Кудайдын ыйык дүйнөсү, ошондой эле периштелердин жана руханий күчтөрдүн жашаган жерлери катары чагылдырылат. Бул көз караш ааламдын касиеттерин жана анын түзүлүшүн жогорку руханий негиздер менен байланыштырат.

Куранда жана Библияда асман Кудайдын улуу орду жана бардык периштелердин турган жайы катары сүрөттөлөт. Ал Кудайдын башкаруусунун жана бийлигинин жайы болуп саналат

8.Метаморфоздук образдуу белгилер

Метаморфоздук образдар ааламдын тынымсыз өзгөрүп, кеңейип турган процессуалдык мүнөзүн чагылдырат. Бул белгилер космостук эволюцияны, жаңы формалардын жаралышын жана трансформациялык кыймылды билдирет.

- Ааламдын кеңейиши – чексиз мейкиндиктин тынымсыз кеңейип турушу.
- Дүйнөнүн жаралышы – баштапкы хаостан жаңы тартипке өтүү процесси.

Мисалы, «Аалам океан сыяктуу, анда убакыттардын дарыялары агат» деген метафора ааламдын өзгөрүүчүлүгүн жана агымдуу табиятын чагылдырат.

9. Ритмдүү образдуу белгилер

Аалам концептинин ритмдүү (циркулярдык) образдуу белгилери, космостогу процесстердин туруктуу жана кайталанма мүнөзүнө негизделет. Бул белгилер адамзаттын убакытты, жашоону жана өлүмдү кабылдоосунда маанилүү орун ээлейт. Негизги образдар:

- *Үзгүлтүксүз кыймыл* – планеталардын орбиталык айланышы, жылдыздардын пульсациясы, космостук массалардын кыймылы.
- *Жашоо жана өлүм цикли* – жашоо башталып, өнүгүп, андан соң бүтөт; бирок бул процесс кайра кайталанат.

Үзгүлтүксүз кыймыл Ч. Айтматовдун чыгармаларында өзгөчө так сүрөттөлөт. Мисалы, «**Кылым карытар бир күн**» романында Сары-Өзөктөгү темир жол менен чыгыштан батышка, батыштан чыгышка карай токтобой каттап турган поезддер ааламдын үзгүлтүксүз кыймылын символдоштурат.

Ал жөнүндө чыгармада мындайча берилет: *“Поезддер болсо демейкисиндей чыгыштан батышка, батыштан чыгышка байма-бай каттап жатты...”* [Айтматов, 2018: III,252].

Бул үзүндүдө көрсөтүлгөндөй темир жол менен поезддердин кыймылы космостук ритмдин символу катары берилген – ааламдагы тынымсыз, үзгүлтүксүз кыймыл мыйзамы. Айтматов күнүмдүк турмуштагы реалдуу көрүнүштү (поезддердин жүрүшүн) жалпы ааламдын мыйзамы катары колдонуп, жашоонун токтобогон кыймылын, кайталанмалуулугун көркөм түрдө чагылдырат.

Ошентип, Айтматов темир жол образын механикалык жана философиялык деңгээлде ачып, адам тагдырын ааламдын туруктуу ритми менен байланыштырган. Ал аркылуу «Аалам» концепти универсалдуу мыйзамдарга баш ийген метафизикалык туруктуулуктагы түшүнүк катары берилет.

10. Логикалык жана рационалдык образдуу белгилер:

Логикалык жана рационалдык образдык белгилер ааламды логика, эсеп, тартип жана аналитикалык кабылдоо аркылуу түшүндүрүүгө жардам берет. Бул метафоралар ааламды алдын ала аныкталган мыйзамдарга ылайык иштеген система катары сүрөттөйт.

- *Космологиялык моделдер* – Ааламдын структурасын түшүндүргөн илимий түшүнүктөр.
- *Математикалык теңдемелер* – космостук объекттердин жүрүшүн түшүндүргөн математикалык формулалар.

Мисалдар: «Аалам логика мыйзамдарына ылайык иштейт» – метафора, ааламды рационалдык жана логикалык көз караштан түшүндүрөт. «Космос – так структураланган система» – метафора, ааламды ачык уюштурулган жана структураланган система катары сүрөттөйт.

11. Астралдык образдуу белгилер

Астралдык образдуу белгилер ааламдын жана астрологиянын байланышын чагылдыруу үчүн колдонулат. Астрология, асман күчтөрүнүн жана планеталардын таасири аркылуу адамдардын жашоосун алдын ала божомолдоо мүмкүнчүлүгүн сүрөттөйт. Мында жылдыздар, планеталар жана асман күчтөрү адамзаттын турмушунда чоң мааниге ээ.

Астралдык белгилерге төмөнкүлөр кирет:

- *Жылдыздар, планеталар, асман жылдыздары* – космос жана астрология байланышкан белгилер.
- *Астрология* – асман күчтөрү жана жашоодогу таасирлер, адамдардын жашоосун алдын ала божомолдоп билүү.

Мисал катары Ч. Айтматовдун «Көчкү үстүндөгү каргалар күүсү» макаласындагы: “*Туңгуюк, асман жымыңдаган жылдыздар – ааламдын бузулгус*”

стихиясы, төмөндө, жерде болсо адамдар дүйнөсү – тарыхтын стихиясы ...” деген сөзүн келтирүүгө болот. Бул жерде Айтматов ааламдын мыйзамдары менен жердеги адамдардын тарыхынын айырмасын белгилеп, асманды жана анын күчтөрүн бузулгус, туруктуу күч катары сүрөттөйт.

Астрологиялык түшүнүктөр ааламдагы нерселердин биригишин жана алардын адамзатка болгон таасирин түшүнүүгө жардам берет. Жылдыздардын жана планеталардын кыймылы адамзаттын жашоосуна таасир этет деген түшүнүк астрологиянын негизги идеяларынан болуп эсептелет.

Таблица №3.2 «Аалам» концептинин образдуу белгилери

1. Визуалдык	→ сүрөттөр, метафоралар, элестетүү
2. Виталдык	→ жашоо, организм, эволюция
3. Эмоциялык	→ таң калуу, коркуу, жалгыздык
4. Механикалык	→ ситема, техника, гравитация
5. Моралдык/философ.	→ этика, адилеттүүлүк, максат
6. Гармониялык	→ симметрия, тең салмактуулук
7. Теологиялык	→ Кудай, жаратылыш
8. Метаморфоздук	→ өзгөрүү, жаралуу, эволюция
9. Ритимдүү	→ цикл, башталыш-аяктоо
10. Логикалык	→ илим, мыйзам, формула
11. Астралдык	→ руханий, астрологиялык элементтер

«Аалам» концептинин жогоруда көрсөтүлгөн образдуу белгилери ааламдын көп кырдуу жаратылышын түшүнүүгө жардам берет. Ар бир образдуу белгилер ааламды адамдын дүйнөгө жана өзүнө болгон көз карашын аныктоо үчүн колдонулат. Визуалдык жана виталдык образдар ааламдын физикалык жана биологиялык аспектилерин көрсөтсө, эмоциялык жана философиялык белгилер анын руханий жана этикалык маанилерин чагылдырат.

Теологиялык, логикалык жана астралдык образдар болсо ааламды Жараткандын иши жана метафизикалык чындыктар менен байланыштырган түшүнүктөрдү берет. Мындай көп кырдуу образдар ааламдын маанисин терең жана кеңири түшүнүүгө шарт түзөт, ал адамдын жан дүйнөсүнө жана дүйнөнү кабыл алуу ыкмаларына таасир этет.

3.4. «Аалам» концептинин баалуулук белгилери

Концепттин баалуулук белгиси – бул белгилүү бир концепттин адамзаттын дүйнөнү кабылдоо жана баалоо системасындагы маанисин жана ролун чагылдырган түшүнүктөрдүн жыйындысы. Бул белгилер концепттин коомдук, философиялык жана диний контексттерде кандай моралдык жана маданий мааниге ээ экендигин аныктоого мүмкүндүк берет. Алар концепттин коомдогу ордун, инсандын аң-сезиминдеги маңызын жана адамдардын дүйнөгө болгон мамилеси аркылуу анын жалпы символикалык салмагын түшүндүрүүгө өбөлгө түзөт.

Аалам концептин лингвوماданий алкакта талдоо анын түпкү маанисин жана баалуулук мүнөздөмөлөрүн ар кандай коомдук-тарыхый, маданий жана руханий шарттарда түшүндүрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Себеби ар бир коомдо «аалам» түшүнүгүнүн кабылдануусу ошол элдин дүйнө таанымы, маданий тажрыйбасы жана философиялык көз караштары менен тыгыз байланышта өнүгөт. Каралган концептин баалуулук белгилери:

1. Аалам – бул улуулук менен кенендиктин символу
Аалам – бул адамзаттын дүйнө таанымында чексиз масштабдагы, жаратылыштын жана жашоонун бүтүндүгүн чагылдырган концепт. Ар түрдүү философиялык, диний жана маданий системаларда Аалам бүтүндүктүн, тартиптин жана жогорку күчтүн белгиси катары каралат. Анын улуулугу жана кенендиги бардык нерсенин өз ара байланышынын жана терең маңызынын символу болуп эсептелет.

Улуулук – Ааламдын масштабдуу, татаал жана акыл жеткис тартибин билдирет. Ааламдын улуулугу адамдын аң-сезиминен жогору турган, жаратылыштын мыйзамдарына баш ийген табигый жана руханий гармониянын көз ирмемдерин камтыйт. Ааламдагы улуулук бардык түзүлүштөрдүн арасындагы жогорку байланышты жана бирдиктүүлүктү, дүйнөнүн бүтүндүгүн сактоону камсыз кылат.

Кенендик – Ааламдын чексиз мейкиндикти жана мүмкүнчүлүктөрдү камтыгандыгын түшүндүрөт. Бул түшүнүк ар бир жаратуунун өз ордуна, бүткүл жаратылыштын жана жашоонун өз ара байланышынын символу катары кабыл алынат. Кенендик чексиз изилдөө мүмкүнчүлүктөрүн жана адамзаттын жаңы чөлкөмдөргө болгон кызыгуусун көрсөтөт. Ааламдын кенендиги ошондой эле эркиндиктин, бүтүндүктүн жана адамдын өз ордуна терең түшүнүүнүн мүнөздөмөсү болуп саналат.

Ааламдын улуулугу жана кенендиги жалпы дүйнө таанымында жана философияда жаратылыштын, жашоонун жана адамдын өз ордуна болгон терең түшүнүктөргө негизделген. Ал – жаратылыш мыйзамдарын сактап, жогорку тартипте жашоону жана гармонияны камсыз кылган универсалдуу системанын символу.

Мисалы, Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестинде Ааламдын улуулугу жана кенендиги кеңири философиялык мааниге ээ. Повесттин башкы каарманы Толгоной менен Жер Эненин баарлашуусунда Ааламдын улуулугун жана анын кеңдигин чагылдырат. Жер Эне – бүткүл дүйнөнү баккан жана бардыгына тең болгон жаратылыштын иерархиясындагы эң жогорку күч катары көрсөтүлөт. “*Мен жермин, мен баарыңарга теңмин...*” деген сөздөр Ааламдын кеңдиги жана улуулугуна болгон терең түшүнүктү билдирип, адамзат үчүн гармония жана коопсуздуктун булагы катары гана болбостон, адамзаттын турмушта туура жолду табуусуна да түрткү берет.

2. Аалам – тиричиликтин жана жашоонун булагы

Ааламдын тиричиликтин булагы катары каралышы ар кыл маданияттарда жаратылышка болгон ыйык мамиле аркылуу түшүндүрүлөт. Байыркы

мифологияларда аалам — жашоону жараткан, адамзаттын келип чыгышын шарттаган космостук күч. Мисалы, Индия философиясында Брахма дүйнөнү жаратып, ал аркылуу жашоонун түпкү булагы катары таанылат. Африка космогонияларында аалам – жандуулуктун деми, эне-жердин уруктандырган күчү катары кабыл алынат.

Бул баалуулук – адам менен жаратылыштын байланышын терең түшүндүргөн концепт. Ал космосту физикалык гана эмес, руханий түп нук катары карап, **жашоо – ааламдан бөлүнбөгөн касиет** деген идеяны алып чыгат.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында аалам – бул жашоонун башаты, адамзат менен табияттын туруктуу өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылган жандуу мейкиндик. Анын дүйнөтаанымында жаратылыш – жашоону гана камсыздабастан, адамдын жан дүйнөсүн да тарбиялаган күч катары берилет. Мисалы, «*Жамиля*» повестинде жаратылыш ааламы – жашоонун, сезимдин, сүйүүнүн жандуу фону. Табигый айлана тиричиликтин ритми менен үндөшүп турат. Жамиля менен Даниярдын ортосундагы сүйүү – дал ошол тирүүлүктүн ички мыйзамына баш ийген таза күч катары сүрөттөлөт.

Ал эми «*Гүлсарат*» повестинде табият, айрыкча жылкы образдары аркылуу Айтматов тирүү жандыктар менен ааламдын ортосундагы байланыш тууралуу ой жүгүртөт. Гүлсараттын өлүмү – жөн гана жаныбардын жоголуусу эмес, жашоонун аруулугун түшүнбөгөн коомдун өзүнө каршы жасаган зомбулугу катары чечмеленет.

Бул чыгармаларда аалам жашоонун булагы гана эмес, моралдык чен-өлчөмдүн өлчөгүчү катары көрүнөт. Адам тиричиликке каршы чыкса, руханий жана коомдук деградацияга учурайт.

Ч. Айтматов – ааламдын тирүүлүгүн этикалык феномен катары ачат.

Ч. Айтматовдун репрезентациясында аалам тиричилик үчүн шарт түзгөн жаратылыш эмес, адамдык сапаттарды жараткан руханий күч. Бул – жазуучунун кыргыз дүйнөтаанымындагы “жандуу жаратылыш” түшүнүгүн жалпы адамзаттык философия менен айкалыштырган көркөм дүйнөсүн айгинелейт.

Жашоо – жаратылыштын механикалык процесси эмес, этикалык катыштардын булагы экенин көрсөткөн Айтматов, ааламды жандуу руханий кеңдик катары элестетүүгө жетишкен.

3. Аалам – космостук тартиптин жана гармониянын символу

Аалам байыркы замандан бери космостук тартип, гармония жана тең салмактуулуктун символу катары каралып келген. Антик философияда, өзгөчө Пифагор жана Платон ааламды математикалык тактык менен курулган, ар бир бөлүгү максатка ылайык иштеген жандуу түзүлүш катары сүрөттөшкөн. Пифагордун тарапташтары “космос” түшүнүгүн тартип менен гармониянын биримдиги деп түшүндүрүшкөн.

Чыгыш философиясында, мисалы даосизмде, аалам – бул **Дао** аркылуу башкарыла турган табигый мыйзамдар системасы. Дао – гармонияны, тең салмактуулукту жана ички иреттүүлүктү камсыз кылган түпкү күч.

Диний парадигмаларда да аалам жаратылыш мыйзамдарына негизделген. Ислам философиясында, Куранда Аллах жараткан аалам — "мыйзам, тартип жана аяттар" аркылуу мүнөздөлөт): *“Асмандар менен жердин жаралуусунда жана түн менен күндүн алмашуусунда – акыл ээлери үчүн белгилер бар.»*. [Куран, 3:190]

Бул ааламдык тартип адамды ой жүгүртүүгө жана руханий гармонияга жетүүгө чакырат.

Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы ааламдык тартип аалам түшүнүгүн жаратылыштагы гана эмес, адам жашоосундагы руханий тартип жана гармония менен байланышта берилет. Адам менен табияттын ортосундагы гармония бузулган учурда, моралдык жана руханий деградация башталат.

Мисалы, "Кыямат" романында ааламдык тартип – руханий жана табигый мыйзамдардын жыйындысы. Базарбайдын образы – бул ааламдын мыйзамына каршы чыккан адамдын руханий кыйроосун чагылдырат.

"Кылым карытар бир күн" чыгармасында аалам — мезгил, табият жана адам тагдырынын бир бүтүндүгү катары берилет. **Эне-Бейит символу** аркылуу табигый жана тарыхый гармониянын сакталышы зарылдыгы баса белгиленет.

Манкурт темасы да – ааламдык гармониянын бузулушунун көркөм метафорасы. Өзүнөн, элинин эс тутумунан ажыраган адам – табигый жана руханий иреттүүлүктөн чыгып калган субъект.

Ч. Айтматов ааламдык тартипти этикалык жана руханий баалуулук катары репрезентациялайт. Жаратылыш менен адамдын ортосундагы гармония – жашоонун маңызы. Бул гармония бузулганда, инсан өз түпкү маңызынан ажырайт. Ошентип, Айтматов көркөм текст аркылуу ааламды руханий бүтүндүктүн жана моралдык тартиптин символу катары сунуштайт.

4. Аалам – сырдуулук жана сакралдуулуктун символу

Ааламдын образы дүйнөлүк маданияттарда дайыма эле жашыруун сыр, сакралдуулук жана түшүнүксүз күчтөр менен байланышып келген. Бул концепт адамзат акылынын чегинен тыш, жеткиликсиз, кээде тыюу салынган зона катары түшүндүрүлөт. Байыркы мифологияларда жана диний тексттерде аалам – Жараткан тарабынан жаратылган, бирок адамга толук түшүнүксүз бойдон калган сырдуу түзүлүш катары каралат.

Мисалы, индуизмде аалам – Брахман тарабынан жаралган, бирок анын түпкү маңызына адам түшүнө албайт. Исламда ааламдын көп сырлары – **«кайып»** деп аталган көрүнбөгөн, билинбеген дүйнөнүн бөлүгү болуп эсептелет. Куранда бул «жашыруун нерселер» Жараткандын гана билими менен байланышта болот деп айтылат.

Батыш философиясында да бул идея кеңири таралган: Иммануил Кант «заттын өзү» (das Ding an sich) түшүнүгү аркылуу адамзат түшүнө албаган абсолюттук чындыкты белгилейт. Бул чындык – көп учурда ааламдын метафизикалык деңгээлин билдирет.

Ошентип, аалам – бул сырдуу, сакралдуу чөйрө, жана анын белгиси — адамзат менен трансценденталдуу күчтөрдүн ортосундагы чек болуп саналат. Бул баалуулук белгиси адамдын табият жана рух дүйнөсүнө болгон мамилесинде терең ордун ээлейт.

Ч. Айтматов ааламды жөн гана табигый кеңдик катары эмес, адам баласына толук ачылбаган сырдуу жана ыйык реалдуулук катары элестетет. Анын

чыгармаларында космостук мейкиндик жана жаратылыш дүйнөсү – бул адамдын аң-сезиминен жогору турган табышмактуу дүйнөнүн көркөм образы катары берилет.

Ч. Айтматовдун «*Жамийла*» повестинде жаратылыш – жашыруун жана түшүндүрүүгө болбой турган ички сезимдер менен байланышкан мейкиндик. Сезимдердин жаралышы, табияттын абалы, жана жашыруун ички дүйнө – баары бириккенде сырдуу ааламдык күчтөрдүн таасири сезилип турат.

Ал эми «Кылым карытар бир күн» романында аалам – тарых, жаратылыш жана руханий күчтөрдүн туюнтмасы катары көрсөтүлөт. Ч. Айтматов өзүнүн образдары аркылуу космостук сырды адамдын тагдыры менен айкалыштырып, каармандарын көп учурда сырдуу күчтөр менен беттештирет.

Мисалы, Токой-Төш планетасы жана анын биз үчүн түшүнүксүз дүйнөсү романда ааламдын терең сырларын ачуу үчүн колдонулат. Кырдаалдар логикалык эмес, ааламдык сырдын натыйжасы катары сүрөттөлүп, адамдын иш-аракеттери менен космостук күчтөрдүн ортосундагы байланыштын мааниси көрсөтүлөт.

«*Тоолор кулаганда*» (*кызкайып*) романында да ааламдык мыйзам, рухтар дүйнөсү жана байыркы уламыштар жашыруун сырлуу катмар катары көрсөтүлөт. Ал жерде унутулгандар, тарыхый элестер жана мейкиндик өз ара ширелишкен, жана булардын баары ааламдык масштабдагы сакралдуу деңгээлге жетет. Бул чыгармаларда сырдуулук элементтери логикалык же илимий түшүндүрмө аркылуу берилбестен, символдук-метафизикалык багытта ачылат.

Демек, Ч. Айтматов ааламдын сырдуу табиятын руханий жана көркөм курал катары пайдаланат.

5. Аалам – коопсуздуктун жана коргоонун кепили

Ааламдын коопсуз экени философиялык жана диний көз караштардан кеңири түшүндүрүлөт. Аалам — адамзат үчүн тартип жана коопсуздуктун кепилдиги болуп эсептелет.

Гегельдин философиясы боюнча аалам Рухтун өнүгүү мейкиндиги катары каралат, б.а. ааламдагы бардык нерселер өзүнүн ички логикасына ылайык

туруктуу жана гармониялуу өнүгөт. Адам өзүнүн иш-аракеттеринде ушул тартипке баш ийсе, анын коопсуздугу камсыз болот. Гегельдин философиясына ылайык, ааламдын ички тартиби жана ааламдагы гармония адамзаттын коопсуздугу үчүн негиз болорун көрсөтөт.

Ислам философиясында аалам — Аллах жараткан идеалдуу тартип, ал адамдын туура жашоосу үчүн коргоочу мейкиндикти камсыздайт. Бул жөнүндө Куранда минтип айтылат: *«Ушулар – Алланын аяттары. Аны сага чындык менен окуп берип жатабыз. Алла – ааламдарга зулумдук кылууну каалабайт.* (Ыйык Куран, Аалу Имран 3-сүрө) Бул аят ааламдын коопсуздугу жаратылыштын мыйзамдарына ылайык, туура жашоо жана иш-аракеттер аркылуу сакталат деген ойду билдирет.

Кытай ой жүгүртүүсүндө (Даосизм) аалам – Дао менен гармонияда болууну талап кылган жаратылыш мыйзамы, бул гармония бузулганда адам коопсуздугун жоготот.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында "аалам – коопсуздуктун жана коргоонун кепили" деген идея көп кырдуу жана терең символикалык образдар аркылуу чагылдырылат. Анын чыгармаларында аалам адамдын жан дүйнөсүн, тарыхый аң-сезимин жана руханий тынчтыгын сактоочу чөйрө катары берилет. Мында табият, мейкиндик, жаратылыш кубулуштары, салт-санаа жана ата-баба дүйнөсү – баары бирдиктүү руханий ааламды түзөт.

«Кылым карытар бир күн» романында аалам адамдын эсинде сакталып калган тарыхый жана руханий мейкиндик катары чагылдырылат.

Мисалы, Едигей үчүн: 1) Эне-Бейит — жөн гана көрүстөн эмес, руханий коопсуздуктун жана тарыхый коргоонун символу. Аны сактап калууга болгон аракет – бул руханий тартипти сактоо аракети; 2) Темир жол бекети, бороондуу талаа, чексиз мейкиндик – адамдын ички дүйнөсү менен айлана-чөйрөнүн гармониясын камтыган коопсуз аалам. Едигей жаратылыш менен үндөш болуп жашаган үчүн анын моралдык системасы да туруктуу; 3) Космос жана Токой-Төш образы – руханий коргоо жоголгондо кандай **хаос** пайда болорун көрсөтөт. Ааламдык тартип бузулган коомдо коопсуздук жоголот.

«Ак кеме» повестиндеги башкы каарман бала табият менен тыгыз байланышта жашайт, анын коопсуздугу – руханий ааламга болгон ишеничинде: 1) Бугу эне – табигый ааламдын коргоочусу, бала үчүн коопсуздуктун символу. Ал өлтүрүлгөндөн кийин бала руханий коопсуздугун жоготуп, жашоодон баш тартат; 2) Суу, жомок, балык дүйнөсү – бул баланын ички тынчтыгын жана ишенимин кармап турган ааламдык тартиптин белгиси; 3) Коомдук турмуштагы зомбулук — адам аалам менен гармониядан чыкканда коопсуздук кантип бузулушун көрсөтөт. Бул повестте Айтматов көрсөткөндөй, адам жаратылыш жана аалам менен гармонияда болгондо гана ички жана тышкы коопсуздугу камсыз болот.

«Жамийла» повестиндеги талаа, араба айдап бара жаткан жол, түнкү жаратылыш — баары коргоочу ааламдын образы катары берилет: 1) Жамийла, Сейит жана Данияр жашаган чөйрө – алар үчүн эркиндиктин жана тынчтыктын аянты; 2) Табият – адилетсиз коомдук нормалардан качуунун мейкиндиги, аны менен байланышка чыккан каармандар руханий тынчтыкка жетет; 3) Жаратылыш – коом кысымынан сырттагы коопсуздуктун булагы, ички эркиндикти камсыздоочу символ.

Демек, "Аалам – коопсуздуктун жана коргоонун кепили" деген баалуулук белгиси Ч. Айтматовдун чыгармаларында терең философиялык жана руханий маани менен коштолуп, анын каармандарынын турмуштук позицияларында ачылат. Аалам – бул физикалык эмес, руханий жана аксиологиялык кеңдик, ал адамдын ички дүйнөсү менен тыгыз байланышта. Эгер адам жаратылыш мыйзамдарын, ата-баба салтын жана руханий тартипти урматтаса — аалам аны коргойт, коопсуздук камсыз болот. Болбосо, тартип бузулуп, адам руханий коргоодон ажырайт.

6. Чексиздик жана түбөлүктүүлүк – аалам концептинин өзөктүү баалуулук белгиси

"Аалам" концептиси кыргыз аксиологиялык системасында гана эмес, жалпы адамзаттык философияда да **чексиздик** жана **түбөлүктүүлүк** категориялары менен түз байланышта каралат

Чексиздик – ааламдын жана анын мүмкүнчүлүктөрүнүн чексиздигин билдирет. Ал жаратылыштын үзгүлтүксүз өнүгүүсү жана адамдын аң-сезими үчүн чексиз мейкиндикти түзөт. Бул түшүнүк жаратылыштын бүтүндүгү, анын бардык элементтеринин бири-бирине байланышкандыгын жана чексиз изилдөө мүмкүнчүлүктөрүн символдойт.

Түбөлүктүүлүк – чексиздиктин маанисин кеңейтүү менен, мезгилдин жана өзгөчөлүктөрдүн туруктуулугун билдирет. Ааламдын түбөлүктүүлүгү бир жолу жаралган жана кайра өзгөрбөй турган тартиптин бар экендигин, ошондой эле жаратуунун башталгыч учурунан баштап, дүйнөнүн аягына чейин уланарынын символу болуп саналат.

Философияда **чексиздик** – мейкиндиктик кеңдиктин чеги жоктугу, «universum infinitum» (Giordano Bruno) катары аныкталса, **түбөлүктүүлүк** – убакыт менен өлчөнбөгөн, мыйзамдуу тартиптин үзүлбөстүгүн билдирет (Heidegger, 1927).

Көркөм адабиятта бул категориялар метафоралык символдор менен чагылат: түбөлүктүү тоо, агып жаткан дарыя, күндүн чыгышы – баары чексиз жана туруктуу ааламдын образын берет [Бахтин, 1975].

Ч. Айтматовдун аалам концепциясында чексиздик жана түбөлүктүүлүк – философиялык эмес, турмуштук-этикалык масштабда берилет. Жаратылыш, космостук мейкиндик, ата-бабанын эс тутуму – мунун баары автор үчүн адамзатка берилген, бирок жоопкерчилик талап кылган түбөлүктүү мурас болуп саналат.

а) «Кыямат» романынын контекстинде

Авдий Каллистратовдун аң-сезими – чексиздикке умтулуу, бирок анын жолунда турган — адамзаттын руханий бузулуусу.

б) «*Кылым карытар бир күн*» романындагы философия

Бул чыгармасында Ч. Айтматов түбөлүктүүлүктү эстутум аркылуу берет. Эдигей үчүн Эне-Бейит – тек гана көрүстөн эмес, түбөлүктүү руханий байланышты сактаган символ: «*Эне-Бейитти жер менен жексен кылдырып*

коюп, отура беребизби. Аерде эзелтеден берки тарыхыбыз жатпайбы» [Айтматов, 2018: 384].

в) «Жамийла» повестинде образдык чагылуу

Бул чыгармада табияттын көрүнүштөрү – түбөлүк жаратылыш мыйзамдарынын көркөм моделдери. Мисалы, жазгы талаа, агын суулар, күндүн батышы – баары адам сезиминин жана тагдырынын чексиз циклдигин билдирет.

Жамийла менен Даниярдын сүйүүсү – өз дооруна каршы чыккан чечим, бирок ал чечим табият менен үндөштүктө болгондуктан, руханий жактан туура. Бул да Ч. Айтматов үчүн адамдык түбөлүктүүлүккө жетүүнүн бир жолу: *«Асманда жылдыздар төгүлүп, түн кирип калган кез. Айлана жымжырт тынч, болгондо Даниярдын обону гана өзөндүн үстүнөн созолонуп, алыска жайылып жатты»* [Айтматов, 2018: 157].

Ч. Айтматовдун чыгармаларында чексиздик жана түбөлүктүүлүк – бул тек гана философиялык категориялар эмес, адам жашоосунун шарттары. Аалам чексиз, бирок адам ага руханий жоопкерчилиги менен гана татыктуу. Ал эми түбөлүктүүлүк – бул эс тутум, жаратылыш, салт жана тарых аркылуу сакталган аксиологиялык туруктуулук.

Демек, аалам концептиси Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында мейкиндик жана убакыт категорияларынан сырткары, этикалык жана руханий деңгээлде мааниге ээ. Ааламды түшүнүү – адамдын өзүн түшүнүүсү, ал эми ааламга зыян келтирүү – адамзатка зыян келтирүү болуп эсептелет.

7. Ааламдын ыйыктыгы жана Кудайдын жаратуусу

Ааламдын ыйыктыгы – адамдын Кудай, жаратылыш жана өзүн түшүнүүсүндөгү терең философиялык жана аксиологиялык түшүнүк. Бул түшүнүк боюнча, аалам жөн гана физикалык мейкиндик эмес, тескерисинче, руханий тартипке баш ийген сакралдык бүтүндүк.

Монотеисттик философияда аалам – Жараткан тарабынан жаралган мыйзамдуу система. Куранда мындай деп айтылат: «Аллах ар бир нерсени өлчөм менен жараткан» (Куран, 54:49).

Бул аят ааламдын тартиби жана ыйыктыгы Жараткан тарабынан берилгенин баса белгилейт.

Мирча Элиаде “сакралдык космос” түшүнүгүн киргизип, адамзат жаратылышты ыйык деп кабыл алып келгенин көрсөтөт. Күндүн чыгышы, суу, тоо, ай — баары руханий маани алып жүрөт. Бул — адамдын “жогорку чындыкка” умтулуу инстинкти.

Гегель болсо ааламды Рухтун логикалык өнүгүү мейкиндиги катары сыпаттайт. Ааламдагы тартип — акылга ылайык уюшкан түзүлүш. Адам ошол тартипке ылайык жашаса, жогору руханий максатка жетет (Stanford Encyclopedia of Philosophy – Hegel).

3. Адам жана аалам: жоопкерчилик

Эгер аалам ыйык болсо, анда адам ага карата этикалык жана руханий жоопкерчиликте болот. Бул мамиле философияда — экзистенциалдык милдет, динде — аманат, экологияда — экоэтикалык принцип катары көрүнөт.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында ыйыктык жана жаратуу концептисин ааламды жана жаратылышты эстетикалык эмес, руханий жана этикалык мейкиндик катары түшүндүрөт. Анын чыгармаларында ыйыктык — бул адам менен аалам, адам менен Кудай ортосундагы метафизикалык байланыш.

а) «Тоолор кулаганда» романындагы **сакралдык табият**

Ак илбирс Жаабарс — жаратылыштагы ыйык системанын символу. Анын өлтүрүлүшү — руханий деградациянын белгиси. Ч. Айтматов бул аркылуу жаратылышка болгон мамиленин ыйыктык жана жоопкерчилик менен байланышканын көрсөтөт.

б) «Плаха» повести — руханий трагедия

Авдий Каллистратовтун образы секулярдык (динден алыс) зордук менен руханий чындык ортосундагы келишпестикти символдоштурат. Анын руханий издөөсү дүйнөнүн материалдык реалдуулугу менен кагылышып, индивидуалдык трагедияга айланат.

в) «Ак кеме» повести — жаратылыш жана ишенимдин трагедиясы

Бугу энесинин өлтүрүлүшү – ыйыктыкты бузуу, жаратууга кол салуу. Бала – руханий жаракат алган символ, ал адамзаттын Кудайга жана жаратылышка болгон ишениминин кыйроосун чагылдырат.

Жыйынтыктап айтканда, **аалам** – ыйык бүтүндүк, жаратылыш – руханий жоопкерчилик талаасы; **адам** – бул жоопкерчиликтин субъектиси; **Ч. Айтматов** – ыйыктыкты адабият аркылуу эстетикалык-философиялык деңгээлге көтөргөн жазуучу. Ааламдын ыйыктыгы – философиялык, диний жана көркөм дүйнө таанымда адамзат менен жогорку тартиптин ортосундагы көпүрө. Бул көпүрө аркылуу адам өзүнүн жашоосун этикалык жана руханий деңгээлде курууга тийиш.

8. Аалам – Билимдин жана Акылдын Булагы

Ааламдын акыл жана билимдин булагы катары каралуусу — илимий жана философиялык дискурстарда кеңири талкууланган тема. Аалам, анын түзүлүшү, мыйзамдары жана адамдын ага болгон мамилеси терең философиялык жана аксиологиялык мааниге ээ. Аалам адамзат үчүн терең билимдердин жана акыл-ойдун булагы катары кабыл алынат, ал дүйнөнү түшүнүү, табигый жана руханий мыйзамдарды изилдөөдө чоң ролду аткарат.

Ааламдын акыл-ой жана билим берүүчү потенциалы жөнүндө көптөгөн философтор жана илимпоздор өз ойлорун билдиришкен. Мисалы, немец философу И. Кант (1724–1804) ааламдын чегинде билим алуу мүмкүнчүлүгүнүн чектелүү экендигин белгилеп, ал адамдын акыл-ойунун чегинен чыккан чындыкка жетүү үчүн анын сезүү кабилети чектелүү экенин түшүндүрөт. Ал, айрыкча, ааламдын руханий жактарынын жаратылышын илим менен түшүнүүгө мүмкүндүк берүүчү негиздерди көрсөтүүгө аракет кылган. Канттын теориясы ааламдын рационалдык түшүнүгүн кеңейтүүгө жана анын негизги мыйзамдарын түшүнүүгө багытталган.

Ошондой эле, Г. Ф. Гегель (1770–1831) ааламды акылдын абсолюттук максаты катары карайт. Гегельдин диалектикалык ыкмасы ааламдын жөнөкөй элементтеринен баштап, анын жогорку, абстракттуу акылга жеткендигин

түшүндүрөт. Ааламдын түзүлүшү жана мыйзамдары анын акыл менен өз ара байланышын ачып, адамзатка чыныгы билим жана акыл-ой жолун көрсөтөт.

Ааламдын билим берүүчү маанисин кароодо Коперник, Галилей жана Ньютон сыяктуу илимпоздордун илимий көз караштары дагы өзгөчө орунду ээлейт. Алардын ааламды изилдөө боюнча жаңычыл сунуштары адамзаттын акыл-ойдун чегин кеңейтип, дүйнөнү түшүнүүнүн жаңы жолдорун ачкан.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында Аалам – адам акылынын жана билиминин өнүгүшүнө түрткү берген чексиз булак катары көрсөтүлөт. Айрыкча «Кыямат» романында каармандардын ааламдын мыйзамдарын түшүнүүгө умтулуусу аркылуу жазуучу философиялык ой жүгүртүүнү тереңдетет. Ааламды таанууга болгон аракет билим менен акылдын кеңейишине жол ачып, Ч. Айтматов ааламды дүйнө таанымдын жана руханий өсүүнүн негизги булагы катары сүрөттөйт.

3.5. «Аалам» концептинин баалоочу белгилери

Баалоочу белгилер ~ жалпы, так ушул элге мүнөздүү, багытталган баалоочу мамилелерди орнотууга мүмкүндүк берген белгилер б.а. талданган дүйнөнүн фрагменти.

1. Чексиздик – «аалам» концептисинин негизги баалоочу белгилеринин бири.

Бул түшүнүк аркылуу аалам убакыт жана мейкиндик чегинен тыш, бүтпөс-токтобос, заттык жана формалык түзүлүштөрдө ар түрдүү болуп өнүгүп жаткан система катары кабыл алынат.

Концептуалдык жактан, чексиздик – адам акылы толук аңдап жетпеген, бирок аң-сезимде терең таасир калтырган абстрактуу түшүнүк. Ал адам менен ааламдын катышын аксиологиялык (баалоочу) деңгээлге көтөрөт. Чексиз аалам – бул адам үчүн табышмактуу күч, сырдуу тартип, космостук мыйзамдуулук, ыйык мейкиндик.

Бул баалоо аркылуу аалам жөн гана жаратылыш же мейкиндик эмес, руханий-маанилүү категория болуп калат. Чексиздик концепти ааламга карата сыйынуу, сый-урмат, коркунуч, баш ийүү сыяктуу баалоочу мамилелерди жаратат. Натыйжада аалам – философиялык жана маданий аң-сезимде **жогорку тартиптеги космостук структуранын символу** катары элестетилет.

2. Чондук (Величина, Magnitude) – «Аалам» концептисинин баалоочу белгиси катары

Ааламдын чондугу – анын масштабы жана көлөмү – «аалам» концептинин маанилүү баалоочу белгиси болуп саналат. Чондук аркылуу ааламдын эбегейсиз чоң, өлчөө мүмкүн эмес экендиги белгиленет. Бул түшүнүк адамдын аң-сезиминде ааламдын чектен тыш улуулугун, терең масштабын сезүүгө жардам берет.

Концептологиялык жактан алганда, чондук – жөн гана физикалык көлөм эмес, адамдын руханий жана психологиялык тажрыйбасына таасир этүүчү категория. Ааламдын чондугу – адамдын чектелгендигин, алсыздыгын жана табияттын алдында улуулукту моюнга алууну шарт кылган философиялык маани берип турат.

Чондук – адам үчүн мотивациялык жана аксиологиялык белги катары да кызмат кылат. Ал адамды өзү тууралуу ой жүгүртүүгө, өзүн ааламдагы кичинекей бөлүк катары кабылдоого, ошондой эле илимге, билимге жана аң-сезимди кеңейтүүгө түрткү берет.

Ааламдын эбегейсиз чондугу дагы бир маанилүү баалоочу белги катары каралат. Анын масштабын толук түшүнүү же өлчөө мүмкүн эмес. Бул чондук адамдын чектелгендигин, анын жаратылыш алдындагы алсыздыгын жана улуулукту таанып-билүү сезимин ойготот.

Кыргыз адабиятында, айрыкча Ч. Айтматовдун чыгармаларында, ааламдын чексиздиги менен чондугу жана адамдын анын алдындагы орду көп сүрөттөлөт. Мисалы, Ч. Айтматовдун «**Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт**» чыгармасында деңизге сапар тарткан төрт адамдын окуясы аркылуу адамдын аалам алдындагы алсыздыгы, табияттын күчү жана чексиздиги чагылдырылат.

Бул чыгармада адам Ааламдын эбегейсиз чоң экендигин сезет жана ал чоңдуктун алдында адамдын руханий тажрыйбасы канчалык терең болушу зарыл экенин мойнуна алат.

3. Иреттүүлүк (Упорядоченность, Orderliness)

Ааламдын иреттүү болушу да анын баалоочу белгисине кирет. Бул түшүнүк ааламдагы бардык элементтердин өз ара байланышын жана гармониясын билдирет. Тартип жана иреттүү болушу ааламдын ар кандай бөлүктөрүнүн бири-бири менен иреттүүлүктө жана гармонияда, бири-бирин толуктап тургандыгын түшүндүрөт.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында ааламдын бүтүндүгү, анын иреттүүлүгү жана бул бүтүн системанын тартипте болушу тууралуу терең ой жүгүртүүлөр бар. Мисалы, «Бетме бет» повестинде Сейде асманды карап мындай дейт: *«Сен укпасаң, мени ким угат? Айың ордунда, жылдызың ордунда, баары – жогоң ордунда, сен турасын, сага эч ким тие албайт...»* [Айтматов, 2018: 1, 64].

Бул үзүндү ааламдагы тартиптин, бардык нерсенин өз ордунда болушунун символу катары кызмат кылат. Айтматовдун образында ар бир элемент – ай, жылдыз, асман – өзүнүн так орду менен бүтүндүктүн бир бөлүгү болуп, ааламдын иреттүү жана гармоникалуу экенин көрсөтөт. Сейде – бул тартипти түшүнгөн жана ага сый-урмат менен мамиле кылган инсан. Ошентип, ааламдын иреттүүлүгү – адамдын дүйнөгө жана анын бөлүгү болгон ааламга болгон баалоочу көз карашынын негизги белгиси болуп эсептелет.

4. Бүтүндүк (Целостность, Integrity)

Ааламдын бүтүндүгү аны баштан аягына чейин ишке ашырылган бүтүндөй бир система катары каралат. Ааламдын бардык бөлүктөрү бири-бири менен тыгыз байланышта экендиги, анын бүтүндүгүн түшүнүүгө түрткү берет.

Бүтүндүк концепти аркылуу адамзат табиятка, дүйнөгө жана жашоого болгон мамилесин терең түшүнүүгө мүмкүнчүлүк алат. Чынында, аалам — түрдүүлүгү жана ар түрдүүлүгү менен өзгөчөлөнгөнү менен, ошол эле учурда бүтүндүк менен байланышкан, өзүнчө уюмдашкан, бир бүтүн система.

Бул бүтүндүк – ааламдын элементтеринин бири-бири менен өз ара аракеттенүүсүн, бири-бирин толуктоосун жана жалпы гармониясын билдирет. Ошондуктан ааламдын бүтүндүгү адамдын табигат жана коом менен өз ара байланышындагы тең салмактуулукту жана жоопкерчиликти символдоштурат.

Мисалы Ч. Айтматовдун “Кыямат” романындагы карышкырлар Ташчайнар менен Акбаранын Казахстандан жер ооп Кыргызстандын тоолоруна качып келген эпизоду, – бул табигый бүтүндүктү бузуунун (мурунку камыш токойлуу Моюнкумду толугу менен жок кылуу, сейрек жаныбарларды кырылып жок болуусу ж.б.) бирден-бир көрсөткүчү. Бул аркылуу Ч. Айтматов ааламдын түбөлүктүүлүк жана бүтүндүк мыйзамын бузган коомго карата көркөм сын-пикирин билдирген: *«ошо жайдагы бөлтүрүктөрдүн баары өлбөдүбү. Моюнкумда жашоо быркырабадыбы.»* [Айтматов, 2018: 269]. Демек, ааламдын бүтүндүгүнүн (целостность, Integrity) бузулушу — экологиялык, маданий жана руханий маселелердин түпкүлүгүндө турган маселе болуп саналат. Бул абал адамзаттын жаратылыш менен болгон гармониялык байланышына олуттуу коркунуч туудургандыгын, демек адам баласынын жаратылышка болгон жоопкерчилиги өтө чоң экенин билдирет.

5. Улуулук (Величие, Greatness)

Ааламдын улуулугу – «аалам» концептинин маанилүү баалоочу белгиси болуп эсептелет. Улуулук – бул ааламдын масштабындагы күч, тиричиликти камсыз кылуудагы мааниси жана теңдешсиз кудурети. Ааламдын улуулугу адамдын кичинекейлигин, анын аалам алдындагы алсыздыгын жана чектелген мүмкүнчүлүктөрүн дагы бир жолу тастыктайт. Бүткүл ааламда болуп жаткан өзгөрүүлөр, катаклизмалар жана адам акылы да, күчү да жетпеген окуялар – ааламдын теңдешсиз улуулугунун далили катары каралат.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында ааламдын улуулугу философиялык тереңдик менен чагылдырылган. Ал адамдын баалуулуктары жана руханий дүйнөсү аркылуу ааламдын кудуретин, анын улуу күчүн көрсөтүп, адам менен ааламдын ортосундагы татаал жана урматтуу мамилени сүрөттөйт.

Мисал катары Айтматовдун «Кыямат» романынан үзүндү келтирсек: «Улуктардын улугу – жараткан Эгем, баарынан кудуреттүү, барынан боорукер, жалгыз гана өзүнө тыйынабыз» (Ч. Айтматов, 4-том, стр. 225).

Бул саптар ааламдын улуу күчү жана анын адамдын рухий дүйнөсүндөгү орду тууралуу терең философиялык ой жүгүртүүнү билдирет. Демек, аалам – улуулардын улуусу жана теңдеши жок космостук система.

6. Сырдуулук жана табышмактуулук (Тайна и загадочность, Mystery and Enigma)

«Аалам» концептинин маанилүү баалоочу белгилеринин бири — анын сырдуулугу жана табышмактуулугу. Аалам – толук түшүнүүгө мүмкүн болбогон, адам баласы акырына чейин изилдей албаган, сырлары көп татаал система. Бул табышмактуулук адамдын кызыгуусун арттырып, ааламды изилдөөгө күчтүү түрткү берет.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында ааламды табышмактуу жана сырдуу объект катары сүрөттөгөн учурлар көп кездешет. Жазуучу аркылуу окурмандар ааламдын чектелбеген, түшүнүүгө кыйын болгон аспектилерин көрүп, философиялык ой жүгүртүүлөргө чакырылат.

Мисалы, «Кылым карытар бир күн» романындагы Токой-Төш планетасы жөнүндө ойлорду алсак, Ч. Айтматов ааламдын адамдар билбеген, ой жүгүртүү чектеринен ашкан сырлары бар экенин билдирет. Бул – ааламдын татаалдыгынын жана табышмактуулугунун символу.

Ошондой эле, «Тоолор кулаганда» романында мындай сөздөр бар: *«Жарык дүйнө жазмышта кимдин бешенесине эмне жазылган. Дал ошондой — кимге эмне. Жандырмагын Теңирден башка табалгыс, бул жазмышын ар дайым ошондой»* [Айтматов, 2018,V: 321]. Мында автор ааламдын сырдуу, табышмактуу табиятын, ал адамдын аң-сезиминен тышкары турган күч экенин айгинелейт.

Демек, «аалам» – эч ким толук ачып, түшүнө албай турган, сырдуу жана табышмактуу космостук система экендиги ачык-айкын.

«Аалам» концептинин баалоочу белгилеринин түрлөрү:

1. Оң (позитивдүү) баа берүүчү белгилер:

Бул белгилер ааламды укмуштуудай, кемчиликсиз жана гармониялуу катары сүрөттөйт. Мындай белгилер көбүнчө ага болгон таң калыш жана сыймыктануу сезимдерин камтыйт.

Мисалдар:

- *Гармония*: «Аалам музыкалык симфония сыяктуу», «Космос – бул идеалдуу гармония».
- *Кемчилсиздик*: «Аалам – бул кемчиликсиз жаратылыш», «Аалам – идеалдуу механизм, ар кандай ката кетирүүсүз иштейт».
- *Зордугу*: «Космос – чоң жана чексиз өлчөмдө», «Аалам – бул улуу жана түшүнбөгөн зор реалдуулук».

1. Терс (негативдүү) баа берүүчү белгилер:

Бул белгилер ааламды түгөнгүс, коркунучтуу, айбаттуу, ырайымсыз, жок кылуучу же баш аламан нерсе катары сүрөттөйт. Ааламдын элесинде кандайдыр бир коркунуч жана белгисиздик сезимдери бар. Мисалдар:

- *Коркунуч жана баш аламандык*: «Аалам – башаламандык өкүм сүргөн жер», «Космос коркунучка жана белгисиздикке толгон».
- *Ырайымсыздык*: «Аалам ырайымсыз, эч кимди аябайт», «Аалам ырайым бербейт, тирүү жанга ырайымсыз».
- *Түшүнүү мүмкүн эместиги*: «Аалам – түгөнгүс сыр», «Ааламдын чексиздиги жана зордугу адамдын акылынан тышкары».

3. Эки жактуу (амбиваленттүү) баалоочу белгилер:

Бул белгилер ааламдын оң жана терс жактарынын бириккен баасын сүрөттөйт. Аалам биз үчүн бир убакта жашоону жана өлүмдү, сулуулук менен коркунучту, эркиндик менен чектөөнү билдирет.

Мисалдар:

- *Жашоо жана өлүм*: «Аалам – бул жашоо менен өлүмдүн айкалышы», «Аалам – бул убакыттын жана түбөлүктүүлүктүн процесси».
- *Сулуулук жана коркунуч*: «Космос – сулуу, бирок анын ичинде көптөгөн коркунучтар бар», «Аалам – кооздуктун жана бузулуучу күчтөрдүн орду».

• *Эркиндик жана чектөөлөр:* «Аалам – чексиз эркиндик, бирок ал өзү менен чектөөлөрдү да алып келет», «Аалам – толугу менен эркиндик жана аны менен бирге ченемдердин чектөөлөрү».

Таблица № 3.3 «Аалам» концептинин баалоочу белгилеринин түрлөрү

Баа берүү категориялары	Мисалдар	Түшүндүрмө
Оң (позитивдүү) баа берүүчү белгилер	1. Гармония: «Аалам музыкалык симфония сыяктуу», «Космос – бул идеалдуу гармония»	Ааламды гармониялуу, бүтүндүк жана кээде музыка сыяктуу кооз, тунук формада сүрөттөө.
	2. Кемчилсиздик: «Аалам – бул кемчиликсиз жаратылыш», «Аалам – идеалдуу механизм, ар кандай ката кетируусүз иштейт»	Ааламды жетилген, кемчиликсиз жана туура иштеген бүтүм катары баалоо.
	3. Чондугу: «Космос – чоң жана чексиз өлчөмдө», «Аалам – бул улуу жана түшүнбөгөн зор реалдуулук»	Ааламдын өлчөмдөрү жана чексиздиги жөнүндө баа берүү, аны абдан чоң жана түшүнбөстөн деп кабыл алуу.
Терс (негативдүү) баа берүүчү белгилер	1. Коркунуч жана башаламандык: «Аалам – башаламандык өкүм сүргөн жер», «Космос коркунучка жана белгисиздикке толгон»	Ааламды белгилүү бир деңгээлде коркунучтуу жана башаламандыкка толгон деп сүрөттөө.
	2. Ырайымсыздык: «Аалам ырайымсыз, эч кимди аябайт», «Аалам ырайым бербейт, тирүү жанга ырайымсыз»	Ааламды ырайымсыз жана адилетсиз деп сүрөттөө, жашоонун оордугу жана катуу тараптары.
	3. Түшүнүү мүмкүн эместиги: «Аалам – түгөнгүс сыр», «Ааламдын чексиздиги жана чондугу адамдын акылынан тышкары»	Ааламдын чондугу жана сырдуу жактарын түшүнүү мүмкүн эмес деп кабыл алуу.
Эки жактуу (амбиваленттүү) баа берүүчү белгилер	1. Жашоо жана өлүм: «Аалам – бул жашоо менен өлүмдүн айкалышы», «Аалам – бул убакыттын жана түбөлүктүүлүктүн процесси»	Ааламдын жашоо менен өлүмдү, убакытты жана түбөлүктүүлүктү бириктирген, түбөлүктүү жана өткөн бир жактуулугун көрсөтүү.
	2. Сулуулук жана коркунуч: «Космос – сулуу, бирок анын ичинде көптөгөн коркунучтар бар», «Аалам – кооздуктун жана бузулуучу күчтөрдүн орду»	Ааламдын сулуулугун жана кооздугун коркунучтар менен, тартыштык менен биригип кабыл алуу.
	3. Эркиндик жана чектөөлөр: «Аалам – чексиз эркиндик,	Ааламдагы эркиндикти жана чектөөлөрдү бирге

	бирок ал өзү менен чектөөлөрдү да алып келет», «Аалам — толугу менен эркиндик жана аны менен бирге ченемдердин чектөөлөрү»	көрсөтүү, адамдын чектери жана мүмкүнчүлүктөрү менен байланыштуу баа берүү.
--	--	---

Демек, баалоочу белгилер «аалам» концептинин адамзатка болгон мамилесин түшүнүүгө жана аны кабыл алууга көмөктөшөт. Алар ааламга болгон философиялык, этикалык жана эмоциялык көз караштарды чагылдырып, анын кеңири жана көп кырдуу жаратылышын андоого жардам берет. Ар бир баалоочу белгилер ааламдын ар түрдүү аспектилерин жана анын адамзат үчүн маанилүүлүгүн түшүнүүгө жол ачат.

3.6. «Аалам» концептинин символикалык белгилери

Символикалык белгилер концептке өзгөчөлүү маанини берүүчү белгилер болуп эсептелет. Символикалык белгилер концептти байытып, аны көп мааниге ээ кылат жана белгилүү маданий жана тарыхый контексттер менен байланыштырат.

Символикалык белгилер боюнча окумуштуу М. В. Пименова мындай дейт: *«Азыркы учурда бар болгон же жоголгон мифтен же ырым-жырымдан келип чыккан, жана метафора, аллегория же маданий белги катары кабыл алынышы мүмкүн болгон белгилер. Элдин өнүгүү процессинде уламыштар жоголот, бирок аларды – жок болуп кеткен метафораларды талдап, калыбына келтирсе болот».* [Пименова, 2007].

«Аалам» (вселенная) концепти көптөгөн элдердин мифологиясында ар түрдүү символдор жана сүрөттөр аркылуу берилген. Бул символикалык белгилер бүткүл дүйнөнү, анын түзүлүшүн жана адамдын дүйнөгө болгон мамилесин түшүндүрүүгө жардам берет. Төмөндө айрым символикалык белгилердин түшүндүрмөсүн келтирилген.

1. Өмүр дарагы

Көптөгөн элдердин мифологиясында Аалам өмүр дарагы сыяктуу сүрөттөлөт, ал жашоонун булагы жана бардык тирүү жандын байланышын көрсөткөн символ болуп саналат. Дарак дүйнөнүн үч деңгээлинин байланышын символдоштурат: асмандагы, жердеги жана жер алдындагы дүйнөнү.

Мисалдар: 1) Скандинавия мифологиясы: Скандинавияда Иггдрасиль деп аталган дүйнөлүк дарак бар, ал үч дүйнөнү байланыштырат: кудайлар дүйнөсү, адамдар дүйнөсү жана өлгөндөрдүн дүйнөсү. Бул дарак ааламдын бүтүндөй тартибин жана байланышын көрсөткөн символ болуп саналат. 2) Шарият мифологиясы: Индия философиясында да дарак – бул дүйнөнүн түбөлүктүү байланышы жана тирешип турган нерселердин өз ара карым-катнашынын символу. 3) Кыргыз мифологиясында да *аалам* өмүр дарагы катары сүрөттөлгөн көрүнүштөр кездешет. Ушуга байланыштуу Ш. Акмолдоева «Манас» эпосу өзү *ааламдын* жаралышы жөнүндөгү сыйкырдуу дарактын кызматын аткарат деп деп белгилейт [Акмолдоева, 1996: 55].

2. Жарык жана караңгылык

Жарык көбүнчө билим, чындык жана аң-сезимдин белгиси катары кабыл алынат, ал эми караңгылык таанып-билбегендик, хаос жана коркунучту билдирет. Бул симметрия бардык Ааламдын маанисин түшүнүүгө жардам берет.

Мисалдар: 1) Христиан диний түшүнүгү: Христианчылыкта жарык, Иоаннын Инжилиндегидей: «Мен дүйнөнүн жарыгымын» деген сыяктуу, Кудайдын ачылышы, чындык жана куткаруу менен байланышкан. Ал эми караңгылык көбүнчө күнөө жана рухий сокурлукту билдирет. 2) Грек мифологиясы: Грек мифтеринде жарык жана караңгылык дүйнөнүн жаралышынын символдору катары берилет жана кудайдын иш-аракети катары жарыктын элесин чагылдырат.

3) Ч. Айтматовдун чыгармаларында, мисалы, «Кассандра тамгасы» романында жарык менен караңгылык чындыктарды билүү жана түшүнүү үчүн күрөштү символдоштурат, мында жарык жогорку билимди, ал эми караңгылык келечектин белгисиздигин билдирет.

3. Гармония жана тартип

Аалам бүтүндөй гармониялуу жана тартиптүү система катары кабыл алынат. Бул жүйөдө ар бир элемент өзүнүн ордуна ээ жана бүтүндөй дүйнө арасындагы гармонияны сактап турат.

Мисалдар: 1) Грек философиясы: Платондун философиясында *дүйнө* – бул кудайдын жарыгы, гармониянын жана мыйзамдардын терең символу болуп саналат. 2) Даосизм: Даосизмде *аалам* – бул дүйнөнүн өз ара гармониясы жана бардык нерсенин өзүнчө бүтүндүктөгү ачык белгиси катары кабыл алынат. 3) Мисалы, Ч. Айтматовдун «**Ак кеме**» чыгармасында табияттын жана адамзаттын жашоосунун гармониясынын образы да ааламдын символу катары каралышы мүмкүн, анда адам менен табият жашоону сактап калуу үчүн гармонияда болушу керек экендиги баса көрсөтүлгөн.

4. Акылмандык жана билим

Түшүндүрмө: Ааламды, анын көптөгөн аспектилерин билиш үчүн билим жана акылмандыкка умтулуу символу катары кабыл алуу мүмкүн. Мифологияда жана диндерде *аалам* - бул бардык билимдин, акылмандыктын булагы жана бул билим адамга чындыктарды табууга жардам берет.

Мисалдар: 1) Майя мифологиясы: Майялардын мифологиясында *аалам* - бул маалыматтын, билимдин жана чындыктын көзү катары каралат, аны адам гана чындап изилдеп, ачышы керек. 2) Буддизм: Буддизмде *аалам* - бул дүйнөнүн үмүтү, аны түшүнүү аркылуу адам акылмандыкка жетет жана өзүнүн чындыгын табат.

3) Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» чыгармасындагы каарман Эдигейдин образы аркылуу жашоо, табият жана адам тууралуу акылмандык ой жүгүртүүлөрү, аларды курчап турган дүйнө жөнүндөгү түшүнүктөрү жана өз ара аракеттенүүсү чагылдырылат.

Таблица № 3.4 «Аалам» концептинин символикалык белгилери

№	Символикалык Белги	Түшүндүрмө	Мисалдар
1	Өмүр дарагы	Ааламды өмүр дарагы катары кабыл алуу, ал	1) Скандинавия мифологиясы: Иггдрасиль - дүйнөлүк дарак.

		жашоонун булагы жана бардык тирүү жандын байланыштарын көрсөтөт.	2) Индия мифологиясы – өмүр дарагы 3) «Манас» эпосу - Ааламдын сыйкырдуу дарагынын образын чагылдыруучу чыгарма» Акмолдоева, 1996, 556.]
2	Жарык жана караңгылык	Жарык билим, чындык жана аң-сезимдин символу, караңгылык — таанып-билбегендик, хаос жана коркунуч.	1) Христиандык: Жарык - Кудайдын ачылышы жана чындык. 2) Грек мифологиясы: Жарык жана караңгылык — дүйнөнүн жаралышынын символдору. 3) Ч.Айтматов, «Кассандра тамгасы»: Жарык менен караңгылык — чындыктарды билүү жана түшүнүү үчүн күрөш.
3	Гармония жана тартип	Аалам бүтүндөй гармониялуу жана тартиптүү система катары кабыл алынат, ар бир элемент өз ордуна ээ.	1) Платон: Дүйнө — жарык жана гармониянын терең символу. 2) Даосизм: Аалам — дүйнөнүн гармониясы жана бүтүндүктөгү ачык белгиси. 3) Ч.Айтматов, «Ак кеме»: Табият менен адамзаттын жашоосунун гармониясы жана тартиби.
4	Акылмандык жана билим	Аалам билим жана акылмандык булагы катары каралат, адамга чындыктарды табууга жардам берет.	1) Майя мифологиясы: Аалам - билим жана чындык булагы. 2) Буддизм: Аалам — дүйнөнүн үмүтү, акылмандыкка жетүүнүн жолу. 3) Ч.Айтматов, «Кылым карытар бир күн»: Жашоо, табият жана адам тууралуу акылмандык жана билим

Жыйынтыктап айтканда, **ааламдын** образы ар бир элдин мифологиясы, дин жана философиясында ар кандай символдор аркылуу терең маани берет. Жарык жана караңгылык, өмүр дарагы, гармония жана тартип, акылмандык жана билим – булар *ааламдын* чындыгын түшүнүүгө багытталган негизги символдор болуп саналат. Ч. Айтматовдун чыгармаларында бул символдордун мааниси да чоң роль ойнойт, анда адамдын жана табияттын ортосундагы терең байланыш жана *ааламды* түшүнүү процессинин философиялык жыйынтыктары чагылдырылат.

3.7. «Аалам» концепти макроконцепт катары: интерпретациялоо жана категорияларга бөлүү

Көптөгөн илимпоздордун анализдеринен жана ырастоолорунан улам, «аалам» концепти жылдыздарды, асманды, галактиканы, жерди жана адамзатты камтыган макро түшүнүк. Концепт «аалам» макроконцепт катары каралат, анткени алардын пайда болуу жана өнүгүү тарыхын көрсөткөн бир катар түрткү берүүчү символикалык белгилер бар. Бул тууралуу М. В. Пименова мындай дейт: *«Аалам макро-концепциялардын катарына кирет, анткени бул – жылдыздар, топ жылдыздар, планеталар, квазарлар, пульсарлар ж. б. сыяктуу түшүнүктөр үчүн гипероним (жалпы түшүнүк). Планета – Жер, Марс, Венера жана башкалар сыяктуу түшүнүктөр үчүн гипоним (түр түшүнүгү)»* [Пименова, Бакирова, 2021: 94].

Автор «аалам» концептинин көптөгөн түрткү берүүчү белгилерин орус тил маданиятында макроконцепт катарында белгилеп мындай дейт: *«Бардык түрткү берүүчү белгилер бир синкреттик «үй» белгисине бириктирилип, орус лингвомаданиятынын маанилүү символу болуп саналат. Үй – бул жашаган жер, анда жашайт, отурукташат. Үй бул дүйнөнү, бул жарыкты билдирет (асманда жайгашкан жарыктан айырмаланып), ал жерде курулган. Аалам жерде жана анын сыртында жашагандардын үйү* [Пименова, Бакирова, 2021:95].

Кыргыз лингвокултурасында «аалам» концепти төмөнкүдөй түзүлүшкө ээ: дүйнө, бизди курчап турган тирүү жана жансыз чөйрө, аалам - адамдын ички дүйнөсү.

С. Г. Воркачевдун сунушталган критерийлери боюнча «аалам» концептинин түзүмүн карап көрөлү: Эгерде С. Г. Воркачевдун 1-билдирүүсүнө таянсак, «аалам» лексемасы «бизди курчап турган, адам колу жетпеген чексиз «дүйнө» маанисинде бул концепциянын негизги манызын түзөт; кыргыз тилинде сүйлөгөндөр үчүн анык кыргыз «дүйнөлүк ишеним сүрөтүн» жаратат. Бул негизги концептуалдык модель болуп саналат, анын жардамы менен концептин

семантикасынын негизги компоненттери жана алардын ортосундагы туруктуу байланыштар айырмаланып турат. Ушул сыяктуу түшүнүктөрдүн санына семантикалык чагылдыруу ыкмасы көрүнүп турган ар кандай лексикалык бирдиктер киришет.

С. Г. Воркачевдун 2- билдирүүсү боюнча концептердин катарына белгилүү бир этномаданияттын белгисин мүнөздөгөн мисалы, *он сегиз миң аалам* семантикалык түзүлүшү кирет, себеби жалгыз гана кыргыз этномаданиятында, кыргыздар гана 18000 *аалам* деп айтышат. Мындай түшүнүктөрдүн жыйындысы концептосфераны бирдиктүү жана структураланган семантикалык мейкиндик талааны түзбөйт, бирок анын белгилүү бир концептуалдык бөлүгүн ээлейт.

С. Г. Воркачевдун кийинки позициясы боюнча метафизикалык түшүнүктөр: руханий дүйнө, чынчылдык, эркиндик, бактылуулук, сүйүү ж.б. улуттук менталитетер алып жүрүүчү, дүйнөгө өзгөчө мамиле кылган түшүнүктөрдүн эн негизги ачкычы эсептелет.

Үчүнчү типтеги түшүнүктөр салыштырмалуу оңой «синоним» болуп саналат, башкача айтканда, концептуалдык чөйрөдө руханий жана материалдык маданияттар чагылдырылган метафизикалык маанилер менен предметтик дүйнө кубулуштарынын ортосунда семантикалык бирикмелер түзүлөт [Воркачев, 2001:69]. Буга биз дүйнө, космос, жер, асман, жылдыздар, галактика деген сөздөрдү киргизебиз, ошондой эле улуттук менталитетти алып жүрүүчү, дүйнөгө өзгөчө мамиле кылган түшүнүк ***адамдын ааламын, ички дүйнөсүн, дүйнөгө болгон көз карашын*** киргизебиз.

Символикалык белги катары ***жашоону*** алсак да болот. Буга мисал катары Ч. Айтматовдун «Кыямат» романындагы Бостондун Базарбайды өлтүрүп алып, эмне кылаарын билбей канырыгы түтөп, ***менин ааламым ушуну менен бүттү*** деп турган жерин келтирсек болот, м.а каарман менин жашоом ушуну менен аяктады дегенди билдирген.

Концепти кененирээк талдоо үчүн романдан үзүндү алып анын орус жана англис тилдеринде берилишин талдап көрөбүз:

«бул өмүрдө эмне көрсөк эмнени баштан кечирсе ошонун баары анын өзүнүн **ааламы** болгон экен, ошонун баары анын ичинде жашап, күрөшүп, бөксөрүп, толуп, бири жоголуп, бири пайда болуп жүрүп отурган экен, мындан ары да ошол **аалам** эзелтен жашап келеаткандай эле жашап тура берер, бирок эми ансыз, Бостонсуз, жашап калмакчы, ал – башка **аалам**, а анын **ааламы**, анын **дүйнөсү** – кайталангыс, кайра орду келгис **дүйнөсү** – ушуну менен бүттү, эч кимде, эч жерде кайра жаралбайт...» [Айматов, 2018:416].

«и все, что он видел и что пережил на своем веку, – все это было **его вселенной**, жило в нем и для него, и теперь хотя все это и будет пребывать, как пребывало вечно, но без него – то будет **иной мир**, а **его мир**, неповторимый, невозобновимый, утрачен и не возродится ни в ком и ни в чем. Это и была его великая катастрофа, это и был конец его **света**...» [Айматов, 1985: 608].

*‘and everything, all he had seen and lived through in his days on this earth. All this was his own **universe**, had lived in him and for him, and now, although all would endure just as it had always endured, it would do so without him and become another **world**; meanwhile his own **world**, his unique, irretrievable, personal **universe**, was lost for ever and would never be born again in any person or any thing. The end of his **world**, its dearth – agony, was now upon him’.* [Aitmatov, 2010: 309] (translated by Natasha Ward)

Бул мисалдардан көрүнүп тургандай, кыргыз тилинде **аалам** сөзү 4 жолу, **дүйнө** деген мааниде 2 жолу, орус котормосунда **аалам** деген сөз болгону 1 жолу, **дүйнө** 2 жолу кездешет. Англисче котормосунда **аалам universe** 1 жолу, **дүйнө world** 3 жолу кездешет. Статистикалык анализ көрсөткөндөй, «Аалам» түшүнүгү лингвомаданий касиеттер боюнча ар башкача чечмеленет, бирок негизги түшүнүктүн өзөгүн **бардыгы, бүт баары** жана **дүйнө** сыяктуу түшүнүктөр ээлейт. Кыргыз элинин макроконцепти «аалам» бир топ экспрессивдүү жана көркөмдүү ишке ашырылаарын белгилей кетүү керек.

Англисче котормо орус тилинен алынгандыктан, **аалам** концептинин мааниси орус вариантында толук туура берилбей калган, б.а. улуу жазуучу Ч. Айтматовдун берейин деген оюу толугу менен жеткирилген эмес, ошондуктан

орус тилинде аалам (вселенная) сөзү 1 жолу гана берилип, калган 2 жолу дүйнө (мир) болуп берилген. Англис тилинде болсо аалам түшүнүгү **universe** деп берилип, орус тилине салыштырмалуу котормодо көбүрөөк кездешет. Биздин оюбузча эгерде котормо түз кыргыз тилинен англис тилине болгондо, **аалам** концепти (түшүнүгү) кыргыз вариантына окшош болуп которулмак, себеби англис маданиятындагы концептин негиздери кыргыз тилине жакыныраак экени көрүнүп турат. Сөзүбүздү такташ үчүн биз өзүбүздүн котормобузду сунуш кылабыз:

*‘Everything he had seen in this life was his own **universe**, and all of this lived within him- struggling, contracting, expanding, some disappearing, others appearing. This **universe** would continue to exist as it always had, but it would do so without him, without Boston; it would become another **world**. His own **world**, his unique, irretrievable, personal **universe**, was lost forever and would never be reborn in anyone or anything’ (котормо биздики).*

Биздин котормодо **universe** (аалам) 3 жолу, **world** (дүйнө) 2 жолу кездешет, албетте кыргыз тилинде **аалам** түшүнүгү салыштырма тилдерге караганда көбүрөөк кенири образдык концептуалдык мааниге ээ экени ачыктан ачык көрүнүп турат.

Дагы теренирек талдоо жасоо үчүн **аалам** сөзүн (түшүнүгүн) текстте колдонуунун мисалдарын алсак: *«Те, что находились подальше от места боя, пустились наутек к своим **аалам**, а главари бежали по направлению к Шеми, Чиргаку, Солчуру и Хандагайты. Он посоветовал послать людей по **аалам** и собрать всех, кто еще не подъехал. Нечего с ними разговаривать, – распорядился Бак-Кок. - Пусть разъезжаются по своим **аалам** и занимаются полезным трудом».* [<https://clck.ru/atw97>]

Жогоруда айтылган сүйлөмдөрдөн чечмелөө: 1-сүйлөмдө аалам **өз туулган жери** деп берилет. 2-сүйлөмдө аалам **бүткүл дүйнө жүзү** дегенди билдирет, 3-сүйлөмдө **өз үйлөрүнө** деп айтылат.

Жогоруда берилген сөздүктөгү мисалдардан көрүнүп тургандай, кыргыз концепти «аалам» колдонулушу боюнча профессор В. М. Пименованын

аныктамасына ылайык, орус тил маданиятына таандык синкреттик белги боюнча «үй» (дом) түшүнүгүнө дал келет.

Демек, «аалам» концептинин түзүлүшүнүн лингвомаданий өзгөчөлүктөрү негизинен «аалам» термининин этимологиялык хронологиясына жана «космос» деген тиешелүү синонимдик терминге көз каранды: 1) «Аалам» концепти дүйнөнүн ар кандай тилдик сүрөттөрүндө ар башкача чечмеленет, бирок аалам концептинин негизги өзөгү адамзат ушул убакка чейин түшүндүрмө издеп келген бирдиктүү жаратуу тутумунун айланасында жүрөт. 2) Жүргүзүлгөн анализдин негизинде, көптөгөн илимпоздордун ырастоолорунун негизинде, «Аалам» концепти жылдыздарды, асманды, галактиканы, жерди жана эң негизгиси адамзатты камтыган макро концепт деген жыйынтыкка келдик. Дагы бир эбегейсиз ааламдын негизги түзүүчү болуп адамдын ички дүйнөсү эсептелет. 3) «Аалам» концептинин колдонулушу дүйнөнүн ар кандай тилдик сүрөттөрүндө тексттерде тигил же бул улуттун же улуттун лингвомаданий өзгөчөлүгүнө, элдин оозеки, жазуу жүзүндөгү көркөм адабий салтынын өнүгүшүнө жана бүткүл дүйнөнү руханий-эстетикалык кабылдоосуна көз каранды.

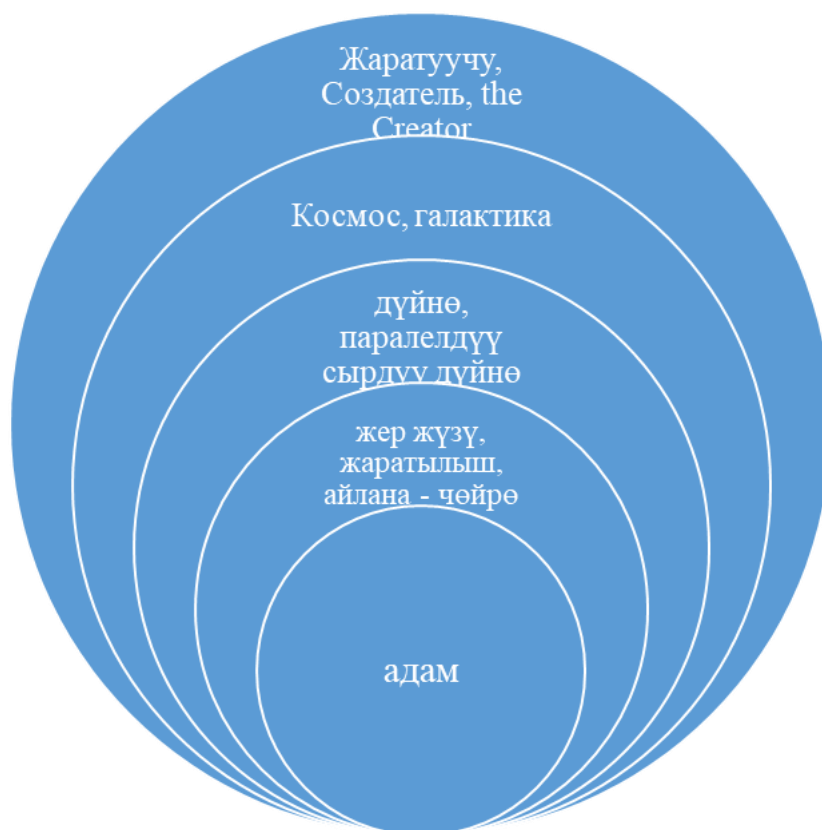
Дүйнөнүн кыргыз тил сүрөтүнө келсек, «аалам» концепти кыргыз Лингвомаданиятында дүйнөнүн башка тилдик сүрөттөрүнө караганда адамдын өзүнүн ички дүйнөсү менен бекем байланышы бар экенин тастыкталды.

Структуралык анализ көрсөткөндөй, концепттин «катмарлуу» түзүлүшү бар, анын катмарлары ар кандай доордогу маданий жашоонун «тундурмасы» болуп саналат. Концепти татаал түзүлүш катары кароодо тил илимпоздору бир нерсеге жакындашат: концептин структурасында түшүнүктүк, каймана маанидеги жана баалуулук компоненттери так белгиленген, ошондой эле адамдын тигил же бул чагылдырылган объектке болгон мамилесин билдирген баалоо компонентинин бар экендигин белгилей кетүү маанилүү. Кеңири мааниде алганда, концептин түзүлүшүн негизги түшүнүк – концептин өзөгү турган чөйрө катары көрсөтсө болот, ал эми чет жакта маданият, салт, элдик жана жеке

тажрыйба алып келген бардык нерселер бар (Ю. С. Степанов 2007, В. И. Карасик 2004 ж. б.).

Жогоруда берилген теорияларга таянып **«аалам»** макроконцептинин катмарлуу түзүлүш моделин сунуш кылабыз:

Модель № 3.1 **«Аалам»** концептинин түзүлүш модели

М. В. Пименова концептуалдык системаны түзгөн концептердин үч бөлүктөн турган классификациясын сунуш кылат. Буларды актуалдаштыруу ыкмасы катары тил алынат: I. Триномиалдык концепттер, бул категорияга тилдин жана дүйнөнүн бүткүл сүрөтүнүн негизин түзгөн концепттерди киргизсе болот; алардын арасында: 1) космостук концепттер; 2) социалдык концепттер; 3) психикалык (руханий) концепттер. II. Концепт – Дескрипторлор негизги түшүнүктөрдү квалификациялаган. III. Концепт мамилелеринин түрлөрүн ишке ашырган релятивдер [Пименова, 2007: 81-82].

М. В. Пименованын принциби боюнча биздин ырастоолорубузда ааламдын базалык концептине кыргыз тилинин жана дүйнөнүн бүткүл сүрөтүнүн негизги пайдубалын түзгөн төмөнкүдөй түшүнүктөр кирет: 1) космостук: Кудай, космос, бардык планеталар, жылдыздар, күн. 2) социалдык түшүнүктөр – адам жана анын айлана – чөйрөсү 3) психологиялык-адамдын ички дүйнөсү жана ага байланыштуу бардык нерселер.

«Аалам» макроконцепти классификациялоодо белгилей кетчү нерсе түшүнүктөрдүн ортосундагы чек аралар бүдөмүк экендиги. Ошону менен бирге, концепттерди талдоонун тигил же бул конкреттүү методикасын колдонуп изилдөө объектисинен, ошондой эле изилденип жаткан концептин түрүнөн көз каранды экендигин белгилей кетүү зарыл.

Кыргыз маданиятында «аалам» концептинин маданий мазмунун, түзүлүшүн талдап классификациялап, концепти макроконцепт катарында карап төмөнкү категорияларга бөлөбүз:

1. **Чексиз жана түбөлүктүү аалам** – бул эң жогорку күч, Жаратуучу Кудай. Аалам бул жагынан көз карандысыз жана ыйык түшүнүк катары кабыл алынат;
2. **Табышмактуу аалам** – катмарлуу түзүлүшкө ээ болгон параллель дүйнөлөр: жогорку дүйнө, ортонку дүйнө, төмөнкү дүйнө жана тиги дүйнө түшүнүктөрү.
3. **Көзгө көрүнгөн аалам** – жылдыздар, асман, ай, күн, планеталар, жер жана космостук мейкиндик.
4. **Сезим аркылуу таанылган аалам** – адам жашаган жаратылыш чөйрөсү: суу, жер, аба, шамал ж.б. табигый кубулуштар.
5. **Адамдын ааламы** – адам өзү «ааламдын өзөгү» катары берилет: анын ички руханий дүйнөсү, ишеними, үй-бүлөсү, жакындары, жашоодогу максаттары, дүйнө таанымы жана жашаган жери.

Жогорудагы классификация аркылуу «аалам» макроконцептинин кыргыз маданиятындагы ар тараптуу жана көп өлчөмдүү мазмунун изилдөөгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Ааламдын чексиздиги, түбөлүктүүлүгү, табышмактуулугу жана анын адамдын руханий дүйнөсүндөгү мааниси арасында татаал байланыш бар экендиги белгилүү болуп, бул аркылуу ааламдын

адамзаттын дүйнө таанымында жана жашоосунда кандай орду бар экендигин тереңирээк түшүнүүгө болот.

3.8. «Аалам» концептинин когнитивдик жана лингвистикалык туюнтмалары жана анын когнитема талаалары

Концепт жана тилдик туюнтманын ортосундагы байланыш тил илимдин негизги изилдөө предметтеринин бири болуп саналат. Концепт – бул адамдын мээсиндеги түшүнүктөрдүн структурасы, ал тилдик каражаттар – сөздөр аркылуу вербализацияланат. Бирок тилдик белгилер, өзгөчө сөздөр, концепттин бардык белгилерин толук чагылдырбайт. Сөз аркылуу берилген маалымат – концептуалдык билимдин бир бөлүгү гана болуп, андан тышкары перифериялык, ассоциативдик жана жашыруун маанилер да бар.

Профессор М. В. Пименова концепттин тилде объективдештирилишинин көп катмарлуу процесстерин белгилейт. Бул процесс лексемалардан тартып фразеология, синтаксистик схемалар жана тексттик бирдиктер аркылуу жүрөт (Пименова, 2007). Мындан тышкары, тилдик белгилер ой жүгүртүүнү активдештирип, концептуалдык билимди «ачып», мээнин иштөөсүнө катышат.

Заманбап когнитивдик жана нейролингвистикалык изилдөөлөр (мисалы, Фодордун «Тилдин тили» теориясы жана Binder et al., 2009) көрсөтүп тургандай, ой жүгүртүү жана тилдик вербализация мээдеги эки өзүнчө когнитивдик механизмге таянат. FMRI сыяктуу нейровизуалдык ыкмалар концептуалдык иш-аракет (түшүнүү, элестетүү ж.б.) тилдик формалардан көз карандысыз иштеп, башка мээ бөлүктөрүндө ишке ашарын далилдеген. Бул болсо, концепттердин тилде чагылдырылышы — көп катмарлуу жана комплекстүү процесс экенин, мында сөздөр концепттин толук мейкиндигин эмес, анын бир гана бөлүгүн чагылдырганын көрсөтөт.

Түшүнүктөрдүн тилдик экспрессиясында эки түрүн айырмаласа болот: номинацияланган туюнтмалар (стандарттуу лексемалар же сөз айкаштары) жана айтылбаган, жалпыга маалым тилдик белгилери жок туюнтмалар. Ар кайсы

тилдерде бир эле концепциянын билдирилиши лексемалардын жана фразеологизмдердин сан-сырматында айырмаланат, бул тилдин улуттук өзгөчөлүктөрүн аныктоого шарт түзөт.

М. В. Пименованын айтымында, мындай концепттер – сөздөр аркылуу элдин материалдык жана руханий маданиятын чагылдырган, улуттук тилдик дүйнө сүрөттөрүн түзгөн бирдиктер. Биздин жана мурдагы изилдөөлөргө ылайык, «Аалам» концепти макроконцепт болуп эсептелип, анын лексикографиялык репрезентациясы улуттук тил сүрөтүн айкын чагылдырат.

I. Когнитивдик туюнтмалары: менталдык структуранын концептуалдык чагылууусу

Концепт «Аалам» – бул адамдын аң-сезиминде түзүлүп, универсалдуу жана маданий белгилер менен мүнөздөлгөн комплекстүү акыл-эстик структура. Ал инсандык тажрыйбанын, дүйнөнү кабылдоонун жана аны менталдык жактан уюштуруунун өзөк формаларынын бири болуп эсептелет. Когнитивдик планда «Аалам» – бул адам менен чөйрөнүн, физикалык жана метафизикалык чөйрөнүн, ички жана сырткы дүйнөнүн ортосундагы байланышты түшүндүргөн концептуалдык түзүлүш.

«Аалам» түшүнүгү бир катар иерархиялык жана параллелдүү катмарлар аркылуу аң-сезимде калыптанат. Бул катмарлар төмөнкүдөй негизги когнитивдик пландарга бөлүнөт:

1) Космологиялык план

Бул деңгээлде «Аалам» – бул чексиздик, мейкиндик, убакыт, материя жана алардын үзгүлтүксүз кыймылынын системасы катары кабыл алынат. Адамдык аң-сезимде бул түшүнүк – жаратылыштын бүтүндүгү, асман, жылдыздар, планеталар жана космостук тартип сыяктуу элестөөлөр менен байланышта турат.

Бул катмар мейкиндиктик моделдер менен иштейт: *жогору – төмөн, чексиз – чектелген, башталган – түбөлүк*, жана башкалар.

2) Метафизикалык жана руханий план

Бул катмарда «Аалам» – көзгө көрүнбөгөн, бирок аң-сезимде активдүү иштеп турган руханий дүйнө менен байланыштуу. Бул дүйнөдө жогорку күчтүн,

башаты белгисиз жашоонун, түбөлүк тартиптин идеялары үстөмдүк кылат. Мында адам «Ааламды» жаратылган жана башкарылган система катары кабыл алат, ал эми «жараткан» идеясы концепттин маанисин тереңдетет.

Руханий планда «Аалам» – бул даанышмандык, ыйыктык жана сырдуулук категориялары менен байланышкан аң-сезимдик туйгулардын жыйындысы.

3) Экзистенциалдык жана инсандык план

Адам үчүн «Аалам» – бул жеке жашоосу менен түз байланышкан чөйрө: үй-бүлө, туулган жер, коом, мекен. Бул деңгээлде «Аалам» – тааныш жана жакын, корголууга тийиш болгон аалам. Ал инсандык сезимдер жана тажрыйбалар аркылуу кабыл алынат.

Бул план индивидуалдык турмуш философиясынын, үй-бүлөлүк жана улуттук өзүн-өзү идентификациялоонун негизги компоненти болуп калат.

4) Социалдык жана тарыхый план

Бул катмарда «Аалам» — коомдук тартиптин, маданияттын, мурас катары калган түшүнүктөрдүн жыйындысы. Мында адам «Ааламды» – адамзаттын тарыхы, жалпы дүйнөлүк жамааттык аң-сезим, цивилизациялык өнүгүү жана этностук эстутум аркылуу кабыл алат.

Бул деңгээлде концепт муундан муунга өтүп келе жаткан салттуу билимдин, элдик философиянын жана тарыхый элес-белгилердин контейнери болуп саналат.

5) Символикалык жана образдык план

Бул план түшүнүктүн эстетикалык жана ассоциативдик деңгээлинде калыптанат. «Аалам» бул жерде – көркөм символ, метафора, поэтикалык образ. Ал аркылуу адам табият менен болгон мамилесин, аң-сезиминдеги жаратылышты, өмүр циклин, же болбосо өзүнүн руханий жолун түшүндүрөт. Символдук формада концепт сүрөт, үн, түс, жыл мезгили же башка элементтер аркылуу калыптанат жана узак убакыт бою сакталат.

Концепттин когнитивдик моделдердеги ролу жөнүндө сөз кылганда, тил ээси үчүн «Аалам» түшүнүгү дүйнө таануунун борбордук элементтеринин бири катары каралат. Башкача айтканда, бул концепт адамдын дүйнөнү

классификациялоосуна жана түшүндүрүшүнө өбөлгө түзгөн маанилүү когнитивдик категория болуп саналат. Адам «Аалам» аркылуу өзүнүн ордун аңдап-түшүнөт, руханий же табигый түзүлүштөр менен байланышын белгилейт, тарыхый жана коомдук процесстерди интерпретациялайт, ошондой эле жашоонун башаты жана аягы тууралуу көз карашын калыптандырат.

Когнитивдик туюнтмаларынын жыйынтыгы

Концепт «Аалам» – бул кыргыз маданиятындагы эң кеңири менталдык структуралардын бири. Анын когнитивдик туюнтмалары төмөнкү мүнөздөмөлөргө ээ:

- Көп өлчөмдүүлүк (физикалык, руханий, инсандык, коомдук, символикалык),
- Көзкарандысыздык (түшүнүктүн өз алдынча иштөөсү),
- Маданий маңыздуулук (концепт элдин дүйнө таанымына терең интеграцияланган),
- Тарыхый тыгыздык (ар кыл катмарлардагы архетиптик структуралар менен байланышкан).

II. Лингвистикалык туюнтмалары: тилдеги концепттин объективдешүүсү

Эгер когнитивдик туюнтмалар – бул тил ээсинин аң-сезиминде түзүлгөн менталдык моделдер болсо, анда лингвистикалык туюнтмалар – бул аталган моделдердин тил аркылуу билдирилишинин ыкмалары, башкача айтканда, алардын тилде кандай чагылдырылышы көрсөтүлөт. «Аалам» концепти дүйнө таануунун универсалдуу категориясы катары тилдин бардык деңгээлдеринде – лексикадан баштап дискурс деңгээлине чейин кеңири тилдик репрезентацияларга ээ.

Лексикалык деңгээл: аталыштар жана синонимикалык катмар

Көбүнчө концепт «Аалам» тилде аталыш катары түз лексемалар же лексикалык синонимдер аркылуу берилип, анын негизги мазмундук ядросун чагылдырат:

- Аалам – негизги аталыш (түпкү форма)
- Дүйнө – синонимикалык-метафорикалык алмаштыруучу

- Чексиз мейкиндик, галактика, космос, асман – предметтик-конкреттик пландагы компоненттер
- Жаратуучу дүйнө, жогорку күчтүн мейкиндиги, жан дүйнө – метафизикалык аспекттеги наамдар

Бул аталыштар тилде концепттин ар кандай катмарларын билдирүүгө мүмкүнчүлүк берет – бир жагынан чыныгы космос реалдуулугун, экинчи жагынан – руханий жана ассоциативдик мазмунун.

Фразеология жана туруктуу туюнтмалар

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер жана элдик образдуу туюнтмалар концепт «Ааламдын» тилдеги жандуу чагылдырылышы болуп саналат. Алар көбүнчө поэтикалык-метафорикалык формада берилет:

- «Ааламга батпаган ой» – абдан татаал, масштабдуу ойлор
- «Ааламды аңдаган адам» – терең, акылдуу, философ адам
- «Ааламдын ыраатын билген» – жаратылыш менен гармонияда жашаган адам
- «Аалам кенч» – дүйнө баалуулук катары көрсөтүлөт

Бул фразеологиялык бирдиктер когнитивдик катмарларды тилде иштетип, концептти эмоционалдык, баалоочу жана руханий боёк менен камсыздайт.

Синтаксистик жана дискурстук деңгээл

Синтаксистик жана дискурстук деңгээл

Ырастоолордо жана дискурс таанууда «Аалам» концепти абстракттуулугун жоготуп, конкреттүү формаларды алат:

- Эпос тексттеринде (мисалы, «Манас») «аалам» көп учурда дүйнөлүк масштабдагы окуялар өтүүчү мейкиндик катары сүрөттөлөт: «Ал он сегиз миң ааламдын ээси Манас» – бул баатырдын дүйнөгө болгон архетиптик бийлигин билдирет.

- Диний дискурста «Аллах ааламды жараткан» деген конструкциялар кездешет, бул концепттин теологиялык объективдештирилишин — дүйнөнүн жаралышы менен байланыштарын көрсөтөт.

• Публицистика жана философиялык прозада (Ч. Айтматов, К. Ибраимов ж.б.) «аалам» көбүнчө татаал метафоралык сүрөттөмөлөргө киргизилип, жеке жана космостук тажрыйбаларды байланыштырат.

Семантикалык-прагматикалык мүнөздөмөлөрү

Семантика туюнтмаларын изилдөөдө «аалам» концептинин тилдеги иштешинин төмөнкү өзгөчөлүктөрү байкалат:

- Полисемия (көп маанилүүлүк): Бир эле лексема «аалам» контекстке жараша физикалык (космос), руханий (жандын дүйнөсү), символикалык (тагдыр, жашоо) маанилерге ээ боло алат.
- Баалоочулук: Аалам көбүнчө оң эмоционалдык боёк менен колдонулат – ал ыйык, баалуу, түбөлүк нерсе катары элестетилет.
- Прагматикалык функциясы: Тил аркылуу берүүдө аалам түшүнүгү көбүнчө дүйнө таанымдык, философиялык, поэтикалык ролду аткарат.

Маданий-улуттук лингвоконцепт катары

Кыргыз тилинде «аалам» түшүнүгү – бул жалпы адамзаттык универсал эмес, улуттук тил дүйнө сүрөтүнүн маанилүү бирдиги. Ал элдин дүйнө таанымына, тарыхый эстутумуна, руханий дөөлөттөрүнө жана табият менен болгон өзгөчө байланышына таянып калыптанган.

Салыштырмалуу анализ көрсөткөндөй, англис тилиндеги **universe, cosmos, world** лексемалары кыргыз тилиндеги «аалам» түшүнүгүнүн бардыгын камтып жете албайт – себеби, кыргыз тилиндеги формада руханий, поэтикалык жана философиялык маанилер терең синтезделген.

«Аалам» концептинин семантикалык туюнтмаларын аныктоодо Ч. Айтматовдун «*Жамийла*» повестинен алынган бир мисалга кайрылсак: «*Анын бул сүйүүсү, менин оюмча канчалык ысык көрүп, шыгы түшкөн жалгыз бирөөгө гана арналган сүйүү эмес, кандайдыр андан да зор, андан да алт, турмуш-жашоонун өзүнө, жан берип, жан жараткан ааламдай жерге, жарык дүйнөгө болгон өлчөмү жок чоң сүйүү!*» [Айтматов, 2018, 1: 146] Англ. котормосу: *'And I felt that this was not merely love for another person, this was differen, it was a*

tremendous love- of life - of the earth'. [Aitmatov, 2000: 35] (translated by Fainna Glagoleva)

Бул жерде жазуучу «аалам» концептин бир нече түшүнүктөр менен сүрөттөп берет: *Аалам* бул *зор*, (*great or huge*) *алп* (*giant or heroic*) нерсе деп белгилейт, ушул аныктамалар ааламдын эбегейсиз күчтүү экенин, ага адам баласынын күчү жетпесин белгилеп өтөт. Кийинки аныктамасы *турмуш - жашоонун өзү* (*life itself*) жана *жан берип, жан жараткан ааламдай* (*like the universe that gives and creates life*) сыяктуу сөздөр аркылуу, албетте жазуучу түздөн түз айтпаса да, *ааламды* (*universe*) *Жаратуучу* (*the Creator*) бар экенин тастыктайт.

Жогоруда берилген аныктамаларга таянып жана кыргыз элинин дүйнө таанымына ылайык жана турмуш тажрыйбасын эске алып, Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде «аалам» концептинин 20 когнитема талаалары белгиленди.

Таблица № 3.5 Когнитема талаалары

Кыргызча аталышы	Англисче берилиши
1. Аалам (материянын өнүгүү процессинде чексиз, ар түрдүү форма алып, мейкиндик жана убакыт жагынан чектелбеген бүткүл дүйнө)	Aalam (the entire universe, unlimited in space and time, taking various forms in the development of matter)
1. Жогорку күч, Аллах (Высшая сила)	Higher power, Allah (Supreme force)
3. Бүткүл дүйнө	The whole Earth
4. Дүйнө түзүмү (система мироздания)	World structure (the system of the cosmos)
5. Чексиз дүйнө (бесконечный мир)	Endless world (infinite world)
6. Ички дүйнө (адамдын ички дүйнөсү)	Inner world (human's inner world)
7. Бардык планеталар, жылдыздар,	All planets, stars
8. Галактика	Galaxy
9. Космос мейкиндиги	Cosmic space
10. Бардык жер үстүндө жана астында болгон нерселердин бардыгы	Everything on the surface of the Earth and beneath it
11. Биз тааныган, биз ишенген, биз үчүн эң жакын дүйнө (туулган жер, үйүбүз, үй – бүлөбүз, ишенген кишибиз)	The world we know, believe in, and that is closest to us (our homeland, home, family, trusted people)
12. Бизге көрүнбөгөн дүйнө, (параллельные миры) сырдуу дүйнө	The unseen world (parallel worlds), mysterious world
13. Отурукташкан, жан жаныбар ээлеген дүйнө	The settled world, inhabited by living creatures

14.	Төгөрөктүн төрт бурчу	The four corners of the Earth
15.	Бардык дүйнөнүн жыйындысы (астр.)	The sum of all worlds (astronomical)
16.	Түбөлүк жашоо	Eternal life
17.	Эч кимге көз карандысыз дүйнө	The independent world
18.	Ай аалам	The fast universe
19.	Он сегиз миң аалам	Eighteen thousand worlds (<i>котормо биздики</i>)
20	Адамзат	Humanity

Таблица № 3.6 Когнетемалардын таблица түрүндө берилиши

Когнитемы	Түшүндүрүлүшү	Мисалдар
Жогорку күч (Высшая сила)	Кырг. Аллах, Кудай, Жаратуучу, Тенир, Жараткан. Орус. Бог, Творец, Создатель. Англ. The God, the Creator.	Аллах асмандар менен жерди жана ал экөөсүнүн ортосундагыларды чындык менен белгилүү бир мөөнөткө (чейин өмүр суруулору) учун жаратты. (Ыйык Куран 21 – болум. 30 – сүрөө. Рум сүрөөлөрү 8 – аят, 495 бет0
Бүткүл жер жүзү	Жер планетасындагы бардык жандуу жана жансыз нерселер.	«Жер айланып чаң болуп, Чаңга аралаш жер жүзү, Кызыл дайра кан болуп, Кырк кандын эли козголуп» — из эпоса «Манас».
Бүткүл дүйнө	Жер жүзү, асман, космос, башка планеталар, жылдыздар, негизинен көзгө көрүнгөн жана көрүнбөгөн бардык нерселер кирет.	«Ушул кез — бүткүл дүйнөдө абал чалкештенип, жер бөлүштүрүп алып калуу кызыкчылыгы чоң өлкөлөрдү тике которулуп» — из произведения «Сынган кылыч». (Кыргыз корпусу).
Дүйнө таануу	Ааламдын жаралуу системасын түшүнүү.	«Манас» эпосундагы улуу сөз баатырлыктын тарыхын айтпастан, улуттун дүйнө таануусун, тарыхый ордун, ишенимин чагылдырган. (Кыргыз корпусу).
Жашаган жери, туулган жери – ата мекени	Туулган жери, өзүнүн үйү, жашаган өлкөсү (коргой турган, аялуу дүйнөсү).	Жер адам үчүн эң ыйык, корголгон дүйнө, ага жакын болгон эң жакшы жер - бул үй. (Кыргыз корпусу).
Аалам, Чексиз дүйнө	Түбөлүк жашоонун уланышы.	Чексиз дүйнө - бул бүткүл ааламдын бүтүндүгү, ар бир элементтин өз орду бар.
Ички дүйнө, жан дүйнө	Адамдын ой сезими, дүйнө таанымы жана ага карата болгон көз карашы.	Адамдын ички дүйнөсү, анын жан дүйнөсү чөйрө кандай болсо, ошондой калыбына келиши мүмкүн, бирок жан дүйнө анын өзүнө таандык. («Тоолор кулаганда», Кыргыз корпусу).
Дүйнө түзүмү	Ааламды ким жараткан же ал кандайча болуп жаралган деген туболуктуу суроо.	Ааламдын жаралуу системасын түшүнүү, ким аны жаратты жана анын бүткүл түзүмү кандай?» — философские размышления о создании мира.

Космос	Космос мейкиндиги.	Космос — бул чексиз мейкиндик, анда ар бир планета, жылдыз, галактика өз ордуна турат.
Айлана чөйрө	Жандуу жана жансыз дүйнө жер бетиндеги.	Жердин айлана чөйрөсү, анын экологиясы жана ар бир элементтин өз орду, биз аны сакташыбыз керек.
Жаратылыш	Бизди курчап турган жаратылыш (жер, суу, тоолор, талаалар ж.б.).	«Жаратылыш – бул бизди курчап турган абдан маанилүү экосистема, анда ар бир элементтин өз орду бар». (Из произведения «Жамийла», стр 146).
Бизге көрүнбөгөн дүйнө (параллельные миры), сырдуу дүйнө	Жердин жети кабаты.	«Жаратканга бел байлап, Манастын сырдуу дүйнөсүн, кыргыз улутунун кылым кечирген тарыхын, теңдеш өткөн окуяларын «Манас» эпосу, С. Каралаев..
Жандуу жашоо бар жер, жашаган жер	Адам, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсү.	Жашаган жер — бул адамдын жана табияттын жалпы, улуу байланышы.
Табияттагы бардык ааламдардын жыйындысы	Бардык планеталар, жылдыздар, галактика жана күн системасы, жер планетасы.	Бардык ааламдар – бул табияттын улуу жыйындысы, ар бир элемент өз ордуна турат.
Түбөлүк жашоо	Ааламдын чексиздиги, мөөнөтсүз экендиги.	Түбөлүк жашоо — бул чексиз тажрыйба, анда адамзат барган сайын жаңы билимин ачып, өзүн өркүндөтөт.
Эч кимге көз карандысыз дүйнө	Ааламдын адамзатка баш ийбеси, анын өзүнүн мыйзамы бар экендиги.	Аалам өз мыйзамдарынан башка жолдо жүрбөйт; адам аны түшүнүүгө аракет кылып, бирок ал өзүнө таандык мыйзамдарына баш ийет.
Ай-аалам	Асман жердеги бардык нерселер кирет.	Ай – бул асман менен жерди бириктирген чоң символ, анын ичинде адамзаттын ар бир аракети өзү калыптаган дүйнө бар.
Он сегиз миң аалам	Бул когнитивдеги, жер жүзү, жер асты, космос, планеталар, жылдыздар, галактика толугу менен кирет.	«Он сегиз миң аалам — бул дүйнөнүн чексиздиги, анда ар бир планета, жылдыз, жандуу жана жансыз элемент өз ордуна турат». (Манас эпосу).

Когнитивдик талаанын жалпы түзүлүшү

Эмпирикалык маалыматтардын негизинде (табл. 3.5, 3.6), «Аалам» концептинин когнитивдик талаасы төмөнкүдөй үч негизги деңгээлден турат:

а) Ядролук катмар (концепттин универсалдуу маңызы)

Бул катмарда универсалдуу, жалпы адамзаттык түшүнүктөр камтылат:

- Чексиздик жана түбөлүктүүлүк (*чексиз аалам, он сегиз миң аалам, түгөнбөгөн дүйнө*);
- Толуктук жана космостук түзүм (*дүйнө түзүмү, галактика, жер менен асмандын байланышы*);
- Жогорку күч, Жараткан (*Кудай, Аллах, Теңир*), ааламдын метафизикалык деңгээлде башкаруучусу.

б) Перифериялык катмар (маданий жана индивидуалдык интерпретациялар)

Бул катмарда улуттук менталитетке, тарыхый аң-сезимге жана руханий традицияларга тиешелүү элементтер камтылган:

- Адамдын ички дүйнөсү (*жан дүйнө, рух, сезим*);
- Үй-бүлө, ата-журт, жашаган чөйрө – ааламдын жекече кабыл алынган микромоделдери;
- Сырдуу, көрүнбөгөн дүйнө – мифология жана диний ишеним аркылуу түшүндүрүлгөн параллелдүү ааламдар;
- Жаратылыш менен тыгыз байланыш – табиятты ыйык көрүү, экологиялык аң-сезимдин бир бөлүгү.

в) Интегративдик байланыштар

Бул деңгээл когнитемалардын ортосундагы ички байланыштарды ачып берет. Мисалы:

- Жараткан күч менен физикалык космостун ортосунда байланыш түзүлөт (б.а., Аалам – Аллах жараткан структура).
- Ички дүйнө менен жаратылыш тыгыз байланышта (адамдын ички тынчтыгы табият менен гармонияда болот).
- Үй-бүлөлүк жана коомдук маанилер – ааламдын жердеги инкарнациясы.

2. Когнитемалардын системалуу катмары (эмпирикалык материалдардын негизинде)

Таблица 3.5 жана 3.6да берилген материалдар «Аалам» концептинин кеңири когнитивдик талаасын ачып берет. Андагы когнитемалар тематикалык жана функциялык негизде төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

Таблица № 3.7
“Аалам” концептисинин негизги когнитемалык блогу

Когнитема блогу	Кыскача мүнөздөмөсү	Мисалдар
Материалдык-космостук	Жер, асман, галактика, планеталар, космос	Аалам, жылдыздар, галактика, космос
Руханий-метафизикалык	Жогорку күч, Жараткан, түбөлүк жашоо, сырдуу дүйнө	Аллах, он сегиз миң аалам, көрүнбөгөн дүйнө
Социалдык-маанилер	Үй, үй-бүлө, ата-журт, адамзат	Туулган жер, үй-бүлө, эл, коом
Индивидуалдык-руханий	Ички дүйнө, жан дүйнө, дүйнө тааным, сезим	Адамдын жан дүйнөсү
Мифологиялык жана символдук	Он сегиз миң аалам, ай аалам, төгөрөктүн төрт бурчу	Манас, салттык ишенимдер

Бул когнитемалар өз ара байланышып, ааламдын бирдиктүү картинасын түзөт. Мисалы, “ички дүйнө” менен “сырдуу дүйнө” көп учурда эпикалык же мистикалык контекстте берилет, ал эми “жогорку күч” менен “дүйнө түзүмү” – философиялык-догматикалык деңгээлде түшүндүрүлөт.

3. Когнитивдик функциялар жана лингвистикалык туюнтмалар

а) Когнитивдик функция

«Аалам» концепти дүйнө таануудагы иерархияны жана түзүмдү чагылтат. Ал аркылуу адам чөйрөнү таанып-билет: табият, коом, адамдын жан дүйнөсү жана руханий күчтөрдүн өз ара байланышын аңдайт.

б) Коммуникативдик функция

Бул концепт элдик фразеологизмдерде, эпос жана көркөм адабиятта активдүү колдонулат. Мисалы:

- «Аалам – кенч, аны сактоо керек» – жаратылыш менен гармонияга чакыруу.
- «Аалам түгөл болсо да, адам түгөл эмес» – дүйнөнүн кеңдиги жана адамдын чектелүүлүгү тууралуу ой.

в) Идентификациялык функция

Кыргыз маданиятында «Аалам» кыргыз дүйнө таанымын, руханий базаны, улуттук космогонияны жана коомдук-салттык аң-сезимди чагылтат.

4. Тексттик жана лексикалык мисалдар (вербализация)

Таблица 3.6да берилген мисалдар «Аалам» концептинин лингвистикалык туюнтмаларын көрсөтүп турат. Бул туюнтмалар аркылуу концепт ар түрдүү маани-катмарларда тилде туюнтулат:

- Мифтик-сакралдык: «Жараткан он сегиз миң ааламды түздү...»
- Жөнөкөй-белгилүү: «Биз жашаган аалам – бул биздин үйүбүз»
- Философиялык: «Аалам – бул адамдын ички дүйнөсүнүн чагылышы»

Демек, «Аалам» концепти – кыргыз тил дүйнөсүндөгү эң комплекстүү жана функционалдык жогору концепттердин бири. Анын когнитивдик талаасы ар түрдүү катмарлардан жана символдордон турат: космостук кеңдиктен тартып адамдын жан дүйнөсүнө чейин. Эмпириялык материалдардын негизинде бул концепт улуттук аң-сезимдин, дүйнө таануунун жана руханий-маданий аң-сезимдин негизги өзөгүн түзөөрү аныкталды.

Дүйнө» когнитемасы – «Аалам» концептинин негизги маанилүүлүк талаасы

Кыргыз тилиндеги «**дүйнө**» түшүнүгү – бул «аалам» концептинин маанилик борборлорунун бири. Ал жеке адамдын жашоо тажрыйбасы менен байланышкан, философиялык, руханий, жана социалдык-психологиялык туюнтмаларды өзүнө камтып, тилдик аң-сезимде абдан активдүү ишке ашат.

«Дүйнө» – бул:

- жашоо чөйрөсү,
- тирүүлүк менен өлүмдүн ортосундагы чек,
- материалдык жана руханий баалуулуктардын аренасы,
- коомдук катмарлардын, турмуштук абалдардын символу,
- адамдын жашоодогу абалынын образдык чагылдырылышы.

Аалам концептисинде «**дүйнө**» когнитемасы метафоралык салыштыруулар аркылуу конкреттештирилет жана маанилерге бай тексттик структураларды

жаратат. Алар концепт талаасын ар тараптан ача турган маанилик варианттар болуп саналат:

а) Экзистенциалдык дүйнөлөр

- *Бул дүйнө* – тирүү жашоо, турмуштун өзү.
- *Аркы дүйнө/О дүйнө* – өлгөндөн кийинки жашоо, метафизикалык реалдуулук.
- *Эки дүйнө* – жашоо менен өлүмдүн ортосундагы философиялык тең салма
- *Чын дүйнө* – чындык менен беттешкен реалдуу жашоо.
- *Жалган дүйнө* – турмуштун убактылуулугу, алдамчылыгы.

б) Социалдык жана мүлктүк дүйнөлөр

- *Бар дүйнө* – жетишкен, бай жашоо.
- *Жок дүйнө* – жетишсиз, муктаж турмуш.
- *Кор дүйнө* – бардыгы болгону менен, баалуулугу жок жашоо.
- *Көр дүйнө* – материалдык баалуулуктардын кулу болгон жашоо.
- *Куу дүйнө* – кыйынчылык менен коштолгон, адамды сындырган жашоо.

в) Руханий жана психологиялык дүйнөлөр

- *Жан дүйнө* – адамдын ички дүйнөсү, руханий абалы.
- *Арман дүйнө* – орундалбаган тилектердин, кусалыктын дүйнөсү.
- *Армансыз дүйнө* – канааттанган, бактылуу абал.
- *Жыргал дүйнө* – бейиш сыяктуу кыялдагы турмуш.
- *Ажайып дүйнө* – табияттын кооздугун туюнткан эстетикалык образ.

г) Космостук жана мейкиндик дүйнөлөр

- *Бүткүл дүйнө* – жалпы аалам, глобалдуу мейкиндик.
- *Кең дүйнө* – чексиз космос, ачык горизонт.
- *Тар дүйнө* – чектелген, мүмкүнчүлүгү аз чөйрө.
- *Зор дүйнө* – масштабдуу, кеңири ойлонуучу дүйнө.
- *Сан дүйнө* – көптүк, көп нерсеге ээ болуу.

д) Көркөм-стилистикалык жана баалоочу дүйнөлөр

- *Көркөм дүйнө* – эстетикалык, көркөм ойломдун дүйнөсү.
- *Шок дүйнө* – күтүлбөгөн, турмуштун татаалдыгы менен байланышы.
- *Бок дүйнө* – турмуштун эң жаман, башаламан жагын көрсөткөн баалоо.

3. Тилдик-семантикалык структурасы

Бул дүйнөлөрдүн баары лексикалык, семантикалык жана прагматикалык деңгээлде реалдуу чагылат. Алар кыргыз тилиндеги сөз айкаштары, метафоралар, фразеологизмдер жана көркөм адабияттардагы сүрөттөө каражаттары аркылуу ишке ашат.

Мисалы:

- *«Аркы дүйнө менен бул дүйнөнүн ортосунда калдым»* – экзистенциалдык кагылышуу;
- *«Көр дүйнөгө алданып, көрпөсүн көтөрө албай жүрөт»* – материалдык дүйнөгө кул болгон адам жөнүндө;
- *«Арман дүйнөдө жашап өттү»* – орундалбаган тилек менен жашоо.

Берилген когнитемалардын ар бири кыргыз элинин маданий-тарыхый аң-сезиминде, дүйнө таанымдык философиясында, исламдык түшүнүктөрдө, жана элдик акыл-насааттарда терең орун алган. Алар аркылуу улуттук маданияттын: дүйнөгө болгон көз карашын, адам турмушуна баа берүүсүн, турмуштук кыйынчылыктарга философиялык мамилесин жана руханий баалуулуктарын таанып-билүүгө болот.

Жыйынтыктап айтканда, «дүйнө» когнитемасы – бул «аалам» концептинин маанилик-ассоциативдик түзүмүндөгү борбордук элемент;

- Ал метафоралар аркылуу концепт талаанын кеңдигин жана маданий философиялык жүктөмүн көрсөтөт;
- Бул когнитема аркылуу кыргыз элинин жашоого болгон көз карашы, дүйнөнү баалоо системасы, жана руханий баалуулуктары тилде жана маданиятта жанданып турат;
- Ч. Айтматов сыяктуу авторлор бул түшүнүктөрдү глобалдык-философиялык деңгээлге көтөрүп, тилдик каражаттар аркылуу жалпы адамзаттык универсалдуулукка чыгарышат.

Жогоруда жүргүзүлгөн теориялык жана практикалык иликтөөлөрдүн негизинде «**Аалам**» концепти улуттук жана универсалдык мейкиндикте мааниси терең, татаал түзүмгө ээ болгон **макроконцепт** катары аныкталды.

Концептологиялык ыкмалардын негизинде жүргүзүлгөн талдоо «Аалам» концептинин көп катмарлуу структурага ээ экенин көрсөттү. Ал маданияттар аралык деңгээлде гана эмес, улуттук аң-сезимдин жана тилдик дүйнө таанымдын негизги таяныч түзүмдөрүнүн бири катары чыгат. Мында «Аалам» концепти төмөнкү маанилик пландар аркылуу ачылып, концептин семантикалык көлөмүнүн жана дүйнө таанымдык манифестациясынын көп кырдуулугун шарттайт:

- Жаратуучу күч (Кудай);
- Бүткүл дүйнө, жаратылыш;
- Космостук мейкиндик (галактика, планета);
- Адамзат жана адамдын ички руханий дүйнөсү;
- Мифологиялык ааламдар (жогорку, ортоңку, төмөнкү);
- Курчап турган айлана-чөйрө;
- Адамдын аалам менен болгон мамилеси.

Бул маанилик пландар негизинде концептке тиешелүү лексикалык белгилер жана тематикалык топтор аныкталып, алар аркылуу тилдин концепт түзүүчү функциясы даана байкалат. Тематикалык топтор төмөнкүдөй жалпыланат: «дүйнө», «жер», «космос», «жараткан», «адамдын ички дүйнөсү», «жаратылыш», «мифология», «мейкиндик», «символдук мамилелер».

Изилдөөнүн жүрүшүндө концепт – бул жөн гана сөздүн мааниси эмес, ал маани, тажрыйба жана маданий коддордун айкалышынан түзүлгөн татаал структура экендиги белгилүү болду. Башкача айтканда, концепт – бул тил менен чындыктын, адамдын дүйнө таанымы менен лексикалык түзүмдөрдүн ортосундагы ортомчу болуп саналат.

Натыйжада, «Аалам» концепти улуттук дүйнө таанымда жана маданий-метафизикалык аң-сезимде негизги орунду ээлеген, дүйнөнүн бүтүндүгүн, андагы адам ордун жана космостук байланыштарды камтыган универсалдуу макроконцепт экендиги тастыкталды.

3.9. Ч. Айтматовдун ааламы, анын лингвистикалык актуалдуулугу жана котормодо берилиши (адам концептинин алкагында)

Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттеринин лингвистикалык актуалдуулугунун өзгөчөлүктөрүн изилдөөдө жазуучунун эң актуалдуу болгон **«Адам үчүн эң кыйыны күнүгө адам болуу»** деген идеясына кайрадан кайрылабыз.

Улуу орус жазуучусу Лев Толстой: «адабияттын улуу жана асыл миссиясы – адамды жашоону жана дүйнөнү сүйүүгө мажбурлоо» деп айткан. Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары бул милдетти коомдогу үстөмдүк кылуучу күч болгон расмий идеология учурунда тарыхый кайдыгерликке, манкуртизмге, маданиятсыздыкка, жалганчылыкка, сабатсыздыкка жана өзүмчүлдүккө түрткү берген оор учурларда да чечип келген.

Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына лингвистикалык талдоо жүргүзүү анын көркөм дүйнөсүн гана эмес, анын чыгармачылыгынын түптөлгөн терең философиялык жана лингвистикалык аспектилерин да түшүнүү үчүн маанилүү милдет болуп саналат. Анын чыгармаларында тил маалымат берүү каражаты катары гана эмес, татаал концептуалдык дүйнө таанымдарды, философиялык ой жүгүртүүлөрдү жана адеп-ахлактык баалуулуктарды билдирүүчү курал катары да кызмат кылат.

«Аалам» концептинин лексикалык-семантикалык мүнөздөмөсү

Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» концептин талдоо жазуучунун тилиндеги бул концептин көп мааниликтүүлүгүн чагылдырган лексикалык бирдиктерди аныктоодон башталат. Айтматовдун чыгармаларынын контекстиндеги **аалам** – бул жөн эле дүйнө эмес, бул табигый жана коомдук процесстерди символдоштурган чексиз, метафизикалык аалам.

Кылым карытар бир күн романынан үзүндү: ***Бу жарык дүйнөдө эстүү – жандуу жаралган жалгыз эле бизбизби, түбүнө санаа жеткис дүйнөдө өзүбүз гана жалгызбызбы, Аалам Аалам болгону жараткан рух Жердеги адамдын гана жашоо тирилигиби?*** [Айтматов, 2018: 3, 60].

Бул контексте биринчиден **аалам** – бул бардыгын, анын ичинде материалдык дүйнөнү (жер) жана руханий, философиялык, метафизикалык аспекттерди камтыган бүткүл дүйнө. Бул түшүнүк физикалык реалдуулук менен чектелбейт. Ал дүйнөнүн маанисин кеңири түшүнөт, адамдын жашоосу жана дүйнөгө болгон мамилеси боюнча терең философиялык суроолорду көтөрөт. Экинчиден **аалам** – бул адамдын мүмкүнчүлүктөрүнөн алда канча кеңири жана түшүнүгү чектелген чексиз космосту түшүндүрөт.

«**Аалам**» концептине байланышкан лексикалык бирдиктердин карасак:

1) Жарык дүйнө – бул жерде Жер, биз жашап жаткан дүйнө деген мааниде колдонулат. Бул термин адамдын күнүмдүк жашоосу менен байланышкан жана ошол эле учурда адам жашаган жер, жарыкка жана жашоого толгон дүйнө катары кабыл алынат. Бул түшүнүк метафизикалык жана кеңири **ааламга** карата контраст түзөт, анткени адам аны чектелген жана реалдуу дүйнө катары кабыл алат, ал эми **аалам** кеңири жана түшүнүүгө мүмкүн болбогон түшүнүк катары көрсөтүлөт. **2) Эстүү – жандуу жаралган** – бул сөздөр адамдын, же кандайдыр бир жандыктын, эс тутуму жана өмүрү менен түздөн-түз байланышкандыгын билдирет. Бул сүрөттөө адамдын дүйнөгө, жашоого болгон маанилүүлүгүн белгилеп, ал дүйнөнү түшүнүү үчүн аны өз алдынча жана жандуу болгон жаратылыш катары карайт. **3) Түбүнө санаа жеткис дүйнө** – бул сөз айкашы адам акылы менен түшүнүүгө мүмкүн болбогон, чексиз жана жаралышы боюнча чектелген эмес дүйнөнү (ааламды) билдирет. Бул – космостук масштабдагы дүйнө, же философиялык көз караштан алганда, адамдын акылынын чегинен чыгып кеткен чексиз, терең түшүнүктөрдү чагылдырат. **4) Жердеги адам** – бул сөз айкашы адамдын Жерде, жарык дүйнөдө жашап жатканын жана анын бул дүйнөдөгү орду, маңызы бар экенин көрсөтөт. Бул түшүнүк адамды абстракттуу жана философиялык **аалам** менен салыштырганда, анын чектелген, реалдуу жашоосу менен байланыштырат.

Англисче котормодо төмөнкүчө берилген: *«So we were indeed not alone in life, not the sole representatives of our kind, in the deserted eternity of the universe»*.
(translated by James Riordan)

1. Котормодогу концептуалдык айырмачылыктар:

Бул фрагментти кыргыз тилинен англис тилине которуу учурунда негизги мааниси сакталганына карабастан, бир катар концептуалдык жана семантикалык айырмачылыктар пайда болуп, аларды тактоо жана контекстке ылайык түшүндүрүү талап кылынат.

1.1. «Бу жарык дүйнө» жана «life»: Оригиналдагы «Бу жарык дүйнө» фразасы түздөн-түз Жердеги материалдык дүйнөнү жана адамдын жашоосун билдирет. Ал эми англис тилиндеги «life» (өмүр) сөзү жалпы жашоону көрсөтөт, бул анын маанисин кеңейтет, бирок түпнускада Жердин физикалык дүйнөсүндөгү конкреттүү жашоону көрсөтүү максаты бар. Аны менен катар, кыргыз текстиндеги «жарык дүйнө» деген сөз айкашы адамзаттын дүйнөсүнөн жогору турган абстракциялык жана философиялык маанини да камтыйт, бул болсо котормодо толук берилген эмес.

1.2. «Эстүү – жандуу жаралган» жана «the sole representatives of our kind»: Оригиналдын «Эстүү – жандуу жаралган» деген фразасы адамдын аң-сезимдүү, тирүү жаралышы тууралуу терең философиялык түшүнүктү билдирет. Бул сөздөр адамдын өзүн таануу жана аң-сезимдүүлүгү жөнүндөгү мааниге ээ. Ал эми англисче котормо «the sole representatives of our kind» (өз түрүбүздүн жалгыз өкүлдөрү) деген сөздөрү адамдын биологиялык же түрдөгү ордун гана баса белгилейт, бул учурда кыргыз текстинин философиялык жана метафизикалык мааниси жоголуп кеткен.

1.3. «Түбүнө санаа жеткис дүйнө» жана «the deserted eternity of the universe»: Түпнускада берилген «Түбүнө санаа жеткис дүйнө» деген сөз айкашы ааламдын түпсүздүгүн жана аны толук түшүнүүгө мүмкүн болбогондугун сүрөттөйт. Бул метафизикалык түшүнүк адамдын чексиздик жана ааламдын түпсүздүгүндөгү орду тууралуу ой жүгүртүүлөрүн камтыйт. Англисче котормодо «the deserted eternity of the universe» (аябай узак, жалгыз түбөлүк аалам) деп берилген, бул болсо ааламдын түбөлүктүүлүгүн жана боштугун гана сүрөттөйт, бирок «түбүнө санаа жеткис» деген маани жана ага байланыштуу философиялык тереңдик жоголгон.

1.4. «Аалам Аалам болгону» деген сөз айкашы *аалам – аалам болуп жаралгандан бери* деген философиялык суроону коет, ал эми котормодо бул жөнүндө айтылбайт. Түп нускада берилген *«Аалам Аалам болгону жараткан рух Жердеги адамдын гана жашоо тирилигиби?»* деген суроо адамдын өзүн жана анын уникалдуулугун, анын ааламдагы ордуна жана экзистенциалдык маанисине байланыштуу терең философиялык ойду камтыйт. Англисче котормодогу адамдын физикалык гана ролуна басым жасап, адамдын чексиз ааламдын алдында кандай экзистенциалдык жана философиялык мааниге ээ экени тууралуу суроону жоготот.

2. Маданий жана философиялык айырмачылыктар:

Котормо кыргыз тилиндеги тексттин философиялык жүгүн толугу менен жеткире алган эмес. Кыргыз тилинде жана маданиятында адамдын ааламдагы орду, анын жашоосунун маңызы жана өзүн таануу жөндөмдүүлүгү тууралуу терең философиялык ой жүгүртүүлөр жана символикалык маанилер бар. Англисче котормо болсо негизинен адамдын түрдөгү ордуна жана анын биологиялык жашоосуна басым жасайт, бул философиялык деңгээлдеги маанилерди азайтат.

3. Стилистикалык айырмачылыктар: Англис тилине которуу учурунда автордун сөз айкалыштары жана риторикалык формулалары бүтүндөй терең философиялык маанини түпнускада берилгендей эмес, бир кыйла түз жана жалпылаштыруу жолу менен берилип калган. Түпнуска текстте философиялык суроолор аркылуу ачылган терең ойлор, англисче котормо текстинде жөнөкөй тастыктамаларга айланып кеткен. Өзгөчө, акыркы суроодогу жашоонун маанисине карата жигердүү ойлонууга чакыруучу риторикалык элементтердин айырмасы көрүнөт.

Демек, бул фрагменттин котормосу өзүнүн негизги маанисин сактап калганы менен, көптөгөн философиялык жана метафизикалык маанилерди жоготот. Түпнусканын терең философиялык жүгү, адамдын ааламдагы орду жана жашоосунун уникалдуулугу тууралуу суроолор тексттин түпкүлүктүү маанисин түзөт. Ал эми англисче котормо негизинен адамдын түрдөгү ордуна

жана биологиялык жашоосуна басым жасап, тексттеги философиялык суроолорду жоготуп, терең ой жүгүртүүгө чектөө коюп калат. Котормо чексиздик жана метафизикалык ой-пикирлердин абстракциясынын маанисин толук чагылдыра албайт.

Кийинки мисал «Бетме-бет» повестинен алынды: *«Сейде Ысмайылдын келишин күтүп турат, мына ушундай чакта ал ак мөңгүлүү кырка тоолордун үстүндө, аяздуу кышкы асмандын көз мелжиген бийиктигинде жылтылдап турган жылдыздар менен айды мундуу карайт....., ошо көк теңир бетиндеги касиеттүү ай, касиеттүү жылдыздарга үнүм жетсе, алардан биердеги жашоо тиричиликке бир таасир болор беле дейт...»* [Айтматов 2018: 3,74]

Ушул кыска үзүндүдөн «аалам» концептин билдирген бир нече лексикалык бирдиктерди көрөбүз:

1) «Аяздуу кышкы асман» – бул символикалык фраза, *ааламды* муздак, өтө алыста, кол жеткиз кылып сүрөттөйт. *Асман* (небо, sky) бул жерде кеңири мейкиндикти билдирет, ал эми «*аяздуу*» (муздак, холодный - cold) сөзү алыстыкты жана жансыздыкты көрсөтөт. «*Аяздуу кышкы асман*» деген сөз айкашын *ааламды* билдирген метафора катары түшүнсөк болот, ал адамзаттан алыс турган, анын ички кыйналууларын сезбеген, муздак объект катарында сүрөттөлгөн.

2) «Жылдыздар менен ай» – астрономиялык объектиктер, жалпы убакыттын түбөлүктүүлүгү жана чексиз мейкиндик менен байланыштырылган. Бул үзүндүдөгү *жылдыздар* (звезды, stars) жана *ай* (луна, moon) космостук күчтөрдүн символдорун билдирет.

3) «Көк теңир» – бул кыргыздын салттуу маданиятында асманды ыйык руханий жаратуучу катары билдирген термин, бул *аалам* түшүнүгү менен түздөн түз байланыш, себеби кыргыздар *ааламды* жандуу, сыйкырлуу көрүнүш катарында кабыл алып, ага сыйынып келишкен. Бул контекстте асман жөн гана физикалык объект эмес, ал жогорку башталыш, Көк теңирдин же *ааламды* жараткан жана башкарган күчтөрдүн символу болуп саналат.

4) **«Касиеттүү ай»** жана **«касиеттүү жылдыздар»** – «касиеттүү» (свещенный, sacred) деген сөздөр жаңы маанилерди кошуп, «аалам» концептин Кудай жана мистикалык башталыш менен байланыштырууга мүмкүнчүлүк берет. Бул ааламды физикалык гана эмес, сакралдык мейкиндик катары кабыл алууга мүмкүндүк берет, ал жерде адам менен космос ортосунда руханий байланыш бар экенин көрсөтөт.

5) **«Үнүм жетсе»** (*If my voice could reach*) – бул фраза каармандын *аалам* менен байланыш түзүү аракетин көрсөтөт. Бул адамдын жашоодо жөн гана бар болуу менен чектелип калбастан, ага таасир этүүнү, экзистенциалдык суроолорго жооп табууну издөөнү каалагандыгын билдирет. Бул контекстте бул жашоонун маанисин жана өзүнүн ордун космостогу чексиздикте табууга болгон аракет деп түшүнсө болот.

Семиотикалык аспектте сөздөрдүн жана образдардын символикасын карап көрсөк: **«Ак мөңгүлүү кырка тоолор»** жана **«көк теңир»** сөздөрү адам үчүн жете албай турган ааламды символдоштурат, ал аалам өзүнүн табияты боюнча чексиз жана түшүнүүгө мүмкүн болбогон нерсе. Бул элементтер жогорку, сакралдуу башталышты билдирет. **«Касиеттүү ай»** жана **«касиеттүү жылдыздар»** образы бул символизмди күчөтөт, ааламды сакралдуу мейкиндикке айлантип, адам өзүнүн экзистенциалдык суроолоруна жооп табууга аракет кылат.

Демек, Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» концепти лексикалык бирдиктер жана образдар аркылуу ачылып, ал физикалык дүйнөнү гана эмес, ошондой эле жеткисиз жана түшүнүксүз метафизикалык мейкиндикти символдоштурат. Ааламга байланыштуу суроолор адамдын ушул чоң космостогу орду, анын тагдырына таасир этүү мүмкүнчүлүгү жана чоң ыйык мейкиндик менен байланышын камтыган экзистенциалдык ойлонуу формаларын туюнтат.

Ч. Айтматовдун адам табиятын терең сүрөттөгөн жазуучу катары дүйнөлүк адабияттагы ийгилигинин себептери көптөгөн изилдөөчүлөр тарабынан изилденип келген.

«Ч. Айтматовдун чыгармалары эмнеси менен окурмандарды өзүнө тартат?» — деген суроо дүйнөлүк адабият таануучулардын жана тилчилердин изилдөө темаларынын бири болуп саналат. Бул суроого берилген жооптор көп учурда мазмундук окшоштукка ээ, анткени изилдөөчүлөрдүн басымдуу бөлүгү бир эле негизги ойлорго кайрылышат: Ч. Айтматов адамдын жан дүйнөсүнүн философиялык-экзистенциалдык мейкиндиктерин кеңейтүүгө жетишкен жазуучу катары бааланат. Бул көз караш, айрыкча салыштырма типологиядагы концептуалдык мамилелерди талдоодо өзгөчө актуалдуулукка ээ.

Айтматовдун Ааламы – бул жөн гана физикалык чөйрө эмес, руханий тартип, акыйкатты издөө, адамдын ички дүйнөсү жана жашоонун түпкү маңызын аңдоо менен байланышкан кең мейкиндик. Анын чыгармаларында бул концепциялар көркөм-философиялык деңгээлде айкын чагылдырылып, заманбап адабияттын жаңы багыттарына жол ачкан.

Ч. Айтматов үчүн жаныбарлар дүйнөсү жана айлана-чөйрө өтө бийик жана ыйык нерсе болгон. Бул *Гулсары*, *Акбара*, *Ташчайнар*, *Жаабарс* жана башка жаныбарлардын образдарында сүрөттөлүп чагылдырылган.

Мисалы, *Ташчайнар* (< *таш* - камень, а rock) + *чайнар* (грызть, gnaw) көк жал карышкырдын өтө күчтүү, көлөмдүү, акылдуу экендигин билдирет. Бул ат - карышкырды сүрөттөгөн концептин эң негизги образдык белгилеринин бири. Ал эми *Акбара* (*ак* + *бара* - акылдуу. амалкөй) - ургаачы карышкыр.

Жаабарс (< *жаа* - стрела, arrow + *барс* – тийген нерсесин тешип өткөн курал, илбирс). Концептин мааниси курч, өткүр деген семаны туюнтат. «*Тоолор кулаганда*» романындагы негизги каармандын бири *Жаабарс* романдын өзөгүн ачкан негизги концепттердин катарында турат жана «*аалам*» (дүйнө жүзү, өмүр) концепти сыпаттаган көптөгөн негизги ядролук белгилер менен өзөктөш.

Дагы бир белгилей кетчү нерсе, романдын «*Тоолор кулаганда*» деп аталышы да концептин ассоциативдик милдетин аткарып, улуу жазуучу Ч. Айтматовдун өмүрүнүн акырына жакындашынан, башкача айтканда, анын ааламынын түгөнүп бара жатканынын билдирүүсү катары кабыл алынышы мүмкүн. Биздин пикирибиз боюнча, бул аталыш чыгарманын жалпы

философиялык маанисин тереңдетет жана автордун дүйнө таанымындагы акыркы этапты да символдоштурат.

«Тоолор» (орусча – «горы», англисче – «mountains») деген түшүнүк «аалам» концептинин мотивациялык белгилеринен болуп саналат. Себеби, тоо түшүнүгү бийиктик, күчтүү коргоочу, ордунан козгой албаган, түртүп жылдыра албаган туруктуу, бекем жана түбөлүктүү деген концептуалдык сыпаттарды камтыйт. Эгерде бул концептин семантикалык ядросун адам концепти менен байланыштырсак, анда «тоодой жөлөк», «тоодой күчтүү», «тоодой бийик», «тоодой нарктуу» деген сапаттар адам концептинин образдык структурасын түзүүгө негиз боло алат.

Ч. Айтматовдун «Кыямат» романындагы негизги каарман Бостондун атынын концептуалдык маңызы ар түрдүү маанилерден куралат. Бул ат эки лексемалык элементтен – кыргыз тилиндеги «боз» же «бос» (серый; күрөң, күңүрт түстөгү) жана «тон» (кой терисинен тигилген кийим) – түзүлгөн. Денотативдик мааниде бул ат «бозоргон тон» же «серая дубленка» (орус.) дегенди билдирет, ал эми англис тилинде «a grey sheepskin coat» деп которулат.

Аталган лексемалык маани чыгарма ичинде эки жактан ачылып берилет. Романдагы окуялардын биринде каармандардын ортосундагы диалогдон төмөнкүчө көрүнөт:

«– Жо-жок, – деди Марат көнүлдүү, – Бостон деген – шаар, Нью-Йорктон саал кичирээктиги болбосо, Американын башкы шаарларынын бири. А Бостон деген бизче боз тон да. Эми түшүндүңбү?»

– Тфу, ата чын эле! — деди Базарбай, — Туура. Бостон деген бозоргон бир тон да...» [Айтматов, 2018: 306].

Англис тилиндеги котормосунда:

– “No, no,” said Marat joyfully, “Boston is a city, a little smaller than New York, but one of the main cities of America. And ‘Boston’ also means a gray coat in our language. Now do you understand?”

– “Ugh, really!” said Bazarbay, “That’s right. Boston is just a worn-out gray coat...” (котормо биздики).

Бул цитата аркылуу автор каармандардын атынын эки маани менен иштелип жатканын ачык көргөзөт: бир жагынан — конкреттүү географиялык реалия, башка жагынан – эмоционалдык-символдук лексикалык мазмун.

Концептуалдык талдоо

Бостон ысымы чыгармадагы каарманды түшүнүүдө негизги индикатор катары кызмат кылат. Ал эки концепттин биригишин билдирет:

1) Географиялык (денотативдик) концепт: Бостон – Америкадагы ири, өнүккөн шаар, экономикалык, илимий жана маданий борбор. Бул контекстте каарман дүйнөлүк деңгээлдеги интеллектуалдык жана коомдук ордун билдирет;

2) Маданий-эмоционалдык (коннотативдик) концепт: кыргызча «*боз тон*» образы аркылуу каармандагы эмгекчилдик, туруктуулук жана жөнөкөйлүк сапаттары ачылат, ошондой эле улуттук кийим (реалия) пайдаланылат. Бул каарманды табигый дүйнө менен байланышкан, өзүнүн жеринде күчтүү жана жоопкерчиликти инсан катары көрсөтөт.

Ошентип, Ч. Айтматовдун каармандардын аттарын тандоосу концептуалдык деңгээлде терең маани камтып, чыгармадагы адам образынын бир катар өзгөчөлүктөрүн бириктирип, белгилейт. Бул көрүнүш — автордун каарман ысымдары аркылуу символикалык мазмунду берүүчү стилистикалык ыкмасы катары бааланып, көркөм тексттин концептуалдык структурасын түзөт.

Бул талдоо көрсөтүп тургандай, Ч. Айтматовдун чыгармаларында каармандардын, жан-жаныбарлардын, тоо-таштын жана башка табигый объектилердин ысымдары кеңири **концептуалдык потенциалга** ээ. Алар чыгарманын дүйнө таанымдык, маданий жана философиялык маңызын ачууда негизги ролду ойношот.

Жазуучунун чыгармаларынын лингвистикалык актуалдуулугун семиотикалык аспекте караганда, Ч. Айтматовдун чыгармалары белги системасынын принциптерин ачык жана так түрдө көрсөтөт. Чыгармачылыгында символдор, метафоралар жана образдар аркылуу анын сөздөрү жана сүрөттөө ыкмалары терең маанилүү белгини камтыйт. Бул белгилер адам жана аалам концепттеринин ортосундагы байланыштарды

белгилеп, аларды кеңири жана терең изилдөөгө шарт түзөт.

Кийинки мисал, Ч. Айтматовдун «Кызыл алма» аңгемесинде Исабековдун сүйүүсү кызыл алма аркылуу символдоштурулат. Каармандын жоопсуз калган сүйүүсү анын кийинки жашоосуна тоскоол болот.

— *Кызым, алманы жеген жоксунбу?*

— *Жок, мамама сактап койдум, - деди кызы акырын.*

— *Мамаңабы? – деди Исабеков, канаты түтөгөндөй тамагы буулду.*

— *Туура кыласың, алманы ала барабыз мамаңа* [Айтматов, 2018: 6, 177].

Жогорудагы диалог Исабековдун жан дүйнөсүндөгү өзгөрүүнү ачык көрсөтүп, анын жаш кезиндеги сүйүүсү жана азыркы жашоосу тууралуу ойлонууга түрткү берет.

Бул жерде кызыл алма сүйүүнүн символикасы катары колдонулат. Кызыл түс (red) жалпыга белгилүү, сулуулукту, жаштыкты, даамдуулукту жана жетилгендикти билдирет. Кыргыз маданиятында кызыл түс көп учурда ийгилик, кудурет, жана ысык сезимдер менен байланышкан. Мисалы, *"өтө ысык бат муздайт, өтө кызыл бат оңот"* деген идиома кызыл түс менен байланышкан күчтүү, эмоционалдык абалдарды чагылдырат.

К. Саматов (2018) “Кызыл түс – арзуу символу” макаласында кызыл түстүн символикалык маанисин жана анын арзуу менен байланыштуу өзгөчөлүктөрүн илимий түрдө талдайт. Автор кызыл түстү адамдын ички дүйнөсү, сезимдери жана жандүйнөсү менен байланыштуу негизги белгидеги түстөрдүн бири катары карайт. Кызыл түс, аны менен байланышкан ар кандай символикалык маанилер аркылуу, адамдын арзууларын, жашоо максаттарын жана ички эмоцияларын көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Алма (яблоко - apple) түшүнүгүнүн концептуалдык маанисине кайрылсак, «алма» түшүнүгү көп маданияттарда жакшы, баалуу, таза, бышып турган нерсени билдирет. Кыргыз маданиятында алма көп учурда адамдын ички туюму, жаратылыш менен болгон байланыш жана сезимдер дүйнөсү менен байланыштуу түшүнүктөрдү камтыйт.

Кызыл түс жана анын маданий интерпретациялары:

Европа маданиятында кызыл түс көбүнчө сүйүү, кумар, коопсуздук же ачуулануу менен байланышкан. Валентинка күнүндөгү кызыл жүрөк – сүйүүнүн символу. Ошондой эле, кызыл түс коопсуздукту да билдириши мүмкүн (мисалы, светофордогу «кызыл» жарык – «токто» дегенди түшүндүрөт).

Кытай маданиятында кызыл түс көбүнчө позитивдүү мааниге ээ. Ал – ийгилик, бактылуулук жана гүлдөп өнүгүүнүн символу. Кытайларда Жаңы жылда кызыл түстөгү конверттерге акча салып, ийгилик жана бакыт каалап беришет. Бул маданиятта кызыл түс оң маанилерге ээ болсо, Европа маданиятында бир нече – кээде карама-каршы маанилерди камтышы мүмкүн.

Диний контекстте кызыл түс кан, курмандык жана азап менен байланыштуу. Айрыкча католик салтында кызыл түс дин кызматкерлеринин кийиминде, же курмандык күндөрүндө колдонулат. Мында кызыл түс көбүнчө ыйыктык жана рухий чыңалуунун белгиси катары кабыл алынат.

Британ маданиятында кызыл түс (red) – сүйүү, кумар, коопсуздук, агрессия, жетишкендик жана бийлик сыяктуу кеңири эмоцияларды камтыган символ. Анын мааниси колдонулган контекстке жараша өзгөрөт.

Алма символу Батыш маданиятында

Apple түшүнүгү - батыш маданиятында көп кырдуу символ. Ал ден соолук, сергектик, билим (мисалы, тыюу салынган мөмө образы аркылуу), күч, сүйүү, кумарлануу жана маданий идентификация менен байланышат. Мисалы, Apple компаниясынын логотиби бул түшүнүктүн заманбап символу катары кызмат кылат жана инновация, акыл жана глобалдык маданият менен ассоциацияланышы мүмкүн.

Демек, семиотика концепттерди аныктоодо маанилүү роль ойнойт, анткени ал белгилердин ар түрдүү маданияттарда кандайча кабыл алынып, кандайча интерпретация болорун тереңдетет жана маданий маанилердин системалардагы байланышын изилдейт. Мында белгилүү бир түшүнүктөр (мисалы, кызыл түс же алма) ар түрдүү маданияттарда ар башка мааниге ээ жана бул маанилердин алмашуусу же трансформациясы аларды кабыл алуу контекстине жараша өзгөрөт. Белгилердин жана алардын маанилеринин ар

түрдүү маданияттарда кабыл алынышын карап жатып, Ч. Айтматовдун чыгармаларында негизги роль ойной турган өзгөчө улуттук реалияларга да көңүл буруу маанилүү. Бул реалиялар көп учурда тексттердин ажырагыс бөлүгү болуп саналат жана алардын котормосунда чыгарманын толук маанисин берүү үчүн атайын мамиле талап кылынат.

Термин «реалия» латынча *realis* деген сөздөн келип чыккан, ал «көрүнүктүү», «чындык» деген маанини билдирет жана белгилүү бир маданиятта жашаган же жашаган объекттерди, көрүнүштөрдү түшүндүрөт. Бул түшүнүк, белгилүү бир элдин тарыхы, жашоо турмушу жана маданияты менен байланышкан өзгөчө объекттерди билдирүү үчүн колдонулат жана башка тилдерде сүйлөгөн адамдар үчүн таң калыштуу болушу мүмкүн. Бул түшүнүктү тереңирээк түшүнүү үчүн, белгилүү лингвисттердин көз караштарын карап көрөлү.

Бул жерде «реалия» түшүнүгүн толук түшүнүү үчүн аны кеңири контекстте кароо зарыл. Реалияларды туура которууда, айрыкча Ч. Айтматовдун чыгармаларында, улуттук өзгөчөлүктөрдү эске алуу маанилүү, анткени алар чыгарманын терең маанисин түшүнүүгө жардам берет.

Концепттерди башка тилге которууда алар сөзмө-сөз которулбастан, тилдин жана маданияттын спецификасына жараша адаптация болуп калат. Бул процессти лингвистиканы изилдөөчүлөр лингвомаданий трансформация деп аташат. Бул көрүнүш өзгөчө маданий жана моралдык жүктөлгөн образдарда, метафораларда жана идиомаларда байкалат.

Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романындагы «адам» концептинин котормосунда дал ушундай трансформациялар ачык байкалат. Орусча оригинал, кыргыз жана англис тилдериндеги котормолордо бул концепт ар түрдүү лингвистикалык, стилистикалык жана семантикалык формаларда берилет.

а) Орус тилиндеги оригинал

– *Вы слышите, потомки рода Баракбая, что соплеменник наш, сей нечестивый Раймалы сказал?*

— Мы слышали.

— Тогда послушайте что я скажу.

— Сначала я тебе скажу несчастный Раймалы. Всю жизнь в бедности однолошадной, в гуляниях провел ты, пел на пирах, домброй бренчал, шутом-маскарапозом был. Ты жизнь свою употребил для развлечения других. Тебя прошали мы твое беспутство, в те времена ты молод был. Теперь ты стар и ты смешон теперь. Тебя мы презираем. Пора о смерти бы подумать, о смирении. А ты же за набаву и на засловие чужим аулам с той девкой спутался, как вертопрах последний, попрал обычаи, законы и не жалеешь покариться нашему совету, так что ж, пусть покарает тебя бог, сам на себя пенай. Теперь второе слово. Встань, Абдильхан, ты брат его единокровный, от одного отца и матери одной, и ты опора и наша надежда. Тебя мы волостным хотели бы видеть от имени всех баракбаев. Но брат твой рехнулся вконец, он сам не понимает, что творить, и может стать помехой в этом деле. А потому ты вправе поступить с ним так, чтобы умалишенный Раймалы нас не позорил бы на людях, чтобы никто не смел бы плюнуть нам в глаза и на посмешище поднять не смел бы баракбаев. [Айтматов 1981: 245]

б) Кыргызча котормо

– Эшиттиңерби, Баракбай тукуму? Тууганыбыз, шордуу Раймаалынын кебин эшиттиңерби?

– Эшиттик.

– Андай болсо менин сөзүмдү эшиткиле. Алгач сага айтайын, шордуу Раймалы. Өмүр бою жалгыз атчан жакыр болуп, оюн зоок менен келатырысын, домбрандын боорун тырмап, аш тойлордо ырдадын, маскарапоз болдуң. Бүт өмүрүңдү башкалардын тамашасына зарп кылдын.... Абилхан, ордунан турчу, карагым, сен бул экөөң бир ата, бир энеден туулган туушкансынар, биздин жөлөгүбүз да, үмүтүбүз да сенсин. Сени бүт Баракбай атынан болуштукка көтөрсөк деген ойдобуз... Баракбай тукумуна башка бирөөлөр көчүгү менен күлбөсүн десен, Раймалы көө жапкан бетибизге башкалар түкүрбөсүн десен, алжыган агандын айласын өзүң тап! [Айтматов 2018: 3, 327]

в) Англичсе котормо

– *Descendants of the Barakbai tribe, have you heard what our kinsman, the most unworthy Raimaly, has said?*

– *We have heard.*

– *Then listen to what I shall say to you, unhappy Raimaly. You've spent your life in one-horse poverty, wandering from feast to feast, playing your dombra. You've been a clown in a mask. You've used your life to entertain others. We forgave your worthlessness when you were young. Now that you're old and just a figure of fun, we despise you. It's time for you to think about death, resign yourself to it. But instead you've been running around with this girl and giving cause for scandal in strange villages. Like a giddy goat, you've scorned the customary laws of behaviour and now you blatantly disregard our counsel. Well, may God punish you, you yourself are to blame. Now for the second point. Stand up, Abdilkhan! You're his brother of the same blood, of the same mother and father and you are our prop and hope. We wanted to see you as volost chief in the name of all Barakbai. But your brother has gone off his head at last; he doesn't know what he's doing and he could harm your chances. Therefore, you've the right to proceed with him and take whatever steps are needed to prevent him from shaming us before other people. No one should spit in our eyes - and no one should mock the Barakbai!* (translated by John French)

Бул жерде котормонун сапатына көңүл бура турган көп учурлар кездешет:

а) Орус тилиндеги оригиналда: *«Ты жизнь свою употребил для развлечения других. Теперь ты стар, и ты смешон теперь. Тебя мы презираем. Пора о смерти бы подумать, о смирении.»* [Айтматов, 1981: 245]

Орусча түп нускада «адам» концепти коом алдындагы жоопкерчилик, коомдук моралдык нормалар, уят, ар-намыс түшүнүктөрү менен байланыштырылган. Раймалынын жашоосу коом үчүн пайдасыз, жеңил-желпи болгондуктан, ага карата жек көрүү, мазактоо, коомдон четтетүү көрүнүштөрү берилет. Бул жерде:

- *Стилистикалык өңүт* – кайрылуу катаал, ачык жана айыптоочу (осуждающий);

- *Семантикалык жүк* – «презираем», «пора о смерти подумать» деген сөздөр менен адамдык кадыр-баркынын жоголуп бара жатканын билдирет;
- *Функционалдык мааниси* – Раймалынын коомдон четтетилиши – бул “адам болуу” нормаларынан четтөө.

б) Кыргызча котормодо: *«Маскарапоз болдуң. Бүт өмүрүңдү башкалардын тамашасына зарп кылдың... Шордуу Раймалы... Алжыган агандын айласын өзүң тап!»* [Айтматов, 2018: 327]

Кыргызча котормо орусча түп нускадагы маани менен катар, кыргыз менталитетинин, фольклорунун, жана коомдук түшүнүктөрдүн өңүтүн кошумчалап берген. Бул текстте:

- *Стилистикалык өзгөрүү* – орусча версиядагы айыптоо кыргыз тилинде эмоционалдык, элдик тил менен күчөтүлгөн (мис., «алжыган агандын айласын өзүң тап»);
- *Семантикалык өзгөрүү* – «шордуу» сыяктуу сөздөр аяныч менен коштолгон уят образды жаратат;
- *Функционалдык өзгөрүү* – Раймалынын аракеттери жеке адамдык эмес, уруу намысына шек келтирген иш катары бааланат.

Бул жерде «адам» — бул коом алдында уят болбогон, салтты, элдин үмүтүн актаган инсан катары түшүндүрүлөт.

в) Англисче котормодо: “You’ve been a clown in a mask... We despise you. It’s time for you to think about death.” (*Translated by John French*)

Англисче котормо жалпы түшүнүктү берген менен, түпкү маданий жана эмоционалдык жүгүн толук бере албайт:

- *Стилистикалык өзгөрүү* – айыптоолор жумшартылып берилген, текст нейтралдуу моралдык сындама формасына өткөн;
- *Семантикалык өзгөрүү* – «clown», «unworthy» сыяктуу сөздөр адабий-көркөм эмес, жалпы колдонулган лексикага таандык;
- *Функционалдык өзгөрүү* – «адам» концепти бул жерде жеке этикага байланышкан, уруу, коом, салт тууралуу элементтер дээрлик жок.

Бул жагдайда лингвوماданий реалиялардын адаптациясы жүрүп, тексттин

коллективдик философиясы жоголуп кеткен.

Таблица 3.8 Концепттин лингвомаданий трансформациясы

Концепт элементи	Орусча оригинал	Кыргызча котормо	Англисче котормо
Коомдогу уят нерсе	Презираем	көө жапкан бет	we despise you
Коомдон ажыроо	Посмешище	Маскарапоз	Clown
Ар-намыс	подумай о смирении	намысыбыз тебеленди	think about death
Уруу кадыр-баркы	позор рода	Баракбай тукумуна түкүрбөсүн	mock the Barakbai

Жогоруда берилген таблицада көрүнүп тургандай: Орусча оригинал – автордук идеяны түз, ачык берет; кыргызча котормо – кошумча маданий метафоралар, элдик түшүнүктөр менен байытылат; англисче котормо – жалпыланып, универсалдуу түшүнүк катары берилет, бирок концепттин тереңдиги чектелет.

Демек, кыргызча жана англисче котормолорунда бул түшүнүк ар кандай трансформацияга учураган: кыргыз тилинде – концепт фольклордук, этномаданий элементтер менен тереңдетилет; англис тилинде – концепт универсалдаштырылып, индивидуалдык этикага негизделет.

Ч. Айтматов чыгармаларында пейзаж, жаратылыш көрүнүшү эстетикалык гана эмес, философиялык жана антропоморфтук мүнөзгө ээ. Бул көрүнүш “Жамийла” повестиндеги төмөнкү үзүндүдө ачык байкалат: **Кыргызча оригинал (түпнуска):** «Чиркин, ошол күнкү түн, бөтөнчө жаратылгансып, эң эле көрктүү болду. Ким билбейт, жайдын толгон кезиндеги август түндөрүн! Асмандагы жылдыздар алыста турганы менен, ар бири өзүнчө нур төгүп, чет четинен бүлбүлдөгөн күмүш кыроо чалып, асмандын тиги каптал, бу капталына жайнап, кири жок жадырап карашат» [Айтматов, 2018: 142-143]

Орусча котормо: «А ночь выдалась великолепная. Кто не знает августовских ночей с их далекими и в то же время близкими, необыкновенно яркими звездами! Каждая звездочка на виду. Вон одна из них, будто заиндевшая по краям, вся в мерцании ледяных лучиков, с наивным удивлением смотрит на землю с темного неба» (Айтматов, 1985: 47)

Англисче котормо: “The night was so magnificent. Who does not know these August nights with their far-off, yet so close, gleaming stars! There was one star: it seemed

frozen round the edges; its icy rays sparkled as it looked down from the dark sky in surprise at the earth below” (Aitmatov, 2000: 32, translated by Fainna Glagoleva)

1) Семантикалык жана маданий өзгөрүүлөр

“Күмүш кыроо” образы кыргыз тилинде поэтикалык гана эмес, руханий-сезимдик жана маданий символдук жүккө ээ. Бул сөз жылдыздардын сулуулугун, түндүн тынчтыгын, адам менен жаратылыштын биримдигин, жарык менен жылуулуктун гармониясын чагылдырат. Кыргыз менталитетинде түндөгү жылдыздар алыста, бирок жылуу, жашоого энергия жана илхам тартуулаган жаратылыш кубулушу катары кабыл алынат.

Таблица 3.9 Концепттин лингвомаданий трансформациясы

Элемент	Кыргызча (түп нуска)	Орусча котормо	Англисче котормо	Семантикалык өзгөрүү
Жылдыз жарыгы	күмүш кыроо	ледяные лучики	icy rays	Жылуулуктан суукка өтүү
Атмосфера	жылуу, бейпил	муздак, формалдуу	суук, механикалык	Эмоционалдык жүк жоготулган
Сезимдик байланыш	руханий суктануу	визуалдык сүрөт	нейтралдуу элес	Адам–табиат байланышы жоготулган

Орусча “ледяные лучики” жана англисче “icy rays” метафоралары семантикалык жактан туура көрүнгөнү менен, кыргыз тилиндеги жылуулукту, жан дүйнөгө тиешелүү эмоционалдык үнөмдү, маданий кодду толук бере албайт.

2) Стилистикалык өзгөрүүлөр

Кыргызча оригиналда поэтикалык лиризм, фольклордук сүрөттөө, метафоралар жана эпитеттер кеңири колдонулган. Мисалы: “*чиркин... бөтөнчө жаратылгансып... күмүш кыроо... кири жок жадырап*” – бул сөздөр стилдик жактан эмоция жараткан, эстетикалык кабыл алууга багытталган.

Ал эми котормолордо: Орус тилинде стиль сакталып берилген, бирок эпитеттер күчү төмөндөйт (мисалы, “заиндевшая” – бир аз “суук” сыпат); англисче котормодо текст нейтралдуу жана маалыматтык баяндамага өтүп кеткен. Лирикалык образдар дээрлик жоголгон.

4) Функционалдык өзгөрүүлөр

Кыргызча үзүндү эстетикалык-философиялык функцияны аткарат. Окурман түнкү асман аркылуу адам менен ааламдын ортосундагы байланышты,

жашоонун гармониясын, жан дүйнөнүн тазалыгын туюнат. Котормолор бул функцияны толук сактай албайт. Бул функционалдык өзгөрүү П. Ньюмарк (1988) тарабынан сүрөттөлгөн

Бул функционалдык өзгөрүү П. Ньюмарк (1988) тарабынан сүрөттөлгөн “семантикалык жана коммуникативдик котормо” теориясына дал келет: Кыргызча оригинал – семантикалык которууга багытталган (маани жана форма тең маанилүү); Англисче жана орусча котормолор – коммуникативдик багыттагы котормолор (окурманга түшүнүктүү болуу максатында жөнөкөйлөштүрүлгөн).

4) Котормо стратегиялары жана компенсация модели

Бул мисалда котормо автору оригиналдагы "күмүш кыроо" образын сөзмө-сөз которуп бере албай, **семантикалык компенсация** стратегиясын колдонгон. Бул термин котормо лингвистикасында маанилүү орунда турат:

Семантикалык компенсация — маданий же образдык мааниси жоголгон сөздүн ордуна башка бөлүктө эстетикалык же функционалдык салмак кошуу аркылуу текстти компенсациялоо [Vinay & Darbelnet, 1958; Newmark, 1988]

Демек, бул талдоодо “күмүш кыроо” образы аркылуу “адам” концептисинин лингвомаданий аспекттери талданды. Кыргыз тилиндеги оригинал текстте адам жаратылыш менен руханий байланышта, сезимдүү жандык катары сүрөттөлөт. Түндүн жыты, жылдыздардын жарыгы – бардыгы адамдын жан дүйнөсүнүн чагылышы.

Котормолор бул концептти жарым-жартылай гана берет. Орус жана англис тилдеринде “адам – табият – аалам” байланышынын руханий жана маданий өзөгүн толук берүү мүмкүн болбой калган. Бул көрүнүш лингвомаданий трансформациянын классикалык мисалы болуп саналат.

А. Акматалиевдин пикири боюнча, Ч. Айтматовдун чыгармаларында жандуу жана жансыз жаратылыш көрүнүштөрү гана эмес, алардан каармандардын «жүрөк кагышы», адамдык сапаттары да сезилет. Бул көркөм деталдар каармандардын ички дүйнөсүн көрсөтүп, окуруманды чыгарма менен өз ара байланышта болууга түртөт [Айтматов, 2018: 6, 362].

Ошондой эле, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында "Аалам" концепти адамдын ички дүйнөсүнө таандык болгону менен, анын адамзатка тиешелүү чөйрөсүн, анын мыйзамдарын чагылдыруу максатында өрчүйт. Бул өзгөчө концепт бүтүндөгү дүйнөнү, анын гармониясын жана адамдын ошол дүйнөдөгү ордун түшүнүүгө багыттайт [Тургунова, 2021: 418].

Жогорудагы изилдөөлөргө таянсак, «Аалам» – бул адам жүрөгү аркылуу гана терең сезүүгө мүмкүн болгон түшүнүк. Ал чексиздикти, космостук тартипти жана жаратылыштын түбөлүктүү мыйзамдарын камтыйт. Демек, адам баласы ошол ааламдык мыйзамдарга баш ийип жашоосу зарыл жана анын ички дүйнөсү менен тышкы ааламдын ортосундагы гармония негизги маңыз катары каралат.

Схема № 3.1 АЙТМАТОВДУН ААЛАМЫ

Андыктан, Ч. Айтматовдун антропонимдери жана топонимдери, алардын лингвокогнитивдик, лингвомаданий өзгөчөлүктөрү жана котормо

процессиндеги актуалдуулугу – когнитология, лингвистика жана котормо илимдеринин алкагында кеңири изилдөөгө маанилүү темалардын бири болуп калары шексиз.

Жыйынтыктап айтканда, Ч. Айтматовдун «адам» жана «аалам» концепттери өз ара тыгыз байланышта болуп, алардын философиялык жана символикалык мазмуну жазуучунун чыгармаларынын негизги өзөгүн түзөт. Бул концепттердин көп кырдуу семантикасы жана универсалдуу багыттуулугу Ч. Айтматов дүйнөсүн лингвокогнитивдик, семиотикалык, философиялык жана маданий изилдөөлөр үчүн өзүнчө аң-сезимдик мейкиндикке айлантат.

3-баптан алынган тыянактар

Үчүнчү бапта «аалам» концептинин мотивациялык, түшүнүктүк, образдык, символикалык, баалуулук жана баалоочу белгилери, ошондой эле концепттин макроконцепт катары түзүлүшү, когнитивдик талаалары, лексикалык-образдык репрезентациясы жана котормодо чагылдырылышы комплекстүү түрдө лингвоконцептологиялык жана когнитивдик лингвистика ыкмаларынын негизинде изилденди. Аталган изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкүдөй жыйынтыктарга жетишилди:

1. **Мотивациялык белгилер** — «аалам» концептинин келип чыгышын шарттаган тилдик жана маданий факторлор, концептке тиешелүү негизги түшүнүктөрдүн (аалам, космос, дүйнө, universe, universe) этимологиясы, семантикалык динамикасы жана символикалык жүктөлүшү этимологиялык сөздүктөр жана лингвомаданий булактар негизинде талданды. Бул багытта «аалам» термининин «жарык», «кең мейкиндик», «жаратылган бүтүндүк» сыяктуу негизги маанилери аныкталып, алардын Ч. Айтматовдун көркөм тилдеги метафоралар жана универсалдуу идеялар аркылуу поэтикалуу чагылдырылышы изилденди.

2. **Түшүнүктүк белгилер** – концепттин акыл-эс, аң-сезим деңгээлинде

калыптанган логикалык-абстракттык мазмуну аныкталды. Бул деңгээлде аалам кеңири мейкиндик, убакыт, жаратылыш, адам жана рухий башаттар менен байланышта каралып, Айтматов тексттеринде жаратылыш менен инсан ортосундагы байланыш аркылуу концептуалдык катмар терең ачылат.

3. Образдык белгилер – «аалам» түшүнүгүнүн метафоралар, салыштыруулар, эпитеттер жана символдор аркылуу көркөм репрезентациясы кеңири лингвистикалык-ассоциативдик анализ аркылуу изилденди. Айтматовдун чыгармаларынан алынган мисалдардын негизинде «аалам» концепти асман, жылдыз, түн, күн, жол, убакыт сыяктуу универсалдуу символдор аркылуу берилери аныкталды. Бул концепт автордун дүйнөтаанымында адам тагдыры, мезгилдин айлануусу жана табият менен биримдик идеясын туюнткан поэтикалык мейкиндик катары чагылдырылат.

4. Баалуулук белгилери – концептке тиешелүү руханий, маданий жана аксиологиялык мазмундарды ачып көрсөттү. Айтматовдун чыгармаларында аалам — бул жашоонун башаты, жаратылышка болгон терең урмат, адам менен ааламдын гармониялуу жашоосу сыяктуу баалуулуктардын куралы катары берилет.

5. Баалоочу белгилер – тилде жана көркөм текстте концептке болгон субъективдүү, эмоционалдык мамилелерди билдирген баалоочу каражаттар аркылуу аныкталды. Айтматов чыгармаларында ааламга болгон мамиле – жоготуунун кайгысы, тагдырдын айласыздыгы, аруулукту издөө сыяктуу эмоционалдык-когнитивдик багытта берилет.

6. Символикалык белгилер – аалам концептинин Айтматов поэтикасындагы негизги семиотикалык элемент катары түзүлүшүн көрсөтөт. Жол, асман, мезгил, жыл мезгилдери, табигый циклдер, жаныбарлар дүйнөсү сыяктуу белгилер аркылуу аалам универсалдуу жана улуттук мааниге ээ белги системасы катары калыптанганы далилденди.

7. Макроконцепт катары «аалам» түшүнүгү – көп деңгээлдүү категорияларга бөлүнүп, универсалдуулугу, комплексүүлүгү жана лингвомаданий мааниси изилденди. Бул концепт физикалык, руханий,

мифологиялык жана метафизикалык катмарларды камтыган системалуу түзүлүшкө ээ экени аныкталды.

8. Когнитивдик жана лингвистикалык туюнтмалар, ошондой эле **когнетема талаалары** – «аалам» концептинин негизги белгилери катары чексиздик, түзгөн компоненттердин өз ара байланышы, сырткы көрүнүш, аталыштык жана визуалдык формалар, сырдуулук сыяктуу элементтер аныкталды. Бул белгилер концепттин тил аң-сезиминдеги көп кырдуу түзүлүшүн түшүнүүгө өбөлгө түзөт.

9. Ч. Айтматовдун ааламы – көркөм-философиялык реалдуулук катары каралып, анын башка тилдерге котормодо туура жана толук берилиши маанилүү маселе катары талданды. Котормодо «аалам» концепти «адам» концепти менен тыгыз байланышта каралышы керек, анткени Айтматов тексттеринде адам менен ааламдын руханий байланышы үзгүлтүксүз философиялык-маңызга ээ. Бул байланыштар котормо процессинде концептуалдык эквиваленттүүлүктү талап кылат.

3-баптын илимий жана практикалык мааниси

Бул бөлүмдүн илимий жаңычылдыгы – «аалам» концептинин кыргыз тилиндеги жана Ч. Айтматовдун көркөм чыгармаларындагы репрезентациясынын көп кырдуу когнитивдик жана лингвоконцептологиялык анализинин биринчи жолу жүргүзүлүшүндө жатат. Өзгөчө этимологиялык, образдык жана символикалык белгилердин системалуу изилдөөсү аталган концепттин улуттук маданий коддогу жана адамзаттын универсалдуу аң-сезиминдеги ордун так аныктоого өбөлгө түздү.

Практикалык мааниси – изилдөөдө алынган жыйынтыктар когнитивдик лингвистика, лингвомаданият таануу, көркөм котормо теориясы жана адабияты изилдөө тармактарында колдонууга мүмкүнчүлүк берет. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» концепти аркылуу адам менен табияттын, руханий жана философиялык байланыштардын формалары терең ачылып, улуттук дүйнөтааным менен глобалдуу адамзаттык баалуулуктардын ортосундагы диалогду түзүүдө пайдалуу каражат болуп кызмат кыла

4 – БАП «АДАМ» КОНЦЕПТИНИН МАДАНИЙ-БААЛУУЛУК, КОГНИТИВДИК ЖАНА СЕМИОТИКАЛЫК БЕЛГИЛЕРИ:

Ч. АЙТМАТОВДУН КӨРКӨМ МУРАСЫНДАГЫ КОНЦЕПТОЛОГИЯЛЫК ЧЕЧМЕЛӨӨЛӨР ЖАНА АЛАРДЫН КОТОРМОДО ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Бул бөлүмдө «адам» концептинин когнитивдик белгилери, структуралык элементтери жана маданий өзгөчөлүктөрү системалуу түрдө изилденет. Изилдөөнүн максаты – «адам» концептинин философиялык, антропологиялык жана лексикалык аспектилерин терең түшүнүү, анын кыргыз жана британ менталитетинде калыптанышы менен маданияттар аралык трансформациясын аныктоо. Ошондой эле, Ч. Айтматовдун көркөм мурасында «адам» концептинин көркөм-идеалдык чагылдырылышы жана анын котормо процессиндеги репрезентациясы каралат.

Бул бөлүмдө «адам» концептинин когнитивдик белгилери, структуралык элементтери жана маданий өзгөчөлүктөрү системалуу изилденет. Изилдөөнүн максаты – «адам» концептинин философиялык, антропологиялык жана лексикалык аспектилерин терең түшүнүү, анын кыргыз жана британ менталитетинде калыптанышы менен маданияттар аралык трансформациясын аныктоо. Ошондой эле, Ч. Айтматовдун көркөм мурасында «адам» концептинин көркөм-идеалдык чагылдырылышы жана котормо процессиндеги репрезентациясы каралат.

Изилдөө когнитивдик лингвистика, этнолингвистика жана семиотика ыкмаларына таянып, адам концептинин маданий жана философиялык элементтерин айкын көрсөтүүгө багытталган. Бул алкакта адамдын ички дүйнөсү, анын жашоодогу ролу жана баалуулуктар менен байланыштуу маселелер терең талданат. Ошондой эле, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгындагы «адам» концептинин семиотикалык жана лингвистикалык чагылдырылышы, алардын котормо процесстеги так берилүүсү талкууланат.

Бөлүмдө экстралингвистикалык факторлордун жана улуттук реалиялардын котормо процессине тийгизген таасири каралат. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «адам» жана «аалам» концепттерин англис тилине которууда тактыкка жетүүнүн кыйынчылыктары, ошондой эле маданий контексттер, каада-салттар, тарыхый шарттар сыяктуу факторлордун бул процесске тийгизген таасири изилденет. Ч. Айтматовдун чыгармалары кыргыз жана орус тилдеринде жазылганы себептүү, аларды которуу процессинде ар кандай тилдик булактар колдонулушу мүмкүн, бул болсо котормонун тактыгын жана маанисин сактоону кыйындатат.

4.1. «Адам» концептинин когнитивдик белгилери: а) адамдын иш-аракети, б) сырткы турпаты, ички дүйнөсү, жеке касиеттери, в) үй-бүлөдө жана коомдогу орду

«Адам үчүн эн кыйын нерсе күнүгө адам болуу»

Чыңгыз Айтматов

Адам деген ким? Адам кайдан жана кантип жаралган? Адам уулу качан жана кантип чыныгы адам болот? Мындай негизги философиялык суроолор адамзаттын мурункудан бери кызыкчылыгын жаратып, бүгүнкү күндө да өз актуалдуулугун жоготкон жок. Ааламды адамсыз элестетүү мүмкүн эмес, ошондой эле адам да ааламсыз, аны курчап турган чөйрөсүз жашай албайт. Бул эки түшүнүк (концепт) – «адам» жана «аалам» – бири-бири менен тыгыз байланышта турган түшүнүктөр болуп эсептелет. «Адам» концепти дүйнө жүзүнө кеңири белгилүү, анткени адамзаттын пайда болушуна байланыштуу «Адам ата жана Обо эне» (Адам и Ева) мифологиялык уламышы көптөгөн элдерде сакталып калган.

Адам концептин түзгөн *мотивациялык* белгини талдап алуу учун этимологиялык сөздүктөргө кайрылсак: фарсы сөзү آدم, араб сөзү آدَم, андан кийин иврит сөзү אָדָם, түздөн түз мааниси «Адам» деген сөздөн келип чыккан жана אִמָּה «жер» жана אִשָּׁה «кызыл» деген уңгусу бир сөздөр менен байланышкан.

Түшүндүрмө сөздүктөрдө төмөнкүчө берилген: Адам ([ивр. אָדָם](#) – *Сын Земли* или *человек*) и жена **Ева** (ивр. חַוָּה, *Хава* – *живущая* или *дающая жизнь*) – в Библии первые люди на Земле, сотворённые Богом и прародители человеческого рода.

Ислам дининде адам атанын жаралышы жөнүндө Ыйык Куранда төмөнкүчө берилет: Эген периштелерге: **«Мен шыгыраган, келбеттүү кургак чоподон инсанды жаратамын»**, - деди [*Ыйык Куран: 263*].

Дээрлик бардык этимологиялык жана түшүндүрмө сөздүктөрдө «адам» сөзү («Адам» деген ат) **кызыл топурак** же **чопо** деген түшүнүк менен коштолот). Ушундай эле тилдик трансформацияны латын тилинде да байкоого болот: *humus* – *жер (топурак)*, *homo* – *адам*. Демек бул Кудай адамды топурактан жараткан жана ага жан салган деген түшүнүккө толук дал келет.

С. Г. Воркачевдун теориясы боюнча, ал концептин манызын түзүүчү түзүлүштөр (атрибуттук жана аныктоочу) каймана маани манызга ээ болгон компоненттерин (түшүнүктүн келип чыгышын жана билдирген маңызын) аныктайт, жогоруда келтирилген маалыматтардан «адам» концептинин этимологиялык жана атрибуттук түзүлүшү аныкталды.

«Адам» концептинин **ассоциативдик** белгилерине камтыган түшүнүктөргө төмөнкүлөр кирет: кабырга, кабыргадан, азгырык, асман, күнөө, алма, Ыйык Куран, Библия, жаратуу, адам, дарак, сүргүн, жылан, мөмө - жемиш, евангелист, аял, күнөөкөр, аалам, кудай, жаратуучу, эркек, жигит, адамзат, алма дарагы, периште, башат ж.б.

«Адам» концептинин түзүлүшү жана аны түзгөн компоненттерге кайрылсак, «адам» концепти жөн гана эки буттуу, эки колу бар жандуу зат катары каралбайт; ал философиялык, маданий жана руханий тереңдикти камтыган категория болуп саналат. Адам ойлонууга жана аракетке жөндөмдүү, өз колу менен көп нерсеге жетише алган инсан катары сүрөттөлөт жана аалам менен тыгыз байланышта жашайт, табият менен биримдикте болуунун мааниси Барпы Алыкуловдун **«Ала-Тоо көрккө келбейт, эл болбосо!»** деген саптарында да баса белгиленген. Адам ар кандай сапаттарга ээ: жакшы жана терс, бирок

концепт көбүнчө позитивдүү сапаттарды камтып, ой жүгүртүүгө жөндөмдүүлүгүн жана башка жаныбарлардан жогору экенин баса көрсөтөт.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында каармандар жөнөкөй адамдар катары көрүнгөнү менен, алардын дүйнө таанымы, жеке мүнөзү жана жашоого карата көз карашы жалпы адамзаттын негизги көйгөйлөрүн — өмүр менен өлүмдүн, бакыт менен кайгынын, адамгерчилик менен караөзгөйлүктүн байланышын чагылдырган. Бул чыгармалар окурманды абийир, намыс, эр жүрөктүүлүк жана адамдык баалуулуктар боюнча ой жүгүртүүгө чакырат. «Адам үчүн эң кыйын нерсе – күнүгө адам болуу» (Every day to be a human is difficult for a human being). деген сөзүндө Ч. Айтматов адам болуунун жоопкерчилигин, өз аракеттери жана дүйнөгө болгон мамилеси аркылуу жаралган кыйынчылыктарды ачып берет. Адамдын жашоосунун максаты жана бактылуулугу анын негизги концептуалдык белгиси болуп саналат; бактылуулукту жоготкон адам жөн гана жандуу затка айланат. Ааламдашуу доорунда адамдар чыныгы руханий байланыштардан алысташып, көбүнчө өз кызыкчылыгынын тегерегинде гана баарлашат. Аалам тарабынан адамга адамзаттын эң жогорку сапаттарын берген: сүйүү, кең пейилдик, ишеним жана боорукердик, ал эми бул сапаттар «адам» концептинин философиялык, маданий жана руханий өзөгүн түзөт.

Таблица № 4.1 – «Адам» концептин түзгөн негизги белгилер

Критерийлер	Жакшы (Good)	Жаман (Bad)
Сырткы келбети боюнча	Сулуу, татынакай, түстүү (Beautiful, Attractive, Good Looking)	Сулуу эмес, түрү суук, келбетсиз (Not Good Looking, Cold Appearance, Unattractive)
	Сымбаттуу, бойлуу, күчтүү (Handsome, Tall, Strong)	Өңгү-дөңгү, бою кичине, мажироо (Short, Small Stature, Chubby)
Ой жүгүртүүсү боюнча	Билимдүү, түшүнүктүү, сезимтал, боорукер, сүйө билген (Smart, Understanding, Sensitive, Compassionate, Loving)	Билимсиз, түшүнүксүз, сезимтал эмес, таш боор (Uneducated, Uncomprehending, Insensitive, Cold-Hearted)
	Сүйүүгө жөндөмдүү (Capable of Loving)	Сүйүүгө жөндөмсүз (Unable to Love)

Мүнөзү боюнча	Мүнөзү жумшак, ак көңүл, кичи пейил, жароокер (Soft, Good-Natured, Humble, Kind)	Мүнөзү жаман, кичи пейил эмес, таш боор, ашкере өзүмчү ("Bad-tempered, impolite, cold-hearted, overly selfish)
	Жайдары, чынчыл, мээримдүү, иштерман (Cheerful, Honest, Compassionate, Hardworking)	Кара мүртөз, түнт, калпычы, мээримсиз, жалкоо (Gloomy, Moody, Liar, Merciless, Lazy)
Бактылуулугу боюнча	Турмушуна ыраазы, бар нерсеге шүгүр кылган адам, бардар (жалаң эле байлык эмес), кең пейил (Grateful for life, Wealthy, Generous)	Турмушуна нааразы адам (бул бай да, кедей да адам болушу мүмкүн), көрө албас, ичи тап (Dissatisfied with life, Envious, Selfish)
	Кечиримдүү, жайдары, чынчыл, иштерман, келечекке умтулган адам (Forgiving, Cheerful, Honest, Hardworking, Ambitious)	Кечиримсиз, жалкоо, максатсыз (Unforgiving, Lazy, Aimless)
Дүйнө- таанымы боюнча	Дүйнөгө, ааламга болгон көз карашы кенен, ааламды, курчап турган жаратылышты баалай билет (Broad worldview, Appreciates nature, Values surroundings)	Дүйнөнү, ааламды тааныбайт, индивид абалынан чыга албайт (Limited worldview, Does not engage with surroundings)
	Табигаттын түрдүү өзгөрүүлөрүнө туура баа берет, жашоонун сыноосуна сынбайт (Understands nature's changes, Resilient to life's challenges)	Ар түрдүү өзгөрүүлөрүнө даяр эмес, жашоого туруксуз (Unprepared for change, Unstable in life)

4.2. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттерин изилдөө: когнитивдик-маданий жана этнолингвистикалык коддор, семиотикалык интерпретация жана алардын өз ара байланыштары

Ч. Айтматов – ХХ кылымдын эң көрүнүктүү жазуучуларынын бири. Анын чыгармалары өз доорунун рухун чагылдырган гана эмес, «адам» жана «аалам» түшүнүктөрүнүн философиялык-маңыздуу байланышын терең ачып берет.

Айтматов чыгармачылыгында бул концепттер көп учурда борбордук темалардын бири болуп саналат жана алар аркылуу жалпы адамзаттык, моралдык, руханий баалуулуктар көрсөтүлөт.

Аталган концепттерди терең талдоо үчүн когнитивдик лингвистика, семиотика жана этнолингвистика өңдүү илимий багыттардын алкагында карап чыгуу талап кылынат. Бул өңүттө, маданий жана когнитивдик коддордун табиятын түшүнүү өзгөчө мааниге ээ.

Маданий код – белгилердин жана символдордун системасы катары, ошол белгилер аркылуу маанилүү маданий түшүнүктөрдү жана дүйнө тааным системасын чагылдырат. Ал эми когнитивдик коддор – бул адамдын дүйнөнү кабыл алуу жана анын чындыгын түшүнүү механизмдери менен байланышкан психолингвистикалык жана менталдык схемалар.

Г. А. Аванесова жана И. А. Купцова (2015) белгилегендей, маданий код – бул белгилүү бир концептти камтыган белгилер менен эрежелердин системасы гана эмес, ошондой эле ал коомдук-психологиялык жана семиотикалык деңгээлдерди да камтыйт.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында бул коддордун иштеши абдан активдүү: жаратылыш, жер, суу, жол, жылдыз, илбирс, бугу, жарык, түн – булардын баары кыргыз этномаданиятынын терең катмарларына негизделген **маанилүү белгилер** катары иштейт.

Мисалы, «**Кылым карыткан бир күн**» романында жаратылыш менен адамдын байланышы үзүлгүс бир бүтүндүк катары берилет. «Адам» концепти – бул жандуу дене эмес, татаал аксиологиялык түзүлүш, ал аркылуу Ч. Айтматов ааламдык тагдыр, адамдын рухий жоопкерчилиги, сүйүү, кечирим, тиричилик менен түбөлүк жашоонун татаал байланышын сүрөттөйт. Мындай интерпретациялар Ч. Айтматовдун тексти аркылуу экзистенциялык деңгээлде ачылат.

Эмесе чыгармадан үзүндү алсак: “*Мы сейчас отправляемся на Ана-Бейит, на самое почитаемое старинное кладбище в сарозеках. Покойный Казангап-ата заслужил это. Он сам завещал похоронить его там* – [Айтматов, 2018: 3, 99].

Кыргызча варианты: «*Мына биз азыр Сары-Өзөктүн илгертен арбактуу бейити болгон Эне-Бейитке жөнөп баратабыз. Бейиши болгон Казанга атанын жатар жайы ошол. Ошо бейитке койгула деп өзү керээз кылып кеткен*» [Айтматов, 2018: 3, 99].

Англисче котормосу: '*We are now leaving for Ana-Beiit, the most revered and ancient cemetery in the Sarozek. The late Kazangap-ata deserved this; he asked to be buried there*' (translated by John French).

Үзүндүдөгү «Эне-Бейит» образы маданий код катары кыргыздардын ыйык жерге болгон мамилесин жана өмүр-өлүм циклин чагылдырып, когнитивдик код аркылуу түбөлүктүүлүк жана жоопкерчилик тууралуу менталдык схемаларды активдештирет. Ч. Айтматов бул символдор аркылуу адам менен ааламдын, тарых менен рухий мурастын байланышын ачат.

Кийинки мисал: «**Саманчынын жолу**» повестинде: «*Түн ортосунда тээ жылдыздуу төбөнү карасам, **саманчынын жолу** ааламдын бир четинен экинчи четине керилип жаткан кези экен*».

'*At midnight, in the dead of night, I looked up at the **sky** and saw the Way of the Reaper, the Milky Way, stretch straight across the heavens, a wide **silvery path among the stars***'. (translated by John French)

Жогоруда берилген мисалга карата **1) символика аркылуу маданий концепттерди** талдоо: «Саманчынын жолу» – Ч. Айтматовдун чыгармасында аалам жана адам концепттерин бириктирген күчтүү метафора. Бул метафора кыргыз маданиятында кеңири колдонулган "Саманчынын жолу" (млечный путь) сүрөтүнүн жаңыланган формасы катары көрүнөт. Саман көтөргөн адам – күнүмдүк эмгек менен табиятка байланышкан образ, ал аркылуу адамдын жашоосу, жерге болгон сый-урматы жана табият менен интеграциясы чагылдырылат.

«Аалам» концепти бул жерде физикалык чек жок, кыйыры көрүнбөгөн кеңдик катары, адамдын турмушунун чоң контекстин билдирет. «Саманчынын жолу» ааламдын түбөлүк агымын, үзгүлтүксүз кыймылын жана адамдын ага болгон жоопкерчилигин билдирет.

2) Маданий концепттердин интерпретациясы:

Кыргыз маданиятында «аалам» – бул жөн гана физикалык дүйнө эмес, адам менен жаратылыштын жана коомдун айкалышы. Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» метафорасы аркылуу аалам бүтүндүк катары көрсөтүлөт, ал турмуштун кичинекей элементтери – саман жыйноо сыяктуу күнүмдүк эмгектер аркылуу да түзүлөт.

Бул контекстте, Ч. Айтматовдун философиясы – ар бир адамдын аракеттери жана табиятка болгон мамилеси жалпы ааламдын түзүлүшүнө жана гармониясына таасир этет деген ойду чагылдырат.

3) Белгилер жана символдор аркылуу маданий коддордун талдоосу

«Саманчынын жолу» образы метафора катары гана эмес, философиялык жана маданий тереңдикке ээ семиотикалык символ катары да каралат. Саманчынын эмгеги – адам менен табияттын үзгүлтүксүз байланышын чагылдырат, бул болсо ааламдагы жалпы гармониянын бир бөлүгү катары чечмеленет.

Мындан тышкары, самандын өзү да белгилүү бир маданий мааниге ээ: ал – түшүм жыйноонун соңунда калган, бирок адамдар үчүн баалуу ресурс. Саман – токчулуктун, берекенин символу катары кабыл алынат. Саман көтөрүп бараткан дыйкандын кучагынан *саман* чубалып түшүп жаткан көрүнүш – молчулук менен берекенин арбындыгын туюнтат.

Демек, бул образ аркылуу Ч. Айтматов кыргыз элинин табият менен болгон бекем байланышын, ишенимин жана эмгекке болгон терең урмат-сыйын чагылдырат.

4. Когнитивдик коддун колдонулушу

Когнитивдик коддор – бул адамдын дүйнөнү аңдоо, кабыл алуу жана түшүнүү механизмдерин чагылдырат. Ч. Айтматовдун чыгармаларында бул коддор «адам» жана «аалам» концепттеринин өз ара байланышын ачып берүүдө маанилүү роль ойнойт.

Мисалы, «Ак кеме» повестиндеги «**Ак кеме**» образы – баланын аң-сезиминде жаралган, ишенимге, үмүткө жана руханий жоготууларга

байланышкан символ. Бул символ жөн гана физикалык объект эмес, баланын дүйнөнү кабыл алуу формасы, анын аң-сезиминин жана руханий изденүүсүнүн метафорасы катары берилет.

«Арыба, Ак кеме, мен келдим! – деп учурашмак. – Дайыма дүрбү салып карап жүргөн мен болчумун». [Айтматов 2018: 2, 243]. *‘Hello, white ship’, he’d say to it, ‘it’s I! I’m the one who always watched you through my binoculars’* [Aitmatov, 1972:6]. (translated by John French)

Бул сүйлөм баланын «Ак кемеге» болгон ишенимин жана ички байланыш сезимин көрсөтөт. Ал «ак кемени» өзүнө жакын, тилектеш «аалам» катары элестетет.

«Анан Ак кеме андан ары сүзүп жөнөйт. Бала болсо атасына көргөн билгенин, жашоо турмушун бүт төкпөй чачпай айтып берет». [Айтматов 2018: 2, 244]. *‘Then the white ship would sail on. The boy would tell his father all he knew, all about his life’* [Aitmatov, 1972: 7]. (translated by John French)

Бул жерде «ак кеме» бала үчүн диалогсуз, бирок руханий байланыш түзгөн объектке айланган. Адам менен аалам ортосундагы байланышты бала өз фантазиясы жана ишеними аркылуу курайт.

АДАМ (бала) ААЛАМдан (Ак кемеден) жакшылык үмүт кылат.

ААЛАМ (дүйнө, жашоо) АДАМДЫН (баланын) ишенимине жараша болот.

Натыйжада, «Ак кеме» образы когнитивдик деңгээлде адамдын (баланын) аң-сезиминдеги дүйнө таануунун жана ааламга болгон ишенимдин куралы болуп калат. Адам ааламдан жакшылык күтөт, ал эми аалам — адамдын ишенимине жана кабылдоосуна жараша түзүлөт.

Ч. Айтматовдун көркөм дүйнөсүндө мындай аң-сезимдик жана философиялык мүнөздөгү түшүнүктөр көп учурда белгилүү символдор жана көркөм образдар аркылуу чагылдырылат. Бул символдордун ичинен түстөрдүн орду өзгөчө. Жазуучу өз чыгармаларында өң-түстөрдү жалаң гана эстетикалык

максатта эмес, ошол эле учурда терең семиотикалык жана маданий белгилердин куралы катары пайдаланат.

Өң-түстөр аркылуу берилген концепттер кыргыз элинин дүйнө тааным системасында калыптанган, турмуштук тажрыйбага, тарыхый аң-сезимге жана социалдык-маданий шарттарга таянган когнитивдик маданий коддордун бир бөлүгү катары каралат.

Адамзаттын дүйнө таануу системасында түстөр маанилүү ролду ойнойт. Алар тилде гана эмес, маданиятта, символикаларда жана руханий түшүнүктөрдө да өз ордуна ээ. Түстөрдүн маданий коддор менен байланышы көптөгөн илимий изилдөөлөрдүн предмети болуп келген. Айрыкча, лингвокультурология, психолингвистика жана семиотика илимдери түс семантикасынын ар түрдүү аспектилерин терең изилдешкен.

Мисалы, Берлин Б. жана Кей П. (1969) өз эмгектеринде дүйнөнүн ар кыл тилдеринде түстөрдүн классификациясын карап чыгып, түстөрдү кабыл алуунун универсалдуу жана улуттук өзгөчөлүктөрүн аныкташкан. А. Вежицкая (1997) түс түшүнүктөрүнүн "нуклеардык" прототиптерин жана алардын айлана-чөйрө менен болгон байланыштарын иликтеген. Тер-Минасова (2012) – түстөрдү социомаданий контекстте талдап, алар тилде кандайча коддолорун көрсөткөн. Ошондой эле, Бахилина Н. Б. (1975), Василевич А. П. (2005) өңдүү окумуштуулар түстөрдү билдирген лексиканын тарыхый өнүгүүсүн жана психолингвистикалык өзгөчөлүктөрүн изилдешкен.

Кыргыз тил илиминде да бул багытта маанилүү иштер жасалган. Толубаев М. (1985, 1991) – кыргыз тилиндеги түс лексикасынын лексико-семантикалык түзүлүшүн изилдеген. Саматов К. (1997) – бул маселени диахрондук жана синхрондук жактан караган. Орузбаева Б. (1980) жана Сыдыков С. (1991) – түс лексикасын синтаксистик жана семантикалык аспектилерде талдашкан. Ошондой эле, Исаев Д. (1977) жана Конкобаев К. (1980) – кыргыз топонимиясында түстөрдүн колдонулушун терең изилдешкен. Каратаева О. (2006) кыргыз тилиндеги этникалык жана колориттүү лексиканын түзүлүшүнө,

Караева З. (2006) болсо «Манас» эпосундагы түстөрдүн семиотикалык талдоосуна көңүл бурган.

Когнитивдик коддордун маанилүүлүгү жана түстөрдүн семиотикалык ролу тууралуу айтылып жаткан учурда, айрыкча Ч. Айтматовдун чыгармаларында «ак» жана «кара» өндөрүнүн орду өзгөчө орунда турганын белгилөөгө болот. Бул түстөр дүйнөнүн бүтүндүгүн, анын карама-каршылыктар аркылуу түшүндүрүлүшүн чагылдырып, көркөм тексттин негизги символдорунун бири болуп саналат.

Бул түс концепттери кыргыз элинин салттуу дүйнө таанымында да маанилүү орунга ээ болуп келген. Аталган түс элементтери улуттун коллективдүү аң-сезиминде бекем орногон когнитивдик маданий код катары кабыл алынат.

Кыргыз маданиятында “ак” жана “кара” түстөр жөн гана визуалдык көрүнүштөр эмес, алар жашоонун руханий мазмунун, моралдык-этикалык баалуулуктар системасын жана жашоо философиясын аныктоочу символдор катары колдонулат. Бул түстөр аркылуу берилген маани – **жакшы менен жамандын, чындык менен жалгандын, адилет менен зулумдун** ортосундагы чек араны түшүндүрөт. Мисалы, элдик макал-лакаптарда кездешкен *“ак-караны таанып жүр”*, *“акты ак, караны кара деш керек”*, *“ак ийилет, бирок сынбайт”* сыяктуу фразеологизмдер, коомдо адилеттүүлүккө жана ыйманга негизделген жүрүм-турум нормаларын бекемдөөгө багытталган.

Мындан тышкары, каада-салттарда бул түстөрдүн айкалышы кыргыз элинин дүйнөнү дуалдуу түшүнүү принцибин чагылдырат. Мисалы, “тушоо кесүү” ырымында колдонулган ак жана кара жиптердин айкалышы жашоонун карама-каршылыктан тургандыгын жана балага туура жолду тандоонун зарылдыгын көрсөтөт. Бул аркылуу эл арасында “ак менен караны таанып жашоо” түшүнүгү терең символикалык мааниге ээ болуп, коомдук аң-сезимде бекем орун алган.

Ошондой эле, “ак” түс кыргыз лексикасында тазалыктын, ыйыктыктын, бейпилдиктин жана адалдыктын белгиси катары кабыл алынат. Бул маанилер

элдик тилектерде, антропонимдерде жана салт-санааларда кеңири кездешет. Мисалы, “Ак жол”, “Ак тилек”, “Ак батаны ал” сыяктуу тилек-каалоолор, же болбосо Актилек, Акмөөр, Акжолтой, Акназар, Актан, Аксаана, Актамак сыяктуу ысымдар аркылуу ата-эне баласына ак ниет, таза жол, адептүүлүк жана руханий бийиктик каалайт.

Ч. Айтматовдун “Ак жаан” аңгемесинде “ак жаан” образы ушул символикалык мазмунду жаратат. Бул аңгемедеги “**ак жаан**” – майдалап бир нече күнгө тынбай жааган жамгыр – табияттын берекелүү кубулушу катары сүрөттөлөт. Жамгыр элге, жерге пайдалуу болуп, мол түшүмдүн, турмуштун байлыгын шарттайт деген элдик түшүнүк менен байланыштуу.

Төмөнкү үзүндүдө бул образдын философиялык жана когнитивдик мааниси көркөм баяндалат:

– *Кудай үр-ө-өй, тим эле асманда жылчык калбаптыр го! Ак жаан келди, эми эки үч күнчө көз ачырбайт.*

– *Ак жаан дейсизби? – деди Зейнеп ана күңүрт үн менен.*

– *Ак жаанбы?! – деди да, суроосуна жооп күтпөй, үйүнө карай басып кетти [Айтматов, 2018: VI, 82].*

Бул жердеги “Кудай үр-ө-өй” деген сөз айкашы адамдын сезимин, анын табиятка болгон көз карашын, ошону менен бирге таң калышын жана чочулаганын чагылдырат. Ал эми “ак жаан” образы жамгыр аркылуу берекени, жердин көгөрүшүн, элдин бай болушун билдирген когнитивдик код катары кызмат кылат. Кыргыздарда кеңири таралган “Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эл көгөрөт” деген макал айрым ушул түстөрдүн символдук маанисин далилдейт.

Ошентип, Ч. Айтматовдун чыгармасындагы “ак” түс – бул жөн гана эстетикалык элемент эмес, терең маданий жана философиялык мазмунга ээ болгон когнитивдик символ. Ал адам менен ааламдын ортосундагы руханий байланыштын, жакшылыктын жана таза ишеничтин көрүнүшү катары көрсөтүлөт.

Мындан улам, «ак» жана «кара» түс-өңдөрү кыргыз элинин салттуу дүйнө таанымындагы маанилүү когнитивдик маданий коддор катары каралып, алардын чыгармачылыктагы ролу кеңири изилдөөнү талап кылат.

Айрыкча, “ак” жана “кара” өңдөр Ч. Айтматовдун чыгармаларында дүйнөнүн бүтүндүгүн карама-каршылыктын негизинде түшүндүргөн борбордук символдордун бири катары кызмат өтөйт. Бул түс концепттери кыргыз элинин салттуу дүйнө таанымында да маанилүү орунга ээ болуп келген. Аталган түс элементтери улуттун коллективдүү аң-сезиминде бекем орногон когнитивдик маданий код катары кабыл алынат.

Кыргыз маданиятында “ак” жана “кара” түстөр жөн гана визуалдык көрүнүштөр эмес, алар жашоонун руханий мазмунун, моралдык-этикалык баалуулуктар системасын жана жашоо философиясын аныктоочу символдор катары колдонулат. Бул түстөр аркылуу берилген маани — **жакшы менен жамандын, чындык менен жалгандын, адилет менен зулумдун ортосундагы** чек араны түшүндүрөт. Мисалы, элдик макал-лакаптарда кездешкен “ак-караны таанып жүр”, “акты ак, караны кара деш керек”, “ак ниет менен барсаң, артыңдан ак келет” сыяктуу фразеологизмдер, коомдо адилеттүүлүккө жана ыйманга негизделген жүрүм-турум нормаларын бекемдөөгө багытталган.

Мындан тышкары, каада-салттарда бул түстөрдүн айкалышы кыргыз элинин дүйнөнү дуалдуу түшүнүү принцибин чагылдырат. Мисалы, “тушоо кесүү” ырымында колдонулган ак жана кара жиптердин айкалышы жашоонун карама-каршылыктан тургандыгын жана балага туура жолду тандоонун зарылдыгын көрсөтөт. Бул аркылуу эл арасында “ак менен караны таанып жашоо” түшүнүгү терең символикалык мааниге ээ болуп, коомдук аң-сезимде бекем орун алган. Ошондой эле, “ак” түс кыргыз лексикасында тазалыктын, ыйыктыктын, бейпилдиктин жана адалдыктын белгиси катары кабыл алынат.

Биздин кийинки изилдөөдөгү адам концептине карата колдонгон белги катары «кара» түскө келсек, бул түздүн карама-каршы маани-маңыздары бар экенин көрөбүз.

Кыргыз маданиятында «кара» өң же түс, чындыгында, көбүнчө жаман нерселерден кабар берет.

Мисалы, «кара бет» (бирдиктүү мааниде: жаман адам англ. «a black face» - in direct meaning, but it means a bad person who has done bad things before) – бул сөз айкашы чындыгында адамдын өңүнүн кара экенин билдирбестен, мурун жаман иштерге барган же жамандыкка туш болгон адамды сүрөттөйт («a black face» - in direct meaning, but it means a bad person who has done bad things before). «Кара жолтой» (a loser or failure) – жамандык алып келген же дайыма кыйынчылыктарга дуушар болгон адамды билдирет. «Кара өзгөй» (a whisked man) – адамдарга жаман ойлорду гана кыла турган, эч качан жакшылык кылбаган адамдын символу. «Кара кагаз» Кара кагаз – (a black paper» – death notices) согуш учурунда каза болгон адамдарды угузган кат.

Бул жөнүндө Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» чыгармасында минтип айтылат:

кыргыз тили	<i>«Жумушка чыгаар күнү эртен менен башкармабыз Усөнбай алакандай эки кагаз алып келди, кара кагаздар экен, сактап койгула деди». [Айтматов, 2018: 1- том, 447]</i>
орус тили	<i>«Утром, когда мы собирались на работу, председатель Усенбай принес две бумажки. Это, говорит, похоронные, сберегите их». [Айтматов, 1985: 47]</i>
англис тили	<i>'The next morning, as we were getting ready to leave for work, our chairman Usenbai brought us two slips of paper. He said they were the death notices and that we should receive them'. [Aitmatov, 2017: 38]</i>

Жазуучунун чыгармасында колдонулган «**кара кагаз**» метафорасы – кыргыз маданиятындагы терең мааниге ээ семиотикалык символ. Бул сөз

айкашы согуш учурунда фронттон келген өлүм тууралуу кабарды билдирет жана өлүм, жоготуу, кайгы сыяктуу түшүнүктөр менен тыгыз байланышкан.

Аталган метафора англис тилине «**death notice**» деп которулган. Бул тилде “кара” өңүнүн эмоционалдык-маңыздык салмагы кыргыз тилиндегидей бай эмес. Бирок кырдаалга жараша “death” түшүнүгү менен туура дал келген. Демек, «кара = жаман кабар = өлүм» формуласы семиотикалык деңгээлде шарттуу түрдө сакталып калган.

Жогорудагы мисалды талдап жатып, көркөм котормону эки тараптуу семиологиялык процесс катары баалоого болот. Анткени котормочу белгилер аркылуу тексттин маани-маңызын ачып берет, ал эми окуучу ошол белгилерди чечмелеп, түшүнүп окуйт.

Бүгүнкү күндө көркөм котормо жаатында өң-түстөрдү семиотикалык жактан изилдөө актуалдуу маселе болуп саналат. Себеби өң-түстөр маданияттын негизги компоненттеринин бири болуп, алардын маани-маңызын туура түшүнүү жана которуу маданияттар аралык өз ара байланыштын сапатын жогорулатат.

Кара далы (black bones - a girl who is not married until her ages up) деп күйөөгө чыкпай калган кызды (адамды) аташат.

Кара деген сөз айкашы кыргыз маданиятында дайыма эле жалаң жаман белгини түшүндүрө бербейт. Кара көзүм, кара жаным деген эркелетүүчү сөз айкаштары эң жакын же аябай жакшы көргөн адамым деген маанини түшүндүрөт. Ошондой эле «кара» өң-түстү билдирген сөз башка дагы жакшы мааниде да колдонулат. Кыргыздарда чоң, күчтүү, айбаттуу, калың деген маани-белгини да кара деген сөз аркылуу түшүндүрүшөт. Мисалга алсак: кара нар, кара кашка, кара жорго, кара буура ж.б.у.с. сөздөр аркылуу жаныбарлардын жакшы, күчтүү бир сапатын көрсөтүп аташат. Ошону менен эле катар «Кара Буура» дарыянын аты, буркан-шаркан болуп кирип аккан дарыяны аташат. Буга толуктоо катарында Кара-Суу (катуу аккан дарыя), Кара-Бак (дүпүйгөн калың токой), Кара-Коюн (караңгы), Кара-Тал (көп тал), Кара-Балта (бекем күчтүү жыгачтан жасалган балта), Кара-Көл (терең көл) жана башка жер-суу аттарын атасак болот.

Өң-түстөрдү семиотикалык изилдөөдө биз ак менен кара түстөртөрүнүн адам жана аалам концепттерин ачып сыпаттап көрсөткөн белгилерин, аларда кандай коддолгон маданий маани-маныз бар экени жөнүндө кеңири маалымат берүүгө аракет кылдык. Белгилүү болгондой, маданият бул маданияттын бүт маанисин өзүнө камтыган сырткы чел кабыктан турат.

Умберто Эконун сөзү боюнча: *«Код сигнал дүйнөсүнөн маани дүйнөсүнө өтүү ишке ашырылганда актуалдаштырылат, ал аркылуу адамдын маалымат дүйнөсү менен байланышын уюштуруучу маанилүү формалар, бул жан дүйнө идеялары жана сүрөттөрү (образдары) жана баалуулуктары эсептелет»* [Eco U, 1998: 45].

Клотора Рапайдын айтымында, «Маданият коду маданияттын түрүн, маданиятты аныктоо үчүн маалыматтын тигил же бул түрүндө коддолгон уникалдуу маданий өзгөчөлүктөрдү түшүнүүнүн негизги ыкмасы болуп саналат». [Clotaire Rapaille, 2007: 67] Анын методологиясы адамдардын ойлонбой туруп нерселерге берген ар кандай маанилерин түшүнүүгө өбөлгө түзөт. Биздин ар кандай маданиятыбыз жана үрп-адаттарыбыз бир эле маалыматты ар башкача иштетүүгө мажбурлайт. Ошондуктан дүйнөдө чексиз көп маданий коддор бар.

Маданий коддорду түшүнүү – көркөм тексттеги терең жана жашыруун маанилерди туура интерпретациялоодо маанилүү рол ойнойт. Айрыкча Ч. Айтматовдун чыгармаларында белгилер, образдар жана түстөр аркылуу берилген философиялык жана маданий идеялар семиотикалык талдоого чоң мүмкүнчүлүк түзөт. Автор улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды символдор аркылуу ачып берет.

Бул жагдайды Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестинен алынган үзүндү жана анын англис тилиндеги котормосу аркылуу көрсөтүүгө болот:

Кыргыз тилинде

«Баягыда орок тартып жүрүп, гулкайыр жыйнап алгандагысы эсиме келди. Анда ал **кызыл жоолук** салынып, колунда кармаганы **апапак** бүрдүү гулкайыр эмес беле, азыр болсо башына салынган **кара жоолук**, колундагысы кызыл гул, айырмасы ошол.» [Айтматов, 2018: I- том, 449]

Англис тилинде

*'I remembered how she had gathered the wild hollyhocks at the edge of the field and had stood holding them just the same way. Then, however, she had had on a **red kerchief** and her flowers were **pink and white**, while now she had on a **black kerchief** and the flowers were red. This was the only difference'.* [Aitmatov, 2000: 39]

Семиотикалык жана маданий талдоо:

1. Символизм:

Кызыл жоолук – кыргыз маданиятында сүйүүнүн, жаштыктын жана үмүттүн символу. Өзгөчө келиндин кызыл жоолук салынуусу – жашоонун жаңы этабын, сүйүү менен башталган турмуштун символикалык белгиси. **Аппак гүлдөр** – тазалыкты, ак ниетти, аруу тилекти билдирет. Бул дагы келиндин жашоого болгон ишенимин көрсөтөт. **Кара жоолук** – аза күтүү, кайгы, жоготуу менен байланыштырылган абдан күчтүү маданий белги. Ал аял адамдын күйөөсү, жакын адамы каза болгондо кийилүүчү символикалуу баш кийим.

Кызыл гүлдөр (бул жерде экинчи жолу колдонулганда) – кан, жоготуу, трагедиянын метафорасы. Эгер биринчи контексте кызыл түс сүйүү болсо, экинчи контексте ал кайгыга айланган сүйүү болуп саналат.

2. Маданий коддорду интерпретациялоо:

Кыргыз окурманы бул түстөр аркылуу абалды дароо түшүнө алат, себеби бул белгилер улуттук маданияттын калыптанган символдорунун катарына кирет. Бирок англис тилдүү окурман үчүн, мисалы, *red scarf* жана *black scarf* – визуалдык элемент катары кабыл алынышы мүмкүн. Алар жашоонун фазаларын же эмоциялык абалды терең чагылдырган символдор экенин түшүнбөй калышы ыктымал, анткени англис маданиятында жоолук (*scarf*) аял тагдырындагы

фаза катары анча кеңири мааниге ээ эмес.

3. Коддоо жана декоддоо маселеси:

Автор бул символдорду кыргыз окурманы үчүн коддоп берген – кызыл жоолук сүйүү, кара жоолук кайгы. Бул символдор аркылуу Ч. Айтматов адамдын күйүтүнүн кескин өткөөлүн көрсөтөт. Бирок бул код котормодо *декоддолушу үчүн кошумча түшүндүрмө же контекст керек*, болбосо окурман "жөн эле жоолук алмаштырыптыр" деп кабыл алышы мүмкүн.

Жыйынтыктап айтканда, маданий коддорду интерпретациялоодо семантиканын принциптери менен эле кошо семиотиканын принциптери да алдыңкы планга чыгат, себеби маданий коддорду түшүнүү үчүн алар кандай белгини өздөрүнө камтыйт жана эмнеден кабар бере тургандыгын так дааналап түшүнүп алуу котормонун туура болушуна чоң өбөлгө түзөт.

Ошондуктан, **коддоо жана декоддоо процесстерине** өзгөчө көңүл буруу керек, анткени булар билдирүүнүн маани-маңызын ар бир адамга түшүнүктүү жана анык түрдө жеткирүүнү камсыздайт.

Кыргыз элинин жашоо турмушунан алынган дагы бир кызыктуу мисал – «Кыз жыргаар жерине ыйлап барат» деген учкул сөз. Бул элдик макалда белгилер деңгээлинде маданий маалымат коддолгон: б.а. эгерде кыз күйөөгө чыгып жатып ыйласа, анда ал келечекте бактылуу болот деген ишеним жашайт. Бул ишеним, негизинен, “ала качуу” салтынын негизинде айтылып келген, же болбосо сүйүүсүз нике түзүлгөн учурларда колдонулат. Кээ бир учурларда мындай учурлар “таңуулоо” мүнөзүндө болбой, өз ара макулдук менен аякташы мүмкүн, бирок бул элемент маданий код катары ар дайым оң кабыл алынат деп айтуу кыйын. Мындай көрүнүштү Ч. Айтматов да «Жамийла» повестинде эске салат:

Кыргызча оригинал: *«Биздин Садык дагы жылкычы болуп жүрүп, жайлоодогу малчылардын тоюнда кыз куумайга түшүп, Жамийлага жетпей калган имиш, ошондон кийин намыстанып аны ала качып келгенин уккам»* [Айтматов, 2018: I, 115].

Англисче котормосу: Our Sadyk was also a horse-breeder. It was said that at the spring races he could not overtake Jamila. Perhaps that was so, but they said

that after that the insulted Sadyk had kidnapped her.” [Aitmatov, 2000: 10]

Бул мисалда кыргызча текстте колдонулган «*ала качып келгенин*» деген фраза улуттук маданиятта никеге туруу максатында кызды үйүнө алып келүү дегенди билдирет. Бул контекстте сөз “ала качуу” – каада-салттын бир бөлүгү катары көрсөтүлүп, ал тургай, *эркектин эрктүүлүгүнүн, намысынын жана сүйүүсүнүн белгиси* катары да кабыл алынат.

Бирок, англис тилиндеги котормодо колдонулган “*kidnapped*” деген сөз – зомбулук, мыйзам бузуу жана кылмыштуу иш-аракеттер менен байланышкан коннотацияга ээ. Мындай сөз колдонулганда, англис тилдүү окурман кызды мажбурлап, анын эркине каршы алып кетүү катары түшүнөт. Бул маданий коддун котормодо туура чечмеленбеген мисалы болуп саналат жана тексттеги маанини бурмалап жибериши мүмкүн. Андан тышкары, англис окурманы үчүн бул окуя – адам укуктарына каршы, мыйзамсыз аракет катары кабыл алынышы мүмкүн, анткени бул маданиятта *никеге мажбурлоо* – мыйзам бузуу катары каралат.

Демек, бул мисал маданий коддордун жана белгилердин коннотация деңгээлиндеги мааниси ар кандай маданиятта кандайча кабыл алынып, өзгөрө турганын көрсөтөт. Кыргыз окурманы үчүн бул көрүнүш – салттык үй-бүлө куруу процессинин бир бөлүгү катары кабыл алынса, англис окурманы үчүн – бул катаал, укук бузуучу иш-аракет катары көрүлөт. Демек, көркөм текстти которууда белгини гана эмес, анын артында турган маданий жана символикалык маани-маңызын да кошо которуу зарыл. Болбосо, код менен декоддун ортосундагы ажырым чыгат жана чыгарма өзүнүн терең философиялык, психологиялык маанисин жоготуп алат.

Реалиялар – улуттук маданияттын өзгөчө мүнөздөмөлөрүн, тарыхый жана руханий баалуулуктарын камтыган маданий-когнитивдик коддордун негизги элементтери болуп саналат. Алар аркылуу коомдун дүйнөнү кабылдоосу, таанымы жана улуттук иденттүүлүгү чагылдырылат. Ошондуктан реалиялар маданий коддорду туруктуу жана терең чагылдыруучу символдук бирдиктер катары өзгөчө мааниге ээ.

Кыргыз элинин баш кийими болгон ак калпак – маданий-когнитивдик коддун маанилүү символу катары каралат. Ак калпак «адам» концептинин символикалык белгиси катары каралып, кыргыз эркегинин баш кийими катары эң маанилүү элементти түзөт. Ал жөн гана салттык баш кийим эмес, кыргыз улуттук иденттүүлүгү, сакралдык география жана урпактан-урпакка уланган улуу маанини билдирген күчтүү маданий маркер болуп саналат. Калпактын ак түсү тазалыкты жана ыйыктыктан кабар берет, анын формасы Ала-Тоонун чокусун элестетип, кыргыз иденттүүлүгүн жер ландшафтында символикалык түрдө бекемдеп турат.

UNESCO ак калпакты төрт стихияны – аба, суу, от жана жер – символдоштуруучу жана ата-бабаларга болгон урмат-сыйды, уруулар аралык биримдикти чагылдырган белги катары карайт.

Фразеологизмдер тилдик бирдиктердин эң жандуу маданий катмары катары ар кандай маданий коддорду өз ичине камтыйт. Алар тилдин лексикалык курамы катары, кошумча «маданий мейкиндикке жол ачуу» функциясын аткарат. Фразеологизмдин образы аң-сезимде маданий түшүнүктөрдү пайда кылып, маданияттын коддолгон формасын түзөт. Демек, фразеологизмдер маданий-когнитивдик коддордун маанилүү элементи болуп саналат. Тил илиминде фразеологизмдерди лингвوماданий сүрөттөө үчүн ар кандай ыкмалар колдонулат. Ошондуктан, белгилер сыяктуу эле фразеологизмдер да семиотикалык мааниси бар маданий-когнитивдик коддор катары каралышы керек.

Ч. Айтматовдун көркөм чыгармаларындагы мындай тилдик бирдиктер улуттук аң-сезимди, баалуулуктарды жана социалдык мамилелерди өзгөчө поэтикалык формада чагылдырат. Мисалы, төмөнкү үзүндүдө үй-бүлөлүк мамиле жана кыргыздын ачык-айкын мүнөзү фразеологизмдер аркылуу берилет: - *«Ээ ботом, бул кандай тыкчыңдаган келин эле! Эшик төрдү көргөнүнө бир күн болбой жатып, **тили менен тим эле буудай кууруйт!**» – дегендерге апам: «Ошондою мейли!» – деп, кайра жактап кетчү. – «Келинибиз ошондой ачык айрым, тайманбас.... Адамдын ичи – койну ачыгы эле жакшы болот, -*

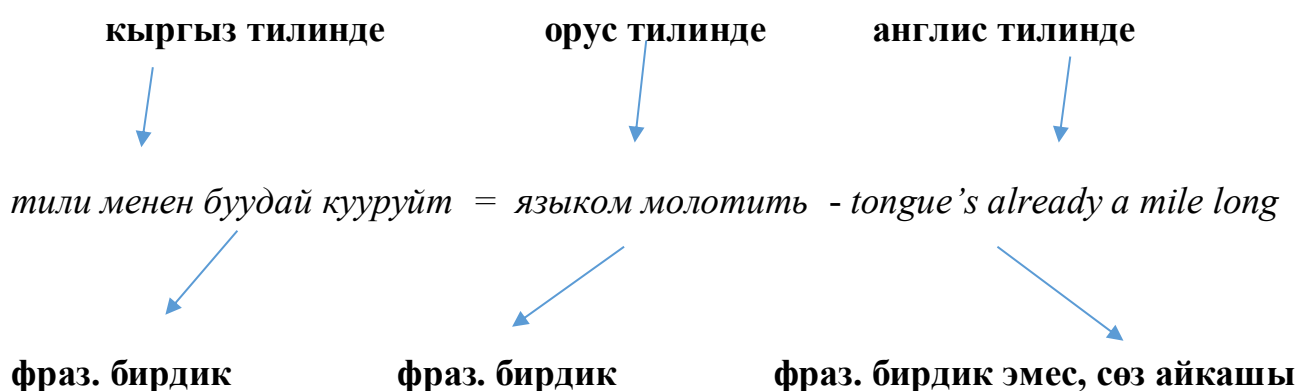
сасыткылар кайра ошо тымпыгыйлардан чыгат». [Айтматов, 2018: 1, 116]

- «Что это у вас за невестка такая? Без году неделя, как переступила порог, а языком так и молотит! Ни тебе уважения, ни тебе стыдливости!» – «Вот и хорошо, что она такая!» – отвечала на это мать – «Невестка у нас любит правду в глаза говорить. Это лучше, чем скрытничать да исподтишка жалить. Ваши тихонями прикидываются, а такие вот тихони – что протухшие яйца: снаружи чисто и гладко, а внутри- нос заткни» [Айтматов, 2018: 1, 116].

- 'What kind of daughter – in –law do you have? She's only just come to live with you? And her tongue's already a mile long! No respect and modesty!'. 'I am glad she's like that!', my mother would answer, 'Our daughter-in-law tells a person the truth right to his face. That's better than being two – faced. Your daughters pretended they're sweet, through their sweetness is like a rotten eggs nice and smooth on the outside, but you have to hold your nose if you look inside' [Aitmatov, 2000: 11]. (tr. F. Glagoleva)

Бул жерде «тили менен буудай кууруйт» деген кыргыз фразеологизми — тилинин өтө узундугун (физиологиялык эмес, салыштырма сапат катары) билдирет. Мындай фразеологизм кыргыз элинин эмгекчил турмуш шартынан жана күнүмдүк тажрыйбасынан келип чыккан. Буудай кууруунун кыйынчылыгын өз тажрыйбасында билген эл үчүн аталган бирдик терең символикалык мааниге ээ. Ал, негизинен, адамдын жогорку деңгээлдеги чечендик жана сөзмөрлүк жөндөмүн мүнөздөсө, кээ бир контексттерде ирониялык мааниде — колунан сүйлөгөндөн башка иш келбеген адамды сыпаттоо үчүн да колдонулат.

Бул фразеологиялык бирдиктин түзүлүшүнө көңүл бурсак:

Орус тилиндеги «языком молотить» фразеологизми терс конотативдүү мааниге жакын. Англис тилинде мындай түз фразеология жок, ошондуктан сөз айкашы катары «*tongue's a mile long*» колдонулат, ал кыргыз жана орус фразеологияларына жакын мааниге ээ. Бул жерде англичандардын көп сүйлөбөгөн, сылыктыкты артык көргөн маданиятынын өзгөчөлүгү да чагылдырылат.

Кыргыз тилинде «Тулпар айланып үйүрүн табат» же «Ат айланып казыгын табат» деген макал бар. Ч. Айтматовдун «Жамийла» повестинде мындай берилет: «**Тулпар айланып үйүрүн табат. Туулган жер, эл – журт** деген оңойбу. Келгенин арбакка жагар иш: мына германды женип, тынчылыкка жетсек, сен да эл катары **түтүн булатып** балалуу – чакалуу болорсун,» – дешкен чалдар Даниярдын жети атасына чейин сөөк сүрүштүрүп отуруп, анын кай уруудан экенин, айылдагы анча мынча туугандары ким экенин таап беришти. Элдер эми аны: «Жаңы тууган Данияр» – дешчү болду [Айтматов, 2018: 125].

«**Тулпар за тридцать земель отыщет свой косяк. Кому не дорога своя родина, свой народ! Молодец, что вернулся. И мы довольны и духи твоих предков. Вот, бог даст, добьем германа, заживем мирно, и ты, как и другие, обзаведешься семьей, и у тебя взойдет свой дымок над очагом!**» – говорили старые аксакалы. (**Тулпар – сказочный скакун**) Припомнив предков Данияра, они точно установили, из какого он рода. Так появился в нашем аиле «новый родич» – Данияр [Айтматов, 2018: 114].

‘**Tulpar** will find his own herd even if it is at the other end of the world. A person’s native land and peoples are closest to his heart. Good for you to have come back. We’re pleased and so are the spirits of your ancestors. With Allah’s help, we’ll finish off the Germans and live in peace again, and you’ll have a family like everyone else, and the **smoke will rise from your own hearth, too!**’, the old aksakals said. In tracing back Daniyar’s ancestry, they determined his kin. Thus, a new «relative» – Daniyar – appeared in our village. (**Tulpar is a legendary steed**) [Aitmatov, 2000: 20]. (tr. by F. Glagoleva)

«Тулпар айланып үйүрүн табат» – кыргыз элинин өзгөчө маданий-когнитивдик кодун чагылдырган макал. Тулпар – жылкынын эң мыктысы, күчтүү эр-азаматтын образдык символу. Кыргыздарда жылкы – улуттук маданияттын, турмуштун жана эр-азаматтык өзгөчөлүктүн маанилүү бөлүгү. Бул макал адамга карата колдонулуп, төмөнкү маанилерди камтыйт:

1. Адам туулган жерин сагынып, кайрылат.
2. Адам тууган уругун, тегин издейт. Бул кыргыздардын уруучулук менталитетинин негизги маданий коду.
3. Эл-жерге болгон сүйүү, патриотизм символдолуп берилген.

Ошондой эле, «түтүн булатуу» деген фразеологизм үй-бүлө куруу, жаңы үй-бүлөнүн пайда болушу маанисин берет. Түтүн булатуу — боз үйдүн түндүгүндөгү түтүндүн көтөрүлүшү аркылуу жаңы үй-бүлөнүн курулганын билдирген салттык көрүнүш. Бул этнолингвистикалык фразеологизм азыр да актуалдуу болуп, адамдын социалдык статусу жана үй-бүлөлүк маанилерди чагылдырат. Албетте бул фразеологизм баштапкы функционалдык түз маанисин жоготсо да, этнолингвистикада азыр да өз актуалдуулугун сактап келет, анткени анын образдык мааниси маданий-когнитивдик код катары иштейт.

Бул фразеологиялык бирдиктердин англис жана орус тилиндеги котормолору көбүнчө түз мааниде берилет, анткени *түтүн булатуу* жана *тулпар* символдору башка маданияттарда атайын код катары колдонулбайт. Демек, мындай маданий коддордун маанисин толук берүү үчүн текстке кошумча түшүндүрмө киргизүү зарыл. Болбосо, котормо англис же орус окурманына белгилердин терең символдук мааниси жетпей, мааниси азыраак же бурмалангандай болуп калышы мүмкүн.

Изилдөөнүн жүрүшүндө алынган натыйжалар көрсөткөндөй, **маданий-когнитивдик коддор** – бул белгилүү бир тилде сүйлөгөн коом тарабынан материалдык жана руханий дүйнөнү сүрөттөө жана түшүндүрүү ыкмасы болуп саналат. Бул коддор аркылуу улуттук иденттүүлүк, менталитет жана дүйнө тааным чагылдырылып, адам менен ааламдын ортосундагы өз ара байланыш концептуалдаштырылат.

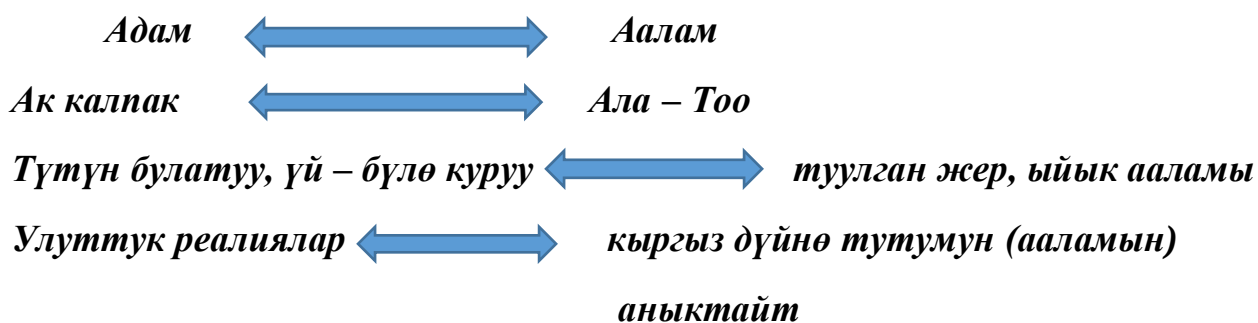
Ч. Айтматовдун көркөм тексти – бул маданий-когнитивдик коддор, экстралингвистикалык символдор жана семиотикалык белгилер өз ара айкалышкан, улуттук мазмундуу мейкиндикти түзгөн комплекстүү тексттик система болуп эсептелет. Айтматов пайдаланган белгилер, фразеологизмдер жана реалиялар — бул жөн гана тилдик бирдиктер эмес, көркөм тексттин идеологиялык, психологиялык жана философиялык мазмунун алып жүрүүчү маанилүү семиотикалык жана когнитивдик элементтер болуп саналат.

Көркөм текстти башка тилге которууда бул белгилердин жана коддордун трансформациясы сөздүн гана эмес, маанинин, символикалык дүйнө мейкиндиктеринин жана улуттук баалуулуктардын өзгөрүшүнө алып келет. Ошондуктан, көркөм тексттин мазмунун терең жана туура кабыл алуу үчүн лингвистикалык эмес факторлорду, улуттук-когнитивдик коддорду жана семиотикалык өзгөчөлүктөрдү эске алуу – негизги шарт болуп саналат.

Бул жагдайда, семиотикалык жана когнитивдик ыкмалар көркөм текстти көп маданияттуу чөйрөдө түшүнүүнүн, чечмелөөнүн жана талдоонун негизги методологиясы катары иштейт. Ч. Айтматовдун көркөм тилин, символдор тутумун жана идеяларын түшүнүү – кыргыз руханий мурасын жана универсалдык гуманисттик баалуулуктарды өздөштүрүүнүн ыкмасы болуп саналат.

Жогоруда берилген мисалдардан, аларды талдоодон улам «адам» менен «аалам» концепттеринин бири бири менен чырмалышкан, бири бирин толуктап тактап турган белгилери аныкталды.

«Адам» жана «аалам» концепттерин билдирген маданий коддордун бири-бири менен болгон чектешүүлөрү:

Жыйынтыктап айтканда, Ч. Айтматовдун көркөм тексти – бул улуттук маданият менен универсалдык баалуулуктардын тоому болуп, анда маданий-когнитивдик коддор, экстралингвистикалык маалыматтар жана семиотикалык белгилер аркылуу «адам» менен «аалам» концепттери органикалык түрдө айкалышат. Бул көрүнүш текстти башка маданияттарда туура кабыл алууга жана анын терең философиялык маңызын сактоого мүмкүнчүлүк берет.

Мындай шарттарда, семиотикалык жана когнитивдик ыкмалар көркөм текстти көп маданияттуу чөйрөдө анализдөөнүн, түшүнүүнүн жана түшүндүрүүнүн негизги усулу катары кызмат өтөйт. Ч. Айтматовдун тилин, символикасын жана дүйнөсүн терең түшүнүү – бул кыргыздын руханий мурасын жана универсалдык гуманисттик баалуулуктарын жогорку деңгээлде өздөштүрүү болуп саналат

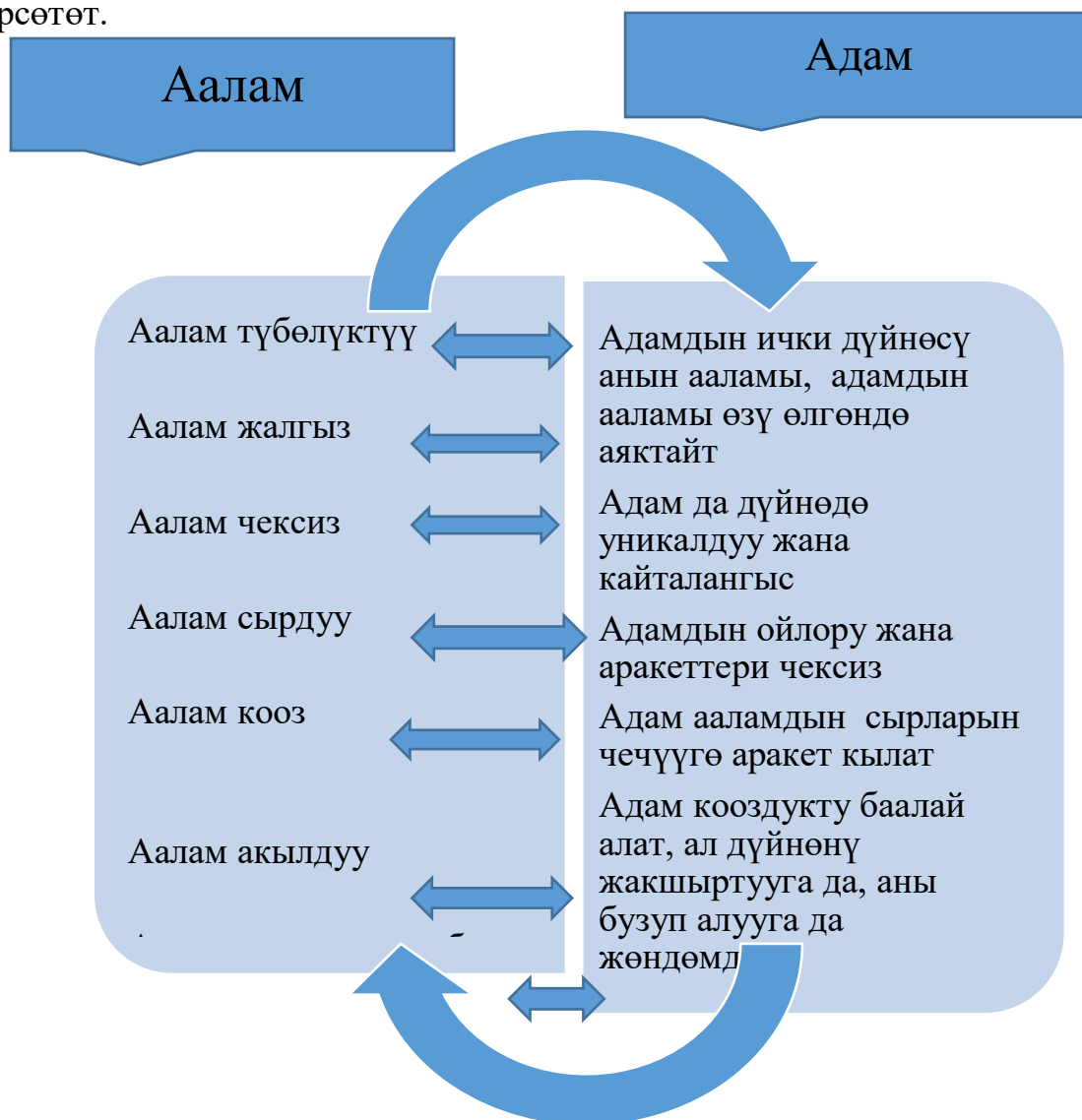
Таблица № 4.2 «Аалам» жана «адам» концепттерин когнитивлик белгилери

Аалам	Адам
Оң сапаттары / Positive Traits	Оң сапаттары / Positive Traits
1. түбөлүктүү (eternal)	1. боорукер (kind-hearted)
2. жалгыз (unique)	2. акылдуу (smart)
3. чексиз (infinite)	3. ишкерман (hard-working)
4. сырдуу, табышмактуу (mysterious)	4. сулуу, түстүү (beautiful)
5. кооз, жандуу (beautiful, alive)	5. мекенчил (patriotic)
6. акылдуу (wise)	6. сүйүүгө туруктуу (faithful in love)
7. тартипке келтирилген (ordered)	7. бактылуу (happy)
	8. кадырлуу (respected, honored)
	9. коомго пайдалуу (useful to society)
	10. достукка бекем (loyal to friendship)
Терс сапаттары / Negative Traits	Терс сапаттары / Negative Traits
1. коркунучтуу (dangerous)	1. боору таш (cruel)
2. түшүнүксүз (incomprehensible)	2. акылсыз (foolish)
3. безжалостный (ruthless)	3. жалкоо (lazy)
4. хаос (chaos)	4. сулуу эмес (ugly)
5. муздак (cold)	5. кайдыгер (indifferent)
6. адамдын эркине баш ийбейт (does not obey human will)	6. сүйүүгө жөндөмсүз (incapable of love)
	7. бактысыз (unhappy)
	8. абийирсиз (dishonorable)

	9. достукка туруксуз (unfaithful in friendship)
	10. алдамчы (deceiver)

Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде жана жалпы кыргыз элинин дүйнө тааным тажрыйбасына таянып, «аалам» менен «адам» концепттеринин бири-бири менен тыгыз жана чектеш байланышта экенине күбө болобуз.

Схема № 4.1 «Аалам» менен «адам» концепттеринин түз байланышын көрсөтөт.

Мындан төмөнкү жыйынтык чыгат: адам – ошол ааламдын акыл-эстүү, эң негизги мотивациялык компоненти жана концептинин негизги түзүүчүсү болуп эсептелет. Башкача айтканда, адам ааламды куруучу, аны мүнөздөгөн борбордук элемент болуп саналат. Аалам адам үчүн жаралган жана алар ажырагыс

байланышта турат. Эгерде аалам чексиз болсо, анда адамзат да чексиз мейкиндикте бар болуп жашайт. Ал эми эгерде адамзат жок болсо, анда ааламдагы жашоо да токтойт деген көз карашты карманабыз.

Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде жана жалпы кыргыз элинин дүйнө тааным тажрыйбасына таянып, «аалам» менен «адам» концепттеринин бири-бири менен тыгыз жана чектеш байланышта экенине күбө болобуз.

4.3. Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» жана «адам» концепттеринин билдирген тилдик каражаттардын которулушу: маданий жана семиотикалык маанилерди берүү проблемалары

Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» концепти көп кырдуу философиялык мазмунга ээ. Бул түшүнүк космологиялык, дүйнө таанымдык жана маданий-психологиялык деңгээлдерде каралат. Философиялык жактан «аалам» – бул адам менен жаратылыштын өз ара байланышындагы универсалдуу дүйнө образы, руханий максаттардын жана адамзаттын түбөлүк изденүүсүнүн концептуалдык чагылдырылышы. Космологиялык аспекте бул – табигый чөйрө менен космостук мейкиндикти камтыган дүйнө, анда адам өз ордун табууга аракет кылат. Айтматов «ааламды» адамзаттын руханий өзөгүн, моралдык жоопкерчилигин жана универсалдык баалуулуктарга болгон умтулуусун камтыган система катары көрсөтөт.

Ал эми «адам» концепти жазуучунун чыгармаларында социалдык, философиялык жана экзистенциалдык деңгээлде каралат. Адам – бул коомдун, табияттын жана ааламдын ортосундагы байланыштын борборунда турган субъект. Ал ички турмушу, аң-сезими, тагдырга болгон мамилеси аркылуу универсалдуу гуманисттик идеяларды чагылдырат. Айтматов адамды жеке индивид катары гана эмес, цивилизациянын жана табигый мыйзамдардын бир бөлүгү катары сүрөттөйт.

Бул концепттердин көркөм тексттеги билдирүү каражаттары жана алардын башка тилге которулушу – лингвистикалык гана эмес, семиотикалык жана

маданий маселелерди да камтыйт. Котормодо концепттерди билдирген символдор, образдар жана белгилер туура интерпретацияланбаса, чыгарманы кабыл алуудагы маанилик ажырым жаралат.

Мисал катары, Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» повести каралса, анда «аалам» концептинин семиотикалык жана философиялык мазмуну өзгөчө терең ачылат. Повесттин түпнускадагы аталышы – *Саманчынын жолу* — кыргыз элинин ааламга болгон өзгөчө көз карашын, табият жана космос менен болгон сакралдык байланышын билдирет. Бул чыгарманын аталышы түзмө-түз которууда орус тилинде *Млечный путь*, англис тилинде *Milky Way* түрүндө берилет. Бирок бул варианттар повесттин ички философиялык мазмунун жетишсиз чагылдырат. Себеби кыргыз маданиятындагы «Саманчынын жолу» түшүнүгү — бул белгилүү бир жандуу байланыштарды, ааламдын туу чокусундагы улуу симметрияларды жана руханий символиканы камтыган образ. Ушул себептен улам, чыгарманын котормосунда семантикалык жана маданий жоготууларды алдын алуу максатында, повесттин аталышы орус тилине *Материнское поле*, ал эми англис тилине *Mother Earth* катары адаптацияланган. Бул өзгөртүү – *Саманчынын жолу* аталышынын философиялык-руханий мазмунун сактап калуу жана чет элдик окурман үчүн түшүнүктүү кылуу аракетинин натыйжасы. Бул мисал көркөм текстти которууда коннотациялык деңгээлдеги маданий маанилерди эске алуунун өзгөчө маанилүү экенин тастыктайт.

Мындай лингвокогнитивдик жана семиотикалык өзгөрүүлөр – жөн гана сөздү которуу эмес, чыгарманын артында жаткан концептуалдык дүйнө таанымды берүү аракетин билдирет. Айтматовдук тексттерди талдоодо мындай трансформациялар – маданияттар аралык түшүнүүнүн ачкычы катары кызмат кылат.

С. В. Яковлева бул көрүнүштү төмөндөгүдөй түшүндүрөт: «Чыгармалардын аттарындагы айырмачылыктар кыргыз жана орус дүйнө таанымдарынын гана эмес, адамдын табият менен сакралдык биримдиги

тууралуу архаикалык баалуулуктарына карата түшүнүктөрдүн айырмачылыктарынан келип чыгат.

Бул түшүнүк мурдагы доордо жашоонун абсолюттук мыйзамы катары кабыл алынган» [Яковлева, 2017: 500].

Төмөндө Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестинен алынган үзүндү орус жана англис тилдериндеги котормолору менен талданат:

кыргыз тилинде	англис тилинде	орус тилинде
•Түн ортосунда тээ жылдыздуу төбөсүн карасам, саманчынын жолу ааламдын бир четинен экинчи четине керилип жаткан кези экен. Субанкулдун айткандары эсиме түшүп, кыялымда асмандын ошол күмүш жолу менен кандайдыр бир зор дыйкан кере кучак саман көтөрүп өткөн экен го, анын мол кучагынан себеленип түшкөндөн, топон береке төгүп, из чубатып кеткен турбайбы. [Айтматов, 2018: I, 399].	• At midnight, in the dead of night, I looked up at the sky and saw the Way of the Reaper, the Milky Way, stretch straight across the heavens, a wide silvery path among the stars. I recalled Suvankul's words and thought that perhaps a kind and mighty tiller had really crossed the sky this night with a great armful of straw, leaving in his wake a trail of fallen chaff and grain. (trans. by John French)	•В полночь, в самую полную пару ночи, я глянула на небо и увидела Дорогу Соломщика – Млечный Путь простиался через весь небосклон широкой серебристой полосой среди звезд. Я вспомнила слова Субанкула и подумала, что, может быть, и в самом деле этой ночи прошел по небу какой то могучий, добрый хлебобороб с огромной охапкой соломы, оставляя за собой след, осыпавшейся мякины, зерен. [Айтматов 1976:7]

Семиотикалык-маданий чечмелөө:

Бул үзүндүдө Ч. Айтматов «Саманчынын жолу» метафорасы аркылуу «аалам» жана «адам» концепттерин символдук (семиотикалык) формада айкалыштырат. «Саманчынын жолу» жөн гана астрономиялык термин эмес, ал космосту адамдын ишмердиги менен байланыштырган, кыргыз дүйнөтаанымына таандык өзгөчө **символдук мааниге** ээ образ болуп саналат. Образ аркылуу **зор дыйкан** – бул космостук масштабдагы эмгек символу болуп, жерге, элге береке алып келүүчү руханий күч катары берилет.

Түпнускада «**жылдыздуу төбө**» деген сөз айкашы колдонулган. Мында космостук мейкиндик жөн гана абстрактуу алыстагы объект эмес, адамга жакын, жылуулук тартуулоочу дүйнө катары сүрөттөлөт. Бирок, орус тилиндеги котормодо ал «**небо**» түрүндө гана берилген. Бул учур асмандын поэтикалык

жана эмоциялык катмарынын жоголушуна алып келген. Англис тилиндеги «sky» формасы да ошондой эле мейкиндиктик, абстрактуу, салкын элес жаратат жана оригиналдын эмоционалдык нурланууну көрсөтө албайт.

Мындан тышкары, түпнускада колдонулган «**аалам**» түшүнүгү котормолордо таптакыр көрсөтүлбөйт. Орус тилиндеги вариантта да «**вселенная**» термини колдонулган эмес, ал эми англисче котормодо бул мааниге тең келе турган «**universe**» же «**cosmos**» сыяктуу терминдер да жок. Ч. Айтматов айтайын деген философиялык концепт — адам менен космостун тыгыз байланышы жана анын руханий багыты котормолордо жеткиликтүү берилбей калганын айгинелейт.

Бул көрүнүш эки тилдин жана маданияттын ортосундагы семиотикалык **жана символикалык коддордун дал келбестигинен** улам келип чыгат. Белгилүү котормо теориячысы Э. Найданын: *«Бир тилден экинчи тилге которуп жаткан адам эки маданияттын ортосундагы карама-каршылыктарды дайыма эске алып, белгилердин артындагы маданий маанини жоготпоого тийиш»,* — деген пикирине ылайык [Nida, 1964: 90],

Ч. Айтматовдун чыгармаларын которууда контекстке ылайык символдорду кыргыз маданиятына жакындаштырып берүү өзгөчө мааниге ээ.

Натыйжада, жогорку мисалда кыргыз поэтикалык дүйнө таанымындагы аалам менен адамдын байланыш концепти – «Саманчынын жолу» образы аркылуу берилген семиотикалык структура, тилекке каршы, англис жана орус тилдеринде толук кандуу чагылдырылбай калган. Бул, биринчиден, котормодогу ортомчу тилдин (орус тилинин) таасири, экинчиден, символдордун интерпретациясындагы маданий-контексттик алмашуу менен байланыштуу. Ошондуктан, Ч. Айтматовдун чыгармаларын которууда, жөн гана тилдик эквиваленттерди эмес, көп катмарлуу семиотикалык жана философиялык мазмундарды да терең түшүнүү жана маданий контекстке ылайык берүү — көркөм котормонун негизги милдети болуп саналат.

Ошол эле чыгармадан дагы бир мисал:

Түпнуска (кыргыз тили):

- *Амансынбы, куттуу талаам?*

- *Аманчылык, Келдинби, Толгонай? Былтыркыдан дагы карый түшүпсүн го. Чачың куудай, колунда таяк.*

- *Өмүр өтүп бара жатпайбы, жер – энем, арадан дагы бир жыл өттү. Бүгүн менин сыйынуу күнүм. (Айтматов, 2018: I, 394)*

Англис тилиндеги котормосу:

- *'Hello, Field,' she calls softly.*

- *'Hello, Tolgonai. So, you've come? You've got much older. Your hair is white. And you carry a staff.'*

- *'Yes, I'm getting old. Another year has passed, and you, Field, have had another harvest. Today is the day of commemoration.'* (Translation by John French)

Маданий-символдук элементтердин котормодо чагылдырылышына кайрылсак, бул үзүндүдө көрүнүп тургандай, кыргыз элинин жерге болгон ыйык мамилеси «куттуу талаам» деген кайрылуу аркылуу поэтикалык жана философиялык формада берилген. Мында «куттуу» деген эпитет – «ыйык» деген маанини билдирип, жерди жөн гана табигый ресурстун булагы эмес, адамдын жашоосу менен руханий байланыштагы касиеттүү мейкиндик катары мүнөздөйт. Бирок англис тилиндеги котормодо бул кайрылуу жөн гана **«Hello, Field»** түрүндө берилген, мында «куттуу» сыяктуу ыйыктыкты жана терең урматты туюнткан маанилүү маданий элемент жоголуп калган.

Түпнускада колдонулган **«Жер – энем»** метафорасы да кыргыз маданиятындагы **энелик образдын** баалуулугу аркылуу жерге болгон мамиленин өзгөчөлүгүн ачып берет. Жер – бул элди багып, сактоочу, өмүр булагы катары кабыл алынган табигый эле эмес, **руханий жана моралдык тирек** катары көрсөтүлөт. Англис тилиндеги котормодо бул метафора **«you, field»** деген формалдашкан кайрылууга айланып, философиялык жана эмоциялык катмары сакталып калбаганын байкоого болот. Бул мисалдан символикалык маанинин (семантикасынын) толук чечмеленип берилбегенин көрүнөт.

Мындан тышкары, «**Өмүр өтүп бара жатпайбы**» деген поэтикалык-философиялык ой англисче «Yes, I'm getting old» деп которулган. Бул тилдик эквивалент түпнускадагы **өмүрдүн тез өтүүчү мүнөзүн, убакыттын кайтып келбес агымын**, анын философиялык-маданий маанисин жеткире албайт. Мындай учурда «**Life is passing**» же «**Time flies**» деген структуралар тереңирээк жана реалдуу котормо болмок.

Ошондой эле «**сыйынуу күнүм**» деген сөз айкашы «commemoration» деп которулган. Бул салыштырмалуу туура көрүнгөнү менен, маани-маңыз жагынан айырмаланат. Түпнускада «сыйынуу» – бул руханий байланыш, ички тынчтык, ыйык ыраазылык сыяктуу көп катмарлуу түшүнүктөрдү камтыган иш-аракет. Ал эми «**commemoration**» англис тилинде көбүнесе маркумду эскерүү маанисинде колдонулат. Бул — маданий жана лексикалык диссонанс жаратып, контексттин бузулушуна алып келет.

Бул сыяктуу көп катмарлуу маданий символдордун жана улуттук концепттердин котормодо так берилиши — маданияттар аралык коммуникациянын ийгилиги үчүн негизги шарт болуп саналат. Э. Найданын белгилөөсүнө ылайык: *«Сөздөр – бул маданияттын негизги белгилери болуп саналат жана алардын артында ар дайым белгилүү бир дүйнө тааным, салт жана баалуулуктар жатат»* [Nida, 1964: 91].

Берилген контексте котормочу жөн гана тилдик эквиваленттерди тандоо менен чектелбестен, ошол символдун артында жаткан руханий жана маданий катмарды терең түшүнүшү керек. Дагы бир мисалга кайрылсак:

кыргызча	«Мисалы, жер үстүндө от кандай өчпөс болсо, суу кандай соолубас болсо, аба кандай түгөнбөс болсо, эл кандай арылбас болсо, так ошондой кенч киши го дейм, өзүмдүн жаман акылымда». (1-том, 371 б.)
орусча	«Так я это по-своему, по-стариковски, рассудил: Ленин в народе самом остался, Дюйшен, и перейдет по крови — от отцов к сыновьям».
англисче	"That's how I see in my own way. Lenin has remained in people's hearts, in the people itself, and this will be handed down from father to son, it's in the blood..."

Бул үзүндүдө Ч. Айтматов адам менен ааламдын биримдигин жаратылыштын түбөлүктүү элементтери – от, суу, аба жана эл аркылуу символдоштурат. Кыргыз дүйнө таанымында бул элементтер өзгөрбөстүктүн жана жаратылыш менен адамзаттын ажырагыс байланышынын символу катары кабыл алынат. Бирок орус жана англис тилдериндеги котормолордо бул метафора толук сакталып берилген эмес. Анын ордуна, Лениндин образы колдонулуп, философиялык-табигый метафора идеологиялык фигура менен алмаштырылган.

Котормочулар бул жерде **адаптациялоо** (cultural substitution) ыкмасын колдонушкан: элдин эсинде түбөлүк калган инсандын образы аркылуу автордук идеяны берүү аракетин көрүшкөн. Бирок бул учурда метафоранын **семиотикалык коду** өзгөрүүгө дуушар болуп, түпнускадагы табигый жана маданий-маанилүү образдар жоголгон.

Таблица 4.3. Салыштырма таблица

Кыргызча түпнуска	Орусча котормо	Англисче котормо	Талдоо
От, суу, аба...	Ленин в народе остался...	Lenin remained in people's hearts...	Табият символдору социалисттик фигура менен алмашкан. Метафоранын философиялык тереңдиги жоголгон.
Эл кандай арылбас болсо...	От отцов к сыновьям...	From father to son...	Элдин туруктуулугу идеялык мурастоо аркылуу берилген. Поэтикалык образ – логикалык формулировкага айланган.
Өзүмдүн жаман акылымда	По-своему, по-стариковски	In my own way	Кыргыз тилиндеги «жаман акыл» фразеологизми жөнөкөйлөтүлгөн, бирок интонация сакталып калган.

Бул мисал көркөм котормодо семиотикалык трансформация кандайча ишке ашаарын көрсөтөт. Түпнускадагы жаратылышка негизделген философиялык концепт идеологиялык мурастоо аркылуу берилген. Бул – көркөм котормодо автордук идеяны сактоо менен бирге, кабыл алуучунун маданий коддоруна ылайыкташтыруу аракетинин типтүү көрүнүшү. Бирок кыргыз дүйнө таанымындагы табигый-философиялык метафора толук ачылбай калган.

Ч. Айтматов адамды жаратылыштын жөнөкөй бир бөлүгү эмес, этикалык жана аң-сезимдүү субъект катары сүрөттөйт. Ал адам баласын аалам менен

үзүлгүс байланышта жашаган, ошол эле учурда жаратылышка жана коомго болгон мамилеси үчүн **жоопкер инсан** катары карайт.

Мындай мамиле жазуучунун «Кыямат» романындагы Толгонайдын сөздөрүндө ачык көрүнөт: *«Табигаттын жандуудан эң бийик жаратканы – адам баласы, дүйнөнү чарк имирген ким – адам баласыбы, андай экен, бирине – бири мынчалык залал келтирбей, тынчтыкта жашай алабы?»* [Айтматов, 2018: I, 445].

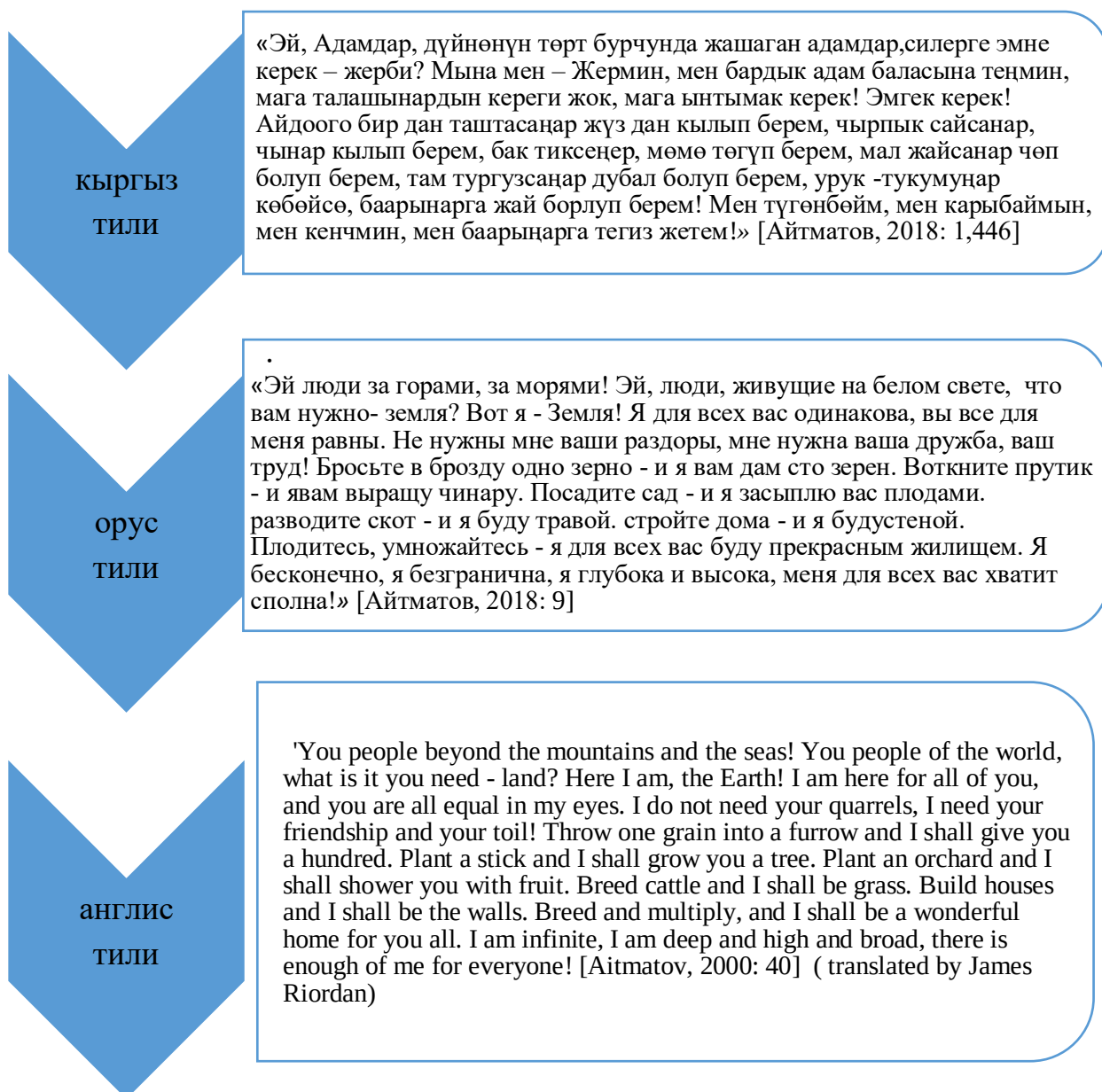
Бул үзүндүдө «адам» концепти жогорку руханий жана интеллектуалдык деңгээлде сүрөттөлөт. *«дүйнөнү чарк имирген»* деген метафора адамдын глобалдык таасирин, илимий-техникалык жана социалдык өзгөртүүгө болгон жөндөмүн билдирет. Ал эми «залака келтирбей, тынчтыкта жашоо» сыяктуу лексикалык бирдиктер адамзаттын өз ара мамилеси, тынчтыкты камсыз кылуу маселеси жана моралдык жоопкерчилиги сыяктуу терең философиялык ойлорду камтыйт.

Бирок ушул сыяктуу татаал, көп катмарлуу лексикалык-образдуу тизмектерди башка тилге которууда бир катар **семантикалык жана маданий жоготуулар** пайда болушу мүмкүн. Мисалы, бул цитатанын англис тилиндеги айрым котормолорунда: *"Can people live without wars?"* деп гана берилген. Бул вариантта оригинал тексттеги дүйнө таанымдык философия, семиотикалык белгинин мазмуну, жана улуттук маданиятка тиешелүү символдор толук бойдон берилген эмес. Жөн гана «согушсуз жашоо» суроосу аркылуу автордун терең философиялык ниети, руханий-философиялык толгонуусу жеткирилбей калат.

Мындай учурда семиотикалык жана лингвوماданий котормо теорияларына таянуу зарыл. Көркөм текстте колдонулган ар бир образ, сөз тизмеги жана символ белгилүү бир маданий коддун алып жүрүүчүсү болуп саналат. Ал кодду туура чечмелебей туруп, башка тилге так жана адекваттуу которуу мүмкүн эмес. Айтматовдун чыгармаларында мындай коддор көп кездешет – алар кыргыз элинин менталитетине, философиясына, табиятка болгон көз карашына терең байланышкан.

Демек, «адам» жана «аалам» концепттеринин берилиши жалаң тилдик каражаттар менен чектелбестен, алардын артында турган семиотикалык белгилер системасы, көркөм символдор, жана улуттук дүйнө тааным аркылуу ачылат. Котормо бул катмарларды да камтып, автордун көркөм ниетин толук жеткирүүгө багытталышы керек. Болбосо, тексттин сырткы формасы гана сакталып, анын маңыздуу идеялык-философиялык катмары жоголуп калышы мүмкүн.

Мисалы:

Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» концепти көп учурда **персонализацияланган символдор** аркылуу сүрөттөлөт. Алардын эң башкысы – **Жер**, ал көркөм текстте өз алдынча сүйлөй алган, ой жүгүрткөн субъект катары берилип, адамзат менен түз диалог жүргүзөт. Төмөнкү үзүндүдө Жердин адам баласына кайрылуусу аркылуу «аалам – адам» концепттеринин философиялык жана маданий байланыштары терең чагылдырылат: *«Эй, Адамдар, дүйнөнүн төрт бурчунда жашаган адамдар, силерге эмне керек – жерби? Мына мен – Жермин, мен бардык адам баласына теңмин, мага талашыңардын кереги жок, мага ынтымак керек! Эмгек керек! Мен түгөнбөйм, мен карыбаймын, мен кенчмин, мен баарыңарга тегиз жетем!»* [Айтматов, 2018: I, 446].

Бул кайрылуу – **Жердин образын** метафора, символ жана поэтикалык риторика аркылуу ачып берүү менен, жалпы адамзатка багытталган универсалдуу чакырык катары кызмат кылат. Жердин үнү – бул **адамзатты ынтымакка, эмгекке, тынчтыкка чакырган философиялык үн**. Бул контекстте Жер – түбөлүктүүлүктүн, туруктуулуктун, ырайымдуулуктун белгиси, ал эми адам — өз ара мамилеси жана иш-аракети менен бул ааламга таасир тийгизүүчү субъект.

1) Котормонун түзүлүшү жана мааниси: түз жана функционалдуу адаптация

Котормо тексттерде жалпы түзүлүш жана негизги идеялар сакталган. Орус тилиндеги версияда: *«Эй, люди, живущие на белом свете, что вам нужно — земля?»*, ал эми англис тилинде: *«You people beyond the mountains and the seas! You people of the world, what is it you need – land? »*

Берилген формулировкалар түпнускадагы поэтикалык кайрылуу стилин сактоого аракет кылат, бирок кыргыз тилиндеги **«дүйнөнүн төрт бурчунда жашаган адамдар»** деген элестүү, маданий кең мейкиндикти камтыган сөз айкашы **"beyond the mountains and the seas"** деп адаптацияланган. Бул чечим маани жактан окшош, бирок маданий код жана улуттук дүйнө тааным толук жетпей калган.

2) Лексикалык жана экспрессивдүү каражаттардын которулушу

Түпнускадагы эмоционалдык-экспрессивдүү стилди сактоо котормодо

жарым-жартылай ишке ашырылган. Мисалы, кыргызча тексттеги: «*Мен түгөнбөйм, мен карыбаймын*» — эмоциялык, мифологиялык, жана поэтикалык күчкө ээ. Ал Жердин түбөлүктүүлүгүн жана чексиз ресурс экенин билдирет.

Англис тилиндеги котормодо бул: «*I am infinite, I am deep and high and broad*» – деген формада берилген. Бул грамматикалык жактан туура, идеялык жактан да жакын, бирок **поэтикалык жана ритмдүү күчү** анчейин жетпейт. Орус версиясында да окшош: «*Я бесконечна, я безгранична, я глубока и высока...*» – деп берилген, бирок бул да экспрессиялык жактан азыраак эмоционалдык таасир берет.

Ошентип, лексикалык мааниси сакталган менен, поэтикалык риторика жана интонациялык структура котормодо толук берилбейт.

3) Метафора жана символдордун котормосу: маданий интерпретациянын чектери

Ч. Айтматовдун оригинал текстинде агрардык метафоралар терең **улуттук жана символикалык мааниге** ээ: «*Чырпык сайсаңар, чынар кылып берем*» – бул эмгек жана өсүш, жаратылыш менен гармония, жана ичтен чыккан күчтүн образдуу формасы.

Англисче версияда: «*Plant a stick and I shall grow you a tree*» – деп берилет. Бул түз мааниде берилген котормо, бирок "**чынар**" – кыргыз маданиятындагы өзгөчө символ болгондуктан, анын фольклордук жана руханий контексти котормодо жоголуп кеткен. Ошол эле учурда бул котормо семантикалык деңгээлде туура, бирок семиотикалык жана маданий катмар сакталган эмес.

4) Эмоционалдык таасир жана адабий көркөмдүк

Кыргызча түпнускада текст риторикалык кайрылуу, кайталанма, жана эпитеттер менен поэтикалык стиль түзөт. Мисалы: «*Мен баарыңарга тегиз жетем*» — бул универсалдуулук, адамдар арасындагы теңдик, жаратылыштын баарына бирдей берешендиги сыяктуу терең гуманисттик идеяны берет. Англисче жана орусча версияларда бул ой берилет, бирок түпнускадагыдай **поэтикалык жана руханий тереңдикте** эмес.

Жыйынттап айтканда, тексттин идеясы жана жалпы түзүлүшү негизинен сакталган, бирок лексикалык образдар, поэтикалык кайрылуулар, жана улуттук символдор котормодо жарым-жартылай гана берилген. Метафоралардын семантикалык маңызы сакталганы менен, алардын семиотикалык жана маданий катмары жоголуп кеткен. Эмоционалдык жана көркөм таасири — англис жана орус котормосунда азыраак.

Мунун негизинде, Ч. Айтматовдун «аалам» концепти Жердин образы аркылуу берилген учурда, котормо ишинде сөзмө-сөз гана эмес, **маданий-символикалык коддорду** да эсепке алуу зарыл. Болбосо, оригинал тексттеги поэтикалык жана философиялык күч жоголуп, жалпы **гуманисттик идея** кадимки декларативдик билдирүүгө айланып калат.

Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «адам — аалам» концепти көбүнесе экзистенциалдык чек аралар аркылуу чагылдырылат: жашоо — өлүм, түпсүздүк — чектелүүлүк, башталыш — аяктоо. Бул оппозициялар адабиятта философиялык-символикалык катмарда колдонулат жана көркөм тилде метафоралар, психологиялык сүрөттөө жана риторикалык фигуралар аркылуу берилет.

Төмөнкү үзүндүдө негизги каарман Толгонайдын көз алдында болуп өткөн окуя аркылуу адамдын жашоодогу алсыздыгы жана ааламдын түбөлүктүүлүгүнө карата анын чектелген жашоосу чагылдырылат: *«Алимандын көзү муз тартып агына айланып жатты. Кантеримди билбедим. Бир заматтын ортосунда бири өлүп, бири туулуп, көз алдымда ажал менен турмуштун кагылышканы эсимди оодарды.»* [Айтматов, 2018: 1501]

Орус жана англис тилдериндеги котормолор: *«Алиман!» — вскрикнула я не своим голосом, и схватила её руку. Пульс пропал. В одно мгновение на глазах у меня столкнулись жизнь и смерть!»* [Айтматов, 2018: 16] *“Aliman!” I cried in a strangled voice and grabbed her wrist. I could not find the pulse. In a single flash life and death had clashed together!* [Aitmatov, 2000: 16]

Бул үзүндүдө адам турмушунун жана ааламдык агымдын кесилишкен чекиттеринин бири — **туулуу жана өлүү** учурлары — **поэтикалык жана философиялык каражаттар** менен сүрөттөлөт. Ч. Айтматов бул жерде адам

турмушунун өтмөлүү экенин жана ошол эле учурда ааламдын чексиз агымына салыштырмалуу анын алсыз абалын эстетикалык жана концептуалдык деңгээлде ачып берет.

Котормо ыкмаларынын колдонулушу жана анын таасирине кайрылсак:

1) Түз котормо (literal translation)

Мисалы, «*пульс пропал*» жана «*I could not find the pulse*» деген фразалар — физикалык өлүмдүн белгисин түшүндүрүп, тексттин мазмундук линиясын түздөн-түз чагылдырууга багытталган. Бул форма семантикалык жактан так, бирок кыргыз тилиндеги метафоралык жана эстетикалык тереңдикти жоготот.

2) Модификация (modification)

Кыргызча «*Кантеримди билбедим*» деген фраза психологиялык абалды, аң-сезимдин убактылуу жоголушун сүрөттөйт. Бул ойлор орусча жана англисче тексттерде сырткы реакция менен гана чагылдырылган: «*вскрикнула я не своим голосом*» / «*I cried in a strangled voice*» Бул өзгөртүү персонаждын эмоционалдык абалын чагылдырганы менен, ички психологиялык абалды толук бере албайт.

3) Алып салуу (omission)

Өзгөчө маанилүү метафора – «*Алимандын көзү муз тартып агына айланып жатты*» – орус жана англис тилдеринде такыр берилген эмес. Бул сүрөттөө — өлүмдүн келүүсүн метафора аркылуу чагылдырган көркөм каражат, анын котормодо жоголушу чыгарманын эстетикалык деңгээлин төмөндөтөт.

4) Адаптация (adaptation)

Котормочу текстти кабыл алуучунун маданий тажрыйбасын эске алуу менен «пульс» деген түшүнүктү колдонуп, өлүмдүн физикалык белгилерин адаптациялаган. Бул ыкма англо-саксон жана славян маданияттарындагы өлүмдү түшүнүүнүн рационалдуу моделине шайкеш келет. Бирок бул адаптация Айтматовдун символикалык дүйнө таанымын толук бере албайт.

5) Семантикалык котормо (semantic translation)

Тексттеги «*жашоо менен өлүмдүн кагылышы*» деген негизги философиялык идея — «*жашоо менен ажалдын беттешүүсү*» — бардык

тилдерде туура чагылдырылган. Бул котормонун **семантикалык өзөктү сактап калганын** билдирет.

Демек, бул мисал Айтматовдун чыгармаларындагы **адам жана ааламдын ортосундагы философиялык мамилелерди** котормо аркылуу берүү кандай кыйынчылыктарга туш болорун айкын көрсөтөт.

Таблица 4.4. Котормодо төмөнкүдөй жагдайлар байкалат:

Иш-аракет	Натыйжа
Метафораларды жоготуу	Эстетикалык тереңдик жана улуттук көркөм баяндоо азаят
Адаптация	Окуучунун маданий фонунан ылайыкташат, бирок Айтматовдун стилин жоготот
Эмоцияны сырткы формада берүү	Персонаждын ички дүйнөсү көмүскөдө калат

Негизги философиялык идея — өмүр менен өлүмдүн кагылышы жана адамзаттын алсыздыгы — бардык котормолордо берилген. Бирок, түпнускадагы метафоралардын, поэтикалык структуранын жана көркөм символдордун жоготуусу тексттин экспрессивдүүлүгүн, улуттук өзгөчөлүгүн жана поэтикалык бийиктигин төмөндөтөт.

Котормо процесси тилдер ортосундагы маданий айырмачылыктарды, белгилүү бир тилдин семантикалык жана стилистикалык мүмкүнчүлүктөрүн, ошондой эле чыгармалардын адабий-философиялык контекстин эске алууну талап кылган татаал жана көп кырдуу ишмердүүлүк болуп саналат.

Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы терең философиялык идеялар жана символикалык катмарлар башка тилдерге которулган учурда алардын түпкү мазмунун сактап калуу ар дайым эле мүмкүн боло бербейт. Айрыкча, «аалам» жана «адам» концепттерине байланыштуу лексикалык жана стилистикалык каражаттар кыргыз тилинде экзистенциалдык, космогониялык жана маданий мааниге ээ. Бул элементтерди башка тилдерге которууда алардын поэтикалык жана семиотикалык тереңдиги көп учурда жоголуп же адаптацияланып калат. Анткени ар бир тилде концепттерди түшүнүүнүн өз маданий жана философиялык контексттери бар.

Котормодо колдонулган түз котормо, адаптация, модификация, семантикалык котормо жана алып салуу сыяктуу ыкмалардын айкалышы бир жагынан түпнускадагы образдардын экспрессивдүүлүгүн кыскартса, башка жагынан — которулган текстти кабыл алуучу маданиятка ылайык келтирүүгө шарт түзөт. Мында котормочунун чыгармачылык интуициясы, философиялык дүйнө таанымы жана текст менен иштөө тажрыйбасы чечүүчү ролду ойнойт.

Ч. Айтматовдун «адам» жана «аалам» концепттерин билдирген тилдик каражаттарын англис тилине которуу — бул жөн гана тил аралык процесстин эмес, ошол эле учурда маданий, семиотикалык жана психоаналитикалык көп катмарлуу динамиканын көркөм чагылдырылышы болуп саналат. Түпнускадагы улуттук өзгөчөлүктөрдү жана поэтикалык-символикалык түзүлүштү сактап калуу ар бир котормонун универсалдуу милдети болбосо да, адамзаттын жалпы руханий баалуулуктарын түшүнүүгө жана жакындаштырууга өбөлгө түзөт.

Жыйынтыктап айтканда, Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «адам» жана «аалам» концепттерин чагылдырган тилдик бирдиктердин котормосу — бул лингвистикалык гана эмес, ошондой эле философиялык жана маданий изилдөөгө татыктуу тема. Бул процессти туура чечмелөө жана которуу — тилдер аралык өз ара түшүнүшүүнү тереңдетип, ар бир элдин маданий кодун сактоого жана дүйнөлүк адабиятта кыргыз элинин уникалдуу руханий дүйнөсүн татыктуу көрсөтүүгө өбөлгө болот.

Ошондой эле, ушундай изилдөөлөр аркылуу кыргыз маданиятына тиешелүү болгон реалиялар жана дүйнө тааным элементтери, кыргыз элинин башка элдерден айырмалануучу өзгөчөлүктөрүн белгилеп, улуттук көркөм ой жүгүртүүнүн универсалдуулугун далилдейт. Бул жагдайда семиотика принциптерин колдонуу — котормо илиминде жана концептологиялык талдоодо байкалбай келген көп кырдуу байланыштарды ачып берүүчү кубаттуу инструмент катары чыгат. Ал аркылуу лингвистика менен философиянын, адабият менен маданияттын айкалышкан жаңы изилдөө горизонттору ачылат.

4.4. Ч. Айтматовдун чыгармаларында «адам» концептинин «аалам» макроконцептин негиздеген концепт талаасы катары берилиши

«Аалам» концепти лингвистикалык жана философиялык чөйрөдө көп маанилүүлүккө ээ болгон абстракттуу категория катары кабыл алынат. Бул түшүнүк жөн гана физикалык мейкиндикти эмес, анын артында турган метафизикалык, маданий, моралдык жана руханий катмарларды да камтыйт. Тилдик контекстте «аалам» кеңири мааниде бүтүндөй дүйнөнү, космосту, материалдык жана материалдык эмес реалдуулукту билдирип, табияттын мыйзамдары, идеялар жана моралдык нормалар менен байланыштуу түшүнүк катары колдонулат.

Философиялык жана лингвистикалык традицияларда «аалам» концепти чексиздик, тартип, гармония, универсалдуулук сыяктуу идеялар менен тыгыз байланышта каралат. Ал жөнөкөй баалоо категорияларына – «жакшы» же «жаман» деген бинардык бөлүнүштөргө туура келбейт. Анткени бул концепт адамдын түздөн-түз сезим аркылуу кабыл алуусунан жогору турат жана реалдуулуктун көрүнүп турган гана эмес, туюлуучу аспекттерин да камтыйт. Ошондуктан, тилде жана маданиятта «аалам» ар кыл формаларда чагылдырылып, адам менен дүйнөнүн ортосундагы гармониялык, экзистенциалдык байланыштарды сүрөттөп турат.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» концепти өзгөчө орду бар метафизикалык түшүнүк катары берилип, ал негизинен «адам» концепти аркылуу ачылат. Жазуучунун философиялык-эстетикалык тутумунда «адам» – бул ааламдын өзөгү, ошону менен бирге аалам менен гармонияда жашоого умтулушу керек болгон жандуу субъект. Демек, «адам» концепти «аалам» макроконцептине негиз түзгөн концепт талаасынын борборунда турат.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында «адам» түшүнүгүнүн өзөгүн адамдын адамгерчилиги, аң-сезими, табиятка жана коомго болгон жоопкерчиликтүү мамилеси түзөт. Бирок ошол эле учурда, жазуучу бул сапаттардын жоголушу же

бузулушу кандай моралдык жана руханий трагедияларга алып келерин да көрсөтөт.

Мисал катары «Кыямат» романындагы Базарбайдын образы

«Кыямат» романында Базарбайдын образы аркылуу «адам» концептинин антитезасы катары адамдын аалам менен болгон дисгармониясы, руханий жардылыгы жана табиятка карата кайдыгер мамилеси берилет. Мас абалда жүргөн Базарбай карышкырдын төрт бөлтүрүгүн уурдап кетет. Бул иш-аракетинде ал жан-жаныбарлардын да энелик мээримин бар экенине, табигый инстинктине эч кандай маани бербейт жана түшүнбөйт. Анын бул иши аркылуу адам баласынын айлана-чөйрөгө жасаган зомбулугу чагылдырылат.

Мындан тышкары, Базарбай Бостонду жек көрөт, анын ийгилигине, үй-бүлөсүнө ичи күйөт, аялын да өз кызыкчылыгы үчүн пайдаланууга аракет кылат. Бул образ аркылуу адамдын бактылуулук критерийинен ажырашы, руханий жактан боштугу – коомго жана табиятка залака келтире турган коркунучтуу көрүнүш катары сүрөттөлөт.

Бул сюжеттик линия аркылуу Ч. Айтматов «адам» концептинин маанисин бир гана моралдык нормалар аркылуу эмес, анын аалам менен болгон гармониялык байланышы аркылуу ачат. Базарбайдын өзүнө гана тиешелүү жеке бактысыздыгы, ички кыжырдануусу, көрө албастыгы – жаратылыштын мыйзамдарына каршы келген иш-аракеттерге алып келип, чоң трагедияга себеп болот. Натыйжада, Бостон өз баласын атып алат, андан соң Базарбайды атып өлтүрөт. Бул жагдай «адам» концептинин философиялык катмары катары бактылуулук жана ички тынчтык универсалдуу мааниге ээ экендигин көрсөтөт.

Бул идеяны М.Е. Дарбанов да өзүнүн «Адам» концептинин когнитивдик–лингвистикалык мазмуну» аттуу монографиясында белгилеп: *«Боорукер, мээримдүү, тарбиялуу жакшы адам да, өтө ачууланган учурда таш боор, мээримсиз адамга айланып кетиши мүмкүн»*, – дейт [Дарбанов, 2016: 190].

Ал эми кыргыз элинин «Адам болуш – аста-аста, айбан болуш – бир паста» деген макалы бул ойду дагы бекемдейт.

Натыйжада, Ч. Айтматовдун чыгармаларында «адам» концепти «аалам» макроконцептине карата негизги маанидеги компонент катары көрсөтүлөт. Адамдын ички дүйнөсү – бул өзүнчө бир «аалам», ал жеке инсан өлгөндө кошо жоголушу мүмкүн, бирок жер жүзүн тегереткен чыныгы «аалам» адамзат жашап турган мезгилде гана өз актуалдуулугун сактайт. Бул көз караш Айтматовдун гуманисттик жана философиялык дүйнө таанымын чагылдырып, адамдын аалам менен гармониядагы ордун аныктайт.

Профессор Л. Үкүбаева бул жөнүндө өзүнүн «Чыңгыз Айтматов жана кыргыз адабияты» деген монографиясында төмөнкүчө белгилейт: *«Ч. Айтматов өзүнүн сүйлөгөн сөздөрүндө, берген интервьюларында бүгүнкү адамдар тигил же бул чоң жумуштарды баптоодо акыл – эстүүлүк менен жаратылыштын табыгый гармониясына каршы келбегидей иш жасабастан, кээде чолок стратегияга алдырышып, табиятка зөөкүрлүк менен кол салышканын натуура көрүп, ал жөнүндө айтып, деп келет»* [Үкүбаева, 2012: 207].

«Адам» концепти Ч. Айтматовдун чыгармаларында анын каармандары аркылуу ачылат. Мисалы, Танабай, Бостон, Эдигей, Жамийла, Сейде, Толгонай, Момун чал жана Орган сыяктуу каармандар адамзатка таандык сүйүү, достук, эрдик, адилеттүүлүк сыяктуу руханий баалуулуктарды чагылдырышат. Алардын ички дүйнөсү жана моралдык баалуулуктары аркылуу Ч. Айтматов адам тагдырынын терең катмарларын жана дүйнөгө болгон көз карашын таасын ачып берет. Ошол эле учурда жаныбарлардын образдары (Гүлсарат, Ташчайнар, Акбара, Каранар, Жаабарс) да «адам» концептин тереңдетип, анын бардык когнитивдик жана эмоционалдык маанисин ачып көрсөтүүгө көмөктөшөт.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында **пейзаж** – бул жөн гана сүрөттөлгөн чөйрө эмес, **жандуу каарман**, ар кандай мүнөзгө ээ образ катары көрүнөт. Ал — мээримдүү, айкөл, ойноок, шайыр, сулуу, басмырт, ачуулуу, кырс, ташбоор, капалуу, ырайы бузук, көптү көргөн акылдуу, токтоо, чарчаңкы ж.б. [Айтматов, 2018: 364].

Бул тууралуу Ч. Айтматовду изилдөөчү А. Акматалиев мындай деп белгилейт: *«Айтматовдук пейзаждардан ошондой эле улуттук колориттин*

күчтүү деми сезилип, кыргыздык дүйнөкөрүм, дүйнөтааным өзгөчөлүгү көрүнөт» [Айтматов, 2018: 364].

Пейзаж — бул бизди курчап турган чөйрө, жаратылыш, анын ичинде жаныбарлар дүйнөсү да камтылат. Адам, жаратылыш жана жаныбарлар дүйнөсү — биригип келип Ааламды түзгөн бүтүндүк.

Ч. Айтматовдун **планетардык ой жүгүртүүсү** адамзат менен Аалам масштабында адам жашоосунун, тагдырынын жана келечектеги эволюциясынын багыттарын ачып берүүгө мүмкүндүк түзөт. Ал дүйнөнүн төрт бурчунда жашаган элдердин психологиясынын экстремалдык кырдаалдардагы өзгөрүшүнө космостук бийиктиктен байкоо салып, ой жүгүртөт. **Космос** Ч. Айтматов үчүн жөн гана аалам эмес, адам рухунун байлыгы, ал эми **рух** — адамзаттын түбөлүк категориясы.

«Чыңгыз Айтматовдун Ааламы — Мейкиндик жана Мезгил жагынан чектелбеген чексиз бүткүл дүйнө. Айтматовдун Космосу — адам интеллектсинин бийиктиги» [Айтматов, 2018: 364].

Бир жагынан, Айтматовдун чыгармаларында чыныгы **адамдык идея** улам өнүгүп, адамдын жаратылыш менен болгон гармониялуу мамилесин жана дүйнөгө болгон көз карашын өркүндөтүүгө багыт алса, экинчи жагынан, пенделик сапаттардын, ач көздүктүн, мансапкорлуктун, атак-даңкка жана байлык менен бийликке болгон ашыкча умтулуунун күчөшү аркылуу саясий жана экологиялык проблемалардын курчуп бара жатканын да таасын сүрөттөйт.

Жыйынтыктап айтканда, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында «адам» жана «аалам» концепттери бири-бирине тыгыз байланышта, бир бүтүндүк катары берилет. Алар адамдын ички дүйнөсү менен тышкы дүйнөнүн өз ара таасирин жана карым-катнашын философиялык тереңдикте чагылдырып турат. «Адам» концепти Ч. Айтматовдун чыгармаларында ааламдын жөнөкөй бөлүгү катары эмес, ааламды аңдап түшүнүү аркылуу адам өз ордун табары, аныктай алары жана руханий өнүгүү аркылуу аалам менен гармонияга жетиши мүмкүн экени баса белгиленет.

4.5. Улуттук менталитет «адам» концептинин алкагында

«Менталитет» түшүнүгү теориялык жактан кеңири мааниге ээ болуп, философия илиминде актуалдуу бойдон калууда. Ал, биринчи кезекте, кырдаалдын туруктуулугуна карабастан, ар дайым актуалдуу улуттук аң-сезим жана маданият маселелерин козгойт. Улуттук менталитеттин калыптанышынын маанисин, структурасын, өзгөчөлүктөрүн жана факторлорун аныктоо маданияттагы адам болуунун терең негиздерине кайрылууну талап кылат.

«Менталитет» түшүнүгүнүн этимологиясын карасак, ал «mens», «mentalis» деген латын сөздөрүнөн келип, орус тилинде «акыл, ой жүгүртүү, акыл-эс тутуму» деген маанини билдирет.

Англисче-орусча философиялык сөздүктө mentality деген түшүнүк акыл-эс жөндөмү, интеллект катары берилет; француз-орус коомдук-саясий сөздүгүндө mentality – ой жүгүртүү ыкмасы, ойлордун багыты, акыл-эстин түзүлүшү деген маанилерди камтыйт. Немис-орус сөздүгүндө mentalitat – акыл-эс тутуму, ой жүгүртүү ыкмасы деп берилет.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө менталитет саясий мааниде: 1) акыл эмгек, акыл ой; 2) белгилүү бир топтун саясий жана социалдык реалдуулукту кабылдоосунун туруктуу, кеңири тараган жыйындысы катары берилет.

«Менталитет» термини биринчи жолу Р. Эмерсондо (1856) колдонулган, бирок анын көп тараптуу жана жемиштүү өнүгүүсү франко-тилдик гуманистикадан башталган. М. Пруст бул терминди неологизм катары белгилеп, сөздүгүнө биринчи жолу киргизген. Менталитет маселеси азыркы коомдук талкуулардын эң курч темаларынын бири болуп саналат. Ал гуманитардык илимдин философия, социология, тарых, психология, көркөм маданият сыяктуу бир катар тармактарында изилденет.

Азыркы теорияда менталитеттин эң маанилүү үч аспектиси бар:

1. **Психикалык феномен** катары – XIX кылымдын аягында батыш

салтында пайда болгон. 3. Фрейд менен К. Г. Юнгдун эмгектеринде мындан кенен баяндалат. Менталитет адамдын психикалык абалы, руханий жашоосундагы рационалдуу, эмоционалдык жана интуитивдик тажрыйбаларынын бирикмеси, психиканын аң-сезимдүү жана аң-сезимсиз мамилелеринин ички синтези катары каралат.

2. Философиялык көрүнүш катары – заманбап философиянын негизинде түзүлгөн жана руханий жашоодо тажрыйбалар менен байланышкан менталитет маселесин карайт.

3. Жеке жана коомдук аң-сезимдин өз ара байланышы катары – таанып-билүү процесстеринин механизмдерин жана мазмунун, дүйнө тааным өзгөчөлүктөрүн жана жүрүм-турум стереотиптерин изилдейт.

Менталитет – бул белгилүү бир жамааттын узак мөөнөттүү жүрүм-турумун жана ой-пикирлеринин өзгөчөлүгү, ошондой эле адамдын өзү, жаратылыштагы жана коомдогу орду, ааламдын түзүлүшү жөнүндө негизги түшүнүктөрдүн жыйындысы.

4.5.1. «Адам» концептинин кыргыз маданиятында калыптанышы, улуттук менталитеттин чыныга адам болууга тийгизген таасири

Кыргыз элинин менталдык маданий коддору тарых менен тыгыз байланышта, себеби тарыхсыз эл, маданиятсыз коом болбойт. Философия илимдеринин доктору Жылдыз Урманбетова «Устуканы или сэндвичи?» макаласында белгилегендей, байыркы көчмөн кыргыз эли жашоосун уруулук контекстте аныктап, бул көрүнүш ошол кездеги географиялык жана социалдык шарттарга ылайык позитивдүү роль ойногон. Уруулук түзүмдөр маданияттын инварианттык моделдерин сактоо жана коомдук туруктуулукту камсыздоо процессинде маанилүү болгон, бирок убакыт өтүшү менен жабык формага айланган.

Бул уруулук менталитет өзгөчө көз карандысыздык алгандан кийин күчөп, учурда да күчүн жоготпой келүүдө. Кыргыз коомунда трайболизм, же

жердешчилик да күч алып, ал көбүнчө саясий жана экономикалык шарттарга жараша өнүгүүдө. Мындан тышкары, кыргыздар түндүк (аркалык) жана түштүк (оштук) аймактарына бөлүнүп, аймактар аралык менталдык айырмачылыктар байкалат.

Кыргыздар үчүн уруулук тууганчылык маанилүү сапат болуп саналат. Уруулук топтун ар бир мүчөсү анын беделин көтөрөт же түшүрөт.

Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романында бул көрүнүш жакшы чагылдырылган: акын Раймаалы уруулук кызыкчылык үчүн сүйүү сезимин басмырлат. Бул окуяда «адам» концептинин үч маанилүү аспекти ачылат: сүйүү түшүнүгү, коомдук этикеттин маданий айырмачылыктары жана адам адамга болгон мамиленин катаалдыгы.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыздын улуттук менталитети адам болуунун терең маданий, этикалык жана социалдык ченемдерин өзүндө камтып, тарыхый жана маданий тажрыйбалар аркылуу калыптанган. Мисал катары Өмүрзак Кайыповдун айтуусундагы «Арстанбектен алп саптарын» алсак болот.

<i>Кабарың күнгө жетсе да</i>	<i>Even if your greatness reaches the Sun,</i>
<i>Жылдызга колуң жетсе да</i>	<i>Even if you touch the stars,</i>
<i>Жаратканым дүйнөсү</i>	<i>Even if the entire world created by God</i>
<i>Бут колуңа өтсө да</i>	<i>Is in your hands,</i>
<i>Эл менен сен бийиксиң</i>	<i>You will only be great with the people.</i>
<i>Элден чыксан кийиксиң</i>	<i>You will seem like a lonely deer</i>
	<i>If you step out of the crowd.» (котормо биздики)</i>

«Адам» концептинин мааниси – адам адам менен гана ийгиликке жетет, ал социумдан бөлүнүп жашай албайт. Бул жогорудагы мисал менен толук далилденет.

Кыргыздардын меймандостук менталитети

Кыргыздардын менталитетинде маанилүү орунду «конок тосуу», «конокту сыйлоо», «меймандостук» салты ээлейт. Бул көрүнүш кыргыз элинин улуттук маданиятынын өзгөчөлүктөрүнүн бири болуп саналат. Кыргыздар өздөрү

жебеген тамагын конокторго берүү менен урмат-сый көрсөтүшүп, аларды кастарлап узатып келишет. Мындай салттардын арасында кой союп конокту сыйлоо, устукан тартуу, же жылкы союп эң сыйлуу конокко уча тартуу сыяктуу үрп-адаттар азыркы күнгө чейин кеңири колдонулуп келет.

Муну менен катар, социалдык маданияттын маанилүү бөлүгү катары той-аштар да чоң орунду ээлейт. Мурун кыргыздар майрамдык иш-чараларды негизинен күз айларында өткөрүп келишкен. Анткени бул мезгилде жыйын-терин жыйынтыктап, түшүмдү жыйнап, экономикалык кирешеге ээ болушчу. Күз айы «ак төөнүн карды жарылган маал» деп да аталган. Күзүндө өткөрүлгөн той-аштар кыргыздардын салттуу жашоо образын жана баарлашуу маданиятынын жогорку деңгээлин көрсөтөт.

Азыркы ааламдашуу шартында бул салттарда көп өзгөрүүлөр байкалат. Мисалы, үйлөнүү үлпөтүндө колдонулган көп сандагы автоунаалар, ар түрдүү кымбат тартылган «love stories», жана шоу программалар сыяктуу жаңы көрүнүштөр популярдуулукка ээ болду. Мындай тенденциялар глобалдык маданияттын таасири катары каралса да, көп учурда коомдо социалдык бөлүнүүгө жана атаандаштыкка себепкер болуп жатат.

Кыргызчылык менталитети

Кыргызчылык менталитети – бул коомдук жана жеке маселелерде камырабастык, башкача айтканда, кырдаалды тынчтык менен, кагылышуу жаралбастан чечүүгө умтулуу мүнөзүн билдирет. Бул сапат кыргыз элинин салттуу жашоо образында түптөлүп, олуттуу кырдаалдарда бири-бирине кечиримдүү болууга, каршылык көрсөтпөй, маселени тынч чечүүгө чакырат. Мындай мамиле өз ара ынтымакты сактоо жана коомдук тынчтыкты бекемдөө максатында өнүккөн.

Бирок, камырабастык кээде терс көрүнүштөргө, мисалы, мыйзам бузуу фактыларына көңүл бурбай коюуга, жоопкерчиликтен качууга алып келиши мүмкүн. Мисалы, жергиликтүү коомдордо кайсы бир адам мыйзам бузса да, "жакындарыбызды коргоо" же "коомдук ынтымакты бузбоо" максатында ал

иштерге көз жумулган учурлар кездешет. Бул коомдук адилеттүүлүккө тоскоол болуп, реформалардын жайылышына кедергисин тийгизет.

Ошондой эле, кыргызчылык менталитетинин мындай камырабастыгы айрым учурда туура чечимдердин кабыл алынуусуна тоскоол болуп, келечекте чоң маселелердин келип чыгышына шарт түзөт. Демек, бул менталитеттин оң жана терс жактарын тең эске алуу, аны коомдук прогресске ылайык келтирүү зарыл.

Жети атаны сүрүштүрүү салты жана «адам» концептиси

Кыргыз маданиятындагы маанилүү менталитеттик көрүнүштөрдүн бири — бул **жети атаны сүрүштүрүү** салты. Ал көчмөн жашоо образына жана патриархалдык коомдук түзүлүшкө байланыштуу калыптанып, коомдук жана маданий тартиптин ажырагыс бөлүгүнө айланган.

Жети атаны билүү кыргыздар үчүн жөн гана салт эмес, **улуттук символ**, инсандык тектүүлүктүн жана коом алдындагы абройдун көрсөткүчү болуп келген. Көчмөн турмушта ар кандай жоокерчилик кырдаалдарга кабылган учурларда адам өз уруусун, ата-тегин таанып, ошол негизде элге кошула алган.

Мисалы, Ч. Айтматовдун «Жамийла» повестиндеги Даниярдын тагдыры буга далил боло алат: *«Даниярдын жети атасына чейин сөөк сүрүштүрүп отуруп, анын кай уруудан экенин, айылдагы анча-мынча туугандары ким экенин да таап беришти. Элдер эми аны "жаңы тууган Данияр" дешчү болду»* [Айтматов, 2018: 125].

Салт боюнча ар бир кыргыз өзүнүн жети атасын жатка билүүгө милдеттүү болгон. Эгерде адам ата тегин жети муунга чейин айта албаса, коом тарабынан анын статусу төмөндөтүлүп, ал тургай кул катары кабыл алынган учурлар да кездешкен. Мындай көрүнүш коомдук идентификациянын, генеалогиялык тазалыкты сактоонун, жана никелик мамилелерди жөнгө салуунун маанилүү механизми катары каралган.

Жети ата — бул ата-текке байланыштуу элдик генеалогиялык система болуп, төмөнкү муундар аркылуу аныкталат:

1. ата, 2) чоң ата, 3) баба, 4) буба, 5) куба, 6) жото, 7) жете.

Бул түшүнүк элдин тарыхый эс тутумуна терең сиңген жана тилде, элдик фольклордо кеңири чагылдырылган. Мисалы, эл арасында кеңири айтылган макал-лакаптар: *«Кубаарыңдын куу чокусу»*, *«мадериңдин баш териси»*, *«Жото-жетесиз кул»*, *«жети атасынан бери жиликтеп сура»*, *«Энесин көрүп кызын ал, эшигин көрүп төрүнө өт»*, *«Кул кутуруп такка чыкпайт»* ушул салттын байыркылыгын жана маанилүүлүгүн далилдеп турат.

Мындан тышкары, жети атаны билүү «адам» концептиси менен тыгыз байланышта. Себеби бул салт адамдын коомдогу ордун, анын укугун жана милдетин аныктап турган. Коом адамды өз тегине, уруусуна карата кабыл алып, ага жараша мамиле кылган. Бул жагдай адам болуунун коомдук өлчөмүн, жалпы жамаат менен өз ара байланышын, жана социомаданий жоопкерчиликти көрсөтүп турат.

Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романындагы **маңкурт** образы бул түшүнүктү көркөм-философиялык деңгээлде тереңдетет. Маңкурт — өз теги менен болгон байланышы үзүлгөн, уруу-улуту, өз аты, энеси тууралуу маалыматтан ажыраган инсан. Анын мисалында жеке эс-тутумдун жоголушу менен бирге улуттук өздүк да жоголору көрсөтүлөт.

«Экөө бет маңдай отурушту.

– Мени тааныйсыңбы? – деди эне. Маңкурт башын чайкады.

– Сенин атың ким?

– Маңкурт, – деди ал...

– Атаңдын атын билесиңби? Өзүң кимсиң, элиң-журтуң ким?» [Айтматов, 2018: 3-т., 158-б.]

Маңкурт эч бир суроого жооп бере албайт. Найман эне уулунун эсин ойготууга жан үрөп, анын чыныгы аты Дөнөнбай экенин, өз уруусун эскертип айтат. Бирок анын эсина таптакыр ажыраган уулу түшүнбөйт, өз апасын тааныбайт, акыры өз колу менен өлтүрөт. Бул сюжет **жеке трагедия эмес, улуттук трагедия** катары кабылданат.

Аталган үзүндү **"адам"** концептиси менен түздөн-түз байланыштуу, анткени инсандыктын негизи — анын **ата теги, эл-журту, тарыхый эс-тутуму, маданий**

коду. Чыгармада маңкурт төмөнкү **микроконцептердин** жыйындысы катары берилет:

1. Жети атасын билбөө (ата-тек тууралуу эс-тутумдун жоголушу);
2. Уруулук жана улуттук идентификациядан ажыроо;
3. Инсандык маңыздын жоголушу (аты-жөнүн, энесин тааныбастык);
4. Руханий алыстоо жана маданий ажырым.

Ч. Айтматовдун бул эскертүүсү — бүгүнкү күндө дагы актуалдуу. Глобалдашуу, технологиялык прогресс жана массалык маданият шартында улуттук баалуулуктардан, салт-санаадан ажыроо коркунучу реалдуу бойдон калууда. Жети атасын билбеген, өзүнүн тегин, тилин, маданиятын билбеген муун – **улуттук туруктуулукка, маданий мураска реалдуу коркунуч** жаратат.

Демек, жети атаны билүү салты – **"чыныга адам болуунун"**, инсан катары калыптануунун жана улуттук менталитеттин негизги элементтеринин бири катары каралат. Бул жагдайда улуттук менталитет адам концептиси менен ажырагыс байланышта, ал эми Ч. Айтматовдун маңкурт темасы – ошол байланыш үзүлгөн учурда кандай трагедиялуу натыйжа жараларын эскерткен таасирдүү символ катары чыгат.

Жыйынтыктап айтканда, жети атаны сүрүштүрүү – бул кыргыз коомунда «адам» түшүнүгүн калыптандырууда, тарбиялоодо жана аны коомго таанытууда маанилүү роль ойногон менталитеттик феномен катары бааланат.

Жогоруда келтирилген анализдерге таянып, азыркы кыргыз коомундагы менталитеттин негизги багыттарын шарттуу түрдө төмөнкүдөй үч топко бөлүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт:

1. Салттуу маданиятты кармангандар

Бул топко ата-бабадан калган салт-санааны, нарк-насилди жана маданий каада-салттарды сактоону негизги баалуулук катары кабыл алган адамдар кирет. Алар, негизинен, айыл жергесинде жашаган калк, улуттук аң-сезими калыптанган улуу муун жана тарбиялуу, билимдүү, тектүү инсан катары коомдо кадыр-баркка ээ болгон адамдар. Бул адамдар кыргызды кыргыз кылып келген нукура маданий коддорду унутпай, аларды кийинки муунга өткөрүүнү парз

катары билишет. Ошону менен бирге бул топту заманбап *"неотрадиционалисттер"* катары мүнөздөсө болот — алар улуттук негизде модернизацияга да ачык.

Бирок, салтты өтө катуу идеалдаштырган, айрыкча терең синкреттик негиздеги диний-салттуу көз карашты тутунган теңирчилер кыймылы бул топко кирбейт. Себеби алар көп учурда илимий-рационалдык аргументтерге каршы чыгып, архаикалык түшүнүктөрдү жаңылабай пропагандалоого умтулушат.

2. Батыш таасириндеги (вестернизацияланган) топ

Бул топко батыштын жашоо образына, маданий моделдерине жана баалуулуктарына ыктаган коомдун өкүлдөрү кирет. Алар үчүн маданий универсалдуулук жана глобалдык стандарттар маанилүү. Көп учурда мындай көз караштагы адамдар батыштын кийинүү стилин, мааракелерди уюштуруу маданиятын жана жашоо образын туурап жашоого умтулушат. Улуттук салт-санаа алар үчүн экинчи планга өтөт же таптакыр четке кагылат.

Мындай топко көбүнчө шаардык жаштар, же шаардык болууга умтулган, бирок маданий идентификациясы туруксуз адамдар кирет. Социологиялык тил менен айтканда, бул топ — маданияттык маргиналдуулукка жакын адамдар, алар өздүк улуттук иденттүүлүк менен глобалдык маданий агымдардын ортосунда калып, маданий тең салмактуулукту жоготуп алышы мүмкүн.

3. Диний иденттүүлүккө басым жасагандар

Үчүнчү топ — ислам динин терең деңгээлде тутунгандар, айрыкча радикалдык же салттуу эмес интерпретацияларга ыктаган диний топтор. Бул адамдар көп учурда араб дүйнөсүнүн маданиятын, анын ичинде кийиниши, сүйлөөсү жана жашоо образынын элементтерин толук өздөштүрүүгө умтулушат. Мындай диний таасир кыргыз салт-санаасына каршы келген учурларда, алар салтты "ширк", "бидъа" деп четке кагышы мүмкүн. Бул көрүнүш улуттук маданий туруктуулукка реалдуу коркунуч жарата алат.

Ошол эле учурда кыргыздар тарыхта исламды салттуу формада карманышкан. Мындай дин тутунуу улуттук маданият менен шайкеш келген жана бири-бирин жокко чыгарбай, тескерисинче толуктап турган. Бирок азыркы

кезде бул салттуу ислам менен радикалдуу ислам аралашып, коомдо конфузия жаратууда.

Жыйынтыктап караганда, жогорудагы менталитеттик бөлүнүү кыргыз коомундагы руханий жана маданий поляризацияны чагылдырат. Бирок мында эң негизги маселе — улуттук иденттүүлүктү сактап калуу жана аны замандын талабына ылайык жаңылап өнүктүрүү зарылдыгы болуп саналат.

Атап айтканда: 1) **Салтты сактоо** — бул артка кетүү эмес, улуттун өзөгү менен маданий эстутумду сактап калуунун жолу; 2) **Жаңылануу** — бул салтты жокко чыгаруу эмес, анын терең маңызын жана өзөктүү баалуулуктарын заманбап шарттарга ылайык кайрадан интерпретациялоо; 3) **Иденттүүлүктөн ажыроо** — улуттук өзөктөн алыстоонун коркунучтуу көрүнүшү катары бааланат; мындай абалдын маданий символу катары Ч. Айтматовдун маңкурт образы бүгүн да актуалдуулугун жоготпойт.

Мындан улам, кыргыз коомунун алдыдагы маданий өнүгүүсү өздүк иденттүүлүк менен глобалдык модернизациянын ортосунда тең салмакты табууга жараша болот. Бул болсо менталитет маселесин илимий, маданий жана философиялык жактан комплекстүү изилдөөнү талап кылат.

«Адам» концепти кыргыз маданиятында жогорку деңгээлде каралып, ага өзгөчө жоопкерчилик жүктөлгөнү байкалат. Кыргыз тилинде «адам» термини өзүнүн алгачкы философиялык-маанилүү маанисинде сакталып келгендиги өзгөчө изилдөөгө татыктуу көрүнүш болуп саналат. Бул көрүнүш тилдик дал келүүгө гана байланыштуу эмес, терең маданий-тарыхый жана диний түшүнүктөрдүн натыйжасы экени талдоону талап кылат.

Адам түшүнүгү философиялык жана антропологиялык жактан татаал, көп кырдуу категория болуп саналат. Ал жөн гана биологиялык индивид (*homo sapiens*) эмес, ааламды түзүүчү жана аны башкарууга жооптуу жогорку акыл-эсти, моралдык жана социалдык мүнөздөмөлөрдү камтыган социалдык-психологиялык бирдик болуп эсептелет.

Кыргыз эли адамдын ааламдагы өзгөчө ордуна кабардар болуп, бул түшүнүк жашоонун эң башынан тартып байкалат. Мисалы, наристе төрөлгөндөн

тартып аны чыныгы адам кылып тарбиялоо максатында жүргүзүлгөн салт-санаалар бул түшүнүктүн далили болуп саналат. Кыргыздар баланын төрөлгөн күнүнөн баштап, аны жогорку баалуулукту ээ болгон инсан катары калыптандырууга умтулган. Атап айтканда, баланын 12 жашка толушу менен ал эр жетти деп эсептелип, толук кандуу адам катары коом тарабынан кабыл алынат.

Схема 4.2 – Кыргыз маданиятында «адам» (чыныгы адам) концептинин түзүлүшүнүн функционалдык-структуралык модели.

Берилген моделдин түшүндүрмөсү төмөнкүчө:

Баланын төрөлүшү менен байланышкан салттар жана ырым-жырымдар. Кыргыз элинин арасында баланын төрөлүшү үй-бүлөнүн жана уруунун жашоосундагы эң маанилүү жана кубанычтуу окуя деп эсептелген. Жаңы төрөлгөн наристенин жашоосу аксакалдар жана улгайган кадыр барктуу аялдар тарабынан узак жана бактылуу өмүр сүрсүн деп беришкен **бата** менен башталат. Үй-бүлөдөгү бала – бул элдин өлбөстүгүнүн символу менен кландын жана анын каада-салттарын улантуучусу болот. Ошондуктан, кош бойлуу аял оор үй жумуштарынан бошотулган, аларга өздөрү жалгыз айылдын чегинен чыгып кетүүгө тыюу салынган, себеби кош бойлуу аялды кыргыздар ар кандай сыйкырдуу аракеттер менен каардуу рухтардан коргошкон.

Ымыркай төрөлгөндө кыргыздарда адаттан тышкары кубанычка толгон бир катар иш-аракеттер болгон. Бул «**сүйүнчү**» (*good news, be glad*) деген жакшы кабар айтуу, б.а. жакшы жаңылык айтып, белек алуу үчүн айтылат.

Мисал катары Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестинен үзүндү алсак: «*Алиман сүйүнчү! Жоробектин келини төрөптүр. Уктуңбу?*» . [Айтматов, 2018: I, 491].

Бул мисал кыргыздар кандай болгон күндө да жакшы кабар укканда **сүйүнчү айтуу** каадасы бар экенинин далили. Негизи кыргыз маданиятында бала төрөлгөндөн кийин дароо эле бул жакшы жаңылык эки тараптын тең чоң-ата менен чоң-энелерине айтылат. Бул иш-аракет «**Сүйүнчү! (сен/сиз да мени менен кошо сүйүнчү (сүйүнүнүзчү) же кубанычта бол (болунузчу)!)**» деген сөз менен коштолот. Ага жооп катары алар: «**Болсун!**» («*ошондой болсун!*») деп айтышып, жакшы кабар айтканы үчүн ал кишиге акча же башка белек-бечкек беришет. Эне тараптагы туугандар: «жакшы жаңылык үчүн сизге/сага «тай» же «козу» деп көбүнчө айтышып, айткандарын беришет. Азыркы учурда адамдар негизинен сүйүнчүгө акча беришет. Сүйүнчү айтып келген адамды эч качан кур кол кетиришпейт. Эгерде ошол учурда сүйүнчү берүүгө мүмкүнчүлүгү жок болуп

калса, анда кийин же күзүндө мал жайлоодон түшкөндө беребиз дешип убада кылышкан.

озантуу - сары май менен эриндерин сүртүү салты (Oozantuu is a ritual of rubbing ghee on the lips of a newly born baby)

Кыргыздар жаңы төрөлгөн ымыркайга жакшы келечек каалап, аны сары май менен оозантышат. Бул, адатта, чоң энелер тарабынан жасалат. Бул салттын өзөгүндө баланын тагдыры жакшы болушун каалаган нерселер көп, ал болсо баланын жашоосу майлуу-сүттүү болсун, эч нерсеге муктаж болбосун деген тилекти камтыйт. Жакшы тилектерди айтуу менен сары майды наристенин энесине да жедириш ет. Жаңы төрөлгөн наристени бирөөнүн үйүнө биринчи алып келгенде, ага арнап акча же кийим кечек белекке беришет же болбосо белине жоолук (белбоо) таңып узатышкан. Мунун мааниси ымыркайды жаман көздөн коргоп, жакшы тилектерди арнап беришкен деп болжолдонот.

Бала төрөлгөндөн кийин эле, ага дароо ат (ысым) берилет. Наристеге ат Азан айтылып коюлат. Кыргыз эли ат коюуга өзгөчө маани беришет. Мисалы, жаңы төрөлгөн ымыркайдын аты өтө «оор» болбошу керек, антпесе ал атын көтөрө албайт дешет. Мисалы, Манас деген ат оор деп эсептелет, анткени ал кыргыз эпосундагы баатыр Манасынын аты болгон. Мындан тышкары, эгерде үй-бүлөдө жалаң эркек балдар же кыздар гана төрөлсө, анда алар Бурул, Жаныл, Кайрылса, Токтобүбү, Токтобек («токтот», «бурулуш жаса») деген сыяктуу ысымдарды беришет, себеби келечекте карама-каршы жыныстагы балдар төрөлсүн деген жакшы ой тилек кылышат. Токтосун, Токтогон, Токтогул (сөздүн уңгусу «токтоо») жана Күмөндөр сыяктуу ысымдар көп учурда ара төрөлгөн балдары бар же төрөлгөндөн кийин балдары чарчап калган үй-бүлөлөрдө коюлган.

Жээнтектэй берүү салты (a small special party after birning)

Бул – бала төрөлгөндөн кийинки берилүүчү чакан той. Мында кыргыздар атайын талкандан даамдуу жээнтект жасашып, үстүнө сары май куюп коюшат, кааласаңыз, бал, каймак же сүт кошсоңуз болот. Кээде бул таттуу жээнтектен ар кандай формаларды жасашып досторконго коюшат. Буга кошумча мал (көбүнчө

кой) союшуп, тууган-туушкандарын, кудаларын, кошуналарын чакырып тамак-аш берип сыйлашат. Көбүнчө жаңы төрөлгөн ымыркайга ошол союлган койдун бышкан куйругунан сордурушкан, азыркы учурда мындай нерсе сейрек кездеше баштаган.

Кыркын чыгаруу салты (the tradition of making forty days after birth)

Ымыркай төрөлгөндөн кийин кырк күндү белгилөө.

Ымыркайдын жашоосунун алгачкы кырк күнү өзгөчө кооптуу деп эсептелет. Бул мезгилде балага өзгөчө камкордук менен мамиле жасалат жана кырк күндөн кийин бул дата белгиленет. Кыргыздар ошол күнү кырк тооч жасап, кошуналарына жана досторуна таратышат. Аялдар жакшы тилектерди айтышып, баланы идишке кырк аш кашык суу куюп, аны менен баланы жуунтушат. Кырк күнгө чейин жаңы төрөгөн эне колун муздак сууга салбайт, муздак темирге же таштан жасалган буюмдарга колун тийгизбейт. Бул биринчи кезекте эне оорубашы үчүн жасалган, анткени ошол учурда анын денеси алсырап күчүнө кирбеген болот; экинчиден, жаңы төрөлгөн бала катаал жана адеп-ахлаксыз адамга айланбашы үчүн жасалат. Кырк күнгө чейин наристе коюлган аты менен аталган эмес, аны эркелетип же үй жаныбарынын аты менен аташкан.

Жаңы төрөлгөн баланын чачын кыркуу салты (the tradition of cutting hair for a newborn baby)

Ошондой эле наристенин чачын кыркып, анын тырмагын алуу салты дагы деле сакталып келет. Бул ишти баланын жашоосунда эч кандай көйгөй болбошу керек үчүн жасашат. Наристенин чачы менен тырмагы төрөлгөндөн кырк күн өткөндөн кийин алынат. Кыркылган чач жана тырмактар адам баспаган жерге жашырылат. Биринчи чачты кырдыруу үчүн жакшы адамдарды тандашкан, бул үчүн ата-энелер атайын баласын, кадыр-барктуу кишилерге алып барышкан. Мурда эркек баланын чачын аялга алдырууга тыя салынган, себеби эркек бала эр жүрөк жана кайраттуу болбой калат деп ырымдашкан. Ошондой эле, эгерде баланын чачы жакшы өспөй калса (итий ооруусу), анда анын баш кийимин эшекке жыттатып кайра кийгизип коюшкан.

Көрүндүк берүү салты (the tradition of giving presents for seeing a newly born baby firstly)

Бул жаңы төрөлгөн ымыркайды биринчи көрүп жатканда бериле турган белектер. Жаңы төрөлгөн ымыркайдын урматына той уюштурганда, алар келген элдерден көрүндүк сурашат. Адатта, коноктор көрүү үчүн акча беришет. Көрүндүк ымыркайдын чоң энесине же ымыркайды кармаган өспүрүм кызга берилет. Көрүндүк бербесеңиз, бала сулуу болбой, одуракай болуп чоңоюушу мүмкүн деген ишеним бар. Ошондуктан күтүлбөгөн жерден жолугуп, көрүндүк бергенге мүмкүнчүлүк жок болуп калса, анда, сиз: «ал дени сак болуп, өз-эли журту менен болсун» деп, мурдун чымчып, чекесинен өөп коюшуңуз абзел. Андан кийин көрүндүк берем деп убада бериш керек. Албетте, көрүндүк мүмкүнчүлүктөргө, баланын ата-энеси жана туугандары менен болгон мамилелерге жараша берилет.

Бешик той берүү салты (crib wedding tradition)

Байыркы доорлордон бери кыргыз эли балдарын бешикке салып бөлөп келишкен. Ошого жараша бешикке салуу салты бар. Бешикке салып жаткан улгайган аял, эне баланы бешикке бөлөп жатып мындай дейт: «Менин колум эмес, Умай-Эне, Батма, Зууранын колу», англ. *‘It is not my hand, but It is the hand of mother Umay Ene, (Mother Eve, God Mother) (Fatma, Zuhra)’*, «Умай Эне уйку бер, бешик ээсин бек сакта» англ. *‘Let him/her sleep well Umay Ene, have a long life to the baby’* деп тилейт.

Азыр көптөгөн үй-бүлөлөрдө, айрыкча айыл жеринде баланы бир-эки жылга бешикке салып багышат. Ата-энелер ымыркайды биринчи жолу бешикке салып жатканда, ымыркайга бата алуу үчүн кече (*мойчук – cradle feast*) уюштуруп, ага-туугандарын, кошуналарын жана досторун чакырышат. Майрамдын аягында ар бир адам ымыркайга бата берип, ага бактылуу келечек каалашат. Азыркы учурда бешик той негизинен кафе-ресторандарда өткөрүлөт. Бул албетте ааламдашуунун тийгизген таасири, бирок бул туура эмес болушу мүмкүн, себеби жаш наристе, ымыркай үйдө, өзү көнгөн жерде, бейкапар сезим

калтырган атмосферада болушу абзел жана тиленген баталар наристеге тийсин десек мындай кечелерди үйдө өткөрүү туура болот деген ойдобуз.

Тушоо кесүү салты бул баланын жолун ачууга арналган салт санаа (the tradition dedicated to opening the path of a child)

Бул салт бала баса баштаганда, адатта, ал бир жашка чыкканда жасалат. Ак менен кара жипти эшип алып, аны менен ымыркайдын буттарын таңышат жана наристени эки жагынан ата-энеси же бир туугандары кармап турушат. Баладан 20-30 метр алыстыкта балдар жана өспүрүмдөр ымыркайга карай чуркашат. Жарышта биринчи чуркап келген бала наристенин тушоосун бычак менен кесет, б.а., баланын бутуна байланган жипти кесет. Бул үчүн ага белек жана кошумча өзү кескен бычакты да тапшырышат. Башка чуркап келген балдарга да белек берилет. Ушундан кийин жеңишке жетишкен бала наристени колунан кармап жетелейт, турган эл наристеге бата берип ага эң жакшы каалоолорун айтышат. Бул салттын маани-маңызы жаш наристе турмушунда кыйынчылык көрбөй, турмуш жашоодо чалынып мүдүрүлбөй шыр басып, бактылуу болушун каалагандыгын билдирет.

Баланын бутуна байланган ак менен кара жиптин эшилип байланышы да өзүнчө семиотикалык мааниге ээ, б.а., адамдын жашоосунда ак менен кара, жамандык менен жакшылык эриш-аркак бирдей жүрөт эмеспи, ошондуктан наристе турмуш жашоосунда ак-караны таанып жүрсүн, жаман менен жакшыны айырмалап билип жүрсүн деген белгини билдирет.

Сүннөт (сүннөткө отургузуу) (circumcision)

Бул салтты жасоо ар бир мусулман үчүн (башка калктарда да кездешиши мүмкүн) ыйык милдет болуп саналат. Сүннөткө отургузуу бала 3, 5 же 7 жашка чыкканда жасалат. Эмне үчүн кыргыз эли салтанатты өткөрүүдө баланын жашына чоң маани беришет? Этнограф Абди-Миталип Мурзакметов мындай деп түшүндүрөт: «бала 2 жашта, же 4, 6 жана 8 жашта сүннөткө отургузулбайт. Ал тургай, бул салт тукумсуздукка алып келиши мүмкүн деп ишенишет. Ошондой эле сүннөткө отургузуу жай айларында, ысыкта жүргүзүлсө, келечекте эркектин бир гана уулу болот деген ишеним да бар. Жана тескерисинче, жазында же

күздүн аягында жүргүзүлсө, анда эркектин жалаң гана кыздары болот деген ишеним да бар. Мурунку убактарда тажрыйбалуу аксакалдар же атайын даярдалган адамдар сүннөткө отургузуу жол-жобосун аткарышкан, бирок азыр сүннөткө отургузууну медициналык мекемелерде жасап жатышат. Андан кийин ата-эне балага бата алуу үчүн той уюштурушат. Бул салт өзүнүн маанисин жана актуалдуулугун бүгүнкү күндө да жоготпой келет.

Мүчөл жаш. (12 жашка карата уюштурулган маараке) (12th birthday party)

Бул бала 12 жашка чыкканда өткөрүлөт. Кыргыздар жашоону ар бир 12 жылда айланган мезгилин бир цикл деп билишет, ошондуктан алар ошого карата той беришкен. Адамдар ал тойдо 12ге чыккан балага бата беришкен жана анын башына кызыл жоолук байлашкан. Бул деген ал жигит болду, бойго жетти деген белгини билдирген. Уулу же кызы бойго жеткенде, ата-эненин кийинки милдети аларды үйлөндүрүү болгон. Албетте буга карата да көптөгөн ырым-жырымдар бар.

Баланын эрезеге жеткен курагына чейинки колдонулган бардык бул үрп-адаттар, каада-салттар баланы бул турмушка көз карандысыз жашоого даярдап, адамдык чыныгы сапатарынын калыптанышына чоң өбөлгө түзөт десек жанылышпайбыз. Кыргыз эли дүйнөдөгү байыркы элдердин бири болгон, ал тарыхый өнүгүүнүн татаал жолунан өтүп, адамдардын адеп-ахлактык жана маданий баалуулуктарын чыңдады. Демек, кыргыз элинин эң маанилүү турмуштук мааниси жашоонун өзүнүн чыныгы мааниси деп эсептелген. Кыргызстандын маданиятында он же андан көп балалуу үй-бүлө бакубат деп эсептелген, ошондуктан кыргыздарда: **«Балалуу үй - базар, баласыз үй – мазар»** *англ. 'A house with children is a bazaar (in the sense of a joyful happy family), a house without children is a grave'* деп бекеринен айтпаса керек.

Азыркы учурда көп балалуу үй-бүлөлөр сейрек кездешет, себеби балдарды багып өстүрүү, келечегине кам көрүү түйшүктүү деп эсептешет.

4.5.2. Британ менталитетинин өзгөчөлүктөрү, анын «адам» концептине тийгизген таасири

Британдыктардын менталитети ар кандай этникалык топтордун аралашмасы экени жалпыга белгилүү. Англо саксондордун, жөөттөрдүн, фризантиялыктардын жана башка көптөгөн элдердин уруулары алардын маданиятына жана мүнөзүнө өчпөс из калтыган. Ошолордун баарынан жуурулушуп, азыркы «типтүү» англичандарга тиешелүү сапаттар пайда болгон.

Британ маданиятында «адам» концептинин калыптанышы да өзгөчө мааниге ээ, себеби ал концептин түзгөн бир нече микроконцептер бар, аларды тастыктаган белгилер өтө көп жана алар ар кырдуу десек жаңылышпайбыз.

Англис тилинде сүйлөгөн маданияттар индивидуализмдин жогорку деңгээлин көрсөтүшөт б.а., горизонталдык аралык жана тик аралык менен мүнөздөлөт. Теңдик (эгалитардык) жана дистантизм англичандар үчүн чоң мааниге ээ. Адамдардын ортосундагы *баарлашууну* «адам» концептин аныктаган микроконцепт деп алабыз. Бул байланыш процессинде адамдардын ортосундагы мейкиндикти – аралыкты сактоодо байкалат. Э. Холл аралыктын 4 түрүн белгилейт:

- интимдик (intimate) – шыбырап сүйлөшкөн жакын адамдардын ортосундагы аралыкты мүнөздөйт (Э. Холл 18 дюймдан 4 дюмга чейинки жакындашууну эсептейт.);
- жеке (personal) жакын адамдар (мисалы, жубайлар) коомдук жерде жүргөндө акырын сүйлөшөт (18 дюймдан 4 футка чейин, б. а. 45тен 120 смге чейин) кол алышуу аралыгы;
- социалдык (casual) – кесиптештердин, сатуучу менен сатып алуучунун ортосундагы аралык ж. б. толук үн менен сүйлөйт (4-12 фут – 120-360 см);
- коомдук (public) – баяндамачы менен аудиториянын ортосундагы аралык, катуу сүйлөөнү камтыйт (көбүнчө үндү күчөтүү каражаттарын колдонуу) (12 футтан же 360 смден ашык)

Аралыктын бардык санариптик маанилери Э.Холл тарабынан америкалык жана британ маданияты үчүн берилген жана анын максималдуу мааниси менен мүнөздөлөт [Холл,1982:114]. Англис тилинде сүйлөгөн маданияттардын мүчөлөрү бири-биринен олуттуу аралыкта байланышып, жеке мейкиндигин жигердүү коргоп, ага кирип кетүү аны тынчсыздандырат, мындай агрессивдүү жүрүм-турум сексуалдык кол салууга даярдык кадам катары кабыл алынат [Виссон, 2003: 149].

Кийинки адам концептин ачкан микроконцепт – бул сылыктык *politeness* болуп эсептелинет. В. Овчинников англичандардын мындай өзгөчөлүгүн төмөнкүчө белгилейт: «эгер сиз англиялык адамды кокусунан көчөдө жүргөндө түртүп алсаңыз, же автобуста бутун басып алсаңыз, же киного кирип бара жатканда пальтоңуздун этеги менен байкоосудан чаап алсаныз, англичан жабыркаган адам экенине карабай дароо эле сизден кечирим сурайт. Кээде мындай автоматизмге алып келген сылыктык жансыз, а түгүл чын ыкластуу эмес деп айтышат». [Овчинников, 1979: 215].

Англис тилинде аралыкты так сактоо боюнча көптөгөн конкреттүү, фразеологизмдер бар: keep distance, stay clear off somebody (кимдир бирөөдөн алыс болуу), give somebody a wide berth (бирөөдөн өзүн алыс кармоо), get off somebody's back (бирөөдөн баш тартуу, кутулуу) ж.б..

Мындан тышкары, англичандар аралыкты өздөрү гана сактабастан, аны башкалардан да талап кылышат: keep somebody at a distance, hold somebody at a distance, hold somebody at arm's length (бирөөнү алыстан колун сунуп саламдашат). Кызыгы, privacy сөзүнүн так эквиваленти орус тилинде гана эмес, башка европалык тилдерде да жок, англис жазуучусу-журналист Джереми буга көңүл бурат [Рахман, 1999: 167-169], анын ою боюнча, «**privacy**» англиялыктар үчүн ушунчалык чоң мааниге ээ, бул мыйзам тарабынан жөнгө салынбаганы таң калыштуу. Ал түгүл бул түшүнүк мамлекеттин бардык структурасында, мыйзамдардын негиздеринен баштап, англиялыктардын турак үйлөрүнө чейин колдонуларын баса белгилейт.

Анна Вежбицкая өзүнүн чыгармаларында жеке автономияны заманбап англис коомунун эң маанилүү белгилеринин бири деп атаган, ал азыркы колдонууда «сүрөттөөчү эмес, идеологиялык термин болуп калган» [Wierzbicka 2002: 177] Буга макул болбой коюуга мүмкүн эмес: бул түшүнүк идеологияны, жашоо образын, дүйнөгө болгон көз карашты, мамилелердин түрлөрүн камтыйт, ошондой эле жүрүм-турум нормаларын жана эрежелерин калыптайт.

Ошентип, англис тилиндеги **privacy** деген концепт сөздүн кеңири маанисинде башка адамга зыян келтирбөө максатында кеңири адеп-ахлактык мамилелерди камтыйт жана бул мамилелерди англиялыктар катуу аткарышат. Башка бирөөнүн жашоосуна кийлигишүүгө жол берилбестик англис фразеологизмдеринде чагылдырылат: **mind one's own business** (бирөөнүн ишине кийлигишпөө), **keep one's nose out of something** (сага тиешеси жок ишке мурдунду салба) жана башкаларда, ошондой эле накыл сөздөрдө, мисалы: **keep your breath to cool your porridge** (бирөөнүн иши менен ишиң болбосун). Ошол эле мамилелердин жакындыгы, ал терс кесепеттерге алып келет, анткени англичандарда **familiarity breeds contempt** – өтө жакындык сый урматты жоготууга алып келет деген коркунуч бар. Кыргыздарда да бул жөнүндө «**Өмө кызыл бат оңот, өмө ысык бат муздайт**» деген фразеологизм бар.

Англиялык жазуучу С. Моэмдин чыгармаларынын биринде «privacy» англичандар үчүн өтө баалуу экенин аныктаган жери бар: '***If you don't interfere with nobody, nobody'll interfere with you***' (сөзмө сөз: эгерде сен эч кимге тийишпесен, сага да эч ким тийишпейт).

«**Privacy**» концепти күнүмдүк англис тилинде да кеңири чагылдырылган, ал колдонулушу боюнча жогорку жыштык категориясына кирет жана күнүмдүк сүйлөөдө көп учурайт. Мисал үчүн: «My privacy is very important to me»; «Let me have some privacy»; «I did not say a word, I did not want to intrude on her privacy»; «He drinks a great deal in private» ж.б. Көбүнчө көркөм адабиятта кездешет: «I do not wish to discuss my way of living or dying... I would like to die in private» (J. Johnston); «She had not expected him to shout their news to the world in this way. Philip was such a private man when it came to his personal life» (B. Bradford).

Жогоруда айтылгандардын бардыгын жыйынтыктап жатып, «privacy» англис маданиятындагы эң жогорку баалуулук экенин тастыктайбыз, ал англис коммуникативдик жүрүм-турумунун көптөгөн өзгөчөлүктөрүн түшүндүрөт жана англис маданиятынын өкүлдөрүнүн коммуникативдик аң-сезими, ошондой эле анда кабыл алынган ченемдер жана эрежелер жөнүндө маанилүү маалыматтарды камтыйт. Ал аралыкты сактоо, инсандын көз карандысыздыгын урматтоо, маектешине түздөн-түз таасир этүүгө жол бербөө, жеке мейкиндикти сактоо, адам укугун сактоо, башкалардын жүрүм-турумуна толеранттуулук менен мамиле кылууга чакырат жана англис элинин коммуникативдик жүрүм-турум стилине олуттуу таасир этет.

Кийинки адам концептин түзгөн микроконцепт **«позитивдүү ой жүгүртүү»** англичандардын негизги маданий өзгөчөлүгү катары карайбыз.

Англис тилинде сүйлөгөн дүйнөнүн жана биринчи кезекте америкалыктардын коммуникативдик категориясына кирген маанилүү баалуулуктарынын дагы бири болуп бул алардын жашоого болгон позитивдүү көз карашы, башкача айтканда, позитивдүү ой жүгүртүүсү саналат. Ал «адамдарга карата оптимисттик маанайды жана жылуу мамилени» сунуш кылат [Виссон, 2003: 173] «the power of positive thinking» деген сөз айкашын алгач 1952-жылы өзүнүн китебинде дин кызматчы Норман Винсент Пил колдонгон жана бүгүнкү күнгө чейин ал бардык англис тилдүү адамдардын жашоосундагы учкул сөз жана ураан болуп калган.

Көптөгөн белгилүү америкалык жана британиялык ишмерлер, мисалы, америкалык жазуучу Н. Jackson Brown Jr: «Бир эле учурда сиз бир гана ойду эсиңизде сактай аласыз, ал позитивдүү жана конструктивдүү болсун», – деп жазат. Британиялык У. Черчилл өзүн оптимист деп атаган: *«Мен өзүм үчүн оптимистмин. Башка бирөө болуу эч кандай мааниге ээ эмес»*, «Пессимист ар бир мүмкүнчүлүктүн татаалдыгын, оптимист ар бир кыйынчылыктын мүмкүнчүлүгүн көрөт». Мындан тышкары, британиялык жана америкалык инсандар, мисалы, John Kennedy, Willie Nelson, Helen Keller жана башкалар ушул сыяктуу ойлорду айтышкан. Позитивдүү ой жүгүртүү элдик фольклордо,

айрыкча англис тилиндеги макал-лакаптарда жана учкул сөздөрдө кенири чагылдырылат:

If you cannot have the best, make the best of what you have (эгер жакшы нерсеге ээ боло албасан, анда колуңда бар нерсени жакшы пайдалан)

It's a great life if you do not weaken (көңүлү чөкпөгөндөр үчүн жашоо керемет

While there is life their hope (жашоо бар болсо – үмүт бар)

Fortune favours the brave (эр жүрөктү ийгилик коштойт)

It is no use crying over spilt milk (о пролитом молоке не плачут – слезами горю не поможешь) (жоо кеткенден кийин кылычыңды ташка чан)

Англосаксондук макал-лакаптар: Every cloud has a silver lining (айдын он беши жарык, он беши караңгы) – позитивдүү ой жүгүртүүнүн маңызын чагылдырат. Англичандар ар кандай кырдаалда жакшы, оң жагын көрүүгө аракет кылышат. Дагы бир макал: **Laugh and the world laughs with you: weep and you will weep alone** (жакшылык артынан жакшылык келет, ыйлаган көзгө жаш берем) англичандардын дайыма позитивдүү көз карашын белгилейт. Кыргыздарда да ушундай «Ыйлаган көзгө жаш берем» деген макал бар. Бул фразеологизмде англис тилдүү маданияттардын өкүлдөрүнүн жашоо-турмушунун оң маанайы да көрсөтүлгөн. Англис тилинде «кайгырба, көңүлүңдү чөгөрбө», деген маанидеги көптөгөн фразеологизмдер бар, мисалы, *chin up/ take heart/take it easy/ cheer up/carry a stiff upper lip/be all smiles/be of good cheer/be in fine feather/be on the high ropes/be sunny side up/feel like a million dollars* ж.б.

Ошентип, позитивдүү ой жүгүртүү англис тилдүү маданияттардын маанилүү коммуникативдик баалуулугу, алардын менталитетинин бир бөлүгү жана жалпы кабыл алынган коммуникативдик жүрүм-турумду жөнгө салуучу көрсөткүч болуп саналат. Ал адабиятта, адамдардын жашоосунда, ой жүгүртүүсүндө жана англичандар менен америкалыктардын жүрүм-турумунда чагылдырылат.

«Адам» концептине тиешелүү адамдын эмоциясы: **англис маданиятындагы эмоционалдык чектөө.**

Англис менталитетинин ажырагыс бөлүгү өзүн-өзү башкара билүү жана эмоционалдык чектөө болуп саналат. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча, англиялыктар өздөрүнүн алдын ала көрүп эскерте билүү жөндөмдүүлүгүнө, айланасындагыларга көңүл бурганына сыймыктанышат жана биринчи кезекте ачууга алдырып өзүн кармай албагандарды жакшы көрүшпөйт [Карасик 2002: 55].

А. Павловская өзүнүн «Англия жана англичандар» деген ишинде англиялыктар жөнүндө мындай деп жазган: «сабырдуулук, сезимдерин көзөмөлдөө, көбүнчө жөнөкөй муздактык деп жаңылышат, бул кичинекей, бирок өтө сыймыктанган, элдин жашоо принциптери болот. Сентименталдык Латын расасынын өкүлү же жан жан дүйнөсү жумшак славян өкүлү суктанып же кубанганынан ыйлап жиберген учурда, англичан жөн гана **«lovely»** «эң сонун» деп коет. Бул сөз жогоруда айтылган сезимдерге тете болот» [Павловская 2004: 230].

Ошондой эле К. Фокс: «чектөө, катаалдык, жашыруу, уялчаактык, тартынчаактык, өзүн ала качуу, эки жүздүүлүк, жек көрүп турса да сылык болуу – ушунун бардыгы англичандарга мүнөздүү сапат» [Фокс, 2008: 73].

Жогорудагы берилген англичандардын менталитетинде «Адам» концептин аныктоочу белгилер болуп төмөнкүлөр эсептелинет: 1) *сабырдуулук*, 2) *эмоционалдык өзүн өзү чектөө*, 3) *катаалдык*, 4) *жашыруу*, 5) *уялчаактык*, 6) *тартынчаактык*, 7) *өткүр эмес*, 8) *өзүн ала качуу*, 9) *эки жүздүүлүк*, 10) *жасалмалуулук*.

Советтик чалгынчы М. Любимовдун айтымында, сабырдуулук жана оюн толук айтпоо англичандардын бардык сапаттарына өзүнүн таасирин тийгизет, мындайча айтканда, алардын жалпы мүнөзүн толуктап турган элементтерге окшош деп бир нече сапаттарды көрсөткөн. Ушунун бардыгы токтоолук сапаты менен жашырылып берилген [Любимов, 2004: 11].

Адам концептин ачып көрсөткөн субконцептер болуп: 1) патриоттуулук, 2) жек көрүү, 3) практикалуулук, 4) кудайга ишенүү, 5) илхам, 6) күлкү, 7) көз жаш, 8) сүйүү эсептелет.

Англис маданиятында сезимдердин ачык көрүнүшү жагымдуу эмес, ал тургай айыпталат. Мындай болуу жетиле электиктин, тарбиясы жетишсиздиктин далили деп эсептелет, себеби айланадагыларга ынгайсыздык жаралат деп билишет. Америкалыктар, мисалы, жакындарын акыркы сапарга узатуу зыйнатында да ыйлабоого аракет кылышат, кайгы-капаны көрсөтпөөгө аракет кылышат, эгерде алар ошондой болууга жетишсе, анда алар муну жетишкендик деп эсептешет [Виссон, 2003: 123]. Аза күтүү зыйнатында алар жылмайып да коюшу мүмкүн, бул алардын эмоционалдык токтоолугун «*positive thinking*» менен байланыштырат.

Британ жана Америка адабияттарында англичандардын токтоолугунун ар кандай далилдери камтылган. Мисалга алсак, «The Longing» (Тоска) романынын автору Джейн Эшер жана анын күйөөсүнүн эң күчтүү сезимдерин ичине жашырып, сыртынан өтө токтоо көрүнүшүн алсак болот. Бул көпчүлүктү кызыктырган сапат төмөнкүчө берилген: *His Englishness, his emotional restraint – at that time enough to make some doubt that feelings of any strength lurked under the dignified, correct exterior – attracted Juliet by its appearance of calmness and solidity*'. (J. Asher).

«Анын англичандыгы, эмоционалдык токтоолугу – ошол учурда татыктуу, туура сырткы көрүнүштүн астында кандайдыр бир күчтүү сезимдердин бар экенине шектенүүнү жаратса да – Жульеттаны өзүнүн токтоолугу жана күчтүүлүгү менен өзүнө тартып турган». (котормо биздики)

Англис маданиятындагы эмоционалдык токтоолукту горизонталдык аралыкты сактоо менен байланыштырса болот [Wierzbicka & Goddard 1997: 187]. Бул авторлордун айтымында, коомдо горизонталдык аралык канчалык көп болсо, эмоционалдык чектөө ошончолук көп болот.

В. Карасик бул ойду төмөнкүчө тастыктайт: «жакын сезимдерди тыгыз жамаатта жашоого көнгөн адамдар гана көрсөтө алышат» [Карасик 2002: 152].

Демек, «адам» концептин түздөн түз аныктаган, британ элинин эмоционалдык токтоолугунун деңгээли анын маданиятынын түрүнө жана

маданий баалуулуктарына түздөн-түз көз каранды, биз бул нерсени байланыш процессинде горизонталдык аралыктын чоңдугу менен түздөн-түз байланышын байкайбыз. Англис эли өзүнүн күчтүү эмоционалдык токтоолугу менен жогорку индивидуалисттик маданиятка горизонталдык аралык менен жетишкендигин тастыктайт.

Негизги англичандардын сапаттарына төмөнкүлөр кирет:

Англисче патриоттуулук сапат

Бул жөнүндө сөз болгондо, эки факторду эске алуу керек. Биринчиден, англиялыктар өз өлкөсүн жана ханышасын терең баалашат жана сыйлашат, бирок эмоционалдык токтоолугунан улам, алар эч качан орус элди сыяктуу өздөрүнүн мекенге болгон сүйүүсүн ачык далилдешпейт. Өздөнүн артыкчылык сезимдерине болгон терең ишеним менен, англиялыктар патриоттуулукту ачык айкын көрсөтүшпөйт [Павловская 2004]. Дүйнөнүн жарымын басып алып, ошол эле учурда өзүнүн кичинекей аралына көптөгөн маданий жана материалдык байлыктарды алып келишкен, бирок алар өз өлкөсү үчүн «country» деген сөз менен өлкөнү да, кыштакты да, айыл жергесин да, өндүрүш жерин да билдиришкен. Демек, алардын ата мекенине өзгөчө ат бербегенин себеби болуп, алар тарабынан чет элдиктерге жана жалпы эле бөтөн элдерге болгон антипатиясы саналат [Павловская 2004: 62].

Мисалы, британаниялык жазуучу Жон Голсуорси өзүнүн «Сага о Форсайтах» деген чыгармасында англичандын чет өлкөдө жүргөнү жөнүндө төмөнкүчө жазат: ‘he sat down, and his eyes said: “***I am a stranger, but don’t try to get the better of me, please, that’s impossible!***” [Galsworthy 1906: 78]. (Ал акырын отураат, анын көздөрү айтып турат: «Мен чет элдикмин, бирок менден кыйын болуп көрүнөм деп аракет кылбай эле койгула, андай болушу мүмкүн эмес!» (котормо биздики)

Англиялыктардын өтө сылык-сыпаалыгын эске алганда, алардын чет элдиктерге карата кайдыгер мамилеси таң калыштуу деле эмес. Бирок өзүнүн маданий тактикасынан улам, англиялык адам эч качан чет элдик өкүлгө болгон

мамилесин жарнамалабайт – тескерисинче, ал ичинен өзү үчүн аны менен олуттуу иш кылбоону чечет жана ага алдын ала чоң үмүт артпайт.

Жогоруда анализдеп келүүнүн натыйжасында англичандардын менталитетинин өзгөчөлүгүн төмөнкүчө жалпылаштырабыз:

Сыпайылык

Англиялыктар чындап эле сылык болушат. Алар айланасындагы адамдарга сылык жана кунт коюп мамиле кылышат. Англичандар күнүнө миң жолу кечирим сурашат: башка бирөө күнөөлүү болсо да *sorry* и *excuse me* кечирим сурайм, кечиресиз деген сөздөрдү айтышат. Өтүп бара жаткан адам анын ийинине тийди – англичан кечирип кой дейт. Кимдир бирөө анын бүтүн басты – британиялык инстинктивдүү түрдө биринчи кечирим сурайт. Ал эгер өзү күнөөлүү болсо, анда чын жүрөктөн бир нече жолу кечирим сурайт.

Англичандардын сылыктыгын «терс» же «пассивдүү» деп аташат. Башка адамга кызыгуу көрсөтүүнү камтыган «активдүү» сылыктык британиялыктар тарабынан таңуулоо деп эсептелет. Башкалардын жашоосуна кийлигишпөөнү сылыктык деп эсептешет. Бул менталитеттин дагы бир өзгөчөлүгү жеке чектерге өзгөчө мамиле менен шартталган.

Туруктуулук

Эң белгилүү англичандардын сапаты салтка берилгендик болуп саналат. Изденүүнү жакшы көргөн эл болгондуктан, британиялыктар башка маданияттардын өзгөчөлүктөрүн изилдей алышат, жада калса аларга суктанышат, бирок ошол эле учурда өздөрүнүн индивидуалдуулугун сактап калышат. Англичан үчүн анын үйү анын чеби жана бардык көйгөйлөрдөн сактоочу коопсуз башпаанек болот. Америкада үй ээси конокко бүт үйдү көрсөтүү зарыл деп эсептесе, Англияда сиз конок бөлмөсүнөн башканы көрө албайсыз. Англичандардын убактысын пландаштырып, акчаны сарамжалдуу бөлүштүрүү адатын да белгилей кетүү керек. Англиядагы бай болуу ардактуу деп эсептешет жана ар бир англичандын соодага шыгы бар. Алар өздөрүн ыңгайлуулук (комфорт, comfortable) менен курчап алганды жакшы көрүшөт.

Англичандар дайыма жумушка да, эс алууга да убакыт табышат, алар өздөрүнүн адаттары жана укмуштуудай туруктуулугу менен башкалардан айырмаланышат.

Өзүн-өзү башкаруу

Британдыктардын өзүн башкара билүү жөндөмдүүлүгү көптөн бери көптөгөн тамашалардын жана анекдоттордун темасы болуп келген. Башка менталитеттеги адамдар үчүн бала кезинен коркуу, ооруга жана ыңгайсыздыкка чыдамкайлык менен туруштук берүү, антипатия менен күрөшүү, симпатияны башкаруу сапаттарына үйрөтүлгөндүгүн түшүнүү кыйын. Муну англиялык балдарды тарбиялоонун мисалында ачык-айкын көрүүгө болот. Белгилүү англис макалы *«To spare the rod means to spoil the child»*. *«Таякты аяоо – баланы бузуу»* деген сөздүн түпкү тамыры англичандарда жатат. Англияда баланы катуу тарбиялоо орундуу болот. Англиядагы адеп-ахлак эрежелери адамдарга сырткы жана ички тынчтыкты сактоону талап кылат. Дал ушул менталитеттин карама-каршылыгы англичандардын чет элдиктерди туура эмес баалашына, тескерисинче, башка элдердин британдыктардын жүздөрүндөгү бейпилдик маскасын өздөрүнүн чыныгы жүзү катары кабыл алышына себеп болот.

Бой көтөргөндүк

Британдыктардын өз өлкөсүндө жашоо башкаларга караганда жакшыраак деген ишеними өтө күчтүү. Натыйжада, башка жактан келгендерге көп учурда кандайдыр бир артыкчылык жана сыртын салуу менен карашат. Мүнөздүн бул касиети текебердик, чет элдик үрп-адаттарды жана маданиятты кабыл алуу жөндөмүнүн жоктугу, этикетти катуу сактоо зарылдыгы менен бирге британиялыктарга башка өлкөлөрдүн элдери менен жакындашуусуна жол бербейт.

Консервативдүүлүк

Британдыктар – башка элдерге салыштырмалуу консервативдүү адамдар. Бул маалымат аша чапкандык эмес. Албетте, баары эмес жана өтө чектен чыккан деп айтууга болбойт. Туруксуз мүнөзү бар британиялыктар да бар, таптакыр консервативдүү эмес жаштар да бар, көптөгөн жаңы жана модалуу багыттар да кездешет. Бирок жалпысынан жана орточо алганда, британдыктар өзгөрүүнү

жактырбайт жана салтты баалайт. Алар эртең мененки, түшкү жана кечки тамакка ошол эле салттуу англис тамактарын жешет, ошол эле пабга барышат, тааныш эмеректерди жана антиквариаттарды жакшы көрүшөт жана тартиптүүлүктү баалашат. Англичандар жеңил ойлуу эмес, алар капыстан шашылыш чечим кабыл алышпайт.

Өзгөчө тамашалашуу сапаты

Өзгөчө тамашалашуу сапаты британдык менталитеттин башка өзгөчөлүктөрүнөн айырмаланып турат, муну британдыктар өздөрүнүн негизги артыкчылыгы деп эсептешет. Алар өздөрүнүн юмор сезими менен сыймыктанышат, себеби бул сезим башка элдерге салыштырмалуу өзгөчөлөнүп турат. Чындыгында, алардын юмору өзгөчө келет. Англичандар ирониялык сөздөрдү жана кемсинтүүнү жакшы көрүшөт. Эсиңизде болсун, эгер Улуу Британиянын тургуну сонун тасманы көргөндөн кийин жайбаракат «*It was pretty good*», «Бул абдан жакшы болду» деп айтса, бул – салкындык жана жумшактык эмес, бул – юмор. Чет өлкөлүктөргө муну сейрек күлкүлүү көрүшөт, бирок британдыктар мындай тамашаларды абдан жакшы түшүнүшөт. Мындай тамашалашуу британдыктар үчүн акылмандыктын белгиси болуп эсептелинет.

Схема № 4.3 Британ маданиятында (менталитетинде) «адам» концептин түзгөн негизги мотивациялык жана баалоочу когнитивдик белгилер таблицасы

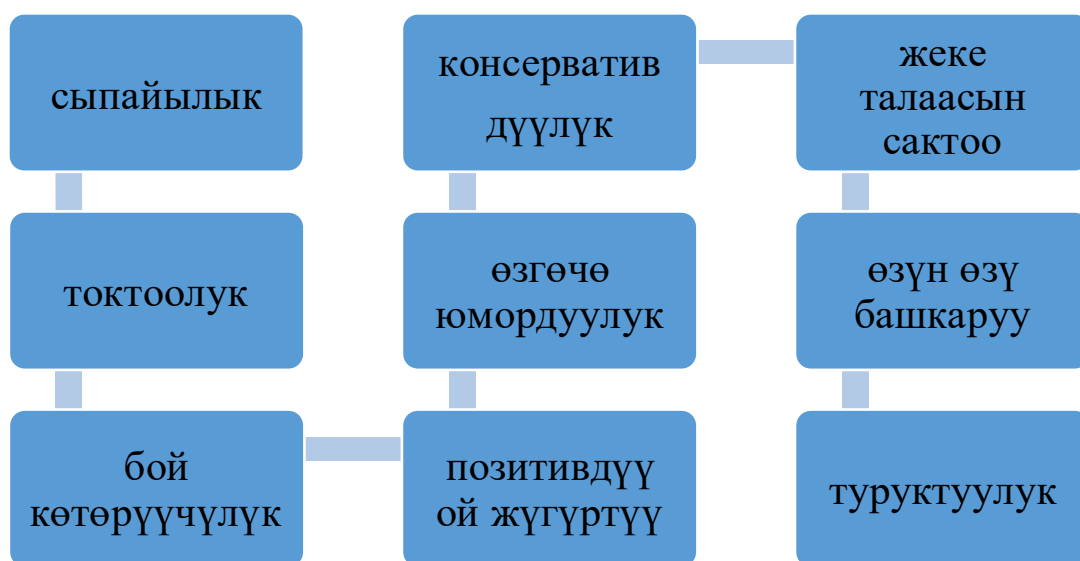

Таблица № 4.5 Англис менталитетинин өзгөчөлүктөрү

Англичандардын менталитети	Кыргыздардын менталитети
Politeness (сыпайычылык) 100%	45% — улууларга, тааныш эмес адамдарга гана сыпaa болушат, бардык адамдарга эмес
Arrogance (керсейүү, бой көтөрүүчүлүк) 100%	30% — кыргыздарда көп кездешпейт
Emotional restraint, self-control (эмоционалдык токтоолук, өзүн өзү башкаруу) 100%	25% — жокко эсе
English humor (англичандардын юмору, өзгөчө тамашалашуу сапаты) 80-100%	25–30% — жокко эсе
Conservativeness (консервативдүүлүк) 80-100%	50/50% — көпчүлүгү эмес
Privacy (жеке талаасына кирбөө) 100%	0% — жокко эсе
Positive thinking (позитивдүү ой жүгүртүү) 70–80%	30%
Activity, the quality of pursuit of the goal (ишмердүүлүк, максатка умтулуу сапаты) 80-100%	50/50% — кыргыз эли өтө ишмер эмес, жалкоо эл да эмес, орточо ишмердүүлүккө кирет. Кийинки мезгилдерде жаштар тарабынан максатка умтулуу күчөп бара жатат.
Punctuality (пунктуалдуулук) 100%	10–20% — жокко эсе

Таблица № 4. 6 Кыргыз менталитетинин өзгөчөлүктөрү

Кыргыздардын менталитети	Англичандардын менталитети
Уруучулук, жердешчилдик 100%	-
Жети атаны сүрүштүрүү 80-100%	-
Меймандостук 80-100%	-
Жөнөкөйлүк, ишенчээктик 80-100%	-
Ачык патриотизм 100%	-
Сөзгө маани берүү 80%	-
Улууларды сыйлоо 80-100%	25/30%
Кыргызчылык 100%	-
Инертүүлүк (түртмөчүлүк) 0%	-
Сөзгө туруктуулук 50/50%	50%
Эр жүрөктүүлүк 100%	50/50%

Бул маданий талдоо англис менталитетинин теориялык негиздери жана андан келип чыккан компоненттери орто англичан адамдын ички дүйнөсүнүн жалпы сүрөтүн түзүүгө мүмкүндүк берет. Күчтүү индивидуалист, ал маданияттын индивидуалисттик түрүн чагылдыргандыктан, өзүнүн жеке

мейкиндигинин (privacy) жана анын айланасындагы адамдардын чектерин так сактайт.

Мындан тышкары, алар курчап турган дүйнөнү өзүнүн «позитивдүү ой жүгүртүүсүнүн» негизинде гана позитивдүү кабыл алышат, башка адамдардын ачуулуулугун айыптап, күчтүү сезимдерин ооздуктоого аракет кылышат жана өз өлкөсүн тарыхый фанатизмсиз эле сыйлашат, ошол эле учурда башка маданияттагы адамдарга ишенбөөчүлүк менен мамиле кылышат.

Жыйынтыктап айтканда, менталитеттердин айырмачылыгы – бул маданияттын бөтөнчөлүктөрүн көрсөтөт, б.а., кыргыз жана англичан адамы бири биринен чындыгында көп жерден айырмалана тургандыгын көрөбүз.

Албетте, бул эки элдин диний, географиялык, тарыхый айырмачылыктары менен шартталат, б.а. эки элдин дүйнө таанымы да эки башка экенин дагы бир жолу тастыктайт, бирок бул айырмачылыктар «адам» концептинин негизги өзөгүн түзгөн принциптерди жокко чыгарбайт, анткени жакшылык кылуу, жамандыктан сактануу, адам адамга зыян келтирбөө, аалам менен эриш-аркак жашоо ж.б.у.с. критерийлерден алыс узабайт, болгону ошол нерселер ар түрдүү журум-турумдар аркылуу ар тараптуу ишке ашырыларын көрөбүз.

4.6. Адам» жана «аалам» концепттеринин алкагында, котормо процессинде кездешкен экстралингвистикалык факторлордун таасири

Котормо ишмердүүлүгүндө лингвистикалык түзүлүштөр менен катар, **экстралингвистикалык факторлордун** таасири да маанилүү роль ойнойт. Акыркы жылдары котормо теориясында адекваттуу жана мазмундуу котормого жетишүүнүн негизги шарты катары дал ушул факторлорду туура түшүнүү жана колдоно билүү маселеси терең талданып келе жатат.

Котормо – тилдердин өз ара аракетинин гана эмес, ар кыл маданияттардын, философиялык системалардын, социалдык структуралардын жана тарыхый тажрыйбалардын өз ара байланышына негизделген процесс. Бул өз ара аракет эквиваленттүүлүккө жетүүдө көптөгөн кыйынчылыктарды жаратат, айрыкча

“адам” жана “аалам” сыяктуу универсалдуу, бирок маданиятка жараша өзгөрмө концепттердин котормосунда. Анткени мындай түшүнүктөр жалаң тилдик каражаттар аркылуу эле эмес, маданий, диний жана философиялык контексттер аркылуу дагы калыптанат.

Проф. З. Караева белгилегендей: *«Ар бир конкреттүү тил үчүн котормонун өзгөчөлүктөрү ар башка. Бул жерде баштапкы тексттин тилинин жана которулган тилдин структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрүн гана эмес, тилден тышкаркы факторлорду да эске алуу зарыл»* [Караева, 2015].

Мындай экстралингвистикалык факторлорго **улуттук реалиялар**, социалдык иерархия, каада-салттар, диний же философиялык түшүнүктөр кирет. Алар көп учурда башка тилде так аналогго ээ болбогондуктан, котормо процессин татаалдатат жана маданий **адаптацияны** талап кылат.

Бул жагдайды Ч. Айтматовдун "Жамийла" повестиндеги төмөнкү үзүндү аркылуу талдоого болот: *«Жамийла жеңемди мен чын ниетим менен жакшы көрчүмүн: бир жагы жеңем, бир жагы, ал менден азыраак эле улуу, тең курбу сыяктуу эле. Ал дагы мени „кичине бала“ – деп, инисиндей эркелетет»* [Айтматов, 2018: I, 112].

Аталган үзүндүнүн англисче котормосу төмөнкүдөй берилет: *“I loved Jamila dearly. And she loved me. We were great friends. Yet we did not dare call each other by our first names. Had we been from different families, I would have certainly called her Jamila. However, since she was the wife of my eldest brother, I had to call her djene. While she, in turn, called me kichine bala – little boy – though I was far from little and there was a very small difference in our ages”* [Aitmatov, 2000: 6].

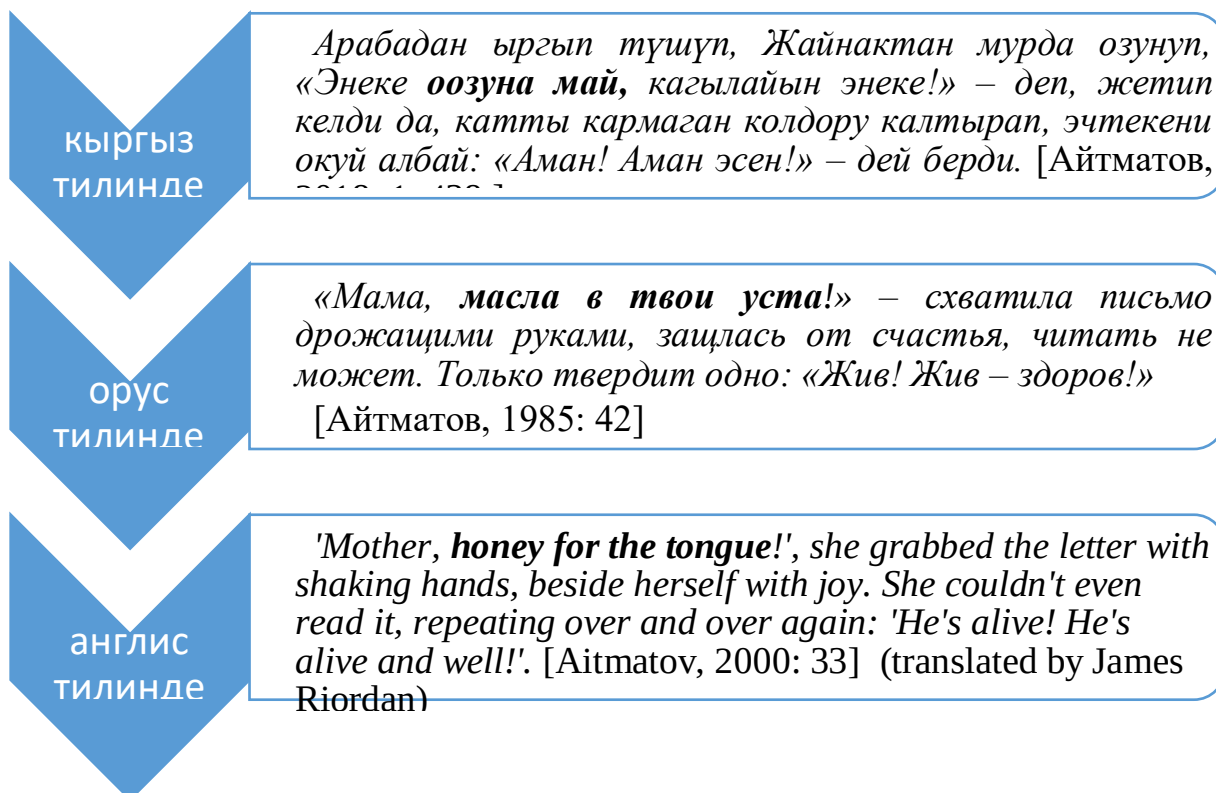
Бул жерде «жеңе» жана «кичине бала» сыяктуу улуттук реалиялар англис тилине түз котормодон тышкары, кошумча түшүндүрмөлөр менен берилген. Котормочу реалияларды транслитерация аркылуу сактап, окурман үчүн түшүнүктүү болушу үчүн кеңири контекст кошкон. Бул – экстралингвистикалык факторду жеткиликтүү берүү үчүн колдонулган адаптациялык ыкма. Тексттин көлөмү көбөйгөнү менен, мааниси жоголбойт, тескерисинче, тереңдиги сакталып калат.

Бул мисалдан көрүнүп тургандай, маданий контекстти эске алуу котормонун сапатына түздөн-түз таасир этет. Белгилүү тилчи Ю. Д. Апресян: *«Котормо – бул жөн гана сөздөрдү жана фразаларды алмаштыруу эмес, ал маданий контексттердин өзгөртүүсү. Бул жерде сөздөрдүн мааниси жана алардын иштөө чөйрөсү чоң роль ойнойт»* [Апресян, 2006], – деп белгилеген.

Мындай көз карашты К. Н. Каспаров да колдоп: *«Котормо концепттин маданий маанисин чагылдырууга негизделиши керек. Экстралингвистикалык факторлордун жана улуттук реалиялардын мааниси чоң»* [Каспаров, 2010: 47], — деп айтат.

Ошентип, “адам” жана “аалам” сыяктуу универсалдуу түшүнүктөрдү башка тилге которууда экстралингвистикалык факторлорду эске алуу — бул мазмунду гана эмес, дүйнө таанымды, баалуулуктарды, эмоционалдык байланыштарды дагы сактап калуу дегенди билдирет. Бул факторлорду туура түшүнүп, ылайыктуу которуу стратегияларын колдонуу – көркөм котормонун сапатын камсыздоочу негизги шарттардын бири.

Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестинен үзүндү алып, ага талдоо жасап көрөлү:

Талдоодо төмөнкүлөргө көңүл бурушубуз зарыл:

1) Маданий айырмачылыктар: Бул жерде кыргыз жана англис тилдүү маданияттар ортосунда маанилүү маданий айырмачылык бар, ал айрым символдорду жана сөз айкаштарын кабыл алуу жана түшүндүрүүдө өз таасирин тийгизет. Мисалы, кыргыз эли «*оозуна май*» деп адамга жакшы сүйүнүчтүү кабар айтканда жооп иретинде айтышат. Бул деген жакшы жаңылыгыңа ырахмат, сага да жакшылык болсун деген мааниде колдонулган. Кыргыз эли көчмөн калк болгондуктан, сары майды көп колдонушкан жана ал сыйлуу тамактардын катарына бүгүнкү күндө да кирет. Сары май менен наристе төрөлгөндө оозантышат, сары май менен жаңы келеген келинди да оозантышат, кыскасы ж.б.у.с. жакшылык менен коштолгон иш аракеттерде колдонулат. Бирок англис тилдүү маданиятта «*сары май*» (ghee) түшүнүгүнө негизделген аналог жок болгондуктан, бул жерде котормочу түз котормону камсыздай алган эмес.

1) Котормодо кездешкен кыйынчылыктар: Бул сөз айкашынын которулушу үчүн жалаң гана тилдерди билүү эмес, ошондой эле маданий коддорду терең түшүнүү зарыл. Котормочу ар бир маданияттын кандай символдорду жана сүрөттөрдү кандайча түшүндүрөрүн жакшы билиш керек. Бул мисалда сөздөрдү гана которуу эмес, сөздө камтылган маани-манызды жана эмоцияларды сактоо да маанилүү болуп саналат.

2) Котормо стратегияларын тандоо: Бул жерде адекваттуулук ыкмасы колдонулган, анткени маданий белгилүү символдун (*сары май*) ордуна максаттуу аудиторияга түшүнүктүү болгон аналог – *honey (бал)* колдонулган. Бул чечим англис тилдүү өлкөлөрдө балдын таттуулугу, жагымдуулугу жана оң коннотациялары менен ассоциацияланганы менен байланыштуу, бул кыргыз маданиятындагы «*оозуна май*» деген сөз айкашынын оң мааниси менен шайкеш келет.

3) Маданияттар аралык өткөрүү: Бул мисал котормодо маданий айырмачылыктарды эске алуунун маанилүүлүгүн көрсөтөт, анткени айрым терминдер, символдор же фразалар башка маданиятта түз эквиваленттерге ээ

болбойт. Натыйжада, котормочу текстти түшүнүктүү жана маанисин сактап калуу үчүн тиешелүү каражаттарды колдонот.

Экстралингвистикалык талдоо котормону түшүнүүгө жардам берет, анткени ал ал гана эмес тилдерди билүүгө жана маданий коддорду туура чечмелөөгө негизделет. Бул мисалда, «*сары май*» кыргыз маданиятында өзгөчө мааниге ээ болгонуна карабастан, англис тилинде окшош символ *бал* аркылуу тандалган, анткени ал дагы жакшылык жана позитивдүүлүк катары кабыл алынат, бул болсо оригиналдуу тексттин маанисин сактоого жардам берет. Котормочу эки маданияттын өзгөчөлүктөрүн билиши зарыл, анткени бул туура котормо стратегиясын тандап алууга мүмкүндүк берет.

Турмуш-тиричилик маданияты – бул күнүмдүк жашоо образы болот. Күнүмдүк маданият – бул күнүмдүк турмуштун өндүрүштүк аспектилерин эсепке албастан адамдын бардык коомдук ишмердигин камтыган кыйла кеңири түшүнүк.

Жогоруда айтылгандардан тышкары дагы эле диний маданият бар, ал адамзат маданиятынын эң маанилүү бөлүктөрүнүн бири болуп саналат. Диний маданият – диний ишмердикте ишке ашкан жана анын продуктуларында чагылдырылган, диний маани маныздарды камтыган, жаңы муундар тарабынан берилүүчү жана өздөштүрүү үчүн динде адамдын тиричилигин ишке ашыруунун ыкмаларынын жыйындысы болот. Мисалы, Кыргызстанда мусулман дини үстөмдүүлүк кылса, Кытайда буддизм, даосизм жана башка диндер таралган, Россияда христианчылык (православие, католицизм жана протестантизм), ислам, иудаизм ж.б диндер бар, алар бири-биринен аң-сезими, ишмердүүлүгү, уюму, каада-салты боюнча айырмаланышат. Ошондуктан диний маданияттагы айырмачылыктарды которгондо өзгөчө көңүл бурууну талап кылат (мисалы, буддизмде «Будда», христианчылыкта «Бог», исламда «Аллах», биз бардыгын «Кудай» деп которо албайбыз). Бул диний айырмачылыктар, жогоруда сөз кылган **Улуу жаратуучунун** түрдүү аттары **Аалам** концептине тиешелүү, анткени *Кудай, Жараткан, Высшая Сила, Бог, Создатель, God* ааламдын эң негизги мотивациялык белгисин түзөт.

Белгилүү бир реалияларды, идеяларды, концепцияларды улуттук өзгөчөлүк катары салттуу, социалдык-тарыхый шартталган түшүнүүгө негизделген ассоциациялар менен адабий тектүү бирикмелерди айырмалап билүү маанилүү болот.

Кыргыз маданиятында дарактардын эң баалуусу, күчтүүсү **терек – чынар терек** (тополь руск. poplar англ.) болуп эсептелинет, ал эми англичандарда болсо эмен (*дуб русск. oak tree*) дарагы улуттук маданий өзгөчөлүктү чагылдырган түшүнүк катары эсептелет. Эмен дарагы англичандардын өзгөчө мүнөзүн, алардын туруктуулук сапатын көрсөтүп, алардын жашоо шартка ылайыкташкан токтоо мүнөзүнөн кабар берет, башкача айтканда эмен дарагы оң (positive) коннотациялык мааниге ээ. Бул адам концептине тиешелүү белгини көрсөтөт.

Кыргыз адабиятында дарактын образы чынар терек менен салыштырылышы кыргыз элинин мүнөзүнө туура келет, себеби чынар терек – сулуулуктун, күчтүүлүктүн жана узак жашоонун символикасы катарында каралат. «*Чынар теректей өмүрлүү бол*» деп кыргыздар дайыма бата беришет, бул деген адамды күчтүү жана кайраттуу болсун, өмүрү узун болсун деп айтылган каалоо-тилек болот.

Ч. Айтматовдун «Биринчи мугалим» чыгармасынан үзүндү алсак:

«Кайран теректер! Арадан канча заман өткөнүн ушундан эле билүүгө болбойбу. Саламатсынарбы, асыл зат теректер! Силерди элдин келечегин тилеп тиккен, багып өстүргөн кишинин айткандарынын баары келди» [Айтматов, 2018: I, 388].

*‘Ah my **poplars**, my beautiful poplars! So much water has flowed under the bridges since you were young slender saplings! All that the man who planted and tended you dreamed of, all he predicted has come true!’* [Aitmatov, 2000: 46] (translated by James Riordan)

Бул котормодо теректер өзүнүн түз маанисинде туура берилген. **Асыл зат** деген маани англисче **beautiful poplars** деп берилген. **Асыл зат** деген сөздүн коннотациялык мааниси адам үчүн өзгөчө кымбат, сүйүктүү теректер, башкача бир күчтүү сезим бар экенин билдирип турат.

Англис тилинде *сулуу теректер* деп берилген, биздин оюбузча **my lovely poplars** десе мүмкүн мааниси жактан жакынырак болмок. Ал эми *арадан канча заман өткөнүн ушундан эле билүүгө болбойбу деген* жерин англис тилине *So much water has flowed under the bridges since you were young slender saplings!* деп көбүрөөк экспрессивдүү кылып фразеологизм аркылуу которуп берген. Бул албетте чыгарманы көркөмдөөгө бөлгө түзгөн.

Кыргыз маданиятында теректердин көп түрлөрү бар, мисалга алсак: **1) чынар терек, 2) мырза терек, 3) бака терек, 4) бай терек.** Алардын концептуалдык маанилери да ар башкача болот.

Жаратылыш өзү концепт катарында «*аалам*» концептин түзөт, б.а аалам концептин дименсиалык белгисин көрсөтөт. Жаратылышка бак-дарактар, жашыл жаратылыш (бардык өсүмдүктөр), аба, тоо, суулар деги эле бизди курчап турган *дүйнө* кирет. **Дүйнө** өзү – **аалам**.

Котормо процессинде лингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлордун өз ара тыгыз байланышынан улам алардын ар биринин ролу кандай экени толук түшүнүксүз болот.

Экстралингвистикалык факторлордун ичинен автордун инсандык факторун, анын дүйнө таанымын, эстетикалык артыкчылыктарын, чыгарманын идеялык багытын, эмоционалдык тонун, образдуу түзүлүшүн ж.б. кошуп эсептөө адатка айланган [Жеребило, 2010].

Ч. Айтматовдун «Кусалык (уулу менен жолугушуу)» аңгемесиндеги ата менен баланын диалогу «Адам» концептинин маанилүү аспекттерин ачып көрсөтөт. Диалогдун борбордук элементи катары атасынын уулуна кайрылуусу: «Адам бол, уулум! Кайда гана болбо, адам бол!» кыргыз маданиятындагы адамдык сапаттарды, анын ичинде абийирдүүлүк, чынчылдык, мекенге берилүү жана эр жүрөктүктү чагылдырат. Бул сөздөр аркылуу улуу жазуучу нравалык туруктуулукту жана социалдык жоопкерчиликти, адамдын коомдогу ордун белгилейт.

Аталган үзүндү экстралингвистикалык факторлордун мисалы катары каралат. Бул категорияга тексттин улуттук оригиналдуулугу, автордун дүйнө

таанымы, катышуучулардын социалдык жана тарыхый контексттери кирет. Бул компоненттер котормо процессинде өзгөчө мааниге ээ, анткени алар аркылуу «лакуна», «маданий реалия» жана «экзотизм» сыяктуу феномендерди чечмелөө мүмкүн болот.

Котормо – бул жөн гана семантикалык-синтаксистик коддолуу эмес, тексттеги дүйнөнүн лингвистикалык картасын жана социалдык-маданий чындыкты чагылдыруучу механизм. Диалогдо көрсөтүлгөн ата-баланын өз ара аракеттешүүсү кыргыз коомундагы ата сөзүнүн тарбиялык маанисин жана жигиттик идеалдын социалдык нормаларын көрсөтөт. Бул контекстте «эр жигит эл четинде, жоо бетинде» макалы сыяктуу салттык түшүнүктөр улуу жоопкерчиликти, мураска жана коомдук милдеттерге берилүүнү формалаштырат.

Демек, «Кусалык» аңгемесиндеги үзүндү адам концептинин философиялык жана маданий өлчөмүн терең ачып, тексттеги экстралингвистикалык факторлорду аныктоонун маанисин баса белгилейт. Бул көрүнүш кыргыз тилинин жана маданиятынын уникалдуу баалуулуктарын котормочулук практикада сактоо зарылдыгын көрсөтөт.

Жалпылап айтканда, экстралингвистикалык факторлорго төмөнкү компоненттер кирет: тексттин улуттук оригиналдуулугу; тексттин авторунун инсандыгы жана анын дүйнө таанымы; байланыш предмети жөнүндө энциклопедиялык маалымат; берилген тарыхый мезгилдин, доордун социалдык нормасы; тема, кырдаал жана катышуучулар сыяктуу кеп актынын мүнөздөмөлөрү. Чындыгында, маданий чындыкты түшүнүү сөздөрдүн артындагы чындыктын туура фактысын билүүгө, баштапкы социалдык-маданий тутумду кабылдоого негизделген.

Т. В. Антонова (2017) маданий реалияларды которуу маселесин изилдеп, алардын тилдик жана экстралингвистикалык аспектерин бөлүп көрсөтөт. Ал белгилейт, которууда эң кеңири таралган жана натыйжалуу ыкма – бул чет тилдеги түшүнүктү транслитерациялоо же «антарып-тентерүү» аркылуу калтыруу жана андан кийин анын маанисин түшүндүргөн комментарий берүү. »

[Антонова, 2017:46]. Бул ыкма адам концептин түшүндүрүүдө өзгөчө мааниге ээ, анткени ар бир фразеологизм же салттык түшүнүк адамдын коомдогу ролу, анын тукум-урук менен байланыштары жана социалдык-этикалык баалуулуктары менен түздөн-түз байланышта болот.

Ч. Айтматовдун «Атадан калган туяк» аңгемесинен үзүндү адам концептин мифологиялык жана семиотикалык катмарында анализ кылууга мүмкүнчүлүк берет: *«Алар үйүнө кайтып бара жатышты. Энеси унчуккан жок, ал да унчукпады. Бул саатта энеси эмнени ойлоп бара жатканын бала билбеди. Тек гана жана көргөн атасын эсинен чыгаралбай, кичиненкей муштумдарын кекере түйүп, жанында басып бара жатты. Бүгүнтөн баштап ал ата жолуна түшкөнүн билелек эле, атадан калган жалгыз туяк экенин биле элек эле...»* (Айтматов, 2018: VI, 210).

«Атадан калган туяк» фразеологизми кыргыз тилиндеги адам концептинин мифологиялык жана семиотикалык катмарында маанилүү изилдөө объектиси болуп эсептелет. Бул фразеологизм үй-бүлөлүк жана укум-тукумдун социалдык институттардын символикалык көрүнүшү катары кызмат кылат. Концептуалдык жактан ал тукум улантуу жана мурасты сактоо максатында коом тарабынан бааланган ар бир индивиддин социалдык жана онтологиялык ролун чагылдырат. Семиотикалык талдоо көрсөткөндөй, «туяк» метафорасы тукумду улантуу потенциалын билдирип, ал кыргыз маданиятында адамдын мураска жана коомдук милдеттерге карата жоопкерчилигин аңдоону шарттайт. Бул көрүнүш экстралингвистикалык фактор катары мааниге ээ болуп, тилдик форма аркылуу коомдук-тарбиялык жана философиялык идеяларды узатып, адам концептинин маданий жана онтологиялык мүнөзүн ачып берет.

Сөздүктөр жана фольклордук материалдар кыргыз маданиятында «адам» жана «аалам» концепттерин түшүнүүдө маанилүү экстралингвистикалык маалымат булактары болуп саналат. Мисалы, К. К. Юдахиндин Кыргыз-орус сөздүгүндө «туяк» сөзүнүн каймана маанилери төмөнкүчө берилген: **туяк** – (мужское) потомство; **туягы жок** – у него нет (мужского) потомства; аркамда калган туяк жок – не оставил (мужского) потомства; калбады перзент-туягым –

не осталось у меня деток-потомства; туяк көр – иметь детей (мужского пола). Фольклордук мисалдарда да бул маанилер колдонулаган: «Манастын жалгыз туягы – Семетей», «сууга балык бүтөт, эрге туяк бүтөт». [Карасаев, 1985]. Бул сөз айкаштары кыргыз коомунда тукум улантуу, мурас сактоо жана үй-бүлөлүк жоопкерчиликти чагылдыруучу социалдык жана маданий баалуулуктарды камтыйт.

Экстралингвистикалык факторлор катары «туяк» феномени адамдын коомдогу ордун, тукум-урук улантуу милдетин жана коомдук моралдык нормаларды аныктоодо маанилүү болуп саналат. Мындай лексикалык жана фольклордук материалдар Ч. Айтматовдун чыгармаларында дагы кеңири чагылдырылган:

кыргыз тилинде	• «Э-э. Асманда жаркыраган күн, жер кыдырып сен айткын! • Ээ, сапар баскан булут, нөшөрлөнө төгүлүп, ар бир тамчың менен сен айткын! • Жер, дүйнөнүн бардык булун бурчунда адам баласын баккан жер, сен айткын, жан боордош Жер! • Жок, Толгонай, сен айткын. Сен – Адамсын. Сен баарыбыздан улуу жаралган жансың, сен айткын, сен – Адамсын!.. » [Айтматов, 2018: 1- том, 508].
орус тилинде	• «Эй, солнце сияющее в небе, ты ходишь вокруг земли, скажи ты людям. • Эй тучи дождевая, пролейся над миром светлым ливнем и каждой каплей своей скажи. • Земля, мать – кормилица, ты держеши всех нас, на своей груди, ты кормишь людей во всех уголках света. Скажи ты, родная земля, скажи ты людям! • Нет, Толгонай, ты скажи. Ты – Человек. Ты выше всех, ты мудрее всех, ты – Человек. Ты скажи! [Айтматов, 1985: 90].
англис тилинде	• 'Sun, you shine in the sky, you circle round the Earth, you tell them. • Rain-cloud, fall upon the world in a bright shower and with every raindrop tell them! • Earth, Mother-Earth, you support us all upon your breast, you feed people in every corner of the world. Tell them, dear Earth, tell them! • No, Tolgonai. You tell them. You are a Human Being. You are above everything. You are wiser than all others. You are a Human Being. You tell them!" [Aitmatov, 2000: 76]

Бул мисалдан көрүнүп тургандай, «Адам» концепти бүткүл ааламдагы жандуу жана жансыз нерселердин эң улуу жана күчтүү субъектиси катары

даназаланат. Адамдын мааниси ааламдагы бардык адамдарга, жерге жана жан-жаныбарларга жашоо берген күчтөн да жогору деп бааланат; ал бардык кубулуштарды көтөргөн, сактаган жана башкарган субъекти катары көрсөтүлөт. Демек, адам түшүнүгү экстралингвистикалык факторлорго бай жана уникалдуу феномен катары каралат. Адам аталышы ааламдагы бардык кубулуштардын өзөгүн түзүп, философиялык жана мифологиялык мааниге ээ экени талашсыз.

Көркөм адабиятты которууда эң негизги маселе – экстралингвистикалык факторлордун, башкача айтканда тилдин сырткы чындыктарынын жана маданий контексттин эске алынышы болуп саналат. Бул факторлор тилдик түзүлүштөр менен тыгыз байланышта болуп, котормодо семантикалык жана прагматикалык трансформацияларга дуушар болот.

Изилдөөнүн натыйжасында «Аалам» жана «Адам» концепттеринин терең концептуалдык мааниге ээ экени жана аларды чагылдырган тилдик каражаттардын котормо процессинде ар кандай өзгөрүүлөргө дуушар болору аныкталды.

Ч. Айтматовдун чыгармалары аркылуу бул концепттер кыргыз улуттук дүйнө таанымын эл аралык аренада көрсөтүүдө маанилүү булак болуп кызмат кылат.

Жыйынтыктап айтканда:

1. Котормо – бул негизинен лингвистикалык процесс, бирок экстралингвистикалык факторлор котормо иш-аракеттерин толуктап, маанини тереңдетет.

2. Экстралингвистикалык факторлорду предметтик кырдаал жана коммуникативдик деңгээлдеги компоненттерге бөлүп караса болот. Предметтик кырдаалдын факторлору убактылуу, туруктуу, регионалдык, өлкө таануу жана социалдык маалымат сыяктуу элементтерди камтыйт.

3. Текстти которууда прагматикалык жана маданий нюанстарды эске алуу зарыл, анткени алар тилдик жана маданий контексттин тыгыз интеграциясын камсыз кылат.

3 баптан алынган тыянактар

4-бап «адам» концептинин когнитивдик белгилери жана маданий өзгөчөлүктөрү, алардын Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы репрезентацияланышын жана котормодо берилишин изилдөөгө арналган.

Бул бөлүмдө «адам» концептинин ар тараптуу аспекти терең анализден өтүп, анын когнитивдик жана семиотикалык аспекти изилденди.

Алгач, «адам» концептинин когнитивдик белгилери аныкталды. Адамдын иш-аракети, сырткы түзүлүшү, ички дүйнөсү жана жеке касиеттери аркылуу бул концепттин тереңдиги ачылды жана адамдын коомдогу орду да маанилүү аспект катары белгиленди. Бул концепт коомдогу социалдык жана маданий факторлор менен тыгыз байланышта каралды, адамдын коомдогу ролу жана анын жеке жашоосундагы таасири иликтенди. Мунун негизинде «аалам» жана «адам» концепттери жашыруун жана коддолгон маданий маалыматтарды маданий маалыматтарды өзүнө камтыган семиотикалык белгилер катары чечмеленди. Англис жана кыргыз тилдериндеги материалдар аркылуу маданий контекстте «адам» концептинин терең мааниси ачылды.

Бул баптын эң негизги актуалдуу бөлүгү болуп, Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттеринин билдирген тилдик каражаттардын которулушун талдоо болуп саналат. Котормо процессинде колдонулган түздөн түз котормо, адаптация, модификация жана түшүрүү салуу ж.б. ыкмалары аныкталды. Натыйжада, түпнускадагы маанинин жана мазмунунун сакталуусуна карабастан, метафоралардын тереңдиги жана эмоционалдык маанилеринде өзгөрүүлөр байкалды. Ошондой эле, тексттин маданий өзгөчөлүктөрү котормо учурунда бир аз жеңилдетилип, көбүнчө универсалдуу түшүнүктөр менен алмаштырылган. Бул процесс, өз кезегинде, котормочунун маданий контекстти жана аудиторияны эске алып, ошол коомдун тилдик жана психологиялык өзгөчөлүктөрүнө ылайык келүү үчүн жасалган.

Ошондой эле баптын дагы бир маңыздуу бөлүгү катары «адам» концепти «аалам» концепти менен түздөн-түз байланышта каралды. Ч. Айтматовдун

чыгармаларынан алынган мисалдар аркылуу «адам» концепти «аалам» концептин түзгөн негизги концепт талаасы катары берилди.

Мында кыргыз жана британ менталитеттеринин өзгөчөлүктөрү аныкталды. Бул контекстте, кыргыз маданиятында «адам» концепти улуттук менталитеттин чыныгы көрүнүшү катары калыптанса, британ маданиятында «адам» концепти жеке эркиндик жана өз алдынчалыкка басым жасоо менен мүнөздөлөт.

Дагы бир изилдөөнүн негиздүү жыйынтыгы катары, улуттук реалиялардын контекстинде «адам» жана «аалам» концепттерин билдирген лексикалык жана стилистикалык каражаттарды которууда кездешкен экстралингвистикалык факторлор да талданды. Бул факторлор котормо процесси жана маалыматтын так жеткирилиши үчүн маанилүү болуп, ар түрдүү контексттерде «адам» жана «аалам» концепттеринин туюнтмаларына таасир эткендиги аныкталды.

КОРУТУНДУ

Изилдөөдө концептология жана семиотиканын контекстинде, Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» жана «адам» концепттеринин кыргыз элинин дүйнө таанымындагы мааниси жана алардын маанилеринин котормолордо берилиши талданды.

Котормо теориясы жана анын ыкмалары аркылуу бул концепттердин терең маанилерин сактоо жана башка маданияттарга туура жеткирүү жолдору изилденип, кыргыз элинин дүйнө таануу өзгөчөлүктөрү, улуттук баалуулуктары жана тилдик өзгөчөлүктөрү аныкталды. Бул изилдөө айрым котормодогу кыйынчылыктарды жана чечимдерди аныктоого мүмкүндүк берди.

Изилдөөнүн негизинде төмөнкү жыйынтыктар белгиленди:

1. Семиотика маданий концепттерди изилдөөнүн маанилүү ыкмасы болуп, белгилердин түзүлүшүн жана алардын интерпретациялануусун терең түшүнүүгө жардам берет. Бул ыкма концепттердин философиялык жана моралдык

аспектилерин ачыктан-ачык көрсөтүп, алардын коомдук нормаларга тийгизген таасирин түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Ошондой эле, семиотикалык талдоо маданий концепттерди чагылдырган тилдик каражаттардын маанилерин туура жана так которууга жардам берет, анткени символдор ар түрдүү тилдерде жана маданияттарда айырмаланып, өз маанисин өзгөртөт.

2. Когнитология илиминин принциптерине ылайык биз караган «аалам» жана «адам» концепттери ар тараптуу изилденип, аларды түзгөн концептуалдык белгилер аныкталды. Лингвوماданий алкакта «аалам» концептинин төмөнкү белгилери тастыкталды:

1) «Аалам» концептини 13 мотивациялык белгилери: аалам, дүйнө, жарыктык, илим, космос, ойкумен, асман, жер, тартип, иретүүлүк, отурукташуу, жашоо, табият.

2) «Аалам» концептини 16 түшүнүктүк белгилери: *жер жүзү, космос, асман мейкиндиги, планеталар, жылдыздар, галактика, бардык эл, бардык өлкөлөр; дүйнө, дүйнө жүзү, бүткүл дүйнө; жашоо, отурукташуу; Жандуу, жансыз дүйнө; Адамдын ички дүйнөсү; ай – аалам, курчап турган айлана чөйрө, жаратылыш; сырдуу дүйнө; бардык физикалык заттар.*

3) «Аалам» концептинин 11 образдык белгилери: визуалдык, виталдык (жашоолук), эмоциялык, механикалык/техникалык, моралдык жана философиялык, гармониялык, теологиялык (религиоздук), метаморфоздук, ритмдүү, логикалык жана рационалдык жана астралдык. Кыргыз тил сүрөтүндөгү «аалам» концептинин 5 образдуу белгилери аныкталды: Ай – аалам, Он сегиз мин аалам, Аалам – Жогорку куч, Кудай, Высшая сила, Бог, the God, Аалам – туулган жер (Ааламга жол айылдан башталат... Ч. Айтматов), Аалам – төгөрөктүн төрт бурчу.

4) Кыргыз маданиятында, Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде «аалам» концептинин төмөнкүдөй 7 баалоочу белгилери: чексиздик, чоңдук, масштабдуулук, иретүүлүк, бүтүндүк, улуулук, сырдуулук жана табышмактуулук.

«Аалам» концептинин баалоочу белгилери: оң (позитивдүү), терс

(негативдүү) жана эки жактуу (амбиваленттүү) баалоочу белгилер деген категорияларга бөлүндү.

1) «Аалам» концептинин баалуулук белгилери: улуулук жана кенендик, тиричиликтин жана жашоонун булагы, космостук тартиптин, божомолдун символу, жашыруун жана сыйкырдуулук, коопсуздук жана коргоо, чексиздик жана түбөлүктүүлүк, ыйыктык жана Кудайдын жаратуусу, акыл жана билим кирет.

2) «Аалам» концептинин символикалык белгилери: өмүр дарагы, жарык жана караңгылык, гармония жана тартип, акылмандык жана билим.

3) Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» концепти көп түрдүү маанилерди жана баалоочу белгилерди камтыйт, алар: чексиз аалам, бүткүл аалам, сырдуу аалам, ажайып аалам, түбү тешик аалам ж.б.

3. «Аалам» концепти дүйнөнүн ар кандай тилдик сүрөттөрүндө ар башкача чечмеленет, бирок «аалам» концептинин негизги өзөгү адамзат ушул убакка чейин түшүндүрмө издеп келген бирдиктүү жаратуу тутумунун айланасында жүрөт. «Аалам» концептинин колдонулушу дүйнөнүн ар кандай тилдик сүрөттөрүндө тексттерде тигил же бул улуттун же улуттун лингвомаданий өзгөчөлүгүнө, элдин оозеки, жазуу жүзүндөгү көркөм адабий салтынын өнүгүшүнө жана бүткүл дүйнөнү руханий-эстетикалык кабылдоосуна көз каранды.

4. Дүйнөнүн кыргыз тил сүрөтүнө келсек, «аалам» концепти кыргыз лингвомаданиятында дүйнөнүн башка тилдик сүрөттөрүнө караганда адамдын өзүнүн ички дүйнөсү менен бекем байланышы бар экенин тастыкталды.

5. Жүргүзүлгөн анализдин негизинде, көптөгөн илимпоздордун ырастоолорунун негизинде, «аалам» концепти жылдыздарды, асманды, галактиканы, жерди жана эң негизгиси адамзатты камтыган макроконцепт деген жыйынтыкка келдик.

Кыргыз маданиятында «аалам» концептинин маданий мазмунун, түзүлүшүн талдап классификациялап, концепти макроконцепт катарында каралып төмөнкү категорияларга бөлүндү: 1. Аалам чексиз, түбөлүктүү, көз

карандысыз; 2. Табышмактуу Аалам; 3. Көзгө көрүнүп турган (орбитадагы) аалам; 4. Кол менен кармап көрүп жана сезим менен туйган дүйнө; 5. Ааламдын эң негизги маңызы – Адам;

6. «Аалам» концептинин кыргыз тилинде репрезентацияланышын негизинде 20 когнетема аныкталды: 1) Аалам (материянын өнүгүү процессинде чексиз, ар түрдүү форма алып, мейкиндик жана убакыт жагынан чектелбеген бүткүл дүйнө) 2) Жогорку күч, Аллах 3) Бүткүл жер жүзү 4) Бүткүл дүйнө 5) Дүйнө түзүмү 6) Чексиз дүйнө 7) Ички дүйнө (адамдын ички дүйнөсү) 8) Бардык планеталар, жылдыздар, 9) Галактика 10) Космос мейкиндиги 11) Бардык жер үстүндө жана жер астында болгон нерселердин бардыгы 12) Биз тааныган, биз ишенген, биз үчүн эң жакын дүйнө (туулган жер, үйүбүз, үй – бүлөбүз, ишенген кишибиз) 13) Бизге көрүнбөгөн дүйнө, (паралельные миры) сырдуу дүйнө 14) Отурукташкан, жан жаныбар ээлик кылган дүйнө 15) Бүткүл жер жүзүндөгү жандуу жана жансыз дүйнө 16) Бардык дүйнөнүн жыйындысы (астр.) 17) түбөлүк жашоо 18) эч кимге көз карандысыз дүйнө 19) ай аалам 20) он сегиз миң аалам.

«Аалам» концептинин дагы бир эң негизги когнетемасы болуп «дүйнө» түшүнүгү эсептелинет. Бул когнетема «аалам» концептинин негизги когнетема талаасын түзгөн көптөгөн семантикалык түшүнүктөрдү өзүнө камтып төмөнкүдөй метафоралык салыштыруу аркылуу берилет: чын дүйнө, бул дүйнө, аркы дүйнө, жалган дүйнө, арман дүйнө, бар дүйнө, жок дүйнө, армансыз дүйнө, жан дүйнө, бүткүл дүйнө, жыргал дүйнө, көр дүйнө, көр дүйнө, зор дүйнө, көркөм дүйнө, эки дүйнө тар дүйнө, кен дүйнө, куу дүйнө, ажайып дүйнө, түбү тешик дүйнө ж.б.

7. «Аалам» концепти Ч.Айтматовдун чыгармачылыгында анын дүйнө таанымындагы негизги элементеринин бири болуп саналат. Бул концепт, Айтматовдун өзгөчө философиялык көз караштарын жана адабий изилдөөлөрүн камтып, ааламдын түпкү маңызын, анын сырларын, адамдын өмүрү менен байланышын чагылдыруу аркылуу анын чыгармачылыгындагы терең мааниси

жана гармонияны сунуштайт. Айтматовдун ааламы бул – дүйнөнүн бүтүндүгү, анын жаратуучусу жана адамдын бул дүйнөдөгү ордуна байланышкан күрөш.

8. Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» концептин билдирген 35 лексикалык бирдиктер аныкталды: аалам, дүйнө, планета, галактика, сырдуу дүйнө, жер, жер – эне, куттуу талаа, жылдыздар, ай, асман, күн, Жаратуучу, жылдыздуу асман, мейкиндик, чексиз дүйнө, рух, адам, айлана – чөйрө, Эгем, Көкө – Теңир, жылдыздуу төбө, Саманчынын жолу, космос, Кудай – Таала, ай-аалам, Токой – Төш планетасы, төгөрөктүн төрт бурчу, Эне – Бейит, туулган жер, Сары – Өзөк, түбү тешик дүнүйө, жаратылыш, Күркүрөө, бийиктик ж.б.

9. Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» концепти көп маанилүү жана терең философиялык түптөмөлөрдү камтыйт. Бул концепт кеңири түшүнүктө – Жаратуучу, бүткүл дүйнө, космос, адамзат, жана алардын ичиндеги жаратылыштын ажырагыс байланышын чагылдырат. Ал өзгөчө символикалык мааниге ээ: Ааламдын кеңдиги, адамдын ички дүйнөсү жана экологиялык байланыштары түздөн-түз белгиленет. Ошондой эле, Ч. Айтматов өзүнүн чыгармаларында Жараткан түзгөн ааламды айкын көрсөтпөгөнү менен, биздин байкашыбыз боюнча ар бир окуяда Жараткандын күчүнүн катышын белгилейт. Англисче котормолордо бул философиялык терең маани кээде жоголуп, кээде жалпыланып, көпчүлүк учурда маданий трансформациялоого дуушар болгондугу байкалат.

10. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» концептинин семиотикалык аспектиси да маанилүү. Семиотика, белгилерди, символдорду жана алардын маданий жана дүйнө таанымдык коддор менен байланыштарын изилдейт. Айтматовдун чыгармачылыгында аалам белгилер системасы аркылуу гана эмес, ошондой эле метафоралар, символдор жана сүрөттөр аркылуу да чагылдырылган. Бул белгилер физикалык дүйнөнү, мифологиялык жана философиялык элементтерди чагылдыруу үчүн колдонулат. Бул семиотикалык катмарды которууда жоготуу же трансформациялоо болушу мүмкүн, бул болсо чыгарманы башка тилде кабылдоону өзгөртөт.

11. «Адам» концептинин когнитивдик белгилерин изилдөө концептин келип чыгыш этимологиясын эске алып, адамдын жаралышы жөнүндөгү илимий ачылыштардын негизинде, диний коз караштардын тастыктоолорунун негизинде жана кыргыз жана англис (орус тили салыштыруу үчүн алынды) лингвомаданияттарында келтирилген мисалдардын негизинде тереңдеп иликтенди.

Адам концепти этимологиялык анализге ылайык бардык этимологиялык жана түшүндүрмө сөздүктөрдө «Адам» сөзү («Адам» деген ат) *кызыл жер* же *чопо* деген түшүнүк менен коштолот. Ушундай эле тилдик трансформацияны латын тилинде да байкоого болот: *humus* – *жер (топурак)*, *homo* – *адам*. Демек бул Кудай адамды топурактан жараткан жана ага жан салган деген түшүнүккө толук дал келет.

«Адам» концептин аныктоочу *ассоциативдик* белгилерге: кабырга, кабыргадан, азгырык, асман, күнөө, алма, Ыйык Куран, Библия, жаратуу, адам, дарак, сүргүн, жылан, мөмө - жемиш, евангелист, аял, күнөөкөр, аалам, кудай, жаратуучу, эркек, жигит, адамзат, алма дарагы, периште, башат ж.б. кирет.

«Адам» концептинин символикалык баалоочу белгилеринин негизинде адамдын кылган иш аракети, анын сырткы түзүлүшү, ички дүйнөсү, жеке касиеттери боюнча, үй-бүлөдө жана коомдогу ордун аныкталып, 5 категорияда көрсөтүлдү.

«Адам» концептинин денотативдик маанилерине төмөнкүлөр кирет: адам (*human being*) тирүү, басып жүрүүчү жандыктарга (*homogenus*) кирет. Ал түз басып жүрөт, сүйлөй алат жана ойлонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ, анын колунан бардык нерсе келет.

«Адам» концептинин бардык аныктоочу белгилери оң жана терс деген эки чоң категориянын тегерегинде изилденип, белгилүү жазуучу Ч. Айтматовдун «*Адам үчүн эн кыйын нерсе күнүгө адам болуу*» деген афоризми менен тастыкталды.

12. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттери бири-бири менен тыгыз байланышкан, бирок ар түрдүү лексикалык жана маданий

белгилерди камтып, кыргыз дүйнө таанымын ачык чагылдырат. Чыгармачылыктын көркөм аспектиси менен когнитивдик жана семиотикалык компоненттердин байланышы кеңири тереңдикте изилденди.

13. Изилдөө алкагында «аалам» менен «адам» концептеринин түздөн-түз байланышы аныкталды:

- 1) Аалам түбөлүктүү - адамдын өзүнүн ааламы бар, ал анын ички дүйнөсү, дүйнө таанымы, жашоосу өмүрү, бирок адам өлгөндө анын ааламы түгөнөт;
- 2) Аалам жалгыз, тендешсиз – адам да ааламда тендешсиз зат, бир гана адамдын колунан баары келет;
- 3) Аалам чексиз – адамдын оюу күлүк, чексиз, ал оюу менен бүт ааламга жете алат, аны туя алат;
- 4) Аалам сырдуу, табышмактуу – адам акыл эстүү, ал ааламдын сырын чечүүгө аракет кылат;
- 5) Аалам кооз – адам ошол кооздукту көрүп, кадырлап, аны туура пайдалана ала турган зат (адам жер сууну кооздоп өркүндөткөнгө да, аны кыйратып жок кылганга да жарай алат);
- 6) Аалам акылдуу – адам да дүйнөнү акыл менен түзүүгө жана аны өзгөртүүгө жөндөмдүү;
- 7) Ааламдын жаратуучусу бар – адам жогорку күчтөр менен байланыштуу.

Чындыгында, биз изилдеген концепттердин ролу, чыныгы маани-маңызы өтө терең жана белгилей кетчү нерсе, изилденген концепттер **сакралдуу** мүнөзгө ээ.

Демек, **Адам** – ааламдын акыл-эстүү жана эң негизги түзүүчү компоненти. **Аалам** адам үчүн жаралган жана алар бири-бири менен ажырагыс байланышта. Эгерде **аалам** чексиз болсо, **адамзат** да жер үстүндө чексиз бар болот; ал эми эгерде адамзат жок болсо, ааламда да жашоо токтойт деген ойдобуз.

14. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттеринин билдирген тилдик каражаттардын котормолорун изилдөөдө маданий жана тилдик айырмачылыктардан улам, түпнускадагы семантикалык тереңдикти толук өткөрүү кээде мүмкүн болбой калат. Котормочу тарабынан колдонулган трансформациялар, семантикалык алмаштыруулар, адаптациялар жана

модификациялар концепттин көп кырдуу маанилерин которууда келип чыккан татаалдыкты көрсөтөт. Тарыхый жана маданий контекстти эске алуу менен, котормонун семиотикалык аспектиери жана символдук мааниси ар дайым толук чагылдырылбайт, бул болсо маданий коддорду туура чечмелеп, котормодо кездешкен экстралингвистикалык факторлорду эске алуу зарылдыгын көрсөтөт.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ:

1. **Аванесова, Г. А.** Коды культуры: понимание сущности, функциональная роль в культурной практике [Текст] / Г. А. Аванесова, И. А. Купцова // В мире науки и искусства. – Новосибирск, 2015. – № 4(47). – С. 28–37.
2. **Абдиев, Т.** Котормо таануу илимине киришүү [Текст] / Т. Абдиев. – Бишкек, 2008. – 103 б.
3. **Абдраева, А. Т.** Кыргыз жана англис тилдеринде адамдын жүрүм-турумун мүнөздөөгө байланыштуу паремиялар [Текст]: филология илим. д-ру. ... дис. автореф.: 10.02.20 / А. Т. Абдраева. – Бишкек, 2022. – 45 б.
4. **Абеляр, П.** История моих бедствий [Текст] / П. Абеляр // Исповедь. – М., 1992. – С. 140.
5. **Айтматов, Ч.** Джамиля [Текст] / Ч. Айтматов // Новый мир. – 1958. – № 8. С. 3–31.
6. **Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын он томдук толук жыйнагы [Текст] / Ч. Айтматов; түз. А. Акматалиев, А. Кадырманбетова. – Бишкек: Улуу тоолор, 2018. – 1-т.: Повесттер. – 524 б.
7. **Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын он томдук толук жыйнагы [Текст] / Ч. Айтматов; түз. А. Акматалиев, А. Кадырманбетова. – Бишкек: Улуу тоолор, 2018. – 2-т.: Гулсарат. Ак кеме. Эрте жаздагы турналар. Деңиз жойлой жорткон Ала – Дөбөт. Комментарийлер. – 596 б.
8. **Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын он томдук толук жыйнагы [Текст] / Ч. Айтматов; түз. А. Акматалиев, А. Кадырманбетова. – Бишкек: Улуу тоолор, 2018. – 3-т.: Кылым карытар бир күн. Чынгызхандын ак булуту. Комментарийлер. – 522 б.
9. **Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын он томдук толук жыйнагы [Текст] / Ч. Айтматов; түз. А. Акматалиев, М. Касымгельдиева. – Бишкек: Улуу тоолор, 2018. – 4-т.: Кыямат. Балалыгым. Комментарийлер. – 518 б.
10. **Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын он томдук толук жыйнагы [Текст] / Ч. Айтматов; түз. А. Акматалиев, М. Касымгельдиева. – Бишкек: Улуу тоолор,

2018. – 5-т.: Кассандра тамгасы. Тоолор кулаганда. Комментарийлер. – 584 б.
11. **Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын он томдук толук жыйнагы [Текст] / Ч. Айтматов; түз. А. Акматалиев, М. Касымгельдиева. – Бишкек: Улуу тоолор, 2018. – 6-т.: Аңгемелер. Комментарийлер. – 624 б.
12. **Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын он томдук толук жыйнагы [Текст] / Ч. Айтматов; түз. А. Акматалиев, А. Качкынбай кызы. – Бишкек: Улуу тоолор, 2018. – 9-т.: Публицистика. – 464 б.
13. **Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын он томдук толук жыйнагы [Текст] / Ч. Айтматов; түз.: А. Акматалиев, А. Качкынбай кызы. – Бишкек: Улуу тоолор, 2018. – 10-т.: Публицистика. – 416 б.
14. **Айтматов, Ч.** Повести [Текст]: рассказы / Ч. Айтматов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1985. – 608 с.
15. **Акматалиев, А.** Чынгыз Айтматов: адам жана аалам [Текст] / А. Акматалиев. – Бишкек: Илим, 2013. – 576 б.
16. **Акмолдоева, Ш. Б.** Древнекыргызская модель мира [Текст]: на материалах эпоса “Манас” / Ш. Б. Акмолдоева. – Бишкек: Илим, 1996. – 220 с.
17. **Алефиренко, Н. Ф.** Теория языка. Вводный курс [Текст]: учеб. пособие для студентов филол. спец. высш. учеб. зав. / Н. Ф. Алефиренко. – М.: Изд. центр Академия, 2004. – 368 с.
18. **Аликина, Е. В.** Интуиция в переводческой деятельности: педагогический аспект [Текст] / Е. В. Аликина // Филол. науки. Вопр. теории и практики. – Тамбов, 2013. – № 11 (29). – Ч. 1. – С. 13–15.
19. **Алишова, М. К.** Дүйнөнүн тилдик сүрөтү жана котормо [Текст] / М. К. Алишова. – Бишкек: [б-сыз], 2014. – 136 с.
20. **Англо-Русские, Русско-Английские, Английские словари** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://slovar-vocab.com/>. – Загл. с экрана.

21. **Антонова, Т. В.** Влияние экстралингвистических факторов на перевод лексики с национально-культурным компонентом [Текст] / Т. В. Антонова // *Litera*. – 2017. – № 4. – С. 46–52.
22. **Апресян, Ю. Д.** Избранные труды. Интегральное описание языка и системная лексикография [Текст] / Ю. Д. Апресян. – М.: Шк. яз. рус. культуры; Вост. лит. РАН, 1995. – Т. 2. – 766 с.
23. **Апресян, Ю. Д.** Избранные труды. Лексическая семантика: синонимические средства языка [Текст] / Ю. Д. Апресян. – 2-е изд. испр. и доп. – М.: Шк. яз. рус. культуры; Вост. лит., РАН, 1995. – Т. 1. – 472 с.
24. **Апресян, Ю. Д.** Лексика и перевод: Экстралингвистические факторы [Текст] / Ю. Д. Апресян. – М.: Наука, 2001.
25. **Арагон, Л.** Махабат тууралуу эң сонун баян [Текст] / Л. Арагон // *Ала-Тоо*. – 1959. – № 5. – 110–114-б.
26. **Аристотель.** Политика [Текст] / Аристотель // *Соч.:* в 4 т. – М., 1983. – Т. 4. – С. 376–644.
27. **Арстанбекова, Б.** Курманжан Датка [Текст]: тарыхый поэма / Б. Арстанбекова. – Бишкек: Турар, 2015. – 197 б.
28. **Арутюнова, Н. Д.** Образ: Опыт концептуального анализа [Текст] / Н. Д. Арутюнова // *Референция и объемы текстообразования*. – М., 1998. – С. 35–40.
29. **Арутюнян, С. Б.** Мифы народов мира [Текст]: энцикл.: в 2 т. / гл. ред. С. А. Токарев. – 2-е изд. – М.: Рос. энцикл., 1994. – Т. 2: К-Я. – 719 с.
30. **Аскольдов, С. А.** Концепт и слово [Текст] / С. А. Аскольдов // *Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология*. – М., 1997. – С. 267–279.
31. **Асмус, В. Ф.** Античная философия [Текст]: история философии / В. Ф. Асмус. – 3-е изд. – М.: Высш. шк., 2003. – 400 с.
32. **Асылбекова, А. Т. А.** Осмоновдун чыгармаларынын англис тилдеги котормолоруна лингвопоэтикалык анализ (У. Мейдин котормолорунун

- негизинде) [Текст]: филология илим. канд. ... дис. автореф. / А. Т. Асылбекова. – Бишкек, 2011. – 148 б.
33. **Афанасьев, А. Н.** Народ-художник [Текст]: Миф. Фольклор. Литература / А. Н. Афанасьев. – М.: Сов. Россия, 1986. – 368 с.
34. **Аяты Корана и научные теории о возникновении Вселенной 15 – сүрөө, Хижр, 44 бөлүм, 263 бет** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://islam-today.ru/blogi/ildar-muhamedzanov/aaty-korana-i-naucnye-teorii-o-vozniknovenii-vselennoj/>. – Загл. с экрана.
35. **Бабушкин, А. П.** Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка [Текст] / А. П. Бабушкин. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1996. – 103 с.
36. **Бабушкин, А. П.** Перевод реалий в свете проблем когнитивной семантики [Текст] / А. П. Бабушкин, М. Г. Жукова // Проблемы культурной адаптации текста. – Воронеж, 1999. – С. 11–13.
37. **Байрамова, Л. К.** Введение в контрастивную лингвистику [Текст] / Л. К. Байрамова. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2004. – 116 с.
38. **Бархударов, Л. С.** Язык и перевод. (Вопросы общей и частной теории перевода) [Текст] / Л. С. Бархударов. – М.: Междунар. отношения, 1975. – 240 с.
39. **Барченков, А. А.** Прагматическое содержание текста и его передача при переводе [Текст] / А. А. Барченков // Общие и частные проблемы теории перевода. Сб. науч. тр. – М., 1989. – № 342. – С. 9–16.
40. **Батищев, Г. С.** Творчество с собственно философской точки зрения (К вопросу о созидательном названии человека во Вселенной) [Текст] / Г. С. Батищев // Наука-Творчество. – Ярославль, 1986. – С. 20–27.
41. **Бахилина, Н. Б.** История цветообозначений в русском языке [Текст] / Н. Б. Бахилина. – М.: Наука, 1975. – 292 с.
42. **Бекбалаев, А. А.** Общая характеристика имени числительного в английском и кыргызском языках [Текст] / А. А. Бекбалаев, У. Коконбай // Вестн. Кырг.-Рос. Славян. ун-та. – 2021. – Т. 21, № 2. – С. 85–90.

43. **Бельчиков, Ю. А.** Проблема соотношения культуры и языка в научном наследии Г.О. Винокура [Текст] / Ю. А. Бельчиков // Язык. Культура. Гуманитарное знание. Науч. наследие Г. О. Винокура и современность. – М., 1999. – С. 201–206.
44. **Беляевская, Е. Г.** Когнитивные основания изучения семантики слова [Текст] / Е. Г. Беляевская // Структуры представления знания в языке. – М., 1994. – С. 87–110.
45. **Бенвенист, Э.** Общая лингвистика [Текст]: пер. с фр. / Э. Бенвенист; под ред. Ю. С. Степанова. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
46. **Бенвенист, Э.** Семиология языка [Текст] / Э. Бенвенист // Общая лингвистика. – М., 2002. – С. 88.
47. **Бижева, З. Х.** Адыгская языковая картина мира [Текст] / З. Х. Бижева. – Нальчик: Эльбрус, 2000. – 128 с.
48. **Бодуэн де Куртенэ, И. А.** Избранные труды по общему языкознанию [Текст] / И. А. Бодуэн де Куртенэ. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – 384 с.
49. **Болдырев, Н. Н.** Когнитивная семантика [Текст] / Н. Н. Болдырев. – Тамбов: Изд-во Тамбов. ун-та, 2000. – 123 с.
50. **Болдырев, Н. Н.** Концепт и значение слова [Текст] / Н. Н. Болдырев // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: науч. изд. под ред. И. А. Стернина. – Воронеж, 2001. – С. 25–36.
51. **Борисенкова, Л. М.** Словообразование немецкого языка в когнитивном рассмотрении [Текст] / Л. М. Борисенкова // Вестн. Вятского гос. гуманитар. ун-та. Филология. – Киров, 2008. – № 4 (2). – С. 64.
52. **Брусиловский, Д. А.** Философия Чингиза Айтматова как новая сущность межкультурного и межрелигиозного диалога в единой социально-планетарной картине [Текст] / Д. А. Брусиловский // Манускрипт. – 2016. – № 11-2 (73). – С. 51–59.
53. **Брутян, Г. А.** Язык и картина мира [Текст] / Г. А. Брутян // Филос. науки. – 1973. – № 1. – С. 108–115.

54. **Бубер, М.** Проблема человека [Текст]: пер. с нем. / М. Бубер. – Киев: Ника-Центр; Вист-С, 1998. – 132 с.
55. **Бубер, М.** Я-Ты [Текст] / М. Бубер // Бубер, М. Два образа веры. – М., 1995. – С. 16–92.
56. **Буранов, Ж. Б.** Сравнительная типология английского и тюркских языков [Текст] / Ж. Б. Буранов. – М.: Высш. шк., 1983. – 267 с. 313.
57. **Ванников, Ю. В.** Понятие адекватности текста и типы адекватности перевода [Текст] / Ю. В. Ванников // Уровни текста и методы его лингвистического анализа: сб. ст. – М., 1982. – С. 7–9.
58. **Василевич, А. П.** Цвет и названия цвета в русском языке [Текст] / А. П. Василевич, С. Н. Кузнецова, С. С. Мищенко. – М.: Комкн., 2005. – 216 с.
59. **Васильев, Л. М.** Теория и методология современного языкознания [Текст] / Л. М. Васильев. – Уфа: БашГУ, 1990. – 60 с.
60. **Вежбицкая, А.** Семантические универсалии и описание языков [Текст] / А. Вежбицкая. – М.: Яз. рус. культуры, 1999. – 790 с.
61. **Вежбицкая, А.** Семантические универсалии и описание языков [Текст] / А. Вежбицкая; пер. с англ. А. Д. Шмелева, под ред. Т. В. Булыгиной. – М.: Яз. рус. культуры, 1999. – 780 с.
62. **Вежбицкая, А.** Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики [Текст] / А. Вежбицкая; пер. с англ. А. Д. Шмелева. – М.: Яз. славян. культуры, 2001. – 272 с.
63. **Вежбицкая, А.** Язык. Культура. Познание [Текст] / А. Вежбицкая. – М.: Рус. слов., 1997. – 416 с.
64. **Вернадский, В. И.** Философские мысли натуралиста [Текст] / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1988. – 520 с.
65. **Верхотурова, К. С.** Огонь в зеркале русского языка [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / К. С. Верхотурова. – Екатеринбург, 2008. – 23 с.
66. **Викулова, Л. Г.** Философская сказка Маленький принц как культурный феномен: к вопросу о литературной репутации, читательской и зрительской

- рецепции [Текст] / Л. Г. Викулова, С. А. Герасимова, И. В. Макарова, А. В. Есина. – Crede Experto: транспорт, общество, образование, язык. 2016. №3. С. 99-110.
67. **Виннер, Н.** Кибернетика и общество [Текст] / Н. Виннер. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1958. – 337 с.
68. **Виссон, Л.** Русские проблемы в английской речи. Слова и фразы в контексте двух культур [Текст] / Л. Виссон. – М.: Р. Валент, 2003. – 192 с.
69. **Влади, Мир'он.** Тайна космической иллюзии. Невероятно очевидное. Звезды - атомы Вселенной [Текст] / Влади Мир'он. – М.: ЛЕНАНД, 2010. – 304 с.
70. **Влияние экстралингвистических факторов на перевод.** – Режим доступа: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=21735. – Загл. с экрана.
71. **Войшвилло, Е. К.** Понятие как форма мышления: логико-гносеологический анализ [Текст] / Е. К. Войшвилло. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 239 с.
72. **Воркачев, С. Г.** Лингвокультурная концептология: становление и перспективы [Текст] / С. Г. Воркачев // Изв. РАН. Сер. Лит. и яз. – 2007. – Т. 66, № 2. – С. 13–22.
73. **Воркачев, С. Г.** Счастье как лингвокультурный концепт [Текст] / С. Г. Воркачев. – М.: ИТДГК Гнозис, 2004. – 236 с.
74. **Воркачев, С. Г.** Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа [Текст] / С. Г. Воркачев. – Краснодар: Кубан. Гос. техн. ун-т, 2002. – 142 с.
75. **Воркачев, С. Г.** Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании [Текст] / С. Г. Воркачев // Филол. науки. – 2001. – № 1. – С. 64–72.
76. **Воробьев, В. В.** О статусе лингвокультурологии [Текст] / В. В. Воробьев // IX Международный конгр. Междунар. ассоц. преп. рус. яз. и лит.: Рус. яз., лит. и культура на рубеже веков. – Братислава, 1999. – Т. 2. – С. 125–126.

77. **Вселенная подтверждает истинность Библии** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sokrsokr.net/vselennaya-podtverzhdает-istinnost-biblii/>. – Загл. с экрана.
78. **Выготский Л. С.** В 92 Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 1. Вопросы теории и истории психологии [Текст] // Л. С. Выготский. Под ред. А. Р. Лурия, М. Г. Ярошевского. — М.: Педагогика, 1982. — 488 с , ил. (Акад. пед. наук СССР). Пер. 1 р. 70 к.
79. **Гарбовский, Н. К.** Теория перевода [Текст]: учеб. для студентов высш. учеб. заведений, обучающихся по спец. "Лингвистика и межкультурная коммуникация" / Н. К. Гарбовский. – 2-е изд. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2007. – 542 с.
80. **Гарбовский, Н. К.** Лингвистика, поэтика, сравнительная культурология, теория перевода [Текст] / Н. К. Гарбовский. – М.: МГУ, 2001. – 152 с.
81. **Гачев, Г. Д.** Национальные образы мира [Текст]: курс лекций / Г. Д. Гачев. – М.: Изд. центр Академия, 1998. – 432 с.
82. **Гелен, А. Человек** [Текст]: его природа и место в мире / А. Гелен. – М., 1972.
83. **Герд, А. С.** Ареальная типология славянских текстов XIV-XVI вв. [Текст] / А. С. Герд // Сов. славяноведение. – 1982. – № 5. – С. 74–82.
84. **Герд, А. С.** Язык и культура [Текст] / А. С. Герд. – М.: Гуманистика, 1966.
85. **Гилязетдинов, С. М.** Пусть нам лешие попляшут, поют... Татарские мифы и легенды [Текст] / С. М. Гилязетдинов // Панорама. – 1992. – № 3 4. – С. 63.
86. **Гиренок, Ф. И.** Экология. Цивилизация. Ноосфера [Текст] / Ф. И. Гиренок. – М.: Наука, 1987. – 121 с.
87. **Главная – BBC News Русская служба** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bbc.com/russian>. – Загл. с экрана.
88. **Гречко, В. А.** Теория языкознания [Текст]: учеб. пособие / В. А. Гречко. – М.: Высш. шк., 2003. – 375 с.

89. **Гроздова, И. Н.** Народы британских островов [Текст] / И. Н. Гроздова // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Весенние праздники. – М., 1977. – С. 88–110.
90. **Гумбольдт, фон В.** Избранные труды по языкознанию [Текст] / В. фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
91. **Гумбольдт, фон В.** Язык и философия культуры [Текст] / В. фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1985. – 451 с.
92. **Гумилев, Л. Н.** Древние тюрки [Текст] / Л. Н. Гумилев. – М.: Т-во Клышников, Комаров и К, 1993. – 526 с.
93. **Давлетшин, Г. М.** Очерки по истории духовной культуры предков татарского народа (истоки, становление и развитие) [Текст] / Г. М. Давлетшин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2004. – 431 с.
94. **Давыдов, Ю. Н.** Культура-природа-традиция [Текст] / Ю. Н. Давыдов // Традиция в истории культуры. – М., 1978. – С. 35–51.
95. **Даниленко, Л. В.** Когнитивные аспекты языковой картины мира в сравнении с научной [Текст] / Л. В. Даниленко // Когнитивные аспекты языкового значения. Сб. науч. тр. – Иркутск, 1997. – С. 28–39.
96. **Дарбанов, М. Е.** “Адам” концептинин когнитивдик тилдик мазмуну [Текст] / М. Е. Дарбанов. – Бишкек: Кыргызстан бас., 2016. – 296 б.
97. **Дарбанов Б. Е.** Проблемы теории речевосприятия [Текст] / Б. Е. Дарбанов. – Бишкек: ОсОО Терра-Сервис, 2012. – 264 с.
98. **Делез, Ж. Ф. Гваттари.** Что такое философия? [Текст] / Ж. Ф. Делез. – М.: Ин-т эксперимент. социологии, 1998. – 288 с.
99. **Делез, Ж. и Гваттари, Ф.** "Тысяча плато" [Текст]: капитализм и шизофрения / Ж. Делез, Ф. Гваттари; пер. с фр. и послесл. Я. И. Свирского; науч. ред. В.Ю. Кузнецов. – Екатеринбург: У-Фактория; М.: Астрель, 2010. – 895 с.
100. **Джумалиева, Г. К.** Функционально-семантическое поле интеррогативности в английском и кыргызском языках [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.20 / Г. К. Джумалиева. – Бишкек, 2013. – 42 с.

101. **Демьянков, В. З.** Понятие концепт в художественной литературе и в научном языке [Текст] / В. З. Демьянков // *Вопр. филологии*. – 2001. – № 1 (7). – С. 35–46.
102. **Дербишева, З. К.** К проблеме языковой концептуализации мира [Текст] / З. К. Дербишева // *Русский язык в сообществе народов СНГ*. – Бишкек, 2008. – С. 52–55.
103. **Дербишева, З. К.** Кыргызский этнос в зеркале языке [Текст] / З. К. Дербишева. – Бишкек: Plus, 2012. – 404 с.
104. **Дербишева, З. К.** Язык и этнос [Текст]: моногр. / З. К. Дербишева. – М.: Флинта: Наука, 2017. – 256 с.
105. **Дербишева, З. К.** Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры [Текст]: моногр. / З. К. Дербишева. – Бишкек: [б.и.], 2012. – 176 с.
106. **Добровольский, Д. О.** Национально-культурная специфика во фразеологии (I) [Текст] / Д. О. Добровольский // *Вопр. языкознания*. – 1997. – № 6. – С. 37–48.
107. **Дубровский, Д. И.** Сознание, мозг, искусственный интеллект [Текст]: сб. ст. – М.: ИД Стратегия-Центр, 2007. – 164 с.
108. **Женижок менен Эсенамандын айтышы** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kmborborusu/2014/08/15/zhe-izhok-menen-esenamandy-n-ajty-shy/>. – Загл. с экрана.
109. **Жеребило, Т. В.** Словарь лингвистических терминов [Текст] / Т. В. Жеребило. – изд. 5-е, испр. и доп. – Назрань: ООО Пилигрим, 2010. – 486 с.
110. **Жумалиев, С. С.** “Манас” жана Ч. Айтматов: тарых, тил жана адабияттагы тарыхый чындыктын байланышы (“Манас” эпосунун хроно-топологиялык стратификациясы). [Текст]: С. С. Жумалиев // *Известия вузов Кыргызстана*. – Бишкек, 2019. – 212-218-бб.
111. **Залевская, А. А.** Введение в психолингвистику [Текст] / А. А. Залевская. – М.: РГУ, 2000. – 382 с.
112. **Залевская, А. А.** Концепт как достояние индивида [Текст] / А. А. Залевская // *Слово. Текст. Избр. тр.* – М., 2005. – С. 234–244.

113. **Зарипов Данат** «Коран раскрыл тайну космоса» [Электронный ресурс].
– Режим доступа: <https://islam.ru/content/nauka/48689>. – Загл. с экрана.
114. **Зомбарт, В.** Маданият жана антропология [Текст] / В. Зомбарт. – М., 1938.
115. **Зулпукаров, К. З** Дидактолингвистика как отрасль языкознания [Текст] / К. З. Зулпукаров // Наука и новые технологии. – 2013. – № 5. – С. 234–235.
116. **Зулпукаров, К. З.** О билингвальной когнитивно-дискурсивной модели морфемики и словообразования [Текст] / К. З. Зулпукаров // Рус. яз. и лит. в шк. Кыргызстана. – 2005. – № 1. – С. 76–80.
117. **Зулпукаров, К. З, Калмурзаева А., Сейитбекова С.** Отражение этнического менталитета в теологических концептах языка [Текст] / К. З. Зулпукаров, А. Калмурзаева, С. Сейитбекова // Сборник науч. тр. фак. рус. филол. Ош. гос. ун-та. – Ош, 2010. – Вып. 2. – С. 7–18.
118. **Ибраимова, Г. О.** Переводческая категория ласкательности в разносистемных языках (на материале кыргызского и английского языков) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Г. О. Ибраимова. – Бишкек, 2011. – 163 с.
119. **Иванова, Ю. В.** Обрядовый огонь [Текст] / Ю. В. Иванова // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: Исторические корни и развитие обычаев. – М., 1983. – С. 116–130.
120. **Ирисханова, О. К.** Исследование перспективы в когнитивной лингвистике: проблемы и задачи [Текст] / О. К. Ирисханова // Когнитивные исслед. яз. – 2013. – № 14. – С. 92–98.
121. **Ирисханова, О. К.** Игры фокуса в языке: семантика, синтаксис и прагматика дефокусирования [Текст] / О. К. Ирисханова. – М.: Яз. славян. культуры, 2014. – 320 с.
122. **Ирмшер Й., Йоне Р.** Словарь античности [Текст]: пер. с нем. / сост. Й. Ирмшер, Зю Йоне. – М.: Прогресс, 1989. – 704 с.
123. **История философии: Запад – Россия – Восток** [Текст]: учеб. для студентов вузов; под ред. Н. В. Мотрошиловой. – 3-е изд. – М.: Греко-латин.

- кабинет Ю. А. Шичалина, 2000. – Кн.1: Философия древности и средневековья. – 448 с.
124. **История философии: Запад-Россия-Восток** [Текст]: учеб. для студентов вузов; под ред. Н. В. Мотрошиловой. – М.: Греко-латин. кабинет, 1995. – Кн.1: Философия древности и средневековья. – 480 с.
125. **История философии: Запад-Россия-Восток** [Текст]. – 3-е изд. – М.: Греко-латин. кабинет Ю. А. Шичалина, 2000. – Кн. 1: Философия древности и средневековья. – 480 с.
126. **Саматов, К.** Когнитивная лингвистика в Кыргызстане [Текст] / К. Саматов // Вестн. Кырг.-Рос. Славян. ун-т. – Бишкек, 2021. – Т. 21, № 2. – С. 112–125.
127. **Кадырбекова, П. К.** Маданият аралык коммуникациянын лингвомаданияттык аспектилері (кыргыз жана немис тилдеринин материалдарынын негизинде) поэтика [Текст]: филология илим. д-ру. ... дис. / П. К. Кадырбекова. – Бишкек, 2013. – 335 с.
128. **Кадырбекова, П. К.** Лингвокультурологические и лингвокогнитивные аспекты межкультурной коммуникации [Текст] / П. К. Кадырбекова. – Бишкек, 2012. – 419 с.
129. **Кадырбекова, П. К.** Аспекты межкультурной коммуникации [Текст] / П. К. Кадырбекова // Историческая роль Александра Гумбольдта и его экспедицией в развитии мировой, региональной национальной науки: Материалы 2-ой Междунар. конф. – Алматы, 2004. – С. 68–75.
130. **Казакбаев, Т.** Чыңгыз Айтматов [Тексти]: жазуучунун чыгармачылык дүйнөсү / Т. Казакбаев. – Бишкек: Ыйман, 2004.
131. **Кальянов, В. И.** Махабхарата [Текст] / В. И. Кальянов; пер. с санскрита и коммент. В. И. Кальянова; отв. ред. М. Н. Боголюбов. – Л.: Наука ЛО, 1976. – Кн. 5: Удьяогарва, или Книга о старании. – 592 с.
132. **Калиева, К. А.** Кыргыз поэзиясын англис тилине которуудагы лингвопоэтикалык маселелер [Текст]: филология илим. канд. ... дис. / К. А. Калиева. – Бишкек, 2010. – 156 б.

133. **Камбаралиева, У. Ж.** Когнитивдик тил илими [Текст]: моногр. / У. Ж. Камбаралиев. – Бишкек, 2019. – 324 б.
134. **Камбаралиева, У. Д.** К проблеме сопоставительного анализа темпоральной лексики русского и кыргызского языков [Текст] / У. Д. Камбаралиева // Русский язык в сообществе народов СНГ: материалы Междунар. конгр. – Бишкек, 2004. – С. 180–183.
135. **Камбаралиева, У. Д.** Котормодо темпоралдык маанилерди репрезентациялоо маселелери [Текст] / У. Д. Камбаралиева // Кыргыз тили ж-а адабияты. – Бишкек, 2013. – № 22. – 123–127-б.
136. **Камбаралиева, У. Д.** Темпоральная категоризация в концептуальной картине мира [Текст] / У. Д. Камбаралиева. – Бишкек: БГУ, 2013. – 490 с.
137. **Камбаралиева У. Д.** Русское и киргизское коммуникативное поведение [Текст]: моногр. / У. Д. Камбаралиева, И. А. Стернин. – Воронеж: Изд-во РИТМ, 2021. – 220 с.
138. **Комиссаров, В.** Теория перевода [Электронный ресурс] / В. Комиссаров. – Режим доступа: <http://www.belpaese2000.narod.ru/Trad/Komissar/kom07.htm> . – Загл. с экрана.
139. **Кант, И.** Сочинения [Текст]: в 6-ти т. / И. Кант. – М.: Мысль, 1964. – Т. 3. – 799 с. – (Философ. наследие).
140. **Кант, И.** Критика чистого разума [Текст] / И. Кант. – М.: Мысль, 1964. – 592 с.
141. **Караева, З.** Перевод и семиотика. Многоязычное бытие эпоса «Манас» и теоретико-методологические проблемы транслятологии [Текст] / З. Караева. – Бишкек: Айат, 2006. – 332 с.
142. **Караева, З. С.** Лингвистические проблемы перевода и семиотики (на материале английского перевода В. Мейом кыргызского эпоса «Манас») [Электронный ресурс] / З. С. Караева. – Режим доступа: <http://lib.kg/ru/karaeva-zina-lingvisticheskie-proble/>. – Загл. с экрана.

143. **Караева, З.** Котормонун теориялык жана практикалык негиздери [Текст] / З. Караева, Н. Касымбеков. – Бишкек, 2019. – 176 б.
144. **Каралаев, С.** Эпос Манас [Текст] / С. Каралаев. – Фрунзе, 1986. – 260 с.
145. **Карасаев, К.** Орфографический словарь кыргызского языка. – Фрунзе, 1966.
146. **Карасик, В. И.** Языковая матрица культуры [Текст] / В. И. Карасик. – М.: Гнозис, 2013. – 320 с.
147. **Карасик, В. И.** Языковой круг [Текст]: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – М.: Гнозис, 2004. – 477 с.
148. **Карасик, В. И.** Введение в когнитивную лингвистику [Текст] / В. И. Карасик. – М.: Гнозис, 2004. – 273 с.
149. **Карасик, В. И.** Культурные доминанты в языке [Текст] / В. И. Карасик // Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград; Архангельск, 1996. – С. 3–16.
150. **Карасик, В. И.** Лингвокультурная концептология [Текст] / В. И. Карасик, Н. А. Красавский, Г. Г. Слышкин. – Волгоград: Парадигма, 2009. – 115 с.
151. **Карасик, В. И.** Транслируемость концептов [Текст] / В. И. Карасик // Проблемы вербализации концепта в семантике языка и текста: в 2 ч. – Волгоград, 2003. – Ч. 2: Тезисы докл. – С. 17–19.
152. **Карасик В. И.** Языковой круг [Текст]: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
153. **Карасик, В. И.** Лингвокультурный концепт как единица исследования [Текст] / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 75–80.
154. **Карасик, В. И.** Лингвокультурный концепт как единица исследования [Текст] / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 75–80.

155. **Караулов, Ю. Н.** Общая и русская идеография [Текст] / Ю. Н. Караулов. – М.: Наука, 1976. – 356 с.
156. **Караулов, Ю. Н.** Ассоциативный тезаурус современного русского языка [Текст] / Ю. Н. Караулов. – М.: ИРЯ РАН, 1996. – 992 с.
157. **Касевич, В. Б.** Буддизм. Картина мира. Язык [Текст] / В. Б. Касевич. – СПб.: Петерб. востоковедение, 1996. – 288 с.
158. **Касиева А. А.** Лексико-семантический анализ метафор «Кутадгу Билиг» (КБ) и адекватность их перевода на английский язык [Текст] / А. А. Касиева. – Бишкек, 2010. – 115 с. 94.
159. **Каспаров, К. Н.** Перевод и культурная адаптация [Текст] / К. Н. Каспаров. – М.: Логос, 2010.
160. **Кассирер, Э.** Философия символических форм [Текст]: в 3 т. / Э. Кассирер; пер. с нем. С. А. Ромашко – М.; СПб.: Универ. кн., 2001. – Т. 1: Язык. – 271 с.
161. **Кенжебаев, Д. О.** Котормодогу компенсация түшүнүгү (Ч. Айтматовдун айрым чыгармаларынын которулуш мисалында) [Текст] / Д. О. Кенжебаев // Изв. вузов Кыргызстана. – 2018. – № 10. – 89–91-б.
162. **Кенжебаев Д. О.** Котормонун илимий-теориялык негиздери [Текст] / Д. О. Кенжебаев. – Бишкек, 2014. – 404 с.
163. **Козуев, Д. И.** Англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн жасалышы, калыптанышы жана структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү [Текст]: филология илим. д-ру ... дис. автореф.: 10.02.20 / Д. И. Козуев. – Бишкек, 2022. – 42 с.
164. **Кибрик, А. А.** Когнитивные исследования по дискурсу [Текст] / А. А. Кибрик // Вопр. языкознания. – 1994. – № 5. – С. 126–139.
165. **Кинжалов, Р. В.** Конец Священного Круга [Текст] / Р. В. Кинжалов. – Л.: Детская лит., 1988. – 232 с.
166. **Киргизско-русский словарь [Текст] = Кыргызча-орусча сөздүк:** в 2 кн.: около 40 000 слов / сост. К. К. Юдахин. – Фрунзе: Гл. ред. Кирг. Сов. энцикл., 1985. – Кн. 1: А-К. – 503 с.; Кн. 2: Л-Я. – 475 с.

167. **Кобозева, И. М.** Лингвистическая семантика [Текст] / И. М. Кобозева. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 352 с.
168. **Козлова, Е. А.** Место субстандартного синонима в структуре синонимического ряда [Текст] / Е. А. Козлова // Вестн. Волж. ун-та им. В. Н. Татищева. – 2010. – С. 1–11.
169. **Колесов, В. В.** Древняя Русь [Текст]: наследие в слове / В. В. Колесов. – СПб.: Филол. фак. СПбГУ, 2000. – Кн. 1: Мир человека. – 328 с.
170. **Колесов, В. В.** Концепт культуры: образ - понятие – символ [Текст] / В. В. Колесов // Вестн. С.-Петербур. ун-та. Сер. 2. – 1992. – № 3. – С. 30–40.
171. **Колшанский, Г. В.** Объективная картина мира в познании и языке [Текст] / Г. В. Колшанский. – М.: Наука, 1990. – 108 с.
172. **Комиссаров, В. Н.** Современное переводоведение [Текст] / В. Н. Комиссаров. – М.: ЭТС, 2001. – 424 с.
173. **Комиссаров, В. Н.** Теория перевода (лингвистические аспекты) [Текст]: учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. / В. Н. Комиссаров. – М.: Высш. шк., 1990. – 253 с.
174. **Конурбаев, М. Э.** Теория и практика тембрального анализа текста [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / М. Э. Конурбаев. – М., 1999. – 50 с.
175. **Коран раскрыл тайну полетов в космос** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://islam.ru/content/nauka/48689> . – Загл. с экрана.
176. **Корнилов, О. А.** Языковые картины мира как производные национальных менталитетов [Текст] / О. А. Корнилов. – М.: ЧеРо, 2003. – 349 с.
177. **Коровина, И. В.** Соотношение понятий «знак», «референт», «денотат» и «концепт» как основных элементов референции [Текст] / И. В. Коровина // Вестн. Нижегород. ун-та им. Н. И. Лобачевского. – 2010. – № 4 (1). – С. 332–336.
178. **Королёв, К. М.** Мифология Британских островов [Текст] / К. М. Королёв. – СПб.: Мидгард, 2007. – 633 с.

179. **Кравченко, А. В.** Знак, значение, знание. Очерк когнитивной философии языка [Текст] / А. В. Кравченко. – Иркутск: Иркут. обл. Тип. № 1, 2001. – 261 с.
180. **Красавский, Н. А.** Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах [Текст]: моногр. / Н. А. Красавский. – Волгоград: Перемена, 2001. – 495 с.
181. **Красных, В. В.** Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология [Текст] / В. В. Красных. – М.: Гнозис, 2002. – 284 с.
182. **Кубрякова, Е. С.** Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигматического анализа) [Текст] / Е. С. Кубрякова // Язык и наука конца XX век. – М., 1995. – С. 149–238.
183. **Кубрякова, Е. С.** Язык и знание: На пути получения знаний о языке [Текст] / Е. С. Кубрякова. – М.: Яз. славян. культуры, 2004. – 560 с.
184. **Кубрякова, Е. С.** Когнитивная лингвистика и проблема композиционной семантики в сфере словообразования [Текст] / Е. С. Кубрякова // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – 2001. – № 1. – С. 13–24.
185. **Кубрякова, Е. С.** Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука [Текст] / Е. С. Кубрякова // Вопр. языкознания. – 1994. – № 4. – С. 26–45.
186. **Кубрякова, Е. С.** О когнитивной лингвистике и семантике термина «когнитивный» [Текст] / Е. С. Кубрякова // Вестн. Воронеж. гос. ун-та. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2001. – № 1. – С. 3–9.
187. **Кубрякова, Е. С.** Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики [Текст] / Е. С. Кубрякова // Вопр. когнитив. лингвистики. – 2004. – № 1. – С. 6–14.
188. **Кубрякова, Е. С.** Роль словообразования в формировании языковой картины мира [Текст] / Е. С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 141–173.
189. **Кубрякова, Е. С.** Человеческий фактор в языке: язык и порождение речи [Текст] / Е. С. Кубрякова. – М.: Наука, 1991. – 239 с.

190. **Кубрякова, Е. С.** Язык и знание: на пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения: роль языка в познании мира [Текст] / Е. С. Кубрякова. – М.: Яз. славян. культуры, 2004. – 555 с.
191. **Кубрякова, Е. С.** Краткий словарь когнитивных терминов [Текст] / Е. С. Кубрякова. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1996. – 245 с.
192. **Кубрякова, Е. С.** Язык и человек [Текст] / Е. С. Кубрякова. – М.: Наука, 1955.
193. **Курт, Н. К.** Проблемы перевода произведений Ч. Айтматова на иностранные языки [Текст] / Н. К. Курт // Материалы Междунар. журн. приклад. и фундамент. исслед. – 2016. – № 1, ч. 4. – С. 598–601.
194. **Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү** [Текст] / **Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров.** – Бишкек: КТМУ, 2001. – 519 б.
195. **Кыргыз поэзиясы кылымдардын кыйрында** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://new.bizdin.kg/media/books/1-Tom-Kyrgyz-poeziyasy-kylymdardyn-kyuyrynda-Kyrgyz-el-ylary.pdf>. – Загл. с экрана.
196. **Кыргыз корпусу** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://corpora.clarin-d.uni-saarland.de/cqpweb/kyrgyz_20190418/ . – Загл. с экрана.
197. **Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү** [Текст]. – Бишкек: Полиграфбумресурсы, 2019. – Биринчи бөлүк. – 800 б.
198. **Ладов, В. А.** Иллюзия значения: проблема следования правилу в аналитической философии [Электронный ресурс] / В. А. Ладов. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2008. – Режим доступа: URL: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000339429>. – Загл. с экрана.
199. **Ладов, С.** Философия языка [Текст] / С. Ладов. – 2008.
200. **Лакофф, Дж.** Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении [Текст] / Дж. Лакофф. – М.: Наука, 2004. – 792 с.

201. **Лакофф, Дж.** Мышление в зеркале классификаторов [Текст] / Дж.Лакофф // Новое в зарубеж. лингвистике. – М., 1988. – Вып. 23. Когнитивные аспекты яз. – С. 12.
202. **Лакофф, Дж.** Метафоры, которыми мы живем [Текст] / Дж. Лакофф, М. Джонсон // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 387–415.
203. **Ларина, Т.** Англичане и русские. Язык, культура, коммуникация [Текст] / Т. Ларина. – М.: Яз. славян. культур, 2013. – 360 с.
204. **Латышев, Л. К.** Перевод [Текст]: теория, практика и методика преподавания / Л. К. Латышев, А. Л. Семенов. – М.: Академия, 2005. – 192 с.
205. **Леви-Строс, К.** Структурализм и литература [Текст] / К. Леви-Строс. – Париж: Галлимар, 2000.
206. **Левитан, Е.** Сколько вселенных во всей Вселенной [Текст] / Е. Левитан // Наука и жизнь. – 1999. – № 8. – С. 90–93.
207. **Левицкий, В. В.** Экспериментальные методы в семасиологии [Текст] / В. В. Левицкий, И. А. Стернин. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1989. – 193 с.
208. **Левковская, К. А.** Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала [Текст] / К. А. Левковская. – изд. 2-е, стереотип. – М.: КомКнига, 2005. – 296 с.
209. **Лихачев, Д. С.** Концептосфера русского языка [Текст] / Д. С. Лихачев // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М., 1997. – С. 280–287.
210. **Лихачев, Д. С.** Концептосфера русского языка [Текст] / Д. С. Лихачев // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – 1993. – № 1. – С. 3–9.
211. **Лотман, Ю. М.** Анализ поэтического текста. Структура стиха [Текст] / Ю. М. Лотман. – Л.: Просвещение, 1972. – 274 с.
212. **Лотман, Ю. М.** Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера - история [Текст] / Ю. М. Лотман. – М.: Яз. рус. культуры, 1999. – 464 с.
213. **Лотман, Ю. М.** Семиосфера [Текст] / Ю. М. Лотман. – СПб.: Искусство, 2000. – 704 с.

214. **Лукьянова, Н. А.** Значение идей Ч. С. Пирса для философии коммуникации [Текст] / Н. А. Лукьянова // Изв. Том. политехн. ун-та. – 2011. – Т. 319, № 6: Экономика. Философия, социология и культурология. – С. 82–88.
215. **Лукьянова, Н. А.** От знака к семиотическим конструктам коммуникативного пространства [Электронный ресурс]: моногр. / Н. А. Лукьянова. – Томск: Изд-во ТПУ, 2010. – Режим доступа: из корпоративной сети ТПУ. URL: <http://www.lib.tpu.ru/fulltext2/m/2011/m376.pdf> . – Загл. с экрана.
216. **Лурия, А. Р.** Язык и сознание [Текст] / А. Р. Лурия. – М.: МГУ им. М. В. Ломоносова, 1979. – 320 с.
217. **Любкер, Ф.** Реальный словарь классических древностей [Текст] / Ф. Любкер. – М.: Директмедиа Паблишинг, 2007. – ISBN 5-94865-171-2.
218. **Маккалох, Дж. А.** Религия древних кельтов [Текст] / Дж. А. Маккалох; пер. с англ. С. П. Евтушенко. – М.: ЗАО Центр-полиграф, 2004. – 334 с.
219. **Маковский, М. М.** Удивительный мир слов и значений: иллюзии и парадоксы в лексике и семантике [Текст]: учеб. пособие / М. М. Маковский. – М.: Высш. шк., 1989. – 200 с.
220. **Мамбаева, С. К.** Проблема адекватности синтаксической номинации терминов по искусству в переводе (на материале англ. рус. и кырг. яз.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С. К. Мамбаева. – Бишкек, 2002. – 30 с.
221. **Манакин, В. Н.** Сопоставительная лексикология [Текст]: моногр. / В. Н. Манакин. – Киев: Знания, 2004. – 326 с.
222. **Манас_эпосундагы_аалам_түшүнүгү** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ky.wikipedia.org/wiki/>. – Загл. с экрана.
223. **Манас** [Текст]: энцикл. / жоопту ред. А. Акматалиев, Д. Андашев. – Бишкек: Бийиктик, 2015. – Т. 1: Аалам-Манастын музыкасы. – 704 б.
224. **Маслова, В. А.** Лингвокультурология [Текст]: учеб. пособие для студентов высш. учеб. зав. / В. А. Маслова. – М.: Изд. центр Академия, 2001. – 208 с.

225. **Маслова, В. А.** Лингвокультурология [Текст]: введение / В. А. Маслова. – М.: Изд-во Юрайт, 2019. – 208 с.
226. **Маслова, В. А.** Введение в когнитивную лингвистику [Текст] / В. А. Маслова. – М.: Флинта, 2007. – 296 с.
227. **Маслова, В. А.** Введение в когнитивную лингвистику [Текст]: учеб. пособие / В. А. Маслова. – 2-е изд., испр. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 296 с.
228. **Маслова, В.А.** Лингвокультурология [Текст]: учеб. пособие для студентов высш. учеб. зав. / В. А. Маслова. – 3-е изд., испр. – М.: Изд. центр Академия, 2007. – 208 с.
229. **Маслова, В. А.** Коды лингвокультуры [Текст]: учеб. пособие / В. А. Маслова, М. В. Пименова. – М.: ФЛИНТА, 2016. – 180 с.
230. **Маслова, В. А.** Основания теории знаков [Текст] / В. А. Маслова, М. В. Пименова. – М., 1979.
231. **Маслова, В. А.** Лингвометодология и концептосфера [Текст] / В. А. Маслова. – М.: ЛКИ, 2008.
232. **Мерло-Понти М.** Феноменология восприятия [Текст] / М. Мерло-Понти; пер. с фр. под ред. И. С. Вдовиной, С. Л. Фокина. – СПб.: Ювента: Наука, 1999. – 605 с. – (Французская б-ка).
233. **Методологические проблемы когнитивной лингвистики** [Текст]: науч. изд. / под ред. И. А. Стернина. – Воронеж: ВГУ, 2001. – 182 с.
234. **Мекен таануу. Аалам жана биз (4 класс, орусча)** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [284.https://new.bizdin.kg/media/books/MEKEN-TAANUU-4-KLASS.pdf](https://new.bizdin.kg/media/books/MEKEN-TAANUU-4-KLASS.pdf). – Загл. с экрана.
235. **Минченков, А. Г.** Когнитивно – эвристическая модель перевода: к постановке вопроса [Текст] / А. Г. Минченков // Вестн. С.-петерб. ун-та. Сер. 9. – 2007. – Вып. 2, ч. 2. – С. 208–217.
236. **Мифология Британских островов** [Текст]: энцикл. – М.: Эксмо; СПб.: Terra Fantastica, 2007. – 640 с.

237. **Мифы народов мира** [Текст]: энцикл.: в 2-х т. / гл. ред. С. А. Токарев.
– М.: Рос. энцикл., 1997. – Т.1: А-К. – 671 с.
238. **Мифы народов мира** [Текст]: энцикл.: в 2-х т. / гл. ред. С. А. Токарев.
– М.: Рос. энцикл., 1997. – Т. 2: К-Я. – 719 с.
239. **Моррис, Ч. У.** Основания теории знаков [Текст] / Ч. У. Моррис // Семиотика. – М., 1983. – С. 37–89.
240. **Моррис, Ч. У.** Основания теории знаков [Электронный ресурс] / Ч. У. Моррис. – Режим доступа: <http://www.inf.tsu.ru/Library/Edu/Leonov/Semiotika.pdf>. – Загл. с экрана.
241. **Моррис, Ч. У.** Основания теории знаков Алефиренко Н. Ф. Проблемы вербализации концепта [Текст]: теорет. исслед. / Н. Ф. Алефиренко. – Волгоград: Перемена, 2003. – 248 с.
242. **Мурзакметов, А.** Кыргыз ырым-жырымдары. [Текст]/ А. Мурзакметов – Бишкек: 2014
243. **Мусаев, С. Ж.** Текстин коммуникативдик структурасы [Текст]: филология илим. д-ру ... дис.: 10.02.02 / С. Ж. Мусаев. – Бишкек, 2000. – 39 б.
244. **Мусаев, С. Ж.** Лексика кыргызского языка в словаре В. В. Родлова “Опыт словаря тюркских наречий” [Текст] / С. Ж. Мусаев, С. З. Садыкова // Филол. науки. Вопр. теории и практики. – Тамбов, 2018. – № 1/2 (79). – С. 345–348.
245. **Мусаев, С. Ж.** Кеп маданияты жана норма [Текст] / С. Ж. Мусаев. – Бишкек: [б-сыз], 1999. – 253 б.
246. **Мусаев, С. Ж.** Текст: прагматика, структура [Текст] / С. Ж. Мусаев. – Бишкек: Инфо, 2000. – 321 с.
247. **Мухтарова, А.** Чыңгыз Айтматовдун адабий жана философиялык изилдөөсү [Текст] / А. Мухтарова. – Алматы: Кайнар, 2010.
248. **Наваррия, Д.** Символическая антропология. Человек религиозный и его опыт священного [Текст] / Д. Наваррия. – Киев: Дух І ЛІТЕРА, 2016. – 376 с.

249. **Найда, Ю.** К науке переводить [Текст] / Ю. Найда. – М.: Leiden, 1964. – 321 с.
250. **Найманова, Ч. К.** Валентность и сочетаемость частей речи в разносистемных языках (на материале английского, кыргызского и русского языков) [Текст] / Ч. К. Найманова. – Бишкек: Изд-во КНУ, 2004. – 182 с.
251. **Найманова, Ч. К.** Материалы к спецкурсу «Сопоставительная лингвистика: Критерии выделения частей речи в языкознании и их классификация (на материале английского, кыргызского и русского языков)» [Текст] / Ч. К. Найманова. – Бишкек: [б.и.], 2004. – 57 с.
252. **Найманова, Ч. К.** Сопоставительное исследование прилагательных английского и кыргызского языков [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ч. К. Найманова. – Бишкек, 1995. – 20 с.
253. **Нарынбаева, Б.** Фразеологическая картина мира француза и кыргыза [Текст]: моногр. / Б. Нарынбаева. – Бишкек: ИД Калем, 2017. – 360 с.
254. **Неретина, С. С.** Концепт [Текст] / С. С. Неретина // Энциклопедия эпистемологии и философии науки. – М., 2009. – С. 387–389.
255. **Нерознак, В. П.** От концепта к слову: к проблеме филологического концептуализма [Текст] / В. П. Нерознак // Вопросы филологии и методики преподавания иностр. яз. – Омск, 1998. – С. 80–85.
256. **Государственные и титульные языки России** [Текст]: энцикл. слов. - справ. / гл. ред. В. П. Нерознака. – М.: Academia, 2002. – 615 с.
257. **Никишова, Т. П.** Культурные коды [Текст] / Т. П. Никишова // Теория культуры в вопросах и ответах. – Оренбург, 2007. – С. 105–108.
258. **Новая литература Кыргызстана** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.literatura.kg/articles/?aid=2422>. – Загл. с экрана.
259. **Овчинников, И. К.** Теория поля [Текст] / И. К. Овчинников. – М.: Недра, 1979. – 352 с.
260. **Манас** [Текст] / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. – 1 китеп. – 296 б.

261. **Орозбаков Сагымбай** [Текст]. Кол жазмалар ф., 1972-инв., 185-б.
262. **Павиленис, Р. О** смысле и тождестве [Текст] / Р. Павиленис // Вопр. философии. – 2006. – № 7 – С. 67–73.
263. **Павиленис, Р. И.** Проблема смысла [Текст]: современный логико-функционал. анализ яз. / Р. И. Павиленис. – М.: Мысль, 1983. – 286 с.
264. **Павловская, А. В.** Англия и англичане [Текст] / А. В. Павловская // Триада. – М., 2004. – С. 263.
265. **Пастухова, С. Е.** Когнитивный подход в переводоведении. (научная статья) Приоритетные научные направления: от теории к практике [Текст]: сб. материалов 36 Междунар. науч.-практ. конф. / С. Е. Пастухова, Е. В. Никитина; под общ. ред. С. С. Чернова. – Новосибирск: Изд-во ЦРНС, 2017. – 252 с.
266. **Петешова, О. В.** Гносеологический аспект языковой картины мира диаристического дискурса [Текст] / О. В. Петешова // Вестн. Вятского гос. гуманит. ун-та. Филология. – Киров, 2008. – № 4 (2). – С. 59–64.
267. **Пименова, М. В.** Методика анализа и теоретические установки кемеровской школы концептуальных исследований [Текст] / М. В. Пименова // Науковий вісник Херсон. державного ун-ту. Сер. Лінгвістика. – 2013. – Вип. 18. – С. 50–59.
268. **Пименова, М. В.** Стереотипы и их место в языковой картине мира [Текст]: стереотипы лингвокультуры / М. В. Пименова. – Киев: ИД Д. Бураго, 2013. – Вып. 18. – 108 с. – (Сер. Концептуальные исследования).
269. **Пименова, М. В.** Введение в концептуальные исследования [Текст]: учеб. пособие / М. В. Пименова, О. Н. Кондратьева. – Кемерово: Кузбассвузизд, 2006. – 178 с.
270. **Пименова, М. В.** Душа и дух: особенности концептуализации [Текст]: моногр. / М. В. Пименова. – Кемерово: ИПК Графика, 2004. – 386 с.
271. **Пименова, М. В.** Концепт сердце: Образ. Понятие. Символ [Текст]: моногр. / М. В. Пименова. – Кемерово: КемГУ, 2007. – 500 с. – (Сер. Концептуальные исслед. Вып. 9).

272. **Пименова, М. В.** Типы концептов [Электронный ресурс] / М. В. Пименова. – Режим доступа: http://www.kuzspa.ru/diss/conf_27_28/5_pimenova.doc. – 2009. Загл. с экрана.
273. **Пименова, М. В.** Языковая картина мира [Текст] / М. В. Пименова. – Кемерово: Кемеров. гос. ун-т, 2011. – 113 с. – (Сер. Славянский мир; Вып. 7).
274. **Пименова, М. В.** Концептуальная картина мира [Текст] / М. В. Пименова, А. Бакирова // Гуманитар. вектор. – 2021. – Т. 16, № 1. – С. 10.
275. **Пименова, М. В.** Символический макроконтцепт “Вселенная” в аспекте первопризнака в русской культуре [Электронный ресурс] / М. В. Пименова, А. Бакирова. – Режим доступа: <file:///C:/Users/user/Downloads/simvolicheskiy-makrokontsept-vselennaya-v-aspekte-pervopriznaka-v-russkoj-lingvokulture.pdf>. – Загл. с экрана.
276. **Пименова, М. В.** Концептуальные исследования [Текст] / М. В. Пименова. – М.: Яз. славян. культуры, 2011. – 176 с.
277. **Пинкер, С.** Языковой инстинкт [Текст] / С. Пинкер // Логос. – 1999. – № 9. – С. 28–49.
278. **Пирс, Ч. С.** Избранные философские произведения [Текст]: пер. с англ. / Ч. С. Пирс. – М.: Логос, 2000. – 448 с.
279. **Плеснер, Х.** Ступени органического и человек: введение в философскую антропологию [Текст] / Х. Плеснер; пер. с нем. и авт. послесл. А. Г. Гаджикурбанов. – М.: Рос. полит. энцикл., 2004. – 368 с.
280. **Плунгян, В. А.** О некоторых направлениях современной французской лингвистики [Текст] / В. А. Плунгян, Е. В. Рахилина // Вопр. языкознания. – 1994. – № 5. – С.125.
281. **Пономарева, Е. Ю.** Концептуальная оппозиция «Жизнь – Смерть» в поэтическом дискурсе (на материале поэзии Д. Томаса и В.Брюсова) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.2.20 / Е. Ю. Пономарева. – Тюмень, 2008. – 22 с.

282. **Попова, З. Д.** Когнитивная лингвистика [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М.: Восток-Запад, 2010. – 314 с.
283. **Попова, З. Д.** Семантико-когнитивный анализ языка [Текст]: моногр. / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж: Истоки, 2006. – 226 с.
284. **Попова, З. Д.** Очерки по когнитивной лингвистике [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж: Истоки, 2001. – 192 с.
285. **Попова, З. Д.** Язык и национальная картина мира [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж: ВГУ, 2003. – 60 с.
286. **Попова, З. Д.** Язык и сознание: теоретические разграничения и понятийный аппарат [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин // Язык и национальное сознание. Вопросы теории и методологии. – Воронеж, 2002. – С. 8–49.
287. **Попова, З. Д.** Когнитивная лингвистика [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М.: АСТ-Восток-Запад, 2007. – 314 с.
288. **Попова, З. Д., Стернин И.А.** Семантико-когнитивный анализ языка [Текст]: моногр. / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж: Изд-во Истоки, 2007. – 250 с.
289. **Попова, З. Д.** К проблеме унификации лингвокогнитивной терминологии [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин // Введение в когнитивную лингвистику. – Кемерово, 2004. – С. 52–58.
290. **Постовалова, В. И.** Картина мира в жизнедеятельности человека [Текст] / В. И. Постовалова // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 8–70.
291. **Потебня, А. А.** Мысль и язык [Текст] / А. А. Потебня. – Киев: СИНТО, 1993. – 192 с.
292. **Потебня, А. А.** Символ и миф в народной культуре [Текст] / А. А. Потебня; сост., подг. текстов А. А. Топоркова. – М.: Лабиринт, 2000. – 480 с.
293. **Почепцов, О. Г.** Языковая ментальность: способ представления мира [Текст] / О. Г. Почепцов // Вопр. языкознания. – 1990. – № 6. – С. 110–122.

294. **Проскурин, С. Г.**, Харламова Л. А. Семиотика концептов [Текст] / С. Г. Проскурин, Л. А. Харламова. – Новосибирск: НГУ, 2007. – 182 с.
295. **Прохоров, Ю. Е.** В поисках концепта [Текст] / Ю. Е. Прохоров. – М.: Флинта: Наука, 2008. – 176 с.
296. **Раев, С.** Дүйнөнүн табышмагы алардын көкүрөгүндө эбак орногондой сезимде жашаган [Электронный ресурс] / С. Раев. – Режим доступа: <https://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan-56534233>. – Загл. с экрана.
297. **Рак, И. В.** Мифы Древнего Египта [Текст] / И. В. Рак. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – 399 с.
298. **Рахилина, Е. В.** Когнитивная семантика: история, персоналии, идеи, результаты [Текст] / Е. В. Рахилина // Семиотика и информатика. – М., 1998. – Вып. 36. – С. 274–323.
299. **Рахилина, Е. В.** О тенденциях в развитии когнитивной семантики [Текст] / Е. В. Рахилина // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – 2000. – № 3. – С. 3–15.
300. **Ревзин, И. И.** Основы общего и машинного перевода [Текст] / И. И. Ревзин, В. Ю. Розенцвейг. – М.: Высш. шк., 1963. – 242 с.
301. **Ризяпова, Э. М.** Научный аппарат когнитивного описания концепта «внимание» [Текст] / Э. М. Ризяпова // Вестн. Башкир. ун-та. – 2009. – Т. 14, № 1. – С. 110.
302. **Рождение Манаса** (translated by Natash Ward, 2000 P. 309.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.silkroadfoundation.org/folklore/manas/manassec2.html> . – Загл. с экрана.
303. **Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира** [Текст] / [Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др.] – М.: Наука, 1988. – 216 с.
304. **Рубинштейн, Р. И.** Египетская мифология [Текст] / Р. И. Рубинштейн // Мифы народов мира: в 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 420–427.

305. **Рудакова, А. В.** Когнитология и когнитивная лингвистика [Текст] / А. В. Рудакова. – Воронеж: ВГУ, 2004. – 80 с.
306. **Савельева, О. Г.** Концепт «Еда» как фрагмент языковой картины мира: лексико-семантический и когнитивно-прагматический аспекты (на материале русского и английского языков) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / О. Г. Савельева. – Краснодар, 2006. – 270 с.
307. **Сагынбаева, Б.** Түрк жана кыргыз тилдеринин салыштырма морфологиясы [Текст]= Türkçe-Kırgızca Karşılaştırmalı Morfoloji / Б. Сагынбаева, З. Дербишева. – Бишкек: КТМУ, 2014. – 267 б.
308. **Сагынбаева, Б.** Кыргыз дүйнө таанымында «кымыз» концепти [Текст] / Б. Сагынбаева // Наука новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2017. – № 2. – С. 198–201.
309. **Садыков, С.** “Кара” деген сөздүн семантикасы жөнүндө” [Текст] / С. Садыкова // Тюркологическое исследование. – Фрунзе, 1983. – С. 84–91.
310. **Саматов, К.** Кыргыз тилиндеги өң-түс сөздөрүнүн лексика-семантикалык жана стилистикалык мүнөздөмөлөрү [Текст]: филология илим. д-ру. ... дис. / К. Саматов. – Бишкек, 2003. – 330 б.
311. **Саматов К.** Цветобозначающая лексика в кыргызском языке: [Текст] Автореф. дис. ... канд. филолог. наук: 10.02.02. - Бишкек, 1997. - 24 с.
312. **Саматов К.** Кызыл лексемасынын символикалык мааниси. Кыргыз илиминин башаты. [Текст] - Б., 2000.
313. **Саматов К.** Семантика цветобозначения кара в кыргызском языке. [Текст] Вестник КГНУ. Филолог. науки. 1998. ч. 1. -
314. **Саматов К.** Жашыл, көк лексемаларынын маанилери. [Текст] Вестник КГНУ. Филолог. науки. 1999.ч.2.
315. **Самигуллина, А. С.** Метафора в когнитивно-семиотическом освещении [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.04 / А. С. Самигуллина. – Уфа, 2008. – 363 с.

316. **Сатыбалдиева, Г. А.** Гипербола и средства её выражения в разносистемных языках [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Г. А. Сатыбалдиева. – Бишкек, 2009. – 170 с.
317. **Сдобников, В. В.** Теория перевода [Текст]: учеб. для студентов лингвист. вузов и фак. иностр. яз. / В. В. Сдобников, О. В. Петрова. – М.: АСТ; Владимир: Восток-Запад, 2008. – 444 с.
318. **Серебренников, Б. А.** Язык отражает действительность или выражает ее знаковым способом [Текст] / Б. А. Серебренников // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 70–87.
319. **Сколько Вселенных во Вселенной?** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.nkj.ru/archive/articles/9603/>. – Загл. с экрана.
320. **Слышкин, Г. Г.** Дискурс и концепт (о лингвокультурном подходе к изучению дискурса) [Текст] / Г. Г. Слышкин // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. – Волгоград, 2000. – С. 38–45.
321. **Слышкин, Г. Г.** Лингвокультурные концепты и метаконцепты [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19 / Г. Г. Слышкин. – Волгоград, 2004. – 323 с.
322. **Слышкин, Г. Г.** Лингвокультурный концепт как системное образование [Текст] / Г. Г. Слышкин // Вестн. Воронеж. гос. ун-та. Сер. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2004. – № 1. – С 29–34.
323. **Слышкин, Г. Г.** Лингвокультурные концепты и метаконцепты [Текст]: дис. д-ра филол. наук: 10.02.19 / Г. Г. Слышкин. – Волгоград, 2004. – 323 с.
324. **Слышкин, Г. Г.** Лингвокогнитивные исследования [Текст] / Г. Г. Слышкин. – М.: Яз. славян. культуры, 2004.
325. **Соловьёв, В. С.** Полное собрание сочинений и писем [Текст]: в 20 т. / В. С. Соловьёв. – М.: Наука, 2000. – Т. 2. – 395 с.
326. **Соссюр, Ф. де.** Курс общей лингвистики [Текст] / Ф. де Соссюр; ред. Ш. Балли, А. Сеше. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 432 с.

327. **Соссюр, Ф. де.** Курс общей лингвистики [Текст]: пер. с фр. / Ф. Де Соссюр. – М.: Соцэкгиз, 1933. – 256 с.
328. **Соссюр, Ф. де.** Курс общей лингвистики [Текст] / Ф. де Соссюр; пер. с фр. А. М. Сухотина; ред. Р. И. Шор. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
329. **Соссюр, Ф. де.** Труды по языкознанию [Текст] / Ф. де Соссюр; пер. с фр. под ред. А. А. Холодовича. – М.: Прогресс, 1977. – 696 с.
330. **Степанов, Ю. С.** Семиотика [Текст] / Ю. С. Степанов. – М.: Наука, 1971. – 169 с.
331. **Степанов, Ю. С.** Концепты. Тонкая пленка цивилизации [Текст] / Ю. С. Степанов. – М.: Яз. славян. культур, 2007. – 248 с.
332. **Степанов, Ю. С.** Французская стилистика [Текст] / Ю. С. Степанов. – М.: Высш. шк., 1965. – 260 с.
333. **Степанов, Ю. С.** Константы мировой культуры. Алфавиты и алфавитные тексты в периоды двоеверия [Текст] / Ю. С. Степанов, С. Г. Проскурин. – М.: Наука, 1993. – 153 с.
334. **Степанов, Ю. С.** Язык и концепт [Текст] / Ю. С. Степанов. – М.: Рус. слов., 2001.
335. **Степанов, Ю. С.** Константы [Текст]: слов. рус. культуры / Ю. С. Степанов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Акад. проект, 2001. – 990 с.
336. **Стернин, И. А.** О некоторых дискуссионных проблемах лингвокультурологии [Текст] / И. А. Стернин // Человек. Язык. Культура. – Киев, 2013. – Ч. 1. – С.138–149.
337. **Стернин, И. А.** Национальная специфика мышления и проблемы лакуарности [Текст] / И. А. Стернин // Связи языковых единиц в системе реализации: межвуз. сб. науч. тр. – Тамбов, 1998. – С. 22–31.
338. **Стернин, И. А.** Основные направления и перспективы развития когнитивных исследований в Кыргызской Республике [Текст] / И. А. Стернин, М. Дж. Тагаев, У. Д. Камбаралиева // Вестн. Кырг. -Рос. Славян. ун-т. – Бишкек, 2015. – Т. 15, № 2. – С. 200–204.

339. **Стернин, И. А.** Введение в речевое воздействие [Текст] / И. А. Стернин. – Воронеж: И. А. Стернин, 2001. – 227 с.
340. **Стецюра, Л. В.** Военная метафора как средство репрезентации концепта «организм человека» в профессиональной картине мира медика [Текст] / Л. В. Стецюра // Вестн. Челябин. гос. ун-та. Филология. Искусствоведение. – Челябинск, 2009. – Вып. 31, № 13 (151). – С. 122–125.
341. **Сулейманова, Э. Д.** Понятие смысла в современной лингвистике [Текст] / Э. Д. Сулейманова. – Алма-Ата: Мектеп, 1989. – 160 с.
342. **Суржанская, Ю. В.** Концепт как философское понятие [Текст] / Ю. В. Суржанская // Вестн. Том. Гос. ун-та. Философия. Социология. Политология. – 2011. – № 2(14). – С. 70–78.
343. **Сыдыков, А. Н.** Этнолингвистика: опыт ретроспективы [Текст] / А. Н. Сыдыков. – Бишкек: Изд. Бишк.гум. ун-та, 2011. – 236 с.
344. **Тагаев, И. А.** Когнитивная интерпретация в лингвокогнитивных исследованиях [Текст] / И. А. Тагаев // Вопр. когнитив. лингвистики. – 2004. – № 1. – С. 65–69.
345. **Тагаев, М. Дж.** Корневые морфемы русского и киргизского языка в типолого-когнитивном освещении [Текст] / М. Дж. Тагаев // Юнусалиев окуулары – 2015: Эл аралык илимий практ. конф. материалдары. – Бишкек, 2015. – 445–448-б.
346. **Тагаев, М. Дж.** Полипарадигмальное описание морфемики и словообразования [Текст] / М. Дж. Тагаев. – Бишкек, 2004. – 282 б.
347. **Тарасова, И. А.** Категории когнитивной лингвистики в исследовании идиостиля [Электронный ресурс] / И. А. Тарасова // Вестн. Самар. Гос. ун-та. Сер. Языкознание. – 2004. – № 1. – Режим доступа: <http://www.ssu.samara.ru/~vestnik/gum/2004web1/yaz/200411601.html>. – Загл. с экрана.
348. **Телия, В. Н.** Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий [Текст] / ред. В. Н. Телия. – М.: АСТ-Пресс кн., 2006. – 784 с.

349. **Телия, В. Н.** Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира [Текст] / В. Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 173–204.
350. **Телия, В. Н.** Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в системе культуры [Текст] / В. Н. Телия // Фразеология в контексте культуры. – М., 1999. – С. 13–24.
351. **Телия, В. Н.** Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты [Текст] / В. Н. Телия. – М.: Шк. яз. рус. культуры, 1996. – 288 с.
352. **Телия, В. Н.** Культурный аспект перевода [Текст] / В. Н. Телия. – СПб.: Изд-во РАН, 1996.
353. **Тер-Минасова, С. Г.** Проблемы перевода: Mission impossible? [Текст] / С. Г. Тер-Минасова // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 19: Лингвистика и межкультур. коммуникация. – 2012. – № 2. – С. 9–18.
354. **Тер-Минасова, С.** Язык и межкультурная коммуникация [Электронный ресурс] / С. Тер-Минасова. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/Ter/_06.php. – Загл. с экрана.
355. **Толковый словарь русского языка** [Текст]: в 4 т. / под ред. Д. Н. Ушакова. – М.: Сов. энцикл.: ОГИЗ, 1935. – Т. 1: А-Кюрины. – 1562 стб.; Т. 2: Л-Ояловеть. – 1938. – 1040 стб.; Т. 3: П-Ряшка. – 1939. – 1424 стб.; Т. 4: С-Ящурный. – 1940. – 1502 стб.
356. **Токоева, Г. С.** Кыргыз философиясындагы адам болмушу [Текст] / Г. С. Токоева. – Бишкек: Махprint, 2015. – 244 б.
357. **Токтомушев, И.** Кыргыз адабиятынын философиясы [Текст] / И. Токтомушев. – Бишкек: Жалын, 2015.
358. **Толстой, Н. И.** Ареальные исследования в языкознании и этнографии. Тезисы III конференции на тему «Методика лингво- и этногеографических исследований [Текст] / Н. И. Толстой // Маргинальные и центральные ареалы, 10–12 февр. 1975 г. – Л., 1975. – С. 6–7.

359. **Толстой, Н. И.** О словаре «Славянские древности» [Текст] / Н. И. Толстой, С. М. Толстая // Славянские древности: этнолингвист. слов.: в 5 т. – М., 1995. – Т. 1. – С. 5–14.
360. **Толстой, Н. И.** Этнолингвистика [Текст] / Н. И. Толстой. – М.: Наука, 1993. – 123 с.
361. **Тондл, Л.** Проблемы семантики [Текст] / Л. Тондл; пер. с чеш. Ю. И. Зуева, А. А. Корчагина. – М.: Прогресс, 1975. – 484 с.
362. **Төлөкова, Э. Т.** Кыргыз тилиндеги «бала» концепти (лингвомаданият таануу илиминин аспектиси боюнча) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук // Э. Т. Төлөкова. – Бишкек, 2017. – 172 б.
363. **Топоров, В. Н.** «Русский стих: Метрика. Ритмика. Рифма. Строфика [Текст] / В. Н. Топоров. – М.: РГГУ, 1996. – 336 с.
364. **Топоров, В. И.** Модель мира [Текст] / В. И. Топоров // Мифы народов мира: в 2 т. – М., 1982. – Т. 2.
365. **Топоров, В. Н.** Митра [Текст] // Мифы народов мира: в 2 т. – М., 1992. – Т. 2. – С. 154.
366. **Топоров, В. Н.** Славянские языковые моделирующие семиотические системы [Текст]: древний период / В. Н. Топоров, В. В. Иванов. – М.: Наука, 1965. – 246 с.
367. **Трофимова, А. В.** Специфика репрезентации концепта «ОГОНЬ» в современном русском языке [Электронный ресурс] / А. В. Трофимова. – Режим доступа: <http://www.philol.msu.ru/~rlc2007/pdf/16.pdf>. – Загл. с экрана.
368. **Трофимова, Е. А.** Космизм в русской культуре Серебряного века [Текст]: дис. ... д-ра филос. наук / Е. А. Трофимова. – СПб., 2015. – 350 с.
369. **Тулеева Ч. С.** Типологические черты фонетико-фонологических систем немецкого и кыргызского языков [Текст] / Ч. С. Тулеева. – Бишкек: ГП “Типография” при УДП и ПКР, 2014. – 280 с.

370. **Тургунова, Г. А.** Мир Ч. Айтматова в интерпретации и восприятии [Текст] / Г. Тургунова // Бюл. науки и практики. – 2021. – Т. 7, № 10. – С. 414–419.
371. **Тургунова, Г. А.** Лингво -культурологические особенности концепта «вселенная» в разных языковых картинах мира (на материале переводов с киргизского языка на русский/английский язык) [Текст] / Г. А. Тургунова // Бюл. науки и практики. – 2022. – Т. 8, № 2. – С. 315–324.
372. **Тургунова, Г. А.** Семиотический подход к изучению теории перевода [Текст] / Г. А. Тургунова, Г. О. Ибраимова // Вестн. КГУСТА. – Бишкек, 2015. – № 1. – С. 51–54.
373. **Тургунова, Г. А.** Проблемы переводного воссоздания национальных этнолингвистических реалий в разносистемных языках (на материале кыргызского и английского языков) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Г. А. Тургунова. – Бишкек, 2008. – 172 с.
374. **Тургунова, Г. А.** Кыргыз маданиятындагы “ак” жана “кара” өң-түстөрдүн семиотикалык жактан түшүндүрүлүшү (Ч. Айтматовдун чыгармаларынын котормолорунун негизинде) [Текст] / Г. А. Тургунова// Б. Ельцин ат. “КРСУ жарчысы” – 2020. – Т. 20, № 6 – 86 -90 б.
375. **Тургунова, Г. А.** Интерпретация скрытой и закодированной культурной информации знаков и проблемы их передачи (на материалах английского и кыргызского языков) [Текст] /Г. А.Тургунова//“Кыргызстандын илими, жаңы технологиялары жана инновациялары” журналы. – 2020 – №12. – 299-302 б.
376. **Укубаева, Л.** Чынгыз Айтматов жана кыргыз адабияты [Текст] / Л. Укубаева. – Бишкек: Турар, 2012. – 390 б.
377. **Үкүбаева, Л. Ч.** Айтматовдун поэтикасы жана кыргыз элдик фольклору [Текст]: филология илим. д-ру ... дис.: 10.01.01 / Л. Ч. Үкүбаева. – Бишкек, 2001.
378. **Урысон, Е. В.** Проблемы исследования языковой картины мира: Аналогия в семантике [Текст] / Е. В. Урысон. – М.: Изд-во Яз. славян. культур, 2003. – 224 с.

379. **Устинова, А. Р.** Семиозис [Текст] / А. Р. Устинова // Постмодернизм: энцикл. – Минск, 2001. – С. 709–710.
380. **Усубалиев, Б. Ш.** Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик [Текст]: филология илим. д-ру ... дис. автореф.: 10.02.02 / Б. Усубалиев. – Бишкек, 1994. – 38 б.
381. **Уфимцева, Н. В.** Сопоставительное исследование языкового сознания славян [Текст] / Н. В. Уфимцева // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 65–71.
382. **Фасмер, М.** Этимологический словарь русского языка [Текст]: в 4 т. / М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 1: А-Д. – 576 с.; Т.2: Е-Муж. – 672 с.; Т. 3: Муза-Сят. – 1987. – 831 с.; Т. 4: Е-Ящур. – 863 с.
383. **Фердинанд, де Соссюр.** Курс общей лингвистики [Текст] / Фердинанд де Соссюр. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 426 с.
384. **ФЭБ:** Национальность//Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/ushakov/ush-abc/03/us140013.htm>. – Загл. с экрана.
385. **Фокс, К.** Наблюдая за англичанами [Текст]: скрытые правила поведения / К. Фокс; пер. с англ. под ред. А. Ю. Серова. – М.: Рипол-Классик, 2008. – 512 с.
386. **Фразеологический словарь кыргызского языка** [Текст] = Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү / сост. Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров. – Бишкек, 2015. – 520 с.
387. **Фрейд, З.** Толкование сновидений [Текст] / З. Фрейд. – М.: Эксмо-Пресс, 2017. – 560 с.
388. **Фрумкина, Р. М.** Константы культуры - продолжение темы [Текст] / Р. М. Фрумкина // Язык и культура. Факты и ценности. К 70-летию Ю. С. Степанова. – М., 2001. – С. 167–177.
389. **Фрумкина, Р. М.** Концептуальный анализ с точки зрения лингвиста и психолога [Текст] / Р. М. Фрумкина // Научно-техн. информация. Сер. 2. – 1992. – № 3. – С. 3–9.

390. **Фрумкина, Р. М.** Самосознание лингвистики – вчера и завтра [Текст] / Р. М. Фрумкина // Изв. АН. Сер. Лит. и яз. – 1999. – Т. 58, № 4.
391. **Фрумкина, Р. М.**, 2009, Есть ли у современной лингвистики своя эпистемология? [Текст] / Р. М. Фрумкина // Актуальные проблемы современной лингвистики. – М., 2009. – С. 41–45.
392. **Хайдеггер, М.** Время и бытие [Текст]: ст. и выступления / М. Хайдеггер; сост. и пер. В. В. Библихина. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
393. **Хроленко, А. Т.** Основы лингвокультурологии [Текст]: учеб. пособие / А. Т. Хроленко; под ред. В. Б. Бондалетова. – 2-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2005. – 184 с.
394. **Хроника человечества** [Текст] / сост. Бодо Харанберг. – 2-е изд., доп. – М.: СловоSlovo, 2000. – 1224 с.
395. **Цивьян, Т. В.** Лингвистические основы балканской модели мира [Текст] / Т. В. Цивьян. – М.: Наука, 1990. – 208 с.
396. **Чарыкова, О. Н.** Индивидуальные концепты в художественном тексте [Текст] / О. Н. Чарыкова // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: науч. изд. / под ред. И. А. Стернина. – Воронеж, 2001. – С. 173–176.
397. **Чарыкова, О. Н.** Художественная картина мира: индивидуально-авторское и национальное [Текст] / О. Н. Чарыкова // Язык и национальное сознание. Вопросы теории и методологии. – Воронеж, 2002. – С. 212–233.
398. **Ченки, А.** Современные когнитивные подходы к семантике: свойства и различия в теориях и целях [Текст] / А. Ченки // Вопр. языкознания. – 1996. – № 2. – С. 68–78.
399. **Чернейко, Л. О.** Гештальтная структура абстрактного имени [Текст] / Л. О. Чернейко // Филол. науки. – М, 1995. – № 4. – С. 73–83.
400. **Чжу, Яосянью.** О различиях между китайской и западной культурами и переводе [Текст] / Чжу Яосянью; Китай. Пер. – 1997.

401. **Чингиз Айтматов** Плаха [Электронный ресурс] / Чингиз Айтматов. – Режим доступа: <https://nice-books.ru/books/proza/sovetskaja-klassicheskaja-proza/page-72133355-chingiz-aitmatov-plaha.html>. – Загл. с экрана.
402. **Шаповалов, В. И.** Язык переводческой науки [Текст]: в 2 т.: учеб. энцикл. Слов. терминов транслатологии / В. И. Шаповалов. – Бишкек: КРСУ, 2015. – Т. 1. – 568 с.
403. **Шаяхметова, Л. Х.** Концепт «Ут» и его отражение в лирике Р. Миннуллина [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Л. Х. Шаяхметова. – Казань, 2007. – 29 с.
404. **Шведова, Н. Ю.** Русский семантический словарь [Текст]: толковый слов., систематизирован. по классам слов и значений / Н. Ю. Шведова. – М.: РАН. Ин-т рус. яз., 2002. – 788 с.
405. **Шведова, Н. Ю.** Русский язык [Текст]: избр. работы: сб. науч. тр. / Н. Ю. Шведова. – М.: Яз. славян. культуры, 2005. – 638 с.
406. **Швейцер, А. Д.** Социальная дифференциация английского языка в США [Текст] / А. Д. Швейцер. – М.: Наука, 1983. – 216 с.
407. **Швейцер, А. Д.** Теория перевода [Текст]: статус, проблемы, аспекты / А. Д. Швейцер. – М.: Наука, 1998. – 215 с.
408. **Шелер, М.** Философские фрагменты из записных книжек последнего года жизни [Текст] // Топос: философско-культурол. журн. – 2004. – № 1 (8). – С. 27–42.
409. **Шелер, М.** Философия человека [Текст] / М. Шелер. – М., 1998.
410. **Шошин, П. Б.** Пути концептуализации бессознательного [Текст] / П. Б. Шошин // Бессознательное: многообразие видения. – Новочеркасск, 1994. – Т. 1. – С. 27–39.
411. **Ыйык Куран маанилеринин кыргызча котормосу** [Текст]. – Бишкек: ЖЧК Из – Басма, 2009. – 624 б.
412. **Эко, У.** Отсутствующая структура. Введение в семиологию [Текст] / У. Эко // Введение в семиологию. – М., 1998. – С. 12.

413. **Эко, У.** Открытое произведение. Форма и неопределенность в современной поэтике [Текст]/ У. Эко// Пер. с ит. А. Шурбелева. СПб.: Академический проект, 2004.
414. **Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/>. – Загл. с экрана.
415. **Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона** [Текст]. – СПб.: Изд-во Семеновская Типолитограф. (И. А. Ефрона), 1890. – Т. 1: А-Алтай. – 495 с.; Т. 2: Алтай-Арагвай. – 485 с.; Т. 3: Араго-Аутка. – 495 с.; Т. 4: Ауто-Банки. – 1891. – 489 с.; Т.5: Банки-Бергер. – 492 с.
416. **Эр Төштүк** [Текст]: эпос / туз. Р. Сарыпбеков, М. Мукасов; А. Акматалиевдин жалпы ред. менен. – Бишкек: Шам, 1996. – 448 б. – (Эл адабияты сер.)
417. **Язык и национальное сознание. Вопросы теории и методологии** [Текст]. – Воронеж: Воронеж. Гос. ун-т, 2002. – 314 с.
418. **Языковая личность: Лингвокультурология. Лингводидактика. Лексикография** [Текст]: коллектив. моногр. / под ред. В. В. Воробьева, Л. Г. Саяховой. – Уфа: РИО БашГУ, 2002. – 252 с.
419. **Яковлева, Е. С.** Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия) [Текст] / Е. С. Яковлева. – М.: Гнозис, 1994. – 343 с.
420. **Яковлева, С. В.** Литературно-художественный транслингвизм (на материале повести Чингиза Айтматова “Материнское поле” [Текст] / С. В. Яковлева // Вестн. Рос. ун-та Дружбы народов. Сер. Вопросы образования: яз. и спец. – 2017. – Т. 14. – С. 499–503.

Англис тилиндеги адабияттар

421. **Aitmatov, Ch.** Selected stories. Jamila Farewell Gul'sary! Sportty Dog – Running the Sea-Shore [Text] / Ch. Aitmatov. – Boston & Moscow, 2000. – 350 p.

422. **Aitmatov, Ch.** The Place of the Skull [Text] / Ch. Aitmatov. – Boston & Moscow, 2000. – 310 p.
423. **Aitmatov, Ch.** The White Ship [Text] / Ch. Aitmatov. – translated by Mirra Ginsburg, Crown Publishers Inc., New York, 1972. – 157 p.
424. **Aitmatov, Ch.** The White Steamship [Text] / Ch. Aitmatov. translated by Tatyana & George Feifer. – Hodder & Stoughton, 1972. – 188 p.
425. **Aitmatov, Chingiz.** Mother Earth By Riordan James [Text] / Chingiz Aitmatov. – 2010: 309.
426. **Aitmatov, Chingiz.** Mother Earth book [Электронный ресурс] / Chingiz Aitmatov, James Riordan. London, 2017. – Режим доступа: <https://www.arvindguptatoys.com/arvindgupta/aitmatov-motherearth.pdf> . – Загл. с экрана.
427. **Akmanova, O.** Linguistics and Semiotics [Text] / O. Akmanova, R. F. Idzelis. – Moscow: Moscow State University Press, 1979. – 227 p.
428. **Barthes, R.** The Semiotic Challenge [Text] / R. Barthes. – New York: Hill & Wang. 1988. – VI, 293 p.
429. **Barthes, R.** Elements of Semiology [Text] / R. Barthes; trans. A. Lavers, C. Smith. – Boston: Beacon P, 1970. – 111 p.
430. **Cambridge Academic Content Dictionary** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.amazon.com/Cambridge-Academic-Content-Dictionary-University/dp/0521871433>. – Загл. с экрана.
431. **Clotaire, Rapaille.** The Culture Code: An Ingenious Way to Understand Why People Around the World Live and Buy as They Do Paperback [Text] / Clotaire, Rapaille. – 2007. – July 17.
432. **Collins English Dictionary** [Text]. – Harper Collins Publishers, 2014. – 2340 p.
433. **Darwall, S.** The Second Person Standpoint [Text]: Morality, Respect, and Accountability / S. Darwal. – Cambridge, 2006. – 362 p.

434. **Dillon, R. S.** Respect and Self-Respect [Text] // Stanford Encyclopedia of Philosophy [Электронный ресурс] / R. S. Dillon. – Режим доступа: URL: <https://plato.stanford.edu/entries/respect/>. – Загл. с экрана.
435. **Dwight, Read.** Kinship Terminology [Text] / Dwight, Read // James D. Wright (editor-in-chief), International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, 2nd edition. – Oxford, 2015. – Vol. 13. – P. 61–66.
436. **Interpretation and Overinterpretation (Tanner Lectures in Human Values)** [Text] / **U. Eco, S. Collini, J. Culler [et al.]**. – Cambridge University Press, 1998. – 164 p.
437. **Eco, U.** A Theory of Semiotics [Text] / U. Eco. – London: Indiana University Press, 1976. – IX, 354 p.
438. **Gallup, G. G.** (1970). Chimpanzees: Self-Recognition [Text] / G. G. Gallup // Science. – 1970. – Vol. 167(3914). – P. 86–87.
439. **Galsworthy, J.** The Forsyte Saga [Text] / John Galsworthy. – 1906. – N 1: The Man of Property. – 436 p.
440. **Gentner, D.** Relational categories [Text] / D. Gentner, K. J. Holyoak // The Cambridge Handbook of Thinking and Reasoning. – 1997.
441. **Goddard, Cliff.** Discourse and Culture [Text] / Goddard, Cliff, Anna Wierzbicka // Teun A. van Dijk (ed.). Discourse as Social Interaction. – London, 1997. – P. 231–259.
442. **Hall, S.** The Rediscovery of “Ideology”: Return of the Repressed in Media Studies [Text] / S. Hall // Culture, Society and the Media. – London, 1982. – P. 56–90.
443. **Jakobson, R.** On Linguistic Aspects of Translation [Text]: essay / R. Jakobson. – Cambridge University Press, 1959. – 239 p.
444. **Jeremy, Paxman.** The English [Text]: A Portrait of a People Paperback / Jeremy Paxman. – London [etc.]: Penguin books, 1999. – IX, 309 p.
445. **Nisbett, R. E.** The geography of thought: How Asians and Westerners think differently... and why. Free Press, 2003.

446. **Oxford Dictionaries** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://en.oxforddictionaries.com>]. – Загл. с экрана.
447. **Peirce, C. S.** Semiotics and Signifys [Text]: The Correspondence Between Charles S. Peirce and Lady Victoria Welby / C. S. Peirce; eds. C. Hardwick. – Bloomington: Indiana University Press, 1977. – 201 p.
448. **Peirce, C. S.** The Writings of Charles S. Peirce: A Chronological Edition [Text] / C. S. Peirce; eds. Peirce Edition Project // Bloomington. – Indiana University Press, 1982. – Vol. 1-6,8.
449. **Piaget, J.** The Origins of Intelligence in Children. [Text]// J. Piaget - International Universities Press.
450. **Pronunciation guide for English and Academic English** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://en.oxforddictionaries.com/>. – Загл. с экрана.
451. **Saussure, F.** Course in General Linguistics [Text] / F. Saussure. – London: Duckworth, 1916. – 236 p.
452. **Vygotsky, L. S.** Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes [Text] / L. S. Vygotsky. – Harvard University Press, 1978. – 159 p.
453. **VOCABULARY** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/vocabulary> . – Загл. с экрана.
454. **Wierzbicka, A.** Russian cultural scripts: The theory of cultural scripts and its applications [Text] / A. Wierzbicka // Ethos. – 2002. – Vol. 30, N 4. – P. 401–432.